תולדות
ארץ ישראל

D02636575Y
Duke University Libraries

DUKE
UNIVERSITY

LIBRARY

תולדות ארץ ישראל

מהימים הקדומים ביותר עד זמננו

מאת

ד"ר ב. מייזלר, ד"ר מ. ה. בן־שמאי, ד"ר א. שליט,
י. ברסלבסקי, ד"ר י. בן־זאב ויצחק בן־צבי

מצפה, חברה להוצאת ספרים בע"מ
תל־אביב תרצ"ח

תוֹלדוֹת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל

כרך ראשון

מהימים הקדומים ביותר עד המלוכה הישראלית

מאת

ד״ר בנימין מייזלר

בהשתתפות ד״ר מ. ה. בן-שמאי

Toledot erets Yisrael

by

Benjamin Maisler

מ צ פ ה, חברה להוצאת ספרים בע״מ

תל־אביב תרצ״ח

כל הזכויות שמורות
All rights reserved by
MIZPAH Publishing Co., Ltd.
TEL-AVIV
Printed in Palestine — 1938

נדפס בארץ-ישראל
בדפוס „המערב", מחנה יהודה, ירושלים

Div. S.
933
M231T
V. 1

פתח דבר

גורלה ההיסטורי של ארץ ישראל נחתך במדה רבה על-ידי גורמים גיאוגרפיים. צורת פני אדמתה — ארץ הרים ובקעות — והתפלגותה לאזורי-נוף מרובי גונים[1] הטביעו את חותמן על אורח חייהם של תושבי הארץ והשפיעו במישרין ובעקיפין על כלכלתם ומשקם, על חייהם המדיניים והחברתיים ועל השקפותיהם הדתיות.

בצד הגורמים הללו פעל בארץ ישראל מאז ומעולם גורם נוסף, והיא העמדה, שבה נתיחדה בין אסיה ובין מצרים. רצועת האדמה משני עברי הירדן — המשתרעת בגבולותיה הטבעיים במעלות הרוחב הצפוני בין 29°30′ ובין 33°30′ ובמעלות האורך המזרחי בין 33°50′ ובין 37° — שמשה כמעט בכל הדורות ארץ-מעבר לשבטי נודדים, למחנות כובשים ולשיירות סוחרים מכל קצוי תבל; היא היתה הגשר בין ארצות אסיה המערבית, בין אפריקה הצפונית ובין אירופה הדרומית; על אדמתה נפגשו והתנגשו עמים וציביליזציות, שבאו במגע גומלין, השפיעו והשפעו, והחליפו ערכי תרבות ויצירה. תרבותה של ארץ ישראל, כחמרית כרוחנית, התפתחה, אפוא, לא בקו ישר מתוך גדול עצמי ומסורת שלוה, כי אם מתוך פשיטת צורה ולבישת צורה, מתוך זעזועים תמידים ותמורות בלתי פוסקות בחייהם של תושבי הארץ.

החומר הספרותי והארכיאולוגי מגולל לפנינו תמונה זו בקויה הכלליים

1) מהספרים המרובים המוקדשים לגיאוגרפיה של ארץ ישראל נזכיר כאן: G. A. Smith, The Historical Geography of the Holy Land; F. M. Abel, Géographie de la Palestine I; V. Schwöbel, Die Landesnatur Palästinas; R. Köppel, Palästina; R. Gradmann, Die Steppen des Morgenlandes; ש. קליין, ארץ ישראל; א. י. ברור, הארץ; י. פרס, גיאוגרפיה של ארץ ישראל. וראה את הביבליוגרפיה הרשומה בספרו הנ"ל של אבל.

386558

מפיץ אור בהיר על גורלה ההיסטורי-הגיאוגרפי של ארץ קטנה זו כמחוז-ספר, הקשור בארצות השכנות ונתון לפגיעתם של עמים ותרבויות נכרים. מדי פעם בפעם הוצפה הארץ גלי עמים חדשים, שמיים ובלתי שמיים, שהיו עוברים עליה או נאחזים בה ומשנים את פני הישוב, שקדם להם. כמו כן היתה ארץ ישראל במשך תקופות ארוכות מפולגת ומפוררת ליחידות מדיניות זעירות, ועמדה בפרקי-זמן שונים תחת שלטון זר.

אך יחד עם זה אין להתעלם מן העובדה, כי אף-על-פי-כן שמור שמרה הארץ על אופיה המיוחד והנבדל בתוך מסגרת היסטורית רחבת-ידים. החקירה ההיסטורית והארכיאולוגית מלמדת אותנו, שתושבי ארץ ישראל מעולם גלו כח רב בהבלעת יסודות אתניים והשפעות תרבותיות, שבאו מן החוץ. כמו כן לא נתמזגה הארץ מעולם מזיגה שלמה עם אחת הממלכות הנכריות, שהשתלטו עליה. היא נשארה, אפוא, ארץ-בינים קשורה בארצות השכנות ויחד עם זה מסויגת בתחומיה הטבעיים: הרי הלבנון והחרמון — בצפון, המדבר הסורי-הערבי—במזרח, מדבר סיני — בדרום והים התיכון — במערב.

כל זה נאמר בעיקר בתקופה, שקדמה לכבוש הארץ על-ידי שבטי עבר. עם התנחלותם של העברים על אדמת כנען נפתחה תקופה חדשה בתולדותיה, תקופה של התגבשות החטיבה הלאומית „ישראל", שדבקה באדמה זו ונתקשרה בה קשר בל ינתק. התפתחותו של הישוב הישראלי ואגודו החברתי-התרבותי במשך מאתים וחמשים שנה מאז הכבוש הביא לידי יסוד המדינה הישראלית-היהודית, המדינה העצמאית היחידה, שקמה והתקיימה מאות שנים בארץ. מדינה זו שמשה בית היוצר לערכיו הרוחניים של עם ישראל, שמצאו את מבעם בספרי המקרא; מאז יקרא לארץ הזאת „ארץ ישראל" היא „ארץ הקודש".

תפיסה היסטורית זו הונחה כיסוד לכרך הראשון של „תולדות ארץ ישראל", הכולל תאור תולדות הארץ ותרבותה מתקופת האבן הקדומה עד יסוד המדינה המאוחדת של ישראל ויהודה. רבה הדרך בין שתי התקופות הללו וגדולה התמורה, שחלה בחיי הארץ במשך אלפי השנים, עד שנתגבשו בה החיים המדיניים והתרבותיים העצמאים. ועל

כן מרובים המכשולים והקשיים, שבהם נתקל ההיסטוריון בבואו לברר ולסדר את העדויות והידיעות, שהגיעו אלינו מן הימים הקדומים ולצרפם לתמונה שלמה ואורגנית אחת, המשַקֶפת את התהוות התרבות האנושית בארץ למן שחר נעוריו של האדם ואת ההשתלשלות ההיסטורית וההתפתחות התרבותית המודרגת בארץ עד התקופה, שבה נקבע אופיה המיוחד כארץ העברים.

שלשה הם סוגי המקורות, שמהם שואב את ידיעותיו סופר תולדות התקופות הנדונות:

א) החומר הארכיאולוגי, שהעלו החפירות בארץ ישראל, במחוזות הספר ובארצות השכנות, ביחוד בסוריה.

ב) החומר הספרותי שמחוץ למקרא, ובעיקר המקורות המצריים והתעודות בכתב היתדות.

ג) החומר ההיסטורי שבמקרא.

ברור למדי, כי שלשת סוגי המקורות הללו שונים זה מזה בתכלית. החומר הארכיאולוגי מקיף את כל התקופות, והוא המקור היחידי לזמנים הפריהיסטוריים, כי לא השאירו אחריהם הדורות ההם שרידי כתב ולשון; שרידי מעונותיהם, קבריהם וכליהם ושרידי השלדים הם העדים היחידים על קיומם, אורח חייהם ופעולתם של בני אדם בימים הקדומים ההם. אך לא בנקל אנו יכולים להגיע, בעזרת החומר הארכיאולוגי בלבד, לידי קביעה כרונולוגית של ההתרחשות ההיסטורית, וכל שכן של השתלשלות המאורעות בתולדות העמים, אף-על-פי שאפשר לקבוע בעזרתו את סדר המוקדם והמאוחר בפרקי זמן ארוכים יותר או פחות, ולקדם בהרבה את הבנת החזיונות התרבותיים, החברתיים והכלכליים. ואשר למחקר הארכיאולוגי בארץ ישראל, הרי מדע זה עומד עדיין בראשית התפתחותו, והתגליות המרובות, שהועלו בשפע ממעמקי האדמה, יותר מאשר השלימו את ידיעותינו על תולדות הארץ, העמידו אותנו לפני עתרת נתונים חדשים התובעים עדיין פרוש נאות והסדרה נכונה בתוך שלשלת המאורעות ההיסטוריים. ואין להתעלם מן העובדה, כי בתלי ארץ ישראל נתגלה מספר מועט של תעודות בכתב.

386558

לפיכך מסתייע ההיסטוריון בסוג המקורות השני, היינו בתעודות המרובות, שנמצאו בבבל ובאשור, באנטוליה ובסוריה, במצרים ובשאר ארצות העולם הקדמון. החומר העשיר הזה האיר באור בהיר את תולדות האנושיות בימי קדם, ויחד עם זה למד אותנו, כי ארץ ישראל היתה משובצת במסגרת התרבויות של המזרח העתיק עוד בראשית התקופה ההיסטורית; משום כך אין אנו יכולים להתחקות על שרשי תרבותה של הארץ בלי להכיר את התרבויות האחרות והשפעתן עליה. אך ברור למדי, שמקורות אלה לקויים בחסר, ושמושם מחייב מצוי הענין וזהירות בצרוף העובדות כאחד, כי לא מרובות הן התעודות המזכירות דרך אגב מאורעות, שהתרחשו בארץ ישראל ומעטות הן הכתובות הנוגעות במישרין בארץ ישראל.

לפיכך נושא סופר תולדות הארץ את עיניו לסוג המקורות השלישי, המקרא, שהוא העשיר מכולם בכמות ובאיכות ונוגע ישר בענין. אך היתרונות הללו מעלים בעיות מיוחדות הכרוכות בהשתמשות במקרא כמקור ראשי לקורות הארץ. שתים הן הבעיות העיקריות מבחינה זו: השאלות הכרונולוגיות ושאלת הדיוק בהבלטת גורמי המאורעות ובתאור פרטיהם והשתלשלותם. העדר מנין תקופות מסוים ואי הדיוק השכיח בסדר המוקדם והמאוחר מעמיד את ההיסטוריון בהכרח לפני הצורך לבדוק את שאלת זמנו של כל מאורע ומאורע במקורות הקדומים של המקרא ולשלבו בתוך המסגרת ההיסטורית. בדרך כלל אין לנו במקרא עדויות מסיחות לפי תומן ודברים, שנכתבו בעצם זמן המאורעות, אלא יצירות היסטוריוגרפיות רבות ערך, הכתובות על יסוד מסורות שבעל פה או על יסוד תעודות שבכתב והמושפעות מההשקפות הדתיות והלאומיות של הדורות, שבזמנם חוברו. מכאן נובע ההכרח לבדוק ולחקור את החומר, להפריד בין היסודות היוצאים ללמד על זמנם של מחבריהם ובין היסודות הקדומים, הגלומים בתוך היצירות ההיסטוריוגרפיות הללו, ולהכניס את החומר הקדום במסגרת המציאות ההיסטורית. בזה נקבע היחס בין שלשת סוגי המקורות. הם משלימים זה את זה, מאירים ומסבירים זה את זה, ומשמשים למטרה אחת, והיא לברר ולהבהיר את

השתלשלותן של התופעות הישוביות, המדיניות והתרבותיות בארץ ישראל בימי קדם.

אמנם, דבר זה יכול להכניס את כותב תולדות הארץ בסבך השאלות הכרוכות בתולדות התרבות והאמונה הישראלית, אבל חובתו להשמר מערוב-תחומים, כי דיון מקיף בבעיות האלה יגרור בהכרח פריצת מסגרתו של הספר הזה. בין שני צרורות של שאלות יש, אפוא, למתוח קו מבדיל ככל האפשר: בכל הנוגע לתולדות עם ישראל ימצא כאן הקורא בעיקר את המגמה להבליט את הצד הישובי-המדיני-החברתי, ואילו הצד הרוחני אינו בא לידי בטוי אלא במדה שהוא מהוה גורם חשוב בתולדות הארץ ותרבותה.

במראי המקום ובביבליוגרפיה שבגוף הספר ולאחר כל פרק ופרק שאפנו לפתח פתח לפני הקורא המצוי אצל הלשונות האירופיות להרחיב את ידיעותיו בשטח זה. הביבליוגרפיה היא קצרה ונבחרת, אבל שוה לכל קורא. על כן לא הובאו ההוצאות המדעיות של התעודות בלשונות המזרח הקדמון אלא בתרגומים ובעבודים בלבד.

תודה נתונה לכל אלה, שסייעו להוצאת הספר, ובראש ובראשונה להוצאת „מצפה", שהשקיעה הרבה עמל ואמצעים בכדי שהספר יצא לאור בהדור האפשרי, למרות הקשיים המרובים, העומדים על דרך הוצאת הספרים בימים הטרופים הללו, לבעלי דפוס „המערב", שעמלו בעבודות ההדפסה, לה' י. בן צבי, שנתן את הדחיפה הראשונה לחבור הספר „תולדות ארץ ישראל", ולה"ה ד"ר ע. בן דור וא. ראובני, שעזרו בקריאת ההגהות של כמה גליונות.

תודה נתונה גם למ"מ מנהל מחלקת העתיקות של ממשלת א"י, למנהל המכון לחקירת המזרח של האוניברסיטה שבשיקגו, לד"ר א. ל. סוקניק ולה' א. רוו, שמסרו לפרסום חומר ציורי וצלומי והרשו להשתמש בו. תמונות אחדות לקוחות ממקורות לועזיים שונים.

המפות שורטטו ע"י המהנדס מר צ. צימרמן והארדיכל מר י. פינקרפלד.

תוכן העניינים

עמוד

פתח דבר . . . . ה—ט

קצורים . . . . טז

פרק ראשון: ניצני התרבות בארץ ישראל . . . . 1—15

התקופה הפליאוליתית... 1.—„האדם הקדום הארצישראלי״... 3. — אורח חיי האדם, התעשיה בתקופה הפליאוליתית הקדומה... 6. — האדם בתקופה הפליאוליתית המאוחרת, תעשיתו ואורח חייו... 12. — ביבליוגרפיה... 14.

פרק שני: על סף התקופה ההיסטורית . . . . 16—38

התקופה המיזוליתית, התרבות „הנטופית״, אורח חיי „האדם הנטופי״... 16. — ארץ ישראל — ערש החקלאות... 19. — אמנות התקופה המיזוליתית... 20. — התקופה הניאו-ליתית בארץ ובאירופה, התרבות „הטחונית״, גדול בהמות ומלאכת קדרות... 22. — ראשית התקופה הכלקוליתית... 25. — תלילאת אל-ע׳סול... 26. — בית-שאן ומגדו בתקופה הכלקוליתית... 32.—התמורה בבניה ובמלאכה בסוף התקופה הכלקוליתית... 34. — תושבי הארץ בתקופה הכלקוליתית, דרום הארץ בתקופה הכלקוליתית... 35. — ביבליוגרפיה...37.

פרק שלישי: התנחלות שבטי שם בארץ . . . . 39—76

התגבשות המדינות בבקעות הפרת והיאור... 39. —

תושבי הארץ בתחילת האלף השלישי לפני ספה"נ...40. — ראשית האימפריאליזם במזרח... 41. — שבטי האמורי... 42. — המצרים בסיני ובנגב, בני שם בתעודות מצרים ואכד, מצרים וגבל... 44. — מדיניות המצרים בארץ ישראל, מסעי מלחמה מצריים... 52. — ההתפתחות הפנימית בארץ, החקלאות, המשטר... 55. — בית-ירח... 59. — העי... 61. — „טופסי החרמות", אמרו ועאמו... 63. — השפעת התרבות הבבלית... 65. — התפשטות האמורים, „קיר המושל"... 66. — המשטר המדיני והחברתי, המלאכה והתעשיה... 68 — אורח החיים, ההשקפות הדתיות, הפריחה התרבותית...71. — ביבליוגרפיה... 75.

פרק רביעי: ארץ אבות . . . . 77—107

נדידת עמי הצפון, עלית החורים, ה„חקסוסים"... 77. — ארץ ישראל בתקופה החקסוסית, ערי המבצר, המשטר המדיני והצבאי...81. — התרבות החמרית בתקופה החקסו-סית...85. — התרבות הרוחנית, תפוצת כתב היתדות, הכתב האלפביתי בראשיתו, שירי עלילה, הפנתאון...88. — המשטר החברתי...91. — העברים...93 — העברים בארץ ישראל...97. — משפחת אברהם העברי...98.— המצב בארץ ישראל בימי אברהם ולוט, מלחמת ארבעת מלכי המזרח...100. — אורח חייה של משפחת אברהם...102. — ירידה ועליה במשפחת אברהם, שבטי יעקב, סוף התקופה החקסוסית... 103. — ביבליוגרפיה...105.

פרק חמישי: ימות הכנעני . . . . 108—189

מגור שלטון החקסוסים, מסעותיהם של מלכי מצרים הראשונים מהשושלת הי"ח...108. — מלכות מיתני...110. — מסעותיו של תחותימס השלישי לא"י...111. — הישוב בארץ בתקופת תחותימס השלישי, ערי המלוכה בארץ ישראל...

115.—אופי השלטון המצרי, הקשרים התרבותיים בין מצרים ובין ארץ ישראל, המשטר המצרי בארץ...120.— פרצים בשלטון המצרי...124. — מכתבי תל אל-עמארנה... 125. — מצרים, מיתני וחת...126.—משטר כנען והאינטרסים המצריים...128.—החיים החברתיים בארץ כנען, השכבות האתניות, היסודות השמיים והחוריים בישוב...130. — הלשון ה„כנענית"...135. — עלית „בני קדם", העברים ובני שת...137. — מלכות האמורי בסוריה, סוריה בתקופת מכתבי תל אל-עמארנה...140. — ארץ ישראל בתקופת מכתבי תל אל-עמארנה, כבושי הח׳ברו-העברים בצפון הארץ ובהרי אפרים...141. — ארץ ישראל התיכונה והדרומית בתקופת מכתבי תל אל-עמארנה...145.—דמדומי משטר כנען, בין התקופות...151. — מסעות סתי הראשון ורעמסס השני... 152. — מלחמותיו של רעמסס השני עם ה„שוסים", התישבות שבטי עברים בצוען, חדירת העברים מהרי הארץ לעמקים...157. — תאור חיי הארץ מימי רעמסס השני...159. — גבולות ארץ כנען...162. — מרנפתח, „גללת ישראל"...163. — עלית „גויי הים", ימי רעמסס השלישי, תבוסתם של „גויי הים", דמדומי השלטון המצרי בארץ... 164. — התרבות הכנענית, ערי המבצר, אופיה של עיר כנענית...169. — בתי המושלים ובתי המקדש...171. — דת הכנענים, כתבי אוגרית, מנהגי הקבורה...176. — התרבות החמרית...180. — התעשיה, המלאכה והאמנות...183. — המסחר...185. — ביבליוגרפיה...187.

פרק ששי: ארץ בנים . . . . 190—259

ראשית הכבוש הישראלי...190. — ההתישבות הישראלית לאור הנתונים הארכיאולוגיים, חורבן ערים כנעניות, הישוב הישראלי הקדום בהרי הארץ...193. — סיני וקדש

ברנע במסורת הישראלית...196. — משה, זמן יציאת מצרים ורקעו ההיסטורי...202. — אדום, מואב, עמון והרי גלעד... 204. — עלית שבטי ישראל לעבר הירדן מזרחה, התישבות בני ישראל בארץ חשבון ובחבלי מואב...208. — התנחלותם של שבטי ישראל בגלעד, הישוב הישראלי בגלעד...212. — התנחלותם של שבטי ישראל בארץ בשן...218. — עלית שבטי ישראל לעבר הירדן מערבה...220. — יהושע, כבוש ארץ בנימין... 222. — בני ישראל בהרי אפרים, ערי החוים, בנימין, דן ויהודה...225. — תחומי ההתישבות הישראלית בעבר הירדן מערבה...226. — מלחמת כנען, חורבן חצור... 229. — ערי הכנענים בצפון הארץ לאחר חורבן חצור, יששכר, זבולון ואשר...230. — ברית הערים הכנעניות, המלחמה על מי מגדו...233. — תוצאות המלחמה, שבטי הצפון לאחר מלחמת מגדו...236. — עלית שבטי בני קדם, ירובעל-גדעון...239. — אבימלך מלך ישראל...240. — עלית הפלשתים...242. — „חמשת סרני פלשתים", הכרתי והכרי, היבוסים, כבושי הפלשתים...248. — בית-שאן, דאר, מגלת ון-אמון...251. — ההתנגשויות בין הפלשתים ובין בני ישראל, חורבן שילה, כבושי הפלשתים בהרי אפרים ובנימין... 252. — פעולתו של שמואל הרואה...255. — ביבליוגרפיה... 256.

פרק שביעי: המלוכה הישראלית בראשיתה . . . 260—296

מלחמת שאול עם בני עמון, המלכת שאול, שחרור ארץ בנימין מידי הפלשתים...260. — התלכדות שבטי ישראל למדינה לאומית, גבעה — בירת ישראל, ספוח ערי החוי... 265. — מדיניותו של שאול, מלחמת עמלק, הרחבת גבולות המדינה...268. — שאול האיש והמדינאי, שאול ושמואל, שאול ודוד...271. — אחריתו של שאול...274. — המדינה

הישראלית לאחר מותו של שאול, אישבעל בן שאול מלך ישראל ודוד מלך יהודה...278. — דוד מלך ישראל ויהודה... 280. — התמורה בחיי הארץ, הישוב הישראלי והישוב הכנעני...280. — הישוב הישראלי בהרים...282. — העיר הישראלית, מלאכת הבניה...283. — התרבות החמרית...285. — שכבות הישוב, החיים החברתיים...286. — התחוקה הישראלית הקדומה...289. — התרבות הכנענית בתקופת השופטים...291. — תרבותם של „גויי הים" בחופי הארץ... 293. — על סף תקופה חדשה...294. — ביבליוגרפיה...296.

ביבליוגרפיה כללית 297

השלמות ותקונים 300

ציורים ומפות בגוף הספר

עמוד

ציור א׳: חומת יריחו בתקופה החקסוסית 82

ציור ב׳: מפת הדרכים שהובילו מהשרון לעמק יזרעאל . . 113

ציור ג׳: כתובת „כנענית" מלכיש 136

ציור ד׳: תכנית של בנין בתענך 171

ציור ה׳: שיירת שמיים מערביים המביאה כוחל מצרימה . 186

ציור ו׳: שכירים שרדנים בצבא רעמסס השני . . . 245

ציור ז׳: מפת ארץ בנימין 262

ציור ח׳: קדש נפתלי (כבוש העיר על ידי סתי הראשון) . 280

מ פ ת ח ה ל ו ח ו ת

לוח I, ציור 1: מערות ואדי-ל-מע׳ארה.

לוח I, ציור 2: בית שאן העתיקה (תל אל-חֻצְן).

לוח II: חתך השכבות הפריהיסטוריות במערות ואדי-ל-מערה (לפי תרשימה של הגב׳ דורותי גרוד).

לוח III, ציור 1: מחרוזות צדפים ותכשיטים אחרים מהתקופה המיזוליתית.

לוח III, ציור 2: טביעות חותמות שומריות על כלים מסוף התקופה הכלקוליתית (ממגדו).
לוח IV: ראש פסל מהתקופה הניאוליתית (מיריחו).
לוח V, ציור 1: גלוסקמה מבית הקברות הכלקוליתי בחדרה.
לוח V, ציור 2: כלי חרס מבית הקברות הכלקוליתי בחדרה.
לוח VI, ציור 1: שרידי ארמון בעי מתקופת הברונזה הקדומה.
לוח VI, ציור 2: כלי-קטורת מתקופת הברונזה הקדומה, שנתגלו בעי.
לוח VII, ציור 1: מזבח במקדש העי מתקופת הברונזה הקדומה.
לוח VII, ציור 2: מקדש האל מכל בבית-שאן מתקופת תחותימס הג׳ ויורשיו.
לוח VIII, ציור 1: כד מתקופת הברונזה התיכונה (מיריחו).
לוח VIII, ציור 2: חותמת-גליל מהתקופה החקסוסית (מתל בית מרסם).
לוח IX, ציור 1: חותמות-חפושית מהתקופה החקסוסית (ממגדו).
לוח IX, ציור 2: כתובת „כנענית" על חרס מהמאה הי״ז (מגזר).
לוח X: תכנית של חלק מהעיר בית-שאן (שכבת תחותימס הג׳ ויורשיו).
לוח XI: מצבת מכל, אלהי בית-שאן.
לוח XII: תכנית החפירות ביריחו 1908—35 (לפי גרסטנג).
לוח XIII: כלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת ב׳ (מקבר במגדו).
לוח XIV: מצבת רעמסס השני (מבית-שאן).
לוח XV, ציור 1: כלי קטורת (מבית-שאן).
לוח XV, ציור 2: כלי פולחן בצורת מגדל (מבית-שאן).
לוח XVI: כלים מתקופת הברזל הקדומה (מתל אבו הואם).
לוח XVII: גלוי נקבת המים במגדו.
לוח XVIII: ישובי תקופת האבן בארץ ישראל, שנערכו בהם חפירות.
לוח XIX: ישובי התקופה הכלקוליתית בארץ ישראל, שנערכו בהם חפירות.
לוח XX: המזרח הקדמון באלף השלישי לפני ספה״נ.
לוח XXI: חופו המזרחי של הים התיכון.
לוח XXII: ערי ארץ ישראל בתקופה החקסוסית.
לוח XXIII: ארץ ישראל בתקופת הכבוש הישראלי.
לוח XXIV: נחלות שבטי ישראל בתקופת השופטים.

קצורים

AAA	Annals of Archaeology and Anthropology.
AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research.
AJSL	American Journal of Semitic Languages and Literature.
AO	Der Alte Orient.
AR	J. H. Breasted, Ancient Records I—V.
ATAT	H. Gressmann — E. Ebeling — H. Ranke — N. Rhodokanakis, Altorientalische Texte zum Alten Testament. Zweite Aufl.
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
BASPR	Bulletin of the American School of Prehistoric Research.
BBSAJ	Bulletin of the British School of Archaeology in Jerusalem.
BRL	K. Galling, Biblisches Reallexikon.
CAH	Cambridge Ancient History I—II.
JBL	Journal of Biblical Literature.
JEA	Journal of Egyptian Archaeology.
JPOS	Journal of the Palestine Oriental Society.
JQR	Jewish Quarterly Review.
JRAI	Journal of the Royal Anthropological Institute.
JSOR	Journal of the Society of Oriental Research.
Meyer, Gesch.	Ed. Meyer, Geschichte des Altertums I—II.
MVAG	Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft.
Olmstead, History	A. T. Olmstead, History of Palestine and Syria.
OLZ	Orientalistische Literaturzeitung.
PEQ	Palestine Exploration Quarterly.
PJB	Palästina-Jahrbuch.
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine.
QSt	Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund.
RA	Revue d'Assyriologie.
RB	Revue Biblique.
RHR	Revue de l'histoire de religions.
RLA	Reallexikon der Assyriologie.
ZA	Zeitschrift für Assyriologie.
ZfAeS	Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde.
ZAW	Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins.

פרק ראשון

ניצני התרבות בארץ ישראל

ראשית קיום אנוש על אדמת ארץ ישראל ותחילת גלוי מחשבתו היוצרת עקבותיהן לוטים בערפלי התקופות הגיאולוגיות. הדעה המקובלת היא, כי מאורעות אלה חלו בתחילת עידן הרביעון, ר"ל: בתחילת העידן הגיאולוגי, שבו נמצאת הארץ כעת. באותם ימים רחוקים היתה כבר צורת פני הארץ דומה כמעט לזו שבימינו אנו. מאורעות גיאולוגיים כבירים לא זעזעו מאז גמר עידן השלישון את מבנה פני האדמה, ורק אי-אלה שנויים פחות או יותר ניכרים נתוספו בה לרגלי השפעות אקלימיות ומטיאורולוגיות וסייעו להבלטת אפיה המיוחד ולשכלול קויה ביתר שאת. אכן, התרחשות זו נמשכה, לדעת הגיאולוגים, מאות אלפים שנה, מנין שונה בהחלט מזה, שהמחשבה האנושית ההיסטורית רגילה בו. אבל מה היה גורל האדם במשך כל הימים הארוכים האלה? מה היתה התפתחותו הגופנית והרוחנית ומה היו הישגיו בשטח יצירת ערכים תרבותיים? כיצד התפתחה צורת חייו? מה היו דרכי התחבורה וטיב האמצעים שהשתמש בהם? בעיות אלה ודומות להן מטרידות זה עשרות שנים את חוקרי ההשתלשלות הפריהיסטורית בשאר חלקי תבל, ואולם רק בזמן האחרון נעשתה גם אדמת ארץ ישראל מרכז חשוב בשדה המחקר הזה. תגליות רבות-ערך הועלו ממעבה האדמה, ותוצאות עבודת-חקירה זו עלולות להפיץ אור חדש על שחר נעוריו של האדם בארץ ולסייע לבירור בעיות רבות הכרוכות במחקר הזמנים הקדומים האלה בכלל. טבע הדבר מחייב, איפוא, שלא יתכן לתאר את תולדות

הארץ ותרבותה מבלי ליחד את הדבור גם על תקופת האבן, שבה שרידי שלדים וקנינים חמריים — וביחוד כלי-צור — הם העדויות היחידות, המעידות על קיום אדם ועל העפלתו התרבותית בארץ.

התמורה הגדולה בחיי אנוש, עבירתו מחיי פרא-אדם לאורח חיים חדש, המוצאת את בטויה בחקיקת צורות בחמרים גלמיים, חלה בתקופה מאוחרת של הרביעון, בזמן שבו עברו על אירופה שלשה נחשולי קרח כבירים, הלא הם הקרחונים המכונים בשמות: מינדל, ריס, וורם (Mindel, Riss, Wurm — שמות פלגים בהרי האלפים). בתקופה זו נעוצה ראשית התקופה הפליאוליתית (כלומר: תקופת האבן הקדומה) בארץ, המסתיימת, לפי אחת האמדנות, כ-15,000 שנה לפנינו (ולפי אומדנה אחרת — לפני 12,000 שנה), ואילו ראשיתה מכוסה, כאמור, בערפלי העבר הרחוק.

אולם רק לאט-לאט חורגת התרבות האנושית מחתוליה ומתפתחת במשך תקופה ארוכה ובתנאים שונים מאד, גם מפאת האקלים וגם מפאת הגזע וצורות התעשיה. מכל הבחינות האלה אין התפתחות יציבה ושלוה בקצב קבוע ומתמיד, אלא מרובים בה הנפתולים; ניכרים בה שינויים מובהקים במלאכה ובאורח החיים, ולעומתם מקבילים חלופים בהרכב הגזעי של הישוב. מכאן נובע ההכרח לחלק את התקופה הפליאוליתית לשלבים-שלבים. לפי אפים של נושאי התרבות ותוצרתם נוהגים הפריהיסטוריונים להבדיל בין שני שלבים עיקריים, והם: התקופה הפליאוליתית התחתונה (כלומר: תקופת האבן הקדומה, ששרידי תרבותה נמצאו בשכבות התחתיות והיא הקשישה בזמן) והתקופה הפליאוליתית העליונה (כלומר: תקופת האבן הקדומה, ששרידי תרבותה נתגלו בשכבות שעל גבי התחתיות, והיא הצעירה בזמן). תחילת התקופה הפליאוליתית העליונה חלה — לפי אחת האומדנות — לפני 25,000 שנה (ולדעת חוקרים שונים — לפני 50.000 שנה).

התקופה הפליאוליתית התחתונה בארץ ישראל מקבילה לימים, שבהם שרר באירופה הקרח הנורא. שטחים נרחבים באירופה הצפונית והתיכונה נתכסו אז גושי קרח, ודבר זה גרר אחריו בהכרח שינויים כבירים בתנאי האקלים, החיים והתרבות. במשך ימים רבים עלה הקרח

על אירופה וכסה את אדמתה שלש פעמים, ובין עליה לעליה היו זמני רוחה והשבחת תנאי החיים. אלו הם הזמנים שבין קרחון לקרחון (interglacial). תוצאות הקרחונים הגיעו עד הרי הלבנון, ואולם השפעתם על ארץ ישראל לא היתה גדולה ביותר מבחינת הטמפרטורה. החום לא ירד במידה ניכרת, אבל מכרעת היתה השפעתם מבחינת כמות הגשמים. שפע מטרות-עוז נתך אז על הארץ, הנהרות והאגמים גאו ועלו על גדותיהם ומלאו את העמקים ואת הנחלים. לעומת שלשת הקרחונים באירופה מקבילים שלשה „מבולים" בארץ ישראל; בין המבול הראשון ובין המבול השני היתה הפסקה קצרה, ואילו בין השני ובין השלישי היה זמן בינים ארוך למדי. ומובן, כי שפע הגשמים השפיע לא מעט על עולם הצומח בכלל ועל רבוי היערות בארץ בפרט.

במשך כל התקופה הפליאוליתית התחתונה נשאר אקלימה של ארץ ישראל סובטרופי, והיה חם ולח בימי גאות המבולים וחם ויבש בימי השפל שבין מבול למבול. ואולם במחצית השניה של ימי הקרחון הוורמאי באירופה, וזה מקביל לסוף התקופה המוסטירית בארץ (ראה להלן), היינו: בסוף התקופה הפליאוליתית התחתונה, התחיל להתקרר האויר בארץ ישראל במדה ניכרת, ותהליך התקררות זה נמשך כל ימי התקופה הפליאוליתית העליונה. גם הרטיבות הלכה הלוך ופחות בקצב מהיר כל אלפי השנה של התקופה הפליאוליתית העליונה, כי במשך הימים ההם נסוג הקרחון האירופאי וגז צפונה ושפע הגשמים בארץ ישראל חדל. על אף ההתקררות המתמדת עלתה מדת התאדות המים על מדת הרביעה, והיובש גבר והלך מבלי להגיע לדרגתו בימינו [1].

ההתקררות והפחתת הגשמים גרמו לשינויים בתמונת עולם הצומח והחי. אז התחיל ערוי היערות הטבעי, שנמשך גם בתקופה הפליאוליתית העליונה. עולם החי קבל אז צביון חדש. בתקופה הפליאוליתית התחתונה היו מצויים בארץ ישראל הרבה מיני חיות הולכות על ארבע: הקרנף

1) N e u v i l l e, Le préhistorique de Palestine, pp. 2—3 (RB 1934, pp. 238—9).—A b e l, Géographie, p. 45 אחרת סובר

(rhinoceros), הבהמות (סוס היאור), הפיל, התאו, הדב הסורי, האריה, הצבוע, היחמור, הפנתר, האיל, הגמל ועוד. בתקופה הפליאותית העליונה אפסו הקרנף והבהמות — בלי ספק הגרו לאפריקה — ובמקומם הופיעו הדוב החום, הזאב, הנמר, הצביה, והם חיו בין יתר החיות והבהמות, שנשארו לפליטה מן התקופה הקודמת.

גם מבחינה אנתרופולוגית חלו שינויים במשך התקופה הפליאוליתית — סמוך לזמן המעבר מהתקופה הפליאוליתית התחתונה לעליונה. השרידים הקדומים ביותר של שלדי בני-אדם, שנתגלו עד עכשיו בעמקי אדמת הארץ, הרי הם השלדים, שנחשפו בחפירותיו של רֶנֶה נֶוויל בשנת 1934 במערה גדולה בג׳בל קַפְזֶה, 2,5 ק״מ מדרום לנצרת. בשכבה התחתונה נמצאו שם שרידי שלדים הנבדלים מכל שרידי בני-אדם שנתגלו קודם לכן במקומות אחרים בארץ. כל החומר האנתרו-פולוגי מקפזה שמור כעת במכון הפליאונטולוגי שבפריז לשם בדיקה מדעית.

במערת קפזה נתגלו שש שכבות מהתקופה הליוואלואזית מתחת לשכבה המוסטירית (ראה להלן), והשלדים הנזכרים נחשפו בשכבה הליוואלואזית התחתונה. לפיכך אפשר כבר כעת להגיע לידי אומדנה קרובה לודאי לגבי פרק הזמן שעליו נמנים השלדים האלה, היינו: תקופת הקרחון האירופאי המכונה בשם ריס, ופירושו: עשרות אלפים שנה טרם נסתיימה התקופה הפליאוליתית התחתונה. כאן, איפוא, לפנינו עקבות אדם קדום ביותר מכל אלה שהיו ידועים לנו עד כה. ונפלא הדבר: גולגלותיהם של בני-אדם אלה, שחיו בארץ באמצע התקופה הפליאוליתית התחתונה, עולות, כנראה, במדת התפתחותן על גולגלותיהם של בני-אדם מסוף התקופה הפליאוליתית התחתונה שעליהם ידובר להלן [2].

אין איפוא להטיל ספק בדבר, כי במשך הימים הרבים של התקופה הפליאוליתית התחתונה ישבו בארץ כמה וכמה גזעים, אם זה בצד זה,

2) QDAP 1934, p. 202; 1935, p. 199; K o e p p e l, Biblica 16 (1935), pp. 58—73.

או זה אחר זה, אם כאחים או כאויבים, — כל זה קשה להכריע על יסוד החומר המועט והלקוי הנמצא בידינו.

כיום מכירים אנו את גזע „האדם הקדום הארצישראלי" (palaeanthropus palestinensis) לגווניו השונים מתוך החפירות בכמה מקומות-ישוב פריהיסטוריים בארץ. הראשון גלה שרידים מבני הגזע הזה מ. פ. טֶרְוויל-פֶּטְר בשנת 1926 במערת א-זֻטִיֶה שבואדי-ל-עמוד, בקרבת מגדל [3]. שם נחשפו ארבעה שברי גולגולת אדם (וכפי הנראה גולגולת אשה), ששרטוטיהם המובהקים מעידים עליהם, כי כאן לפנינו אדם הקרוב לטפוס הפריהיסטורי הידוע בשם „איש ניאנדרטל" (על שם נֶאַנְדֶרְטַל על-יד דיסלדורף בגרמניה, מקום שם נמצאו שרידי אדם מטפוס זה לראשונה).

האדם הניאנדרטלי היה קצר-קומה; הגבר הגבוה ביותר הגיע רק ל-1,65 מטר. חסון היה במבנהו וכבד בשרירים. שדרתו היתה כמעט ישרה, והוא לא היה יכול לעמוד בקומה זקופה. בית-חזהו היה כביר וצלעותיו מוצקות. זרועו ארוכה, ואילו הקנה קצר. ידיו ורגליו היו מגושמות וכמעט שוות בגודל, האצבעות היו קצרות וראשיהן רחבות-מכודרות, ואף בהן רגלו היתה דומה לאגודל, והאדם היה יכול ללקט בה מזונו או לטפס. כפות רגליו השטוחות וכרעיו הקצרות והעקומות אלצו אותו להתנענע בלכתו ולהטות את גויתו מחציו ולמעלה לפנים. בדרך כלל היה כפוף. ראשו היה גס ונטוי לפנים, לסתו התחתונה היתה בולטת לפנים ובלי כל סימן של סנטר, שיניו היו גדולות ואפו חרום. מעל לחורי עיניו הגדולות היו תלויות ויורדות גבנוניות-גבות עבותות. ראשו ופניו היו ארוכים; לחייו היו שטוחות וגם קדקדו היה שטוח. מחו היה גדול אבל פתלתולי המח היו פשוטים במידה רבה. אדם זה נמנה על „נמוכי המצח". בדרך כלל היה מפותח במידה זעומה מאד [4].

3) Turville-Petre, Researches in Prehistoric Galilee.

4) על האדם הניאנדרטלי ראה למשל: Hrdlicka, The Neandertal Phase of Man (Journ. of the Royal Anthrop. Inst., Dec. 1927).

קרובים מאד לטפוס אדם זה הם שרידי שלד אשה, שגלתה הגב׳ דורותי גרוד במערת א-טַבּוּן שבואדי-ל-מע׳ארה, בכתף הכרמל המערבי. לעומת זה מגלים סימני התפתחות נוספת שרידי תשעת השלדים, שנשתמרו יפה ונמצאו על-ידי ת. מ. מַק-קַאוּאֶן בשנת 1932 במערת א-סְחוּל בקרבת מערת א-טבון בשכבת התרבות המעורבת, ליוואלואזית-מוסטירית. כאן לפנינו אדם המגלה אמנם קוים אנטומיים משותפים עם „איש ניאנדרטל", אבל יחד עם זה בולטים בו הרבה סימנים של התפתחות, המקרבת אותו לאדם, שחי באירופה המערבית בסוף תקופת האבן.

אדם קדום ארצישראלי זה, הידוע לנו לפי שעה רק מהחפירות במערת א-סח׳ול בלבד, עומד, איפוא, בין „איש ניאנדרטל" הפרימיטיבי ובין „האדם החושב וההוגה" (homo sapiens), אבי התרבות החדשה. אבל יחד עם זה ברור, שאין כאן לפנינו תערובת של אדם ניאנדרטלי עם homo sapiens, וכמו כן לא הגזעים, שעליהם נמנים עמי הישוב בימינו. וכנראה חי בארץ ה„פליאנתרופוס פלסטיננסיס" לגווניו השונים עד ראשית התקופה הפליאוליתית העליונה. רק אז הופיעו בארץ-ישראל בני גזע חדש, הגזע האריניאסי, הקרוב בטפוסו ל„אדם ההוגה" [5].

במשך כל התקופה הפליאוליתית התחתונה התפרנס האדם מפרות וקלחים, ובראש וראשונה מציד חיות. החקירה השיטתית בשכבות התחתונות שבמערות הפריהיסטוריות הוכיחה, כי בתקופה הנדונה היו נפוצות על פני אדמת ארץ ישראל קבוצות ציידים. ציד חיות היה, איפוא, אחד המקורות לפרנסת האדם הקדום. ויש חוקרים הסוברים, כי אדם קדום זה לא יצא לצידו בכלי זינו בידו ולא נלחם בחיות הבר מלחמה גלויה ברדפו אחריהן בשדה, כי אם היה צד אותן בערמה, בבורות או במוקשים אחרים, עשויים בטעם פרימיטיבי ובאמצעים פשוטים. השקפה זו מיוסדת בעיקר על העובדה, כי בתוצרת התקופה הפליאוליתית התחתונה לא נמצאו כלים הראויים למלחמת ציד בחיות בר. האדם הקדום בתקופה הפליאוליתית התחתונה היה, איפוא, לפי דעה זו, על

5) McCown, BASPR No. 9 (1933), pp. 9—15; No. 12 (1936), pp. 131—140.

אף שפל התפתחותו מבחינה אנתרופולוגית, בעל מחשבה מכוונת במידה לא מועטה, וידע כבר להשתמש לתועלתו בנסיונות שיטתיים או מקריים. כמו-כן עולה מתוך בדיקת עצמות החיות שנמצאו במשכנות מערותיו, כי היה אז בעל טעם ובחירה וידע לכוון את רצונו ופעולתו ולספק לא רק צורך חיוני ראשון, אלא גם יצרי לב די מפותחים. נראים הדברים, כי היה מעדיף את בשר הבהמות מעלות הגרה על פני כל שאר חיות הבר; ולא בלבד שהיה אוכל את בשר היונקים הגדולים לשבעו. אלא היה להוט גם אחרי לשד העצמות, כפי שמתברר מתוך מספרן הרב של עצמות-חיות שבורות בידי בני אדם, שנמצאו במעונות האדם הקדמון [6]. ואין ספק, כי ידע כבר להשתמש באי-אלו אמצעים ותחבולות להשגת מטרותיו. קודם כל ידע את השמוש באש, בעיקר להתחמם בה, ואולי גם לצרכי „מטבח". מעון שמשה לו לאדם קדום זה בעיקר המערה, אבל גם במקומות מושב מתחת כפת השמים נהגו כבר בתקופה הפליאוליתית, היינו בסוכות העשויות מענפי אילנות או מעורות בעלי-חיים. אולם עם ירידת הטמפרטורה החל מסוף התקופה הפליאוליתית התחתונה, היה האדם אנוס לעזוב את מקומות מגוריו תחת כפת השמים ולשוב ולקבוע את דירתו במערות ובמחילות עפר.

אשר לצורות תרבות וחיים גבוהות יותר בסולם ההתפתחות, המוצאות את בטויין בשפור המדות והמנהגים, בסדור חיי הקבוץ ובתופעות הדת והאמנות, הרי אין בידינו שום תעודות וסימנים המעידים על קיומן בתקופה הפליאוליתית התחתונה. אכן קשה להעלות על הדעת, כי בן-אדם זה, שידע כבר להכין כלים ולהטביע את רצונו בצור, לא היה מתעורר ומעפיל גם ברוחו העילאית לקבוע את עמדתו בתוך משחק הכחות והיצרים העוינים והאוהדים הסובבים אותו בעולם, או לעמוד על חידת החיים והמות, התופסת מקום רחב כל כך בתולדות המחשבה הדתית ובפולחן למן הימים הקדומים. על כל פנים לא הגיעו לידינו עד היום שרידים כאלה על אדמת ארץ ישראל. רק דבר אחד

[6] Neuville, Préhistorique, p. 9.

ברור: האדם בתקופה הפליאוליתית היה קובר את מתיו סמוך לדירתו; עובדה זו מעידה על אי אלו השקפות על המות. את מרצו וכשרונו השקיע אדם קדום זה בעיקר ביצירת כלים ושכלולם, שהיו דרושים לו במישרים במלחמת קיומו הקשה ובהם נסתייע להתבצר מפני חיות טרף ואויבים, או למצא מקום מחסה מאיתני הטבע, או לצאת לצידו ולהכין את מאכלו.

לפיכך תעשית כלי-אבן ועץ היא היא המטביעה את חותמה על יֵצֶר-יְצִירָתָה של תרבות התקופות הקדומות ביותר; ועל שום הצור (ובמקרים בודדים גם מיני אבן אחרים), החומר הגלמי שבני האדם הפריהיסטוריים השתמשו בו בעיקר להכנת כליהם, נקראת כל התקופה הנידונה בשם „התקופה הפליאוליתית", כלומר — תקופת האבן הקדומה.

כלי הצור, שנצלו מכליון הזמן הודות לחוסנם, הנם כיום לא רק העדים היחידים הנאמנים עלינו לגבי קיומם ומאמציהם הנמרצים של בני אדם בימים רחוקים אלה בלבד, אלא מאפשרים הם גם במידה ידועה של דיוק לקבוע את זמנם, את אורח חייהם ואת דרגת התפתחותם של יוצריהם, היינו: על-ידי התחקות על שורת הסדר של השכבות שבהן נשתמרו ועל-ידי השואת סגנון המלאכה וגווני צורותיה המשתנים משכבה לשכבה לפי תנאי ההתפתחות ומסיבותיה המיוחדות.

בשחר התרבות מופיעות שתי צורות של תוצרת צור: מצד אחד תעשית „הנפיצים" (flakes) ולעומתה תעשית „אבני היד" („coup-de-poings").

תעשיות אלה נחקרו יפה באירופה התיכונית ובארצות הים התיכון, וביחוד בצרפת. התברר, כי מעין קו-הבחנה עובר בגוף האנושיות הקדומה באירופה וחוצה אותו לשתים: ליוצרי נפיצים ויוצרי אבני-יד. ונראים הדברים, כי שני גזעים שונים כאן לפנינו, וכמוהם כתעשיותיהם היו קיימים זה בצד זה, נבדלים זה מזה בסגנון יצירתם, ואולי גם במקומות מושבותיהם. בכל אחת משתי התעשיות ישנה התפתחות ניכרת משלה על גווניה הנבדלים לפי זמנם, סגנונם וטיב המלאכה, וכמו-כן לפי מספר צורות הכלים.

הנפיץ היה בתחילתו כלי פרימיטיבי מאד. מתהוה הוא על-ידי

התזתו מגוש אבן-צור. העבוד חל בעיקר מצד אחד בנתזים רחבי השטח. חסרה בו מתחילתו צורה מסוימה, וכנראה גם מטרת שמוש מיוחדת. הצד האחורי מקבל רק תקון-מה לשם ישור הבליטות המקומרות ביותר בגב. כלי מגושם זה מתפתח מעט-מעט במשך התקופה הפליאוליתית ויוצא לכמה מיני כלים ושמושים: להבים, סכינים, מגרדים, מקדחים, מחרתים ועוד. תעשית ה„נפיצים" נתנה מקום להתפתחות מהירה של רבוי הצורות המצוי בתוצרת זו. כאן מתגלה לפנינו טפח ממדת ההשגה התבונתית של אדם קדום זה: למעשה ידע והכיר אז האדם בסוד השטח, ואל נכון רכש לו נכס יקר זה על-ידי הסתכלות והבחנה ארוכה בתבניות טבעיות שיסודן השטח, כגון עלי-אילנות. אחרת היא תכונת אבן-היד והתפתחות תעשיתה. אף-על-פי שגם היא בתחילתה די מגושמת בצורתה, הרי היתה כבר אז יצירה נפלאה במינה, אולי גם היא עשויה לפי תבניות חקוקות במעשה בראשית, כגון פירות, ביצים וכדומה; כמוהם היתה מארכת, מכודרת ועבה בקצה האחד כדי להקל את תפישתה ביד ומארכת וחדה בקצה שלעומתו. גם כאן התהוה הכלי על-ידי התזה, ואולם זו נעשתה מכל הצדדים, או לכל הפחות משני צדדים באופן שוה, וכן היו הנתזים לא רחבי השטח אלא צרי-היקף. צורת תעשיה זו הגיעה עד מהירה לשלמות גדולה במלאכתה; אבן-היד קבלה כבר בימים קדומים צורות שונות (סגלגלית, אגסית וכד'), ונוחה היתה לאחוז באחד מקצותיה על-ידי קפיצת כף-היד מסביבה. ואולם מאידך גיסא לא יצאה לכלל צורות מרובות פנים. רק במקרים בודדים היא הולכת ונעשית דקה (אולי בהשפעת תוצרת הנפיצים — ראה להלן), שפתותיה הולכות ונעשות חדות עד שהיא מקבלת צורת סכין-פיפיות. ואם השכילו יוצרי הנפיצים לגלות למעשה את יסודות הגיאומטריה של השטח, הרי היו יוצרי אבן היד אבות התפיסה הסטיריאומטרית. על אף ההבדלים העצומים באפיה ובהתפתחותה של כל אחת מהתעשיות הללו, הרי היו גם שתיהן בנות תקופה אחת, מתקיימות זו בצד זו ואף השפעת גומלין שוררת ביניהן החל מאמצע התקופה הפליאוליתית התחתונה.

באירופה נוהגים להבחין ארבעה טפוסים עיקריים של תוצרת-נפיצים בתקופה הפליאוליתית התחתונה, וזה סדרם לפי השכבות מלמטה למעלה: הקלאקטוני (Clactonian), הטאיאסי (Tayacian); הליוואלואזי (Levalloisian) והמוסטירי (Mousterian), כולם כנויים לפי מקומות בצרפת, שבהם נחקרו היטב התרבויות האלה. נבדלות הן ביניהן לבין עצמן בזמן, בטיב המלאכה ובעוד כמה פרטים, הטובעים על כל תרבות ותרבות חותם מיוחד. גם בתרבויות אבני-היד מונים באירופה שני טפוסים עיקריים: השלאי (Chellean) והאשילאי (Acheulean); שמהם האחרון בא במגע גומלין עם הטפוסים המקבילים של תרבויות הנפיצים.

תרבויות אלה, שנחקרו באדמת צרפת, נמצאו גם באדמת ארץ-ישראל, מלבד התרבות הקלאקטונית. דוגמאות טַיאסיות נמצאו בשכבות התחתיות של מערת אֻם-קַטַפָה בנחל חְ׳רֵיְטוּן במדבר יהודה[7], וכן במערת א-טאבון, ואולם ביחוד עשירה ארץ ישראל בשרידי התעשיה הליוואלואזית. תרבות זו, שהתקימה בארץ זמן רב וניכרים בה אותות התקדמות בטכניקה לעומת התקופה הקודמת, אנו מוצאים בגליל (ג׳בל קפזה), בסביבות הכרמל, בעֶרק אל-אַחְמַר שבואדי ח׳ריטון, בעמק רפאים וגם בנגב (סביבות קֻצֵיְמֶה) ובסיני.

גם התרבות המוסטֶרית, שהיא הצעירה בתרבויות התקופה הפליאוליתית התחתונה, השאירה את עקבותיה בארץ ישראל; תרבות זו שמרה בדרך כלל על המסורת הליוואלואזית והמשיכה לפתח אותה, ואולם בצד זה נתונה היתה להשפעת יוצרי אבני-היד. דוגמאות מוסטריות מוצאים לרוב מפוזרות על פני האדמה לאורך חופי הים התיכון, אולם נמצאו גם בישובים הפריהיסטוריים שבמערות בסביבות עתלית, בגליל, בואדי שֻקבה וביהודה[8].

7) Neuville, L'Anthropologie 41 (1931), pp. 13—51, 249—263.
8) Neuville, Préhislorique, pp. 5—6; Garrod, BASPR No. 12, pp. 125—6.

בד בבד עם תעשית הנפיצים התפתחה בארץ גם תעשית אבני היד. גם כאן מוצאים את הטפוסים השונים, שהבחנתם בדוקה ומנוסה באדמת אירופה. מן הטפוס השלאי, הקדום ביותר בתרבות אבן-היד, מוצאים בארץ ישראל רק מקבילות בודדות, בעיקר בעמק רפאים וכן במדבר הסורי [9]. לעומת זה מרובים שרידי התרבות האשילית, המקבילה בדרך כלל ללייוואלואזית, בארץ ישראל. דוגמותיה נמצאו בגליל, בואדי-ל-מע׳ארה (א-טַאבּוּן), בואדי ח׳ריטון שביהודה (אֻם קַטפה) ובסיני. לגבי ה„תחנה" הפריהיסטורית עיון-מוּסָא אפיינית תערובת אשלאית-ליוואלואזית [10], ואילו בא-זֻטיה ובא-טאבון התערובת היא אשילאית-מוסטירית [11].

קרוב לודאי כי במשך התקופה הפליאוליתית התחתונה נחה הארץ ימים רבים וישבה ללא זעזועים חזקים מן החוץ. אז פרחה המלאכה ועלתה בהישגיה הטכניים מעלה מעלה. אז התפתחו תושבי הארץ בסגולותיהם האנושיות, התפשטו על פני כל הארץ וישבו עליה באין מחריד. את שרידי ישוביהם אנו מוצאים כעת—במערות או בתחנות תחת כפת השמים—משני עברי הירדן, גם בעמקים וגם בהרים, בדרום עד סיני, ובמזרח עד המדבר הסורי וביחוד ליד נהרות או ליד דרכי חבור ראשיות המובילות לאורך חוף הים (בואדי ל-מע׳ארה על-יד עתלית, בצָרְפַת בין צידון ובין צור) או מארץ ישראל לסוריה התיכונה (מערת א-זטיה בעמק גניסר). תנאי הארץ היו אז נוחים לאדם ולישוב. תקופת התרבות הליוואלואזית חלה בעיקר בפרק הזמן שבין קרחוני מנדל וריס, תקופה נוחה מפאת האקלים. ואף לעיקר משלח ידו של האדם הקדום, היינו לציד, היו התנאים די נוחים. מספר הבהמות והחיות בארץ היה מרובה מאד. ואחרון אחרון חשוב: אין להטיל ספק בדבר כי בפרק הזמן הזה הונח להם לתושבי חופי הים התיכון מעוצם הקרח הנורא, ותנאי החיים והמחיה השביחו; שבטים רבים לא היו

9) Field, Natural History 1929, pp. 33ff.
10) Duvignau, RB 1930, pp. 552—65.
11) Neuville, ibid., pp. 6—7.

אנוסים עוד לעזוב את אדמת מכורתם ולהגר למולדות חדשות בארצות מרחקים. אל נכון היו המסיבות הללו גורם חשוב בהשתלשלות פריחתה של הארץ.

אולם בתקופת המעבר מהתקופה הפליאוליתית העליונה לפליאוליתית התחתונה חל שינוי עצום בחיי הארץ וישובה. עומדים אנו בתקופה המקבילה לשיא הקרחון הוורמאי באירופה. התמורות באקלים, ההתקררות המתמדת והפחתת הרטיבות גררו אחריהן—כאמור—שינויים בעולם החי והצומח; בעלי החיים שקיומם תלוי בטמפרטורה גבוהה נהדפו מעט-מעט לארצות חמות ומקומם תפסו בעלי חיים מהגרים ממקומות קרים יותר. נוסף על זה השתנה אופי הנוף לרגלי ההתנונות המתמדת של יערות-עד. וכל זה מתבלט ביתר שאת בחיי האדם ובצביון תרבותו. בתקופה הפליאוליתית העליונה אנו מוצאים גזע חדש בארץ, ונראה כי מהגרים חדשים עלו על הארץ עוד במשך התקופה המוסטרית, היינו בסוף התקופה הפליאוליתית התחתונה, וברבות הימים כבשו או הכניעו את התושבים הקודמים. באירופה נוהגים להבחין ארבעה שלבי התקופה הפליאוליתית העליונה, ואילו בארץ ישראל לא נתגלו אלא שרידי תרבות של השלב הראשון, הלא היא התרבות האוריניאסית, המצטיינת בתעשיה מפותחת ומשוכללת.

מעט מאד ידוע לנו על טיב האדם הקדום בארץ מהתקופה הפליאוליתית העליונה. רק שרידים מקוטעים של שלדים נמצאו ממנו בערק אל-אחמר ובג׳בל קפזה. ונראה כי מתיחסים הם לטפוס פרימיטיבי של "homo sapiens„. ניכרים בו סימנים של שלב התפתחות גבוה בהשואה ל„אדם הקדום הארצישראלי" מהתקופה המוסטרית, אולם עדיין עומד גם הוא על דרגה נמוכה מאד בהתפתחות האנתרופולוגית (לגלגולת דפנות עבות, גבות העינים בולטות וכד׳).

גם בתקופה זו נשאר הציד עיקר מקור הפרנסה לאדם, ואם לשפוט על פי שיירי האוכל, שנשתמרו בשכבות הישוב שבמערות, הרי איה לו אז לאדם מבחר גדול של בהמות ציד: שורים גדולים, צבאים, חזירי בר. גם בלקיטת פרות היו כבר אז עוסקים במדה מרובה.

בתוצרת הכלים חלים שינויים כבירים עם בוא התקופה הפליאוליתית העליונה. הנפיץ ואבן-היד אינם יותר יסוד יחידי לצורות התעשיה; צורות מצורות שונות מיועדות לתפקידים מיוחדים צפות ועולות: להבים מארכים וצרים, מגרדים, מקרצפים, מחרתים, דקרים בצורת משולש ועוד, כולם מהוקצעים יפה על-ידי התזת לוחיות מכל הצדדים ובכל הצורות, לאו דוקא צורת אבן-היד,—כולם מצטיינים במלאכתם הנאה. גם בארץ ישראל אפשר להבחין בתעשית התקופה הפליאוליתית העליונה בדרגות התפתחות שונות בנוגע לזמן ושכלול הצורה, המזכיר בדרך כלל את קו ההתפתחות המקבילה שבאירופה. אבל נוסף על זה מוצאים בארץ ישראל בצד התרבויות הרגילות שתי תרבויות מיוחדות שאינן מצויות באירופה, ורק בתרבות הקַפסית באפריקה הצפונית מוצאים את עקבותיהן. אולם קשה להגיד בבטחה, אם תרבות זו היא מעשה ידי עמים חדשים שנכנסו לארץ ישראל בדרכם מן המזרח לאפריקה, או אם יצירה אפריקאית מקורית כאן לפנינו, שהוכנסה לארץ דרך מצרים. מלאכת העצם, שלא היתה ידועה בארץ בתקופה הפליאוליתית התחתונה, אף היא הונהגה כאן בתקופה הפליאוליתית העליונה, אם כי לא במדה גדושה כזאת כמו באירופה, שתרבותה עשירה במלאכה זו. עד כה נמצאו בארץ רק כלי עצם מועטים (כגון דקרים), שמוצאם מתקופה זו [12].

ראינו כבר, כי בתקופה הנידונה היה האדם אנוס—לרגלי ירידת מדת החום—לעזוב את משכנותיו תחת כפת השמים ולבקש מקלט ומחסה במקומות מוגנים, במערות ובמחילות עפר. לכן נדירות כל כך „התחנות" תחת כפת השמים בתקופה הפליאוליתית העליונה וכל שכן בהרים. רק במקומות, שבהם לא גבר הקור ביותר, המשיך האדם לגור בסוכות או באהלים ולחיות חיי נוד. תחנות כאלה נתגלו בחולות הים דרומה ליפו ובעין-קֲדֵיְרַאת (קדש ברנע) ובעין קֻצֵיְמֶה בנגב [13].

12) Neuville, ibid., pp. 10—14.
13) Buzy, RB 1927, pp. 90—91; 1929, pp. 364—81.

מועטות מאד הן הידיעות שאנו שואבים מתוך החקירות הפריהיסטוריות על התמורות, שחלו בתקופה זו בחיי האדם מעבר למלוי צרכיו החיוניים, מה היו הישיגיו בדרך התפתחותו התרבותית, שכבר הכיר ונהג בהם. אולם עוד יותר מזה סתומים הם חיי רוחו של אדם קדום זה, אותם מאורעות נפשיים המוצאים את בטוים בדת ובמנהגים בפולחן, בהטמנת מתים או בהבעה אמנותית. ואפילו עדויות מעין אלה המצויות באירופה—דמויות חיות חצובות בקירות מערות, ששמשו מעון לאדם בתקופה הפליאוליתית העליונה—אין כאן בידינו. אין אנו יודעים, אפוא, בבטחה מה היתה מדת בינתו העילאית של האדם הארצישראלי בן אותה תקופה וכיצד התחיל לפתח את כשרון יצירתו, המתגלה במלאכת כלים, גם מעבר לגבול התועלת החולפת. אמנם מתוך הבחנה בטיב התעשיה והשרטוטים האנתרופולוגיים אנו למדים, כי אדם זה לא היה נחות דרגה מבן זמנו באירופה. אולם רק תגליות נוספות עלולות להפיץ אור על תהליך התפתחות זו. ואין ספק בדבר, כי בנידון זה חשוב ברור היחסים שנוצרו אז בין ארץ ישראל ובין הארצות הסמוכות, וביחוד ברור היחס לתרבויות הפריהיסטוריות של אפריקה הצפונית, כי נראים הדברים כאילו הקשר האמיץ, שהיה קיים בין אסיה ואפריקה בזמנים שלאחר כך, סוללי דרך היו לו כבר בתקופה שאנו עומדים בה. אבל רק חקירות שיטתיות בישובים הפריהיסטוריים באפריקה וביחוד במצרים עלולות להאיר את צרור השאלות האלה, ולא זה בלבד, אלא אולי להאיר אור חדש על רקמת חיי אנוש בתקופת האבן הקדומה, שעדיין צעיף הלוט פרוש עליה מכמה וכמה בחינות.

ביבליוגרפיה לפרק הראשון

A. Bergy, Le Paléolithique ancien stratifié à Ras Beyrouth. Melanges de l'Université S. Joseph 1932, pp. 16ff.

M. Blanckenhorn, Die Steinzeit Palästinas, Syriens und Nordafrikas. Leipzig, 1921/2.

D. Buzy, La station lithique d'el Qeseimeh. RB 1927, pp. 90—91.
Une station magdalénienne dans la Nêgeb. RB 1929, pp. 364—81.

M. Th. Mc Cown, Fossil Men of the Mugharet es-Sukhul. BASPR No. 9 (1933), pp. 9—15.

G. G. Mc Curdy, Prehistoric Man in Palestine. Proceedings of the American Philosophical Society 1936, pp. 525—41.
Mount Carmel Man. BASPR No 12 (1936), pp. 131—40.

L. G. Childe, New Light on the Most Ancient East. London, 1934.

P. Duvignau, Une industrie acheuléo-moustérienne en Palestine. RB 1930, pp. 552—65.

D. A. E. Garrod, Excavation of a Palaeolithic Cave in Western Judaea QSt.1928, pp. 182—5.
Excavations at the Mugharet el-Wad. QSt. 1929, pp. 220—22; 1931, pp. 99—103; 1932, pp. 46—51; 1934, pp. 85—9.
Fouillles paleolitiques en Palestine. BSPF 1930, pp. 151—160.
A Summary of Seven Seasos' Work at the Wady el-Mughara. BASPR No 12 (1936), pp. 125—9.

P. Karge Rephaim [2]. Paderborn, 1925.

R. Köppel, Ultimae investigationes de aetate generis humani. Biblica 1934, pp. 499—36.
Das alter der neuentdeckten Schädel von Nazareth. Biblica 1935, pp. 58—73.

R. A. St. Macalister, A Text Book of European Prehistory. 1931.

R. Neuville, L'Acheuléen supérieur de la grotte d'Oumm-Qatafa. L'Antropologie 1931, pp. 13—51; 249—63.
Le préhistorique de Palestine. 1934. (Extrait de RB 43 [1934], pp. 237—259).

F. Turville-Petre, Researches in Prehistoric Galilee. London, 1927.

G. Zumoffen, La Phénicie avant les Phéniciens. Beyrouth, 1900.

מ. שטקליס, המחקר הפריהיסטורי בארץ-ישראל, ביבליוגרפיה. הדפסה מיוחדת מתוך „קרית ספר" ח׳—ט׳, תרצ"ב.

פרק שני

על סף התקופה ההיסטורית

החקירה הפריהיסטורית מלמדת, כי מעל לשכבות התקופה הפליאוליתית רובצות שכבות של תרבות צעירה יותר לימים, הנבדלת באפיה מכל מה שהיה לפניה ומה שבא אחריה, גם בנוגע לתוצרת כלי-צור וגם בנוגע לתנאי החיים והישוב. תקופה זו מסתיימת כ-5.000 שנה לפני ספה״נ בקירוב, ואילו ראשיתה חלה, לפי המשוער, כ-12.000 שנה או יותר לפני זמננו. בפרק זמן בינים זה שבין תקופת האבן הקדומה (פליאוליתיקון) ובין תקופת האבן החדשה (נֶאוליתיקון) מורגשת התקדמות תרבותית רבה בכל ענפי היצירה בארץ. נוהגים לציין ימות תקופה זו בשם „מֶזוֹליתִיקוֹן" (או ביתר דיוק: מֶסוֹליתיקון, Mesolithicum, כלומר: תקופת האבן התיכונה.

במשך התקופה המיזוליתית לא חלו תמורות מכריעות באקלימה של ארץ ישראל. הטמפרטורה, שהתחילה לעלות בתקופה הפליאוליתית המאוחרת שקדמה לה, הגיעה בימות המזוליתיקון למרום שיאה ונעשתה יציבה ודומה שזו שבימינו אנו. לעומת זה היתה כמות הגשמים בימים ההם מרובה מזו שבימינו ביחוד בראשית התקופה המזוליתית. הנחלים, שיבשו זה מכבר, נשאו אז עדיין מים רבים, שבהם פרו ורבו דגים שונים למיניהם, ובני אדם תושבי הארץ היו צדים אותם בחכות-עצם לצרכי מזונם [1].

בזמן ההוא היה עולם החי שבארץ מגוון למדי; בצד בעלי החיים מימות התקופה הקודמת היו מצויים הסוס וגם הסוס העקוד (זֶבְּרָה), אולם את דמות ממלכת החי קבעה הצביה [2]. עובדה זו משמשת

1) Neuville, Préhistorigue, p. 14.
2) Bate, JRAI 62 (1932), p. 278.

ראיה לתהליך של התנונות היערות, שהתחילה כבר בתקופה הפליאוליתית ולא פסקה גם במשך התקופה שלאחר-כך. אבל מאידך-גיסא מוכיח קיום הדוב, הזאב וכיוצא בהם, כי שממת האדמה לא הגיעה עוד למדה שבימינו. מלבד זה השפיעה עתרת הגשמים לטובה על פריון האדמה.

אולם, אשר לתולדות הנוף הארץ-ישראלי והשפעתו על התפתחות הישוב, הרי חל בימי התקופה הנידונה מאורע רב-תוצאות, היינו הולדת החקלאות, שעתידה היתה לחולל מהפכה בחיי הארץ, תרבותה ואורח ישובה. החקירות הבוטניות העלו, כי באסיה המערבית גדלים דגני-בר, כגון שעורת-בר (hordeum spontaneum), הנפוצה מאפריקה הצפונית ועד פרס. כבר בשנת 1906 מצא אהרן אהרנסון בגליל, בעבר הירדן ובמקומות אחרים בארץ מין מיוחד של כוסמת (triticum ocoides), הלא היא „אם החטה" שממנה יצאה החטה הרגילה שלנו.[3] כמו-כן נמצאו עקבותיה בזמן האחרון בסוריה ובמסופוטמיה.[4] ונראה, כי התרבות החקלאית ראתה לראשונה אור עולם בארצות, שבהן גדלים דגני-בר. ברם אשר לראשית עבודת האדמה בארץ ישראל, עוד ייוחד עליה הדבור להלן, עם תאור תרבות האדם ותעשיתו.

בני האדם שישבו על אדמת הארץ בתקופה המיזוליתית ידועים לנו כיום במדה מרובה הודות לחקירותיה ותגליותיה של הגב׳ דורותי גרוד במערת שֻקְבָּה שבואדי א-נַטוּף (מכאן הכנוי „נטופיות" לתרבויות שנמצאו טמונות בשכבות מערה זו)[5], וכמו כן הודות לחקירות שנערכו במערות אל-כַּבַּארָה ואל-ואד שבירכתי הכרמל.[6] במקומות הללו נמצאו שיירי שלדי-אדם בשכבות שונות. המענינים שבהם נמנים על פרק הזמן הראשון של התקופה המיזוליתית, הלא היא „התקופה הנטופית הקדומה". לפי סימניהם בני-אדם אלה מתיחסים לגזע מיוחד במינו

3) A a r o n s o h n, Verh. d. K. K. Zool. Botan. Ges. Wien 59 (1909).

4) G r a d m a n n, Die Steppen d. Morgenlandes, pp. 49 ff.

5) G a r r o d, JRAI 62 (1932), pp. 257—269.

6) T u r v i l l e - P e t r e, JRAI 62, pp. 271—6.

שארתור קית מגדירו כאחד הגזעים הכושיים, שהיו נפוצים באפריקה הצפונית ובאירופה הדרומית בתקופה הפליאוליתית המאוחרת (העליונה). ויש מוצאים שרטוטים משותפים בין בני אדם אלה ובין תושבי מצרים שלפני תקופת המלוכה. ונראה, כי מחנות כובשים מבני גזע זה עלו על הארץ ותפשו אותה בראשית התקופה המיזוליתית; לאט לאט נאחזו באדמת הארץ ויצרו עליה תרבות עשירה ורבת גוונים והישגים, המשמשת עדות מובהקת לדרגת בינתו המפותחת של „האדם הנטופי". אדם זה אֶרֶך-ראש (דוֹליכוֹקיפַלוֹס) היה, קומתו היתה קצרה (1.60 מטר בממוצע לגברים ו-1,52 לנשים) ורחבה, לסתותיו בולטות באופן ניכר, אפו רחב וחרום, אבריו התחתונים מפותחים במדה יתרה לעומת אבריו העליונים. שונה מאד היה, איפוא, האדם בן התקופה המיזוליתית מקודמיו הפליאוליתיים. [7] גם להבנת פרצופה המוסרי והחברתי של התרבות הנטופית הועלו אי-אלו נתונים חשובים. מתוך העובדה שבשכבה הנטופית התחתית נמצאו הרבה עצמות אדם מגורמות בצד מעוט קבורות, היה מי שרצה להוציא מסקנה, כי „הנטופים" הקדומים הללו היו זוללי בשר-אדם. אבל מעוט הקבורות מתבאר גם בדרך אחרת; מספרן הרב של עצמות-אדם שרופות שנמצאו במערת שקבה מוכיח, כי ה„נטופים" נהגו לשרוף את מתיהם, ומנהג זה היה קיים בארץ אצל עמים שונים עד לזמנים מאוחרים. לעומת זה נמצאו במערת אל-ואד שלדים שלמים מונחים על צדיהם ללא כוון מיוחד, כשרגליהם אסופות תחתם. לפעמים חפצי-קשוט עשויים מעצם מוטלים על-יד המתים, ביחוד מחרוזות שינים נקובות במפולש, שהיו מעטרים בהן את ראש הנפטר, תולים אותן בצווארו או ברגליו.

פרק הזמן הקדום ביותר של התקופה המיזוליתית מיוצג על-ידי השכבה התיכונה של מערת אל-כבארה בכרמל, שבתרבותה עדיין מורגשת המסורת התעשיתית מימות התקופה הפליאוליתית המאוחרת, ואילו מתוך החקירות במערה שקבה ובמקומות אחרים, ביחוד במערת אל-ואד וערק-

7) N e u v i l l e, Préhistorique, pp. 17—18.

אל-אחמר עולה ונצבת לפנינו תרבותו של „האדם הנטופי", שירשה את מקום התרבות הפליאוליתית והטביעה את חותמה על תרבות הארץ בתקופה המיזוליתית.

שרידי התרבות הנטופית בשכבות התחתיות מגלים צורות חדשות של כלי-צור, ביחוד מיקרוליתים, כלומר: כלי-צור זעירי היקף ודקי מלאכה, — להבים, מגרדות, חודים וכיוצא-בהם, וכבר בהם מתגלים סימני תכניקה מפותחת של תוצרת עצם. בשכבות התרבות הקדומה של התקופה המיזוליתית שבמערות אל-כבארה, אל-ואד ובאֻם - א-זְוֵיְתִינָה שבמדבר יהודה נמצאו גם רסיסי-צור ותשביצי-עצם ששמשו לציוד חרמשים. רסיס החרמש ללהבו צורת קו עקום, פעמים שינים שינים יוצאות משפת הלהב ואילו חוד-השינים החותך מקביל לכוון הלהב. רסיסי-חרמש אלה שמושם ניכר מתוכם ונבדלים הם בצורתם משאר רסיסי-צור המשמשים סכינים, משורים וכיוצא בהם. להבי-חרמשים אלה הם העתיקים ביותר שנתגלו עד היום בכל העולם כולו, ועדים נאמנים כאן לפנינו לקיומה של חקלאות בארץ בימים קדומים מאד, אלפי שנים בטרם הופיעה במצרים ובאירופה, כלומר: בתקופה המיזוליתית נתוסף להם לתושבי הארץ על מוקרות המחיה הקודמים — ציד, דיג ולקיטת-פירות — גם גדול דגן. ויש להדגיש, כי הנהגת החקלאות קדמה בארץ לגדול בהמות, כפי שמוכח מחקירת עצמות החיות שנמצאו בצד החרמשים מימות התקופה המיזוליתית. עובדות אלה חשובות הן להבנת תהליך התפתחותה של הארץ בתקופה הפרוטוהיסטורית, השונה לגמרי מן ההתרחשות המקבילה בארץ הנילוס ובאירופה. בארץ ישראל ההתפתחות היא מודרגת ושלוה יותר, תנאי האקלים הם נוחים ללא שינויים קשים וקיצוניים, ואילו היפוכו באירופה. ועל-כן לא יפלא כי כאן התקדמות מכריעה בתרבות הישוב מופיעה רק לפתע פתאם עם בוא התקופה הניאוליתית (האבן החדשה), ורבים הם הסמוכים השוללים את קיומה של החקלאות בתרבות אירופה הנמוכה שלפני התקופה הניאוליתית. אבל גם ארץ הנילוס לא ידעה בימות התקופה המיזוליתית דגני-בר ורק מעטים היו בה צמחים ראויים למזון אדם, אף-על-פי שהיתה

ברוכה במעטפת צמחים נהדרה כבר בסוף התקופה הפליאוליתית. ואשר במיוחד לחקלאות, הרי הונהגה במצרים רק בזמנים מאוחרים יותר, היינו בסוף תקופת האבן החדשה, אולי על־ידי מהגרים מאסיה המערבית. [8]

אמנם הנהגת החקלאות, כלומר גידול דגן, בארצות אסיה המערבית — ארץ־ישראל, סוריה וארצות נהרים — לא גררה אחריה עזיבת מלאכת הציד, וגם הדיג בחכות וקרסים עשויים מעץ ומצויידים בצור או מעצם נשאר בתקפו והיה נפוץ בארץ. אבל חידוש זה שימש דחיפה עצומה להתקדמותם המכרעת של התרבות והישוב בחבלי הארץ הזאת, כי אז נוצרו התנאים להתהוות ישוב פלחי שוקד על עבודת אדמה ופתוח תעשיה ומלאכת מחשבת. בהתאם לזה דרגת תרבותם של תושבי הארץ בתקופה זו משתקפת במיוחד בתעשיה ובאמנות, במלאכת הפסול והחטוב בצור ובעצם. ובזה הנטופיים הקדומים מגלים כשרון ויכולת להפליא. מהמציאות בשכבות התחתיות של תרבות זו ראויים לתשומת לב מיוחדת ידית מפוסלת בצורת ראש צביה, ראש זעיר של בן־אדם עשוי מאבן־סיד (במערת אל־ואד) ופסל חיה המתיחסת למין האיל, רובצת כשרגליה אסופות תחתיה (במערת אם־א־זְוֵיתִינָה); על פסל זה ניכרים עקבות צבע אדום. [9] בימים ההם מופיעים לראשונה גם כלי־בית שונים, כגון טחנות־יד עשויות מאבן, אל־נכון כתוצאה ישרה מהנהגת החקלאות.

ברם החקירה המעמקת בשקבה מגלה לנו עקבות השתלשלות ארוכה ומלאה תסבוכת, כלומר: לאו־דוקא התפתחות מתמדת בכוון ההתקדמות והשכלול, אלא פעמים גם נסיגה אחורנית. התקופה הנטופית השניה, במדה שהיא ידועה לנו מתוך השכבה שעל גבי התחתיה בשקבה, באל־ואד, בטור אבו־זיף (במדבר יהודה), מגלה ירידה גמורה במלאכת מחשבת ובתעשית עצם. [10] ירידה זו נמשכת והולכת גם בתקופה הנטופית השלישית, הידועה לנו בעיקר מתוך החקירות באל־חַ׳יאַם

8) N e u v i l l e, קובץ לזכר מזי"א, pp. XVI—XXXIII.
9) N e u v i l l e, Préhistorique, pl. XXI.
10) N e u v i l l e, ibid., pp. 16—7.

(במדבר יהודה), והוא הדין לתקופה הרביעית בתרבות הנטופית (אל-ח'יאם, מערת אל-ואד). במשך כל התקופות האלה כשרון המלאכה פוחת והולך, ובפרט מלאכת החרמש. ונראה כאילו תהליך זה לא היה תוצאה מהתפתחות פנימית ישרה ושלוה של התרבות הנטופית הקדומה, אלא כאן לפנינו זעזועים הבאים מן החוץ; עליה חדשה של משפחות שבטים נודדים באה על הארץ והתחילה להטביע את חותמה על תרבותה ולהטותה ממסלולה המקובל. ונראה כי אדם חדש זה, שהחל להתנחל בארץ בסוף התקופה הנטופית, הכניס לארץ גם את החץ, כי ראשי חצי צור מופיעים לראשונה בארץ בתקופה הנטופית הרביעית. ואף-על-פי שכלי התשמיש שומרים עדיין בתקופה זו על צורתם המיזוליתית, מכל מקום הולכים ומשתנים לאט-לאט באותו פרק זמן פני פרצופה של תרבות הארץ, שמשה של התרבות הנטופית שוקעת והולכת ודמדומי תקופה חדשה נותנים את אותותיהם, התקופה הניאוליתית ממשמשת ובאה.

מי הם נושאי ההכרעה התרבותית הזאת, מאין באו ומה היה יחסם האֶתני?

לפי כל הנתונים שבידינו נראה, כי אלה אינם אלא ראשוני הגלים השמיים, שהציפו את ארצות אסיה המערבית בסוף ימות התקופה המיזוליתית ודרגה-דרגה הביאו לידי שינוי גמור בתרבותה החמרית והרוחנית. לפיכך החץ איננו רק מבשר תקופה חדשה בתולדות תרבותה החמרית של הארץ, אלא ציון לראשית הופעתו של גזע חדש, שעתיד היה לדבוק באדמת הארץ קשר לא-ינותק ולהתמזג אתה לחטיבה תרבותית אחת עד היום הזה. ולא לחנם קראו המצרים הקדמונים את השמיים בשם שת׳ת, כלומר: „יורים“, וציירו שם זה בצורת חץ תקוע בשלט עור. מתאימה לזה היא גם העדות הלשונית: המלים „קשת“ ו„חץ“ משותפות הן לכל השפות השמיות, משמע כי ידועות היו לשמיים עוד בטרם נפלגו לעמים ונפוצו על פני כל אסיה המערבית. הופעת השמיים והתישבותם בזמן קדום כל-כך — כשבעת אלפים שנה לפני זמננו — מצאה את בטויה גם בעובדה אחרת: שמות הישובים הקדומים ביותר בסוריה וארץ-ישראל, שראשיתם נעוצה בתקופה זו, אפים השמי

ניכר מתוכם ברור למדי, כגון יריחו, חמת, גבל וכיוצא בזה.

זמן המעבר מן התקופה המיזוליתית לתקופה הניאוליתית (תקופת האבן החדשה) דמותו עולה כעת לפנינו מתוך חפירותיו של ג׳והן גַרְסְטַנְג בתל א-סֻלְטַאן, היא יריחו. המקום נמצא על-יד מעין אלישע בסביבה פוריה וברוכה בצמחיה סובטרופית שבדרום עמק הירדן, בקרבת מעברות הירדן. מלבד מתנות-שמים אלה, שהוו יסוד המחיה והכלכלה לתושבי יריחו הקדומים, ידעו הללו אל נכון גם להפיק תועלת מעמדת ישובם על-יד הדרך הראשית המובילה מעבר הירדן מזרחה להרי אפרים ולחוף הים התיכון; ועל כן לא יפלא, כי כבר בשכבות התחתיות, האוצרות שרידי הישוב הקדום ביותר, מופיעה לפנינו תרבות מפותחת למדי. [11] עומדים אנו כאן במחצית הראשונה של האלף החמישי לפני ספ״הנ. את דמות התעשיה קובעים ביחוד מיקרוליתים בטעם התוצרת הנטופית הצעירה. [11a] כלי חרס עדיין חסרים כאן. תרבות יריחו הקדומה ביותר קרובה בדרך כלל לתוצרת השכבה הרביעית בתרבות הנטופית, אבל נמנית היא על דרגת התפתחות מאוחרת יותר ובולטים בה מאידך גיסא קוים אפיניים לגבי התרבות ה„טחונית", שגם היא מקומה בין התרבויות הניאוליתיות. תרבות יריחו בשכבותיה התחתיות עומדת איפוא על סף התקופה הניאוליתית.

בארץ ישראל התקופה הניאוליתית מצטיינת בידיעת מלאכת קדרות, אחד היסודות החשובים ביותר בהתקדמות הציביליזציה האנושית, ואילו לטישת אבן ומרוטה, המהוים סימנים מובהקים לתקופה הניאוליתית באירופה התיכונה והצפונית, נדירים הם למדי בארץ באותה תקופה. אם בארץ ישראל ידובר, הרי המושג „תקופה ניאוליתית" משמעותו איפוא פרק הזמן שבין התקופה המיזוליתית, בה לא ידע עדיין האדם ליצור כלי חרס, ובין התקופה הכלקוליתית, בה מתחיל כבר השמוש במתכת. התרבות הניאוליתית התקיימה והתפתחה בארץ במשך האלף

11) Garstang, AAA 1936, pp. 68—9.
11a) J. Crowfoot, AAA 1935, pp. 174ff.

החמישי ונסתיימה בראשית האלף הרביעי לפני סה״נ.

אחת התרבויות הניאוליתיות שבארץ הריהי ה„טחונית" (השם מוצאו מואדי-ל-טחונה, דרומית מזרחית לבית-לחם מקום שתרבות זו נחקרה בו לראשונה) [12]. נושאיה היו שבטי נודדים, רועים וציידים; רק מקצתם הספיקו לעבור לחיי ישוב קבוע ולאחוז בעבודת האדמה, על כן נדירים החרמשים בתעשיתם. בדרך כלל היו חונים במקומות גלויים תחת כפת השמים, ורק לעתים בחרו להם מערות טבעיות למעונות, כאשר יעידו המקומות בהם נמצאו ונחקרו שרידי התרבות הזאת. אבל כבר ראינו כי גם בישוב יריחו הקדום ביותר מצויים קוים טחוניים. מה שקובע את דמותה המיוחדת של תרבות זו, הריהם מלאכת הקדרות וגדול בהמות; בצד זה מוצאים אי-אלו סימנים לראשית השמוש במתכת, אמנם במדה מצומצמת מאד. כל זה פירושו קדמה מכרעת לעומת התקופה המיזוליתית.

בתרבות הטחונית אפשר להבחין שני שלבי התפתחות: הראשון נחקר בעיקר באל-ח׳יאם והשני מלבד באל-ח׳יאם גם בואדי-ל-טחונה ובתחנות רבות תחת כפת השמים. אשר לתעשית כלי-צור, הרי בזמן השלב הראשון יש לה דמיון רב לתעשיה הנטופית המאוחרת, אלא שראש החץ הנהו מפותח יותר והחרמש נדיר הוא מאד. לעומת זה מופיעות כאן בפעם הראשונה מפסלות, אמנם במספר מועט ובצורה גסה. גם כלי-החרס מייצגים מלאכה פרימיטיבית ודי גסה, מרגישים כי מלאכת הקדרות אך זה ראתה אור עולם בארץ.

לעומת זה רבה ההתקדמות התעשיתית בזמן השלב השני שבתרבות הטחונית. בתעשית צור כילף ומפסלת תופסים מקום בראש, להבי החרמשים הולכים ונעשים שכיחים יותר, צורתם מתחדשת ומשתכללת; בד בבד עם זה אפסים והולכים הכלים המיזוליתיים. בתקופה זו מופיעים גם עקבות לטישה, אבל פחות בצור מאשר בבזלת ובדיורית ובמיני-אבן אחרים [13].

התפתחות מקבילה אנו רואים גם ביריחו, שהיתה אל-נכון מרכז

12) Buzy, RB 1928, pp. 558ff; Neuville, JPOS 1930, pp. 210ff.
13) Buzy, ibid.

ישובי במשך כל ימות התקופה הניאוליתית. כבר צוין כי תוצרת הצור בשכבות הישוב הקדום ביותר קרובה לתעשיה ה„טחונית". ואולם כאן אפשר להכיר את רשמי ההתפתחות גם במקצועות חיים אחרים. הבתים הקדומים ביותר הם מרווחים למדי (אחד מהם מדותיו 6 X 5 מטר) וגגותיהם נתמכו על עמודי עץ, כפי שמעידים שקעים בקרקע המיועדים לכך. אך לרמת-חיים גבוהה יותר הגיעו תושבי יריחו בשלב השני של התקופה הניאוליתית. הבתים משתפרים והולכים, נעשים נוחים ונאים; אסמי-בר שבתוכם מעידים על פריחת החקלאות; באחד הבתים האלה נמצא סמוך לחדר הראשי (כ-6 X 4 מטר) תא קטן, שאצר שברי פסלים עשויים מחמר, ויתכן כי פסלי אלים כאן לפנינו. כנראה שמש תא זה מקום פולחן למשפחת הבית. גם מתוך קבוצת פסלים אחרת נשתמר אחד מהם יפה, המעיד על יכולת גדולה באמנות הכיור, שאליה הגיעו תושבי יריחו הקדומים הללו [14]. לעומת זה כלי החרס המופיעים לראשונה בשכבות האחרונות של התקופה הניאוליתית ביריחו הם פרימיטיביים מאד, החומר גס, הצורות פשוטות והתכניקה הגרועה מעידה על חוסר מסורת מלאכה [14a].

מן האמור אנו למדים, כי ה„טחונים" היו מתחילה נודדים, שעיקר משלח ידם הציד ומרעה בהמות. יסודות-תרבות חשובים הביאו אתם לארץ, בראש וראשונה קשת וחץ ומלאכת קדרות, ואילו לאחר תפשם את הארץ סגלו לעצמם את התרבות הנטופית ופתחו אותה ברוחם הם. לאט-לאט למדו גם הם לאחוז בחיי ישוב לחצאין ובישוב קבוע. רבים מהם עזבו גם את ה„תחנות" מתחת כפת השמים ושמו את משכנם במערות או יסדו ישובים קבועים על גבעות ובקרבת מעינות-מים; רבים מהם התחילו עוסקים גם בעבודת אדמה. ונראה כי ה„טחונים" הללו אינם אלא אותם בני שם נודדי המדבר הסורי-הערבי, שחדרו לארץ בסוף התקופה המיזוליתית, כאמור לעיל, ויסדו בין השאר את העיר יריחו.

14) Garstang, AAA 1935, pp. 163—8.
14a) Ben-Dor, AAA 1936, pp. 77ff.

ויתכן כי גם ציורי החיות היפים, שנמצאו על-ידי גליק והורספילד חקוקים בסלעי גבעה׳ בכְּלְוָה הם מעשה ידי השמיים הקדומים האלה. כלוה שבדרומה-מזרחה של עבר-הירדן יושבת על-יד צומת דרכים המובילות מארץ-ישראל לערב ולמסופוטמיה הדרומית; אל-נכון היתה אחת התחנות המשמשות מקום מעבר וחניה לשבטי שם נודדים [15].

מרובת גוונים היא התעשיה ה„ניאוליתית" בארץ. אבל הנטיה למסורת הטחונית מכרעת בכל מקום. עובדה זו חשובה היא להבנת תהליך התפתחותה של תרבות-הארץ גם בתקופות הבאות. התעשיה הטחונית, שהטביעה את חותמה על תרבות הארץ בימות התקופה הניאוליתית, רשמי השפעתה ניכרים לא רק בתוצרת התקופה הכלקוליתית שלאחריה בלבד, אלא בעיקר גם בתקופות מאוחרות יותר. ופירוש הדבר: מסורת התרבות הטחונית המשיכה את קיומה עוד אלפים בשנים בצד תרבויות אחרות ושונות ממנה שדחקו את רגליה, וביחוד בתקופת הברונזה הקדומה (האלף הג׳) היו תושבי הארץ מעדיפים את הגוונים הטחוניים, ולא רק בתעשית צור, אלא גם במלאכת קדרות. מכאן אתה למד כי השמיים נושאי התרבות הטחונית נהדפו מעמדותיהם בארץ בראשית האלף הרביעי לפני ספה״נ על-ידי כובשים חדשים ונסוגו אל המדבר ואל ארץ ההרים, כי שם מצאו מקלט, ורק כשתשש כוחם של הכובשים ותרבותם הזרו הטחוניים ותפשו מעט-מעט את מקומם הראשון.

אותם כובשים הדשים, שדחו את האוכלוסיה ה„טחונית" מעמדתה, הופיעו בארץ בסוף האלף החמישי, זרים היו לתושבי הארץ שקדמו להם לפי יחשם האתני והביאו אתם נכסי תרבות שהארץ לא ידעה אותם קודם לכן. אלה הם נושאי התרבות בתקופה ה כ ל ק ו ל י ת י ת (האלף הרביעי), שהשתקעו בערים וכפרים ראויים לשמם ופתחו חיי ישוב מרובי גוונים וצורות. בהם בולט הקשר האמיץ לתרבויותיהן הכלקוליתיות של מצרים וארצות אסיה המערבית: סוריה, מסופוטמיה, אנטוליה ואף פרס בכלל.

אחת התרבויות מפרק זמן ראשון של התקופה הכלקוליתית ידועה

15) G l u e c k - H o r s f i e l d, Amer. Journal of Archaeol. 1933, pp. 381 ff.

לנו היטב בשם „התרבות הע׳סולית״. על שם המקום בו נחקרה לראשונה בחפירותיהם של מַלּוֹן, נויביל וְקֶפֶּל החל משנת 1929.

תְלֵילָאת אל־עַ׳סּוּל שוכנת בדרום עמק הירדן, 7 קילומטר מזרחית־צפונית לים המלח, במקום שהוא היום חרב ושומם ללא מים ברוב ימות השנה. לכאורה סביבה זו בלתי־נוחה להתישבות חקלאית ולחיי תרבות קבועים. אבל יש רגלים להנחה כי בימות התקופה הכלקוליתית תנאי האקלים בככר הירדן לא היו עדיין קשים כל כך וכי מספר נחלי איתן שנשפכו אל הירדן ולים המלח מזרחה היה גדול בהרבה מאשר בימינו אנו, והם הם שאפשרו בשעתם תרבות־השקאה אינטנסיבית; הוכחה לכך משמשים שרידי הישובים מן התקופה הכלקוליתית והברונזה הקדומה שבסביבה זו (ועיין גם בראשית י״ג, י׳).

ארבע שכבות־ישוב נתגלו בתלילאת אל־ע׳סול וכולן מתיחסות למחצית הראשונה של האלף הרביעי לפני ספה״נ. שרידיהן משמשות תעודה לתרבות אפיינית לעם שוקט ובוטח, לתושבי ערי פרזות רחבות ידים, העוסקים במדה מרובה בעבודת אדמה. דרגת תרבותם הגבוהה של אוכלוסין אלה משתקפת ביחוד בבניה, במלאכת מחשבת ובאמנות בעלת פרצוף פנים משלה.

החופרים מצאו בתלילאת אל־ע׳סול שורת בתים עומדים צפופים זה בצד זה, ולהם חצרות הפונות לצד רחובות ללא סדר קבוע. הבתים בנויים מלבנים מעוגלות ומחוסרות מדות קבועות, עשויות הן מחמר או טיט ומיובשות בשמש; כיסודות שמשו אבנים בלתי־מהוקצעות, והגגות נתמכו כנראה על עמודי עץ. לבתים אלה תבנית מלבן להם, ארכם מגיע עד 16 מטר, ואילו הרוחב אינו עולה על 6 מטר. בתוכם מוצאים לפעמים מלבד חדר ראשי גם תא, ששמש מחסן ומובדל הוא מן החדר הראשי על ידי חיץ. מה היתה צורת הבית החיצונה בתקופה זו מלמדות אותנו „גלוסקמאות״, היינו תיבות חמר ללקיטת עצמות מתים, שנמצאו על ידי א. ל. סוקניק בשנת 1934 בבית קברות מתקופה זו בקרבת הדרה; לתיבות הללו תבנית בתים בעלי גגות משופעים והלונות בקירותיהם.

מתוך ציוד פנים הבתים שבתלילאת אל־ע׳סול עולים ועוברים

לפני עינינו חיי המשפחה והכלכלה של האדם שהתגורר בהם. בקרקעיתם הרוצפת לפעמים לוחות אבנים מוצאים מין תנור לאפות לחם, מעין ה„טבון" אצל הערבים כיום; כמו כן מצויים כאן בורות מים, אסמי בר וגם קירות עשויים חמר. לאורך הקירות מבפנים עומדות אצטבאות-אבן המהוות מקום ישיבה ושכיבה, מנוחה ומרגוע. כל זה מסמל ומבליט את צרכיו החיוניים של האכר, איש העבודה והשלום, החי בריוח בתחומי עירו וכפרו, ואילו הפרסקאות בקירות הבתים שנתגלו בתל השלישי של תלילאת אל-ע׳סול, משמשות עדות נאמנה לאמנות מיוחדת במינה שהיתה נהוגה אצל תושבי הארץ הקדומים הללו [16].

ציורי-קיר אלה משוחים בצבעים שונים (בעיקר: אדום, צהוב וחום) בקירות בתי-מעון פנימה ומתארים דמויות וחפצים לקוחים גם מעולם החיים והטבע וגם מעולם המחשבה והדת. באחד הקירות מקיף הציור שטח שארכו מגיע עד לארבעה מטר וחצי, ואילו מן הגובה נשתמר רק חצי מטר; במקרה אחר היו שלשת קירות הבית משוחים ציורים מגוונים. הפרסקה האחת מייצגת, כפי הנראה, מערכת רעיונות שלמה במלואה, אבל מאחר שנשאר רק חלקה התחתון ואף הוא במצב די גרוע, הרי אין להציל מן החורבן אלא אי-אלו נקודות אחיזה לפרטי הציור, לטיב האמנות ולתכניקה שלה. בפרסקה זו ניכרת חבורת בני-אדם עומדים זה מאחורי זה, כולם פניהם מוסבים לצד חפץ קורן שופע קרנים עצומות. בין האנשים, שמהם נשתמרו רק כפות הרגלים, ובין החפץ הקורן עומד בן אדם קטן ופניו אל פני האנשים [17]. התמונה מגלה לנו איפוא תכנית ברורה ותפיסה בהירה ומכוונת, אבל עדיין אין בידינו המפתח לפענוחה. יש סוברים כי הכוונה למשפחה שלמה המתפללת לאל השמש, אבל כל זה עדיין רק בגדר השערה בלבד. וכן אין הוכחה להנחה, כי הציורים מייצגים פולחן שמש ומתים שיסודו בהשקפות-דת מצריות, כלומר: שאמנות זו ילידת מצרים היא. גם פרסקה אחרת, שבה תופס מקום בראש כוכב כביר מרחף בין שמים

16) M a l l o n, Teleilat Ghassul, pp. 37ff.
17) M a l l o n, ibid. 129-132.

וארץ, גם היא עלולה לעורר רושם של מעשה אמנות מבוגרת. הכוכב מורכב מהרבה עגולים זה בתוך זה, משובצים הם משולשים ומצולעים, ומן הכוכב יוצאות שמונה קרנים גדולות,—קומפוזיציה מקושרת יפה ומוצלחת, המעידה על הבעה רבת יכולת. משני צדי הכוכב נראים דרקונים וחפצים שונים; אולי הכוונה בהם לאי-אלו תשמישי פולחן-דת [18]. אבל גם כאן המפתח לפענוח התמונה עדיין חסר, ואין גם הוכחה ברורה, כי הסמלים המשמשים יסודות לתמונה זו יסודם בפולחן דת מסויימת, שהיתה מקובלת אצל נושאי התרבות הע׳סולית. מבין שאר הפרסקאות ראוי לתשומת לב מיוחדת ציור צבעונים של צפור, מעשה אמן מחונן בכשרון הסתכלות ויכולת תכנית גדולה [18a].

אין ספק בדבר, כי שרידי האמנות אשר לפנינו כאן מסורת ארוכה מאד מאחוריהם, ואולי נתגבשה אמנות זו אצל נושאי התרבות הע׳סולית בארץ מכורתם עוד טרם התנחלו על אדמת ארץ-ישראל. ואמנם כן, פרסקאות שמצא הֶרְצְפֶלד בקרבת פרספוליס שבפרס, בישוב מראשית האלף הרביעי, מוכיחות כי אמנות הפרסקאות ראשיתה נעוצה במזרח בימים קדומים מאד [19]. אך אשר במיוחד לאמנות המפותחת והמשוכללת שבתרבות ע׳סול, הרי מוצאה עדיין כולו חידה, ואף בתרבותיות מסופוטמיה, סוריה ומצרים אין למצוא הקבלה מדוייקת לאמנות זו, שכחה רב לא רק בבגרות אמנותית, בתפיסת רעיון והבעת רחש-לב בציור ובצבע, אלא גם בתכניקה משוכללת ומיוסדת, כפי הנראה, על נסיון של דורות. שכבות הצבע המרובות שעל גבי שרידי הציורים מוכיחות, שבני ע׳סול היו נוהגים לתקן מזמן לזמן את הפרסקאות ולהעלות צבע על גבי צבע, כדי לחדשן ולהחיותן.

גם לתוצרת הצור, העצם וכלי-החרס שבתלילאת אל-ע׳סול יש לה פרצוף-פנים משלה; מייצגת היא במלאכתה כמעט פרצה מוחלטת במסורת כל התרבותיות הקודמות שהיו קיימות על אדמת הארץ מאז.

18) M a l l o n, Biblica 1934, pp. 1—7.
18a) M a l l o n, Teleilat Ghassul, pp. 135—140.
19) A l b r i g h t, JPOS 1935, p. 204.

עשירה התרבות הע׳סולית בכלי-צור עשויים לצרכים שונים, ובראש וראשונה לחקלאות ומלאכת עץ; רב מספר החרמשים, ההולכים ונעשים גדולים ומתאימים יותר לתפקידם. וכן מקבלים הם כבר אז את צורתם הקלאסית, צורת קשת. לעומת זה נדירים כלי-נשק, וביחוד ראש החץ,

מקום חשוב תופסת בתרבות הע׳סולית מלאכת הקדרות; לא רק רבת גוונים היא ועשירה בצורות, וכמו-כן מפותחת בבחינה תכנית, בהשואה למלאכת הטחונית, אלא כאן מוצאים לראשונה גם כלים מצופים, צבועים ומקושטים קישוטים שונים: גם צורות גיאומטריות וגם מוטיבים לקוחים מעולם הצומח, ביחוד רצועות מקלעת המשוות על הכלים דמיון לסלים. לתשומת לב מיוחדת ראוי גם המוטיב של נחש מתפתל, המצוי כאן בתור קשוט בולט, כי אין זה מן הנמנע שכאן מוטיב דתי לפנינו. כמו-כן נמצאו כאן פסילים, ביחוד פסילי נשים. ולבסוף יצויין כי גם חפצי נחושת מעטים נמצאו בשכבות העליונות, משמע כי מתכת היתה ידועה כבר בזמן קדום מאד לא רק במסופוטמיה, אלא גם בארץ ישראל [20]. העובדה, שתעשית תלילאת אל-ע׳סול עומדת על דרגת התפתחות גבוהה החל בישוב הקדום ביותר (בשכבה התחתיה), מעידה כי מלאכה זו הוכנסה מן החוץ, ממקום שהתקיימה בו כבר מסורת מלאכה של דורות, ודבר זה מתאים לאפיה הכללי של התרבות הע׳סולית בתור ילידת חוץ-לארץ [21].

על מנהגי הקבורה אצל נושאי התרבות הע׳סולית מפיצות אור חדש הקירותיהם של נויביל ושטקליס בבית-הקברות הגדול שבאל-עַצֵ׳יְמֶה דרומה לתלילאת אל-ע׳סול; כאן נפתחו כמאתים קברים דולמניים [22]. רק מעטים מהם הכילו שרידי אדם. החפצים שנמצאו בהם מוכיחים, כי הע׳סולים הקודמים היו בבוני המצבות המֶגליתיות

20) Mallon — Neuville, Teleilat Ghassul, pp. 55—128; Vincent, RB 1935, pp. 82ff.

21) Albright, ibid., pp. 203—5.

22) Stekelis, Les monuments mégalitiques de Palestine. 1935.

(הדולמנים ובעיקר המיקרודולמנים) הנפוצות בעיקר על אדמת עבר הירדן ובגליל. אבל מאידך גיסא אין להטיל ספק בדבר, כי המנהג לבנות למתים „בתים" בצורת דולמנים (בנין עשוי משני לוחות אבנים או יותר ומקורה באבן גדולה) — מנהג שהיה מקובל בימים הקדומים במקומות רבים בעולם — היה ידוע בארץ גם קודם לכן במשך התקופה הניאוליתית וביחוד בתקופת „התרבות הטחונית". אופן קבורה זה יסודו בהשקפות דתיות מסויימות הדורשות טפול מיוחד במתים ובבנין מעונות נצחיים עבורם. לא פחות בולטת החרדה לטמינת מתים בבית-הקברות הכלקוליתי, שמצא סוקניק בחדרה. שם נמצאו עצמות אדם רקובות ומפורדות בתוך תיבות-חרס, הוכחה לדבר, כי מנהג לקיטת עצמות בתוך „גלוסקמאות", ההולך ונשנה בצורות שונות בתקופות מאוחרות, התקיים בארץ כבר בתקופה הפרוטוהיסטורית.[23]

מתוך החקירות שנעשו עד כה על אדמת הארץ למדים אנו, כי התרבות הע׳סולית התפשטה בעיקר בארץ-ישראל הדרומית והתיכונה וכנראה פחות מזה בצפון-הארץ (במערה שבואדי צַאלִח בגליל, במערת אל-וַאר ועוד). בדרום הארץ עקבות תרבות זו מצויים בישובים ובמערות רבים, ביחוד ביריחו, במערות אֻם-קַטַאפָה ואֻם-אל-קַלְעָה ביהודה, ובישובים הכלקוליתיים שבנחל עזה[24]. שרידי השלדים באם-קטאפה מלמדים אותנו, כי בימות התקופה הכלקוליתית היו שני גזעים שונים מבחינה אנתרו-פולוגית בנושאי התרבות הע׳סולית: האחד היה דוליכוקיפלי, בעל מצח גבוה ומושפע; פניו היו צרים ומארכים, סנטרו מפותח ובולט לפנים, ואילו השני היה סוב-בְּרַכִיקֶפָלִי, היינו: בעל מצח נמוך למדי ומקומר ולסתו היתה נמוכה ובולטת. קשה להגיד מה היה חלקו של כל אחד מהם ביצירת התרבות הע׳סולית[25]. בגזר מצא מקליסטר מערה גדולה, ששמשה בתקופה הכלקוליתית מעון ומקום קבורה לבני אדם שורפי

23) Sukenik, JPOS 1937, pp. 15ff

24) Köppel, Biblica 1935, p. 246; Albright, JPOS 1935, p. 201.

25) Neuville, Préhistorique, p. 22.

מתים, שרידי העצמות השרופות מעידים על אדם קצר קומה וראש מארך [26]. וכן נמצאו בבית הקברות הכלקוליתי בגבל שלדי בני אדם קצרי קומה (גבהם הבינוני—156 ס״מ) ודוליכוקפליים המתיחסים לגזע זה.

חקירותיהם של פטרי ומקדונלד במערות ובישובים גלויים שבנחל עזה העלו, כי התרבות הע׳סולית היתה שם מושפעת במדת מה—ביחוד במלאכת הקדרות—מן התרבות המצרית בת זמנה [27]. עובדה זו וכמו-כן הקרבה שבין תוצרת הצור הע׳סולית ובין תוצרת הצור במצרים מקורה באחת התרבויות הקדומות שבמצרים. אבל דעה זו אינה יכולה לעמוד בפני הבקורת ההסטורית. גם בבית הקברות הכלקוליתי שבגבל נמצאו כלי-חרס נושאי קוים ע׳סוליים; [28] כמן כן קיים דמיון בין תרבות ע׳סול (ביחוד בשכבה התחתיה) ובין אותה המצויה בשכבה כלקוליתית בטֶפה-גַוְרָה שבקורדיסטן אשר לבניה ולגווני סגנון במלאכה (שכבה ו׳ שם) [29]. משמע כי התרבות הע׳סולית היא אחת התרבויות הכלקוליתיות שהטביעה את חותמה על חבלים שונים באסיה המערבית, ואילו על נושאי תרבות זו, לשונם וארץ מכורתם, אין לנו שום ידיעות.

הישוב בתלילאת אל-ע׳סול נפסק באמצע האלף הרביעי לפני ספה״נ והמקום נהפך לתל-עולם, כנראה בעקב עלית שבטי-נודדים מן המדבר. אבל רשמי השפעת התרבות הע׳סולית ניכרים בחיי-הארץ גם להבא, היינו במחצית השניה של האלף הרביעי. במשך תקופה זו התחזק הקשר בין הארץ ובין ארצות אסיה המערבית מזה ומצרים מזה. המסחר פרץ ועד יד המסילה הָראשית, החוצה את ארץ ישראל ומקשרת את מסופוטמיה וסוריה עם מצרים, נוצרו ופרחו ערים חדשות, כאשר הוברר בבהירות יתרה מחוך החפירות בבית-שאן ובמגדו.

26) Macalister, Gezer I, pp. 6-7; Wright, QSt 1936, pp, 67ff.

27) Petrie-Mackdonald, Beth Pelet II, pp. 11-15.

28) Albright, BASOR No. 60 (1935), p. 3.

29) Speiser, Excavations at Tepe Gawra I, pp. 149; 159 n. 20.

שכבות הישוב התחתיות בבית-שאן (השכבות י״ח—ט״ז), שנחקרו על-פני שטח מצומצם ע״י פיץ-ג׳רולד בשנת 1933, הן כלקוליתיות. לפי שברי כלי-חרס וכלי צור שנמצאו כאן בשכבה התחתיה (הי״ח) ובעיקר בבורות החצובים בסלע, הרי קרובה מאד תוצרת זו לאותה שבתלילאת אל-ע׳סול. יש איפוא יסוד להנחה, כי בית-שאן נוסדה במחצית הראשונה לאלף הרביעי, וכנראה ע״י מתישבים שמיים, אם לדון לפי שם המקום שהוא שמי מפורש ומכיל את שם האלהות „שאן", שהיתה ידועה גם לאכדים. אופן הבניה שבשכבה התחתיה בבית-שאן יש לה דמיון לאותו שבתלילאת אל-ע׳סול. כאן נתגלו שרידי קירות בנינים עשויים לבנים קטנות בנות בליטות מכודרות (plano-convex), דוגמת הלבנים הע׳סוליות או אותן שהיו נהוגות בארץ שנער בראשית האלף הרביעי. בשכבה שעל גבי התחתיה — היינו הי״ז — ניכרים כבר סימני התפתחות נוספת. צורות-כלים חדשות מופיעות כאן: קערות ממורקות אפור, סימן להשפעה באה מצפון, מסוריה ומאנטוליה, ידיות המדף בעלות טביעות אצבע המסמלות התקדמות ידועה לעומת התקופה הקודמת, שהיתה רגילה בידיות רגילות ולוליניות או לעומת ידיות המדף בצורת כפתור הידועות מיריחו ואם-קטאפה. ואולם רבה היתה הגאות שעברה על בית-שאן בתקופת הישוב המתגלית לפנינו בשכבה ט״ז, היינו במחצית השניה של האלף הרביעי. הבתים בשכבה זו צורתם אפסידית (כחצי גורן עגולה) ובנויים הם מלבנים שטוחות ומיובשות בשמש. אופן בניה זה הונהג באותו פרק זמן גם ביריחו ובמגדו ויש לו הקבלות גם באיי הים התיכון וביון. כלי-חרס המצויים בשכבה זו מצטיינים במלאכתם הנאה; רב הוא ביחוד מספר הקערות הממורקות, כמו כן מופיעים כאן בפעם הראשונה כלי נחושת. כל זה רומז ליחסי גומלין בין בית-שאן ומרכזי התרבות שמחוץ לארץ, הוה אומר: העיר היתה כבר אז אם התנועה והמסחר, שוכנת על-יד המסילה הגדולה בה עברו שיירות סוחרים בין ארצות נהריים ובין מצרים[30]. והדעת נותנת כי בית-שאן לא היתה

30) Fitz Gerald, Museum Journal 1935, No. 1, pp. 5ff.

תחנה בודדת במסילת מסחר זו שהובילה דרך הארץ. אותם סימני פריחה ושגשוג מצויים גם בישובים אחרים בעמק יזרעאל מאותה תקופה, שגם הם היו שוכנים על יד מסלה זו ונעשו שותפים להתפתחותה הכללית של הארץ. הוכחות ברורות לכך משמשים שרידי הישובים שנתגלו בעפולה, בתל-אַבּוּ-זְרֵיְק ובראש וראשונה — במגדו [30].

מגדו, העיר הראשית שבעמק יזרעאל בימי קדם, אשר נחשבה לשער „דרך-הים" בגלל עמדתה במעבר ואדי-עארה הצר, גם היא נוסדה כנראה על ידי מתישבים שמיים, ושם המקום מוכיח, שהוא שמי מערבי מפורש. בחפירותיהם של גאי, אנגברג ושיפטן בשנת 1932 נחשפו כאן שלש שכבות ישוב זו על גבי זו שזמנן במחצית השניה של האלף הרביעי. בישוב הקדום ביותר (השכבה השביעית) נמצאו כלי חרס די מפותחים הדומים לתוצרת ע׳סול, אלא שעקבות השפעה מן החוץ ניכרים בהם. דמיון רב קיים בין תוצרת זו ובין אותה של מצרים שלפני תקופת המלוכה ובין מלאכת הקדרות ה„ניאוליתית" של איי הים התיכון. משמע, כי כבר אז שמשה מגדו מקום מעבר לסחורות מכל קצוי תבל. אך למסורת המלאכה שבארץ היה כבר אז די און משלה למען קלט ועכל השפעות זרות מבלי לסכן את עצמאות התפתחותה. הנה כי כן מוצאים אנו בשכבת הישוב שלאחריה — בשכבה הששית — אחידות גמורה בצורת כלי-החרס. שני הישובים הקדומים ביותר (השכבות השביעית והששית) מייצגים איפוא תקופה של התפתחות פנימית אחידה ומלוכדת בתוך עצמה. לא כן הישוב שלאחריו שבשכבה החמישית; כאן ניכרת השפעה גוברת של סוריה ומסופוטמיה. בשכבה זו נמצאו גם טביעות חותמות גליל על כדים, שסגנונן האמנותי מעיד על מוצאם השומרי. זה פותח לנו שער לקביעה כרונולוגית של השכבה החמישית, כי החותמות השומריות מאותו סוג, הידועות לנו מן ההפירות בארץ, בפרה ובמקומות אחרים בשומר,

30) Albright, JPOS 1935, pp. 201ff.: Sukenik, QSt. 1936, pp. 150ff.; ב. מייזלר, ידיעות החברה לחקירת א"י א׳ חוב׳ ג׳, עמ׳ 21—22 (את הכרונולוגיה יש לתקן לפי אולברייט, שם).

מתיחסות לרובע השלישי של האלף הרביעי לפני ספה"נ [31]. הקירמיקה בשכבה זו היא ממורקת אפור ומגלה קוים אפיניים לתוצרת, שהיתה נפוצה במחצית השניה של האלף הרביעי בפיניקה, בסוריה ובמסופוטמיה הצפונית וכמו כן באיי הים התיכון.

בצד זה ישנם בשכבה זו סימנים מבשרים תופעות חדשות — דוגמת השכבות י"ז—ט"ז בבית-שאן—, סימנים מבשרים תמורות בתעשיה ובחיים הכלכליים. בשכבה הבאה, היינו הרביעית (סוף האלף הרביעי וראשית האלף השלישי לפני ספה"נ), אפשר להבחין בבהירות רבה את בואה של תקופה חדשה בארץ, תחילת תקופת הברונזה הקדומה. התמור במלאכה ובחיי הישוב, הצורות החדשות בתעשיה, השנויים בסגנון הבניה ובאפים הכללי של החיים, המתגלים כאן לפנינו, סימנים מובהקים הם לבוא תקופה חדשה. המצאת האבניים ותכניקה חדשה של ליבון הביאו לידי מהפכה במלאכת כלי-חרס; בצד כלים קדומים של מלאכת עבודה פרימיטיבית מתחילים להופיע כלים חדשים, המצטיינים גם בטיב תועלתם וגם בבחינת הצורה והטעם הנאה. בזה נקבע קו ההתפתחות במלאכת הקדרות להבא. אז הונהגה במגדו הבניה האפסידית, שהיתה ידועה כבר קודם לכן בבית שאן (בשכבה הט"ז), צורת בניה אפיינית לבנינים מתקופת הברונזה הקדומה באסיה הקטנה, ביון ובמלטה. וכן מתחילה מתפתחת בארץ-ישראל מלאכת כלי מתכת, ביחוד כלי-נחושת [32].

כל זה מעיד, כי בסוף התקופה הכלקוליתית חלה התעוררות גדולה בחיי הארץ, שנולדה מתוך מגע-גומלין אמיץ עם הארצות הסמוכות, וביחוד בעקב השפעה תרבותית שבאה מצפון, היינו מסוריה, פניקיה ואנטוליה, ואולי גם מאיי הים האיגאי, וכל זה, כנראה, לרגלי תנועה ישובית רחבת היקף שהתחוללה באגן המזרחי של ים ים-התיכון [33]. השפעה זו מורגשת בראש וראשונה בצפון הארץ, במרכזי מסחר וחבור,

31) Albright, BASOR No. 60 (1935), pp. 6-7.

32) Engberg-Shipton, Notes on the Chalcol. etc.

33) Frankfort, Studies II, pp. 57ff.; Götze, Kleinasien, pp. 21ff.

כגון מגדו ובית-שאן, שעמדו בקשר מתמיד עם ארצות הצפון ונמלי פניקיה, אבל רשמיה ניכרים בכל הארץ כולה. ולפי הנתונים הארכיאו-לוגיים שבידינו אין להניח, כי מאורעות וזעזועים יוצאים מגדר הרגיל לוו את תהליך המהפכה התרבותית הזאת. כאן לפנינו דוגמה להתקדמות תרבותית מהירה, שחלה בחיי הארץ בתחומי התפתחות כללית מקפת.

יש יסוד מוצק להניח, כי בני שם המערביים היו בקובעי צורת האוכלוסיה בסוריה ובארץ-ישראל במחצית השניה של האלף הרביעי באותה מדה כמו בתקופת הברונזה הקדומה שלאחריה. זה עולה גם מתוך שמות הערים שנוסדו בתקופה זו (מגדו, בית-שאן וכו׳) וגם מן התעודות הראשונות — אכדיות ומצריות — שהגיעו אלינו משחר התקופה ההיסטורית, המזכירות את ערי הארץ ותושביה. גם בדרך החקירה האנתרופולוגית לא נמצאו הבדלים ניכרים בין סגולותיהם האנאטומיות של בני מגדו מסוף התקופה הכלקוליתית ובין אותם של בני מגדו מתקופת הברונזה הקדומה [34]. מתקבל איפוא על הדעת, כי הרכב התושבים לא השתנה אז בהרבה אשר ליחסם האתני, אף-על-פי שהארץ היתה קולטת מדי פעם בפעם שבטי שם נודדים, שהיו עולים מערבות המדבר ומציפים את ארצות הישוב והתרבות. מתוך חפירות בית שאן ומגדו אנו למדים איפוא, כי השנוי הגדול בתרבות הארץ בימי המעבר מן האלף הרביעי אל השלישי לפני ספה״נ — היינו המעבר מן התקופה הכלקוליתית אל תקופת הברונזה הקדומה — אין לראות אותו כתוצאה מחלופים בהרכבם האתני של אוכלוסי הארץ, לא לרגלי התנחלות גזע חדש בארץ, שהביא אתו נכסי תרבות מארץ מכורתו, באו שנויים אלה, אלא מתוך התפתחות ותמורה מודרגת בעקב הידוק הקשרים והגברת מגע הגומלין עם תרבויות החוץ.

כל זה חל בראש וראשונה על הישובים שעמדו בנויים על תליהם לאורך מסילות המסחר והתנועה בצפון הארץ ובאמצעיתה. ואשר לארץ ישראל הדרומית הרי התחוללו גם שם תמורות מכריעות בחיי הישוב

34) Engberg-Shipton, ibid., pp. 45—6.

ובתרבותו בפרק זמן שני של התקופה הכלקוליתית. עם שקיעתה של התרבות הע׳סולית עלה וגבר בארץ היסוד השמי, שחזר ליושנו והתחיל מחדש להטביע את חותמו על פני הישוב ותרבות הארץ. עובדה זו מתבטאת בתקומת המסורת ה„טחונית" בתעשיה, מסורת זו, שהיתה או-טוכתונית, נעורה לתחיה ודוחקת במדה גוברת את רגלי התעשיה הע׳סולית.

החפירות ביריחו ובנחל עזה הפיצו אור על תרבות ארץ ישראל הדרומית באותו פרק זמן. ביריחו נמצאו בשכבה הכלקוליתית האחרונה (העליונה), שזמנה סוף האלף הרביעי, אסמי-בר וכלים המעידים על פריחת החקלאות במקום. בצד כלי החרס האוטוכתוניים, הפרימיטיביים, מופיעה כאן מלאכת קדרות המצטיינת בהתפתחות גבוהה של התכניקה ובשפע צורות [35]; ניכרים בה קוים אופיניים לגבי ארצות הצפון, משמע כי השפעות זרות הגיעו בדרך סחר הליפין עד ליריחו, ואילו תוצרת הצור שומרת על הצביון האפיני לתעשיה הטחונית. והוא הדין לשכבות מאותה תקופה שבנחל עזה ובמקומות אחרים. חפצים מצריים שנמצאו בשכבה זו מראים גם על קשר מסחרי, שהתחיל להתפתח כבר בתקופה הפרוטוהיסטורית בין ארץ הנילוס ובין ארץ-ישראל.

עם כל זה אין להתעלם מן העובדה, כי בתקופה זו, בימי המעבר לאלף השלישי, עברה על דרום הארץ תנועה גוברת של שבטי-נוד שעלו ובאו מערבות המדבר הסורי-הערבי ומן הנגב. דבר זה הביא לידי מצב ללא בטחון ויציבות ולחלופי-תושבים מתמידים. גלים גלים באו שבטי רועים ונודדים, ולאחר שחלק מהם הספיק להאחז בארץ ולהסתגל לחיי ישוב, היה עולה גל חדש בעקבותיו, מחריד את שלום הארץ ומסכן את חיי תושביה ואת רכושם, ואף מביא לידי חורבנם של ישובים שלמים. אין פלא איפוא, כי תושבי הארץ נלאו נשוא את חיי הפחד הממושך בישובי פרזות, תושבי הארץ שעיקר משלח ידם היתה חקלאות ומלאכה, התחילו מתרכזים מעט מעט במקומות ישוב נוחים להגנה, כגון

35) Ben-Dor, AAA 1936, pp. 84ff.

גבעות טבעיות, ואף כאן לא בטחו בבצור הטבעי בלבד, אלא התחילו להשתמש בו כיסוד לבצור נוסף בידי בני-אדם; אז הקיפו את הישובים חומות גבוהות ועבות ויצרו מערכות בצור מתאימות לתנאי המקום וכיד הנסיון בארצות סמוכות. באותו פרק זמן נושל, כנראה, חלק מן התושבים שבעמקים — בעמק הירדן ובשפלה — מעל אדמתו ונדחף אל תוך ארץ ההרים; העולים האלה יסדו שם ישובים חדשים, שגם הם הוקפו חומות עצומות לצרכי הגנה והתפתחו במשך הדורות הבאים למעלת ערים חשובות. הנה כי כן צצות ועולות לפנינו עם בוא התקופה ההיסטורית ערים בצורות מוקפות חומה, כגון ה ע י בהרי בנימין.

בעוד שהשפעת ארצות הצפון דרך פניקיה וסוריה הלכה וגברה בצפון הארץ, הלכו ורבו קשרי הגומלין בין הארץ ובין מצרים בדרום, עד שהגיעו לשיאם במשך תקופת הברונזה הקדומה. החל מימי ראשית המלוכה המאוחדת בארץ היאור יש בידינו עדויות מפורשות על זיקתה של ארץ-ישראל למצרים, גם מבחינה כלכלית ותרבותית וגם מבחינה מדינית. אבל בזה אנו עומדים כבר על סף התקופה ההיסטורית, בה מקורות שבכתב מתחילים מדברים אלינו מפורשות ומאירים את רקע המציאות ההיסטורית-התרבותית.

ביבליוגרפיה לפרק שני

W. F. Albright, Palestine in the Earliest Historical Period. JPOS 1935, pp. 193—208.

A. Bea, Die Bedeutung der Ausgrabungen von Telelat Ghassul für die Frühgeschichte Palästinas. Beiträge z. ZAW 66. Berlin, 1936.

I. Ben Dor, Jericho : City and Necropolis. Report for Sixth Season, 1936. II. Pottery of the Neolithic and Chalcolithic Periods. AAA 1936, pp. 77—90.

D. Buzy, Une industrie mésolithique en Palestine. RB 1928, pp. 558—78.

V. G. Childe, New Light on the Most Ancient East. London, 1934.

R. M. Engberg-G. M. Shipton, Notes on the Chalcotithic and Early Bronze Age Pottery of Megiddo. Chicago, 1934.

G. M. Fitz Gerald, The Earliest Pottery of Beth-Shan. The Museum Journal 1935 No. 1, pp. 5—22.

D. A. E. Garrod, A New Mesolithic Industry. JRAI 1932, pp. 257—69.

J. Garstang, Jericho: City and Necropolis. AAA 1935, pp. 163—73; 1936, pp. 67—76.
L'art néolitique á Jéricho. Syria 1935, pp. 353—7.

R. Köppel, Teleilat Ghassul im Jordantal. Biblica 1935, pp. 241—56. Die 7. Grabung in Ghassul. Biblica 1936, pp. 393—406.

A. Mallon—R. Neuville, Les débuts de l'age de métaux dans les grottes du désert de Judée. Syria 1931, pp. 24—47.

A. Mallon, Les derniers phases de l'age de la Pierre. Biblica 1933, pp. 199—211.

A. Mallon — R. Neuville — R. Köppel, Teleilat Ghassul I. Rome, 1934.

R. Neuville, Le préhistorique de Palestine, pp. 14—23.
Les débuts de l'agriculture et de la faucille pré-historique en Palestine. בקובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, תרצ"ה, עמ' XVII—XLII.

Fl. Petrie—E. Mackdonald, Beth Pelet II: Prehistoric Fara (1932), pp. 1—21.

M. Stekelis, Les monuments mégalithique de Palestine. Paris, 1935.

F. Turville-Petre, Excavations in the Mugharet el-Kebarah. JRAI 1932, pp. 271—6

G. E. Wright, The Troglodytes of Gezer. Palestine Exploration Quarterly 1937, pp. 67—78.

L. H. Vincent, Les fouilles de Teleilat Ghassoul. RB 1935, pp. 69—104; 220—44.

פרק שלישי

התנחלות שבטי שם בארץ.

בימות המעבר מן האלף הרביעי אל האלף השלישי לפני ספה"נ נעוצה ראשית התקופה ההיסטורית בתולדות ארץ ישראל וישובה. מאותו פרק זמן ואילך מתחילים נסוגים הערפלים החותלים את אזורי החוף בקדמת אסיה בתקופות שקודם לכן; מאז מתחילות מגיעות אלינו ידיעות ממדינות הנהריים והיאור, המתוות את תהליך השתלבותן של ארץ-ישראל וסוריה לתוך מערכת הכחות המדיניים והכלכליים שבקדמת אסיה. על הידיעות הללו נתוספו בעשרות השנים האחרונות תוצאות חקירה ארכי-אולוגית רחבת ידים ורבת ערך בארץ גופה. שתיהן משלימות אלה את אלה ומצטרפות לתמונה חיה ומקיפה את רובי רחשי הישוב.

אמנם בראשית זיקתן ההיסטורית של ארץ ישראל וסוריה לעולם הישוב התרבותי לא היו חטיבות מדיניות פועלות על דעת עצמן, ונהפוך הוא: מופיעות הן כגורמים תופסים מקום נכבד בשדה פעולתן של המעצמות האדירות בבקעות הפרת והנילוס. בשני מישורים פוריים אלה התגבש משטר חברתי ומדיני איתן למדי במשך ימות האלף הרביעי. על אדמתן, ארץ סחף ברוכה, צצו ופרחו ישובי ערים וכפרים עשירים בחמודות התרבות והיצירה האנושית ומפרנסים אוכלוסיה צפופה. לאורך מרוצת הנהרות הגדולים נחפרו תעלות ונסלו סכרים, ומפעלי ניקוז והשקאה אלה יצרו תנאים יציבים ונאותים למשק חקלאי אינטנסיבי. אולם בצוע המפעלים וקיומם אופשרו אך ורק על ידי עבודה מאומצת

ובהשתתפות קבוצות בני אדם גדולות ותחת יד הנהלה מצוינת בכשרונותיה הרוחניים והארגוניים. מתוך מלחמה תמידית גם בכוחות הטבע וגם בשבטים נודדים פושטים בישוב, וכמו כן מתוך התאמצות יצירתית בשטח האמנות והתעשיה (בניה, מלאכת קדרות ומתכת, כתב) נתלכדו חבורות מתישבים ליחידות מאורגנות תחת שלטון אישים יחידי סגולה. אותה מגמה ואותם גורמים שפעלו מתחלתם בהתהוות חטיבות מדיניות בודדות הוסיפו לפעול גם בין חטיבה לחברתה; בעל כרחן שותפות היו במקורות פרנסתן, תלויות וקשורות זו בזו בחייהן הכלכליים, בעל כרחן התאחדו לשמירת רשת התעלות והסכרים ולארגון ההגנה כלפי האויבים והשבטים שאינם מן הישוב. מכאן נבע הכרח להתלכדות נרחבת, להתהוות גלילות ואזורים עומדים תחת שלטון עליון מרכזי אשר עיניו סוקרות וצופיות בכל, ומכאן נבע ההכרח למתן צורה צבאית למשטר חיי המדינה המתהוית. מלכויות כאלה, שונות אמנם לפי צביון מקומותיהן ולפי תולדות התפתחותן הפנימית, אבל שוות בתקיפותן הצבאית ובאדירות אוכלוסיהן, ערכיהן והשגיהן החומריים והתרבותיים, היו קיימות ובארצות הנהריים ובשנער עם בוא האלף השלישי; בצלן מופיעים על אופק ההיסטוריה גלילות חוף הים התיכון.

לעומת המעצמות הגדולות בארצות הנהריים והיאור היו גלילות סוריה וארץ ישראל במפגרים מבחינה מדינית. מרבית השבטים, שעברו אז בארץ ישראל לבקש מרעה לצאנם, היו מצוינים בתור משפחת עמים בעלי טפוס ניכר ביחודו ומדברים שפה מסוימת, הלא הם ב נ י ש ם, שעלו מערבות המדבר הערבי-הסורי והתפשטו צפונית-מזרחית וצפונית-מערבית [1]. שלטון עליון ומרכזי לא הכירו; מסורת בתי אבות וחוקי קרבת דם מהווים ברגיל יסודות המשטר בחיי שבטים נודדים. אבל במדת קרבתם לישובי תרבות פורחת וצמודה לאדמתה חלו שנויים כבירים בהלך רוחם ואורח חייהם: מקצתם עברו לחיי ישוב קבוע, תפסו

1) דעה מקובלת היא, שמקום מכורתם של השמיים הוא המדבר הערבי, ויש לה על מה לסמך. ברם, חוקרים שונים כופרים בהנחה זו ומבקשים את מולדתם של השמיים בארצות שונות באסיה ובאפריקה או באירופה.

את ומעדר בידם ונאחזו בחלקת אדמה; מקצתם התאוו בלבם את שכיות התרבות ועלו לכבוש את הארץ בחרב ביד, ורבים מהם עמדו לשרת לפני שליטי המלכויות במסופוטמיה, אם כחיילים שכירים, אם כפקידים ואם כסוחרים, הכל כיד זריזותם הטובה עליהם, ביחוד בארגון משלחות ואורחות רכולה והנהלתן בארצות מרחקים. ואכן, הועיל להם אל נכון לא מעט נסיונם בחיי נוד ובקיאותם בדרכי החבור והלשון השמית המדוברת בפיהם והמתהלכת בארצות אסיה המערבית, כי על כן אנשים בני משפחת העמים השמיים ישבו בכלן.

תנועת ההגירה למקומות הישוב בארצות הפרת והיאור מצאה לה תמוכי גומלין בתוך אותן הארצות גופן, כי מאז התלכדן לממלכות בעלות משטר יציב ומחוקק חוקים משלו, הרי בהכרח צף ועלה גם צורך בהתפשטות מדינית וכלכלית. מאז נתנו השליטים את לבם לזכות בגלילות-ספר, או לכל הפחות בשלטון עליון על מקורות ההכנסות שבהן, כגון אוצרות חמרים גלמיים ואורחות רכולה. תוצאות התהליך הזה היו שונות אשר לארצות פרת וחדקל מעבר מזה ואשר לארץ מצרים מעבר מזה, הכל לפי המצב הגיאוגרפי של הארצות הללו.

בקעת פרת וחדקל אין לה כל מחסה וגבול חוסם טבעי מצד סוריה וערבות ערב. הארגון הצבאי המעולה ומערכות הבצור המלאכותיות הנפלאות בסדורן ומלאכתן, שנהגו בהם המדינות השומריות בארץ הנהריים למן הימים הראשונים לא עצרו כח לאורך ימים למנוע בעד חדירת שבטי בני שם המתמדת, אם במלחמה ואם בשלום, וכבר בימים קדומים מאד תפסו שם המהגרים את הגה השלטון בידיהם ויסדו בתי מלוכה משלהם. אחד האישים המפורסמים, שנעשו שותפים להתפתחות זו, הריהו הכובש השמי סרגון הגדול, מיסד המלוכה האכדית רחבת הגבולות (*2637—2582*). כבר קודמו ויריבו, המלך השומרי לוּגַלְזַגִיזִי, שם את פניו לארצות המערב, לחופי הים התיכון. כתובת בבלית קדומה המספרת על כבושי מלכי אכד מפיצה אור בהיר על מסע כבושיו של סרגון לסוריה ולאסיה הקטנה ועל הקשרים שהתקימו בין הגלילות האלה ובין מלכות אכד.

על גבולותיה של מלכות זו נמנית גם „הארץ העליונה", היא „ארץ האמורי" (mât Amurri), היינו סוריה וארץ ישראל, וגם בתעודות אחרות מזמנים מאוחרים יותר מסופר על הכנעת „ארץ מערב השמש" תחת יד סרגון. בכתובת הבבלית נאמר: „המלך סרגון הביא את מנחתו לדגון בתותול. (לפי בקשתו) נתן לו (האל) את הארץ העליונה: מַארִי, יַרְמוּת ואִבְּלָה עד להר הארנים (אֲמַנוּס) ועד להרי הכסף (טַורוס)" [2]. לפי זה עבר סרגון במסלה המובילה מגדות נהר פרת לסוריה הצפונית וחדר גם לדרום אנטוליה. המאורע הזה משמש מצע לעלילת „שַר תַּמְחָ׳רִי", שנמצא בהעתקה מהמאה הי"ד בחפירות תל אל-עמארנה [3]. וכן מסופר ברשימה גיאוגרפית של מלכות סרגון, שנשתמרה בהעתקה מאוחרת, כי מלך זה כבש „מאַבֶּל-שֶׁרִיק עד דִמְתִי ארץ האמורי אשר גבולה פִּתְרוּ וארץ שֶׁמֶר". „אבל שריק" „שער המדבר", שם מקום על נהר פרת בלתי ידוע לנו, ואילו דמתי היא אולי העיר דמאתיו הידיעה לנו מכתבות מצריות כעיר גבול מצרים מול אסיה; פתרו, היא פתור, הידועה לנו כאחת הערים החשובות בקרבת כרכמיש על נהר פרת. סרגון רואה אפוא את ארץ האמורי כחלק ממלכותו המשתרעת מנהר פרת ועד גבול מצרים [4].

איזו הדרך הגיעו שליטי אכד לארצות האמורי?

„מאה ועשרים בירי מסכר הנהר פרת עד גבול מֶלֻחָה (=מצרים)..." נאמר בכתובת הנדונה. מאה ועשרים בירי היינו 1275 ק"מ, וזה מתאים יפה לאורך המסלה הגדולה המובילה מגדות פרת דרך סוריה וארץ ישראל למצרים. מתוך עובדה זו מתחוור גם הערך שהיה ל„ארץ האמורי" לגבי המעצמות בבקעת הנהרים. מסלה זו היתה בימים ההם העורק העיקרי בתנועת הסחר בארצות קדמת אסיה. יושבי ארץ האמורי מלאו תפקידים

2) Poebel, Historical Texts, pp. 222ff.; B. Maisler, Untersuchungen, pp. 7ff.

3) Weidner, Boghazköi-Studien VI 2; Güterbock, ZA 1934, pp. 86ff.

4) ב. מייזלר, קובץ החברה העברית לחקירת א"י תרצ"ה, עמ' 264 ואילך; Albright, JAOS 1925, pp. 193ff.

חשובים בשרות המסחר. מאלפת העובדה, כי המלה „תַּמְכָּרוּ" (=תגר) באכדית השאלה משפת השמיים המערביים יושבי סוריה וארץ ישראל ושרשה „מכר". והוא הדין למלה השומרית „אִבְּרַא" („סוחר"), שנגזרה מהשורש „עבר" ומשמשת במשמעות זו גם בלשון אוגרית (ראה להלן). בתור מקור מוצא של חמרים גלמיים היתה ארץ האמורי חמדה מבוקשת לשליטי המזרח, כי לגבי משטר מלכות מסודרת ומפותחת בבקעת הסחף העניה בחמרי בנין (אבנים, עצים) ועפרות מתכת הרי השלטון, או הפקות, על תוצרת „הרי הארנים" (ארזים) ו„הר הכסף" היה אחד הצרכים החיוניים ביותר, אם לבנין בתי מקדש ומעון ואם ליצירת רשת בצורים, תעול, אמצעי תעשיה וכלי נשק. בבחינה זו היתה אל נכון גם הדרך למכרות הנחשת בקפריסין גורם חשוב. וכך מוצאים אנו את סרגון הגדול מפליג—אל נכון באניות פניקיות—אל האי הזה. בבהירות יתרה כל זה עולה גם מכתובת גוּדֶאַ מלך לַגַש (המאה הכ"ה), אחד המלכים המחוננים מבית מלוכה שומרי: „מאַמַנֻם (אמנה, מול לבנון)... מבַּסַלָּה (בשן?), הרי מַרְתּוּ (אמורי), גושי שיש הביא..."[5] ואחרון אחרון: אין ספק כי האוכלוסים האמוריים בקדמת אסיה באלף השלישי תפסו מקום בראש בתנועת המסחר, ועדות נאמנה לכך משמשות התעודות מאור, וביחוד מכַּלְטֶפֶּה שבקפדוקיה (מוצאן מסוף האלף הג' לפני ספה"נ) [6], הנותנות לנו מושג ברור על ערכם של האמורים במסחר הבין לאומי. ובקשר זה מענין לשמוע, כי בין השאר עבר לסוחר גם „כסף אמורי".

מתוך צורות השמות האמוריים הנזכרים בתעודות, שמות מקומות ושמות אנשים, מתוך אופים המלולי והרכב יסודותיהם, אפשר להוציא מסקנות בטוחות על תכונתם האתנית של נושאיהם [7]. האמורים היו שמיים לכל דבריהם, ענף מערבי ממשפחת עמי שם. רק בהבדלי לשון שונים התיחדו לעומת השמיים המזרחיים, שמקרבם יצא סרגון

5) Maisler, Untersuchungen, pp. 11—14.

6) את רוב התעודות תרגם ועבד יוליוס לוי בספרו: Die altassyrischen Rechtsurkunden von Kültepe (1933/5).

7) Th. Bauer, Ostkanaanäer; Lewy, ZA 1929, pp. 243ff.

מאכד. וכן צורות הפולחן הדתי השולטות בארץ ישראל ובסוריה היו נקבעות על ידי התושבים השמיים. דגון הוא האלהות הראשית של בני שם המערביים; על שמו נקראו הארצות האלה גם בשם „ארצות דגון“; על ידו תופסים מקום מכובד במשפחת האלים האמוריים: אשרת (אשרה), „בעלת האלים“, הדד, הוא אל הגשמים,—כל אלה נתקבלו בהשפעת האמורים בפנתיאון הבבלי [8]. בהתאם לקשר קרבת הדם והזיקה הכלכלית והמדינית, שהיו קיימים בין אזורי הפרת וגלילות הים, לא יפלא אפוא למצוא השפעת גומלין ניכרת בין הארצות האלה. בבחינה תרבותית, רוחנית ומדינית זה מורגש במיוחד בערי החוף. כתב היתדות והלשון האכדית חדרו לסוריה ולערי החוף מאז המחצית הראשונה של האלף השלישי ועל כרחם גררו אחריהם גם השפעה דתית. הנה כי כן נתקבלו מספר מלים אכדיות בלשון השמיים המערביים. על חדירת הפולחן הדתי המקובל בארצות הנהריים לסוריה תעיד העובדה, כי מקדש האלה השומרית נִגֶּגַל היה קיים בקַטְנָה שבסוריה התיכונה באלף השלישי ובמחצית הראשונה של האלף השני לפני סה״נ [9]. ראיה נוספת לקדמות ההשפעה השומרית בסוריה ובארץ ישראל הן גם טביעות חותמות שומריות על כדים בסוף האלף הרביעי לפני ספה״נ, שנמצאו, כאמור, במגדו[10]. כמו כן ידוע לנו כי בראשית האלף השלישי הובאו חותמות-גליל מארצות הנהריים דרך ארץ ישראל למצרים.

אבל בצד השפעת שומר ואכד קיימת גם השפעת בקעת היאור בגבל ובערי החוף, ולפעמים עד לב סוריה תגיע. כבר הוטעם הצד השוה שבהתפתחות המעצמות על גדות הפרת והנילוס וצוין גם צורך ההתפשטות המדינית והכלכלית המשותף לשתיהן. אבל העמדה הגיאוגרפית שבה נתיחדה ארץ מצרים הטביעה עליה חותם שונה בתכלית השנוי לעומת ארצות הנהריים. מיום שנכנסה מצרים תחת חסות משטר מאוחד הנקל היה לשליטיה להגן על גבולותיה בעד חדירת שבטים בלתי רצויים, כל

8) Maisler, ibid., pp. 22—5; Schmökel, Der Gott Dagon.
9) du Mesnil, Syria 1930, pp. 146ff.
10) Engberg-Shipton, Notes, pp. 31ff.; QSt. 1934, pp. 90ff.

זמן ששאיפות ההתפוררות מבפנים לא גברו מאד. כי בנגוד לארצות הפרת נחנה מצרים באזור מגן טבעי של ימים ומדבריות, ותנאי הבצור נוחים במיוחד מול קדמת אסיה. על כן רק בעתים של רפיון פנימי יוצא מן הכלל ניתנה אפשרות ליסודות אתניים זרים לחדור אל בקעת הדלתה הפוריה, ולפעמים אפילו להטיל את מרותם על הארץ במשך זמן מסוים. אבל בשנים כתקונן מדת ההגירה השמית מן המדבר והארצות הסמוכות היתה נתונה כולה בידי השלטונות המצריים לקבוע אותה לפי ראות עיניהם. אמנם לחסום לפניה את הדרך לגמרי קשה היה וגם דבר שאין חפץ בו כלל, אבל השתדלו לנחות אותה בדרך התועלת הממלכתית. תרבות מצרים לא היתה יכולה איפוא להמנע מלקלוט יסודות והשפעות שמיים, אבל בדרך כלל שמרה על אופיה שלה, והוא המטביע על חותם של תרבות נעולה ומסוגרת בתוך עצמה, גם אשר למשטר החברה והמדינה, גם אשר להלך המחשבה הדתית והאמנות וגם אשר לטיפוס האדם. ואולם לרגלי הגאות הכלכלית והתרבותית שהתחוללה בארץ מצרים במשך המחצית השניה של האלף הרביעי ובראשית האלף השלישי, בימי אחוד מצרים העליונה והתחתונה ויסוד הממלכה העתיקה והשושלת הראשונה (2900 לפני ספה״נ בערך),[11] באה גם דחיפה עצומה להתפשטות בארצות הסמוכות ולהשגת הפקוח על אוצרות החמרים הגלמיים, ביחוד לחדור דרומה במעלה הנילוס לארץ פונת ומזרחית צפונית, היינו לארץ ישראל וסוריה והארצות הגובלות. ראשית הנסיונות האלה עתיקה לימים מאד. בקברים מימי התקופה שלפני שלטון בתי-מלוכה במצרים מצוי כבר מלכית, מין צבע אי-אורגני מיסוד הנחשת, שהשתמשו בו כבר אז לצרכי כחל ויפוי הגוף. וכן מוצאים לפעמים מחרוזות אבני נופך (תורקיזה) בין שרידי תקופה קדומה זו. ואולם גם מתכת זו וגם אבן חן זו מוצאן גם שתיהן מסיני, ראיה לקשר-מה שהיה קיים כבר באותם ימים רחוקים בין מצרים ובין ארצות הספר מזרחה, אף על פי שאופיו של קשר זה סתום, ונבצר ממנו להגיד אם

11) הכרונולוגיה לפי אולברייט ושארף; ראה: Scharff, Grundzüge der ägypt. Vorgeschichte, pp. 45ff.; Albright, AASOR XII, pp. 2—3.

תוצרת סיני הגיעה אז מצרימה בדרך סחר חליפין או במלחמה ומסע ביזה[12]. אולם סמנים רופפים אלה הופכים לידיעות ברורות ובטוחות החל מראשית המלוכה המאוחדת והתבצרותה בבקעת היאור, החל מראשית הממלכה העתיקה (המאה הכ״ט לפני ספה״נ). אז באו ימי גאות כלכלית מדינית ותרבותית למצרים, רמת החיים עלתה וצרכי הצבור והיחיד גברו בקצב מהיר. שמני ובשמי המזרח ותמרוקיו מצאו להם מהלכים בחוגי פקידי המלכות והשדרות האמידות, והנחשת נעשתה יסוד לתעשיה חדשה ופורחת. בצור המלוכה כלפי פנים וכלפי חוץ גרר אחריו גיוסי המונים כבירים, יצירת צבא ופקידות תלויים באופן מתמיד במשטר המלוכה. כלכלת הפקידות והאוכלוסיה הגוברת וכמו כן הספקת חמרים גלמיים לתעשית הנשק והבניה היו צו במפגיע בתנאים החדשים. מצרים אנוסה היתה אפוא לטכס עצה כיצד לתפוס בשלטון העליון, או לכל הפחות בפקוח, על ארצות המכורה לחמרים גלמיים ומקורות הכח והעושר, על מכרות הנחשת בסיני ועל תוצרת החקלאות והיערות בארץ ישראל ובסוריה, וכמו כן על דרכי המסחר והחבור עם אסיה המערבית.

זראתת (אַתּוֹתִיס) בן מני (מֶנֶס), המלך השני לשושלת הראשונה, בקר בארץ „מדרגות הנופך". בקורים מעין אלה היו לרוב מלאי דמים, ואנשי המזרח הכרעו לטבח באלפיהם. פרעה הנזכר „הכה שת׳ת", כלומר נצח את תושבי דרום ארץ-ישראל. פרעה קע מאותה השושלת השאיר אחריו בקברו פתוחי שן ועליהם הוא מופיע בהודו והדרו וכתר מלכות בראשו ושרביטו נטוי לרוצץ קדקד בן אדם הכורע לפניו. פני האדם פני בן שם אופיניים: אף בולט ועקום, זקן מלא יורד על חזהו וחד בקצהו, שפמו כנראה מגולח למשעי, למתניו חגורה היורדת ומגיעה עד ברכיו. כאן רואים אנו דמות בן שם קדום על שרטוטיו האופיניים במבנה גופו, בארשת פניו ובתלבשתו, וביחוד בולטים הקוים האופיניים בצד הטפוס המצרי הבלתי שמי[13]. תמונת פתוחי שן זו של פרעה קע

12) Olmstead, History, pp. 52ff.

13) Borchardt, MVAG22 (1918), pp. 342—5; Olmstead, History, pp. 52 ff.; Petrie, Res. in Sinai; Olmstead, ibid. pp. 54ff.

מן השושלת הראשונה נעשתה להבא מוטיב קבוע ועומד, הנחרת ונשנה על סלעי סיני. סמרחת, המלך הששי לשושלת זו, חקה את לוח השן הנזכר בתבליט, שחקק במרום סלעי מגור והרחק מרגל אנוש, למען לא יהרסו אותו ילידי המקום בשוב המשלחת מצרימה. ונראים הדברים, כי שלטון מתמיד לא היה אז למצרים על חבל סיני, אלא כל פעולת מכרה ומכרה היתה צריכה למשלחת צבאית מיוחדת לכך. ואולם החל מימי השושלת השלישית ובוני החֳרמים (פירמידות) הגדולים (המאה הכ״ז) נתנו מלכי מצרים את לבם לתקיעת יתד נאמן בסיני. על כן מוצאים כיום בסלעי סיני בקרבת המכרות של ואדי-ל-מְעַ׳ארָה וסֶרַאבִּט אל-חַ׳אדֶם סדרת תבליטים וכתבות המספרים בשבח ותפארת עלילותיהם ומוסרים לדור אחרון תמונה מוחשית מתבוסת האויבים. סנפרו (שושלת ג׳), חפו (שושלת ד׳), סחרע (שושלת ה׳), פפי הראשון והשני (שושלת ו׳)—כולם מופיעים על תבליטיהם ונצבים חיים לפני עינינו כמנצחים בחסד האלים, שמתגלמים, לפי אמונת המצרים, במלכים בעודם מתהלכים בין החיים עלי אדמות. פפי השני השאיר בכתבתו גם רשימה מפורטת, בה מנויים כל הפקידים הגבוהים, הצבאיים והתכניים, שהשתתפו במשלחת סיני [14].

מי היו השבטים והעמים אשר בהם פגעו המצרים ראשונה בסיני ובנגב ארץ ישראל בדרך התפשטותם מזרחית-צפונית?

הובא כבר למעלה, כי פרעה זראתת בן מני „הכה שת׳ת׳“ (שסת). אלה הם שבטי רועים נודדים, מעין הבדוים בזמננו. כמוהם היו משוטטים עם עדריהם ועוברים בערבות צפון חג׳אז, בסיני ובנגב לבקש מקום מרעה ומים לאדם ובהמה. בדומה להם הם שבטי מנת׳יו. מנת׳יו ושת׳ת זכו לכנוי מיוחד בפי המצרים: הב[illegible] „[illegible] ה[illegible]לות“ (חראושע). ונראה כי כנוי זה עתיק לימים הוא, ואולי נעוצה ראשיתו בתקופה פרוטו-היסטורית, אבל בשמושו בפי המצרים מהולה מדה לא מועטה של שאט נפש, בוז וחומלה, שבן תרבות עשירה ודשנה מגלה כלפי בדוי נודד עלוב ומזוהם, אשר מקום קבוע אין לו וחי על עדרו הדל וגזילת

14) על מכרות הנחושת בסיני ראה: Barrois, The Mines of Sinai, Harvard Theol. Rev. 1932.

ידו. מאידך גיסא כנוי זה לא מעט פחד מסותר צפון בו. זועה תאחז את בן הישוב לשמע התעוררות ותנועה בקרב אנשי הפקר אלה, מורדפי כפן ואכולי שרב. חשוכי קרקע ומולדת היו נושאים עין קנאה אל נאות הישוב שבקצה גבול חנייתם ומסעיהם, אל בורות המים אשר לא חצבו ואל בתים מלאים כל טוב אשר לא בנו, אל שדמות עטופות בר ואל גנים וכרמים אשר ידיהם לא זרעו ולא נטעו אותם. תאבי חמודות אלה, אשר כמתנת חנם נחשבו בעיניהם ולא כפרי עמל ויגיע כפים, הסתערו מפקידה לפקידה על הארצות הסמוכות וקררו את דעתם בביזה ושוד, ויש אשר השתלטו במחוזות שלמים ונאחזו בהם. השומרים והאכדים, יושבי ארצות נהריים, ידעו היטב, גם הם כמצרים, להבחין בשבטים שמיים שונים, הנטושים על פני הערבות ובקצה הישוב מערבה לארץ מלכותם, והיו נוקבים אותם בשמותיהם: אַמֻרוּ — אמורי, חַ׳בִּרוּ — עברים, שֻׁתּוּ — בני שת, אף כי לא חששו גם לקרא לכולם בשם הכולל אמורים. אבל מה שהבליעו המצרים בנעימה דקה של לעג שנון וחרדה מסותרת הביעו השומרים והאכדים בתעודותיהם מפורשות. במאות האחרונות לאלף השלישי, כשנחשול חדש של „בני קדם" אלה עלה והציף את ארצות הנהריים, אנו שומעים מפי התעודות השומריות והאכדיות תאורים קשים ומחרידים על אופיה של עליה זו. "השנה בה הכניע אִבִּי-סִן מלך אור את האמורי, הכח (המתפרץ) כסערה, אשר עיר (=ישוב קבוע) לא ידע מעולם"[15]. ובתעודה אחרת מתואר האמורי כחשוך מולדת ש„ידידו (היחיד הוא) הנשק... אוכל בשר בלתי מבושל, בית לא היה לו מעולם ואת רעהו המת לא יקבור..."[16].

גם כאן כמו במקורות אכדיים אחרים מופיעים שבטי אמורי כבדוים גמורים לכל דבריהם, נטולי מולדת ותרבות; החַ׳בִּרוּ, השֻׁתּוּ והאַחְ׳לַמוּ, — כמוהם כמנת׳יו ושת׳ת „דרי החולות" בתעודות מצרים החל מראשית האלף השלישי. אולם ניתן להאמר: אם לשפוט אך ורק

15) G a d d - L e g r a i n, Ur Excavations Texts I No. 206; B a u e r, ZA 1929, p. 148.

16) F r a n k f o r t, Tell Asmar and Khafaje, p. 29.

על פי תאורים אלה הרי עלולים הם לסלף במדת-מה את האמת ההיסטורית. הקירה מעמיקה מלמדת אותנו, כי גם „בני קדם" אלה לא היו נבערים מכל משטר כלל, אם כי היו להם סדרי-חברה מסוימים משלהם, נבדלים לא מעט מהמשטר הנהוג בארצות-ישוב מפותחות במדה מרובה כל כך כמו בבקעות פרת ונילוס. בהנתן לעולים חדשים אלה או בכבשם להם בזרוע מקום להאחז בו, מיד סגלו לעצמם בכשרון רב את הישגי התרבות הישובית וחיש מהרה עלו ותפסו עמדה חשובה בכל ענפי היצירה הפרטית והצבורית. בצד המשטר החדש שקבלו על עצמם נשתמרו גם מסורות רבות מימי הנדודים ושרדו בגלגולי צורה שונים אל הדורות הבאים, או גם נתמזגו עם היסודות החדשים לחטיבה אחת, כגון מרותם של בתי אבות בבחינה חברתית (פַּטריאַרכַט) או יסודות לשון ושמות על מושגיהם הדתיים ומתן צביון לצורות פולחן [17]. למן העליה האמורית על בקעת הנהריים בתחלת האלף השלישי, שסופה היה להבשיל את המלוכה האכדית-שומרית, נמשך תהליך זה ללא הפסק. בעקבות בני שם נאחזים בקרקע ומתנחלים עלו שבטי רועים נודדים, והנפתולים בין בני הישוב ובין בני המדבר לא שבתו כל ימי האלף השלישי והוו אחד הגורמים בפלוג החברתי בימים ההם ובארצות האלה.

מכאן אנו למדים, כי בגלילות המזרח שבאסיה המערבית היתה האוכלוסיה השמית באלף השלישי מפולגת לשלש. היו כאלה שהספיקו כבר לעבור לחיי ישוב קבוע ולהכניס את צוארם בעול משטר ישובי מדיני. ואולם על-יד הישובים שאורח חייהם ומשקם היה קבוע ועומד מראשית שנה ועד אחרית שנה, היו נאחזות משפחות שבטים נודדים להצאין, מעמד כלכלי בעל פרצוף פנים משלו, דומה ל„ערב" שבפי הערבים כיום, בעיקר אנשי צאן ומקנה שגם לעבודת האדמה אינם בזים, אלא יושבים הם ב„חצרים", כלומר: החזיקו בחלקות אדמה נרחבות והקיפון גדרות המקנות להם זכויות מסוימות על הקרקע; עליה הם יושבים במשך חדשי מספר בשנה ועוסקים בחריש ובקציר, ואילו בדרך כלל הם יוצאים

17) ראה: Lewy, Revue de l'histoire des religions 1934, pp. 29ff.

מפקידה לפקידה לתור להם מרעה לצאנם. טבע הדברים מחייב כי במסעיהם אינם מרחיקים לכת; נשארים הם סמוך ל„חצריהם" בגבולות גלילות קבועים, ותנאים אלה יוצרים בהכרח קשר של קיימא בין חבלי ארץ ובין שבטים מסוימים; כמו כן סופו של אורח חיי השבטים הללו להיות משפע מחיי הישוב הקבוע שבחבל ארץ נחלתם. לעומת שני המעמדות האלה היו בני השבטים הנודדים דומים לכל דבריהם לבדוים שבימינו, הן לדרגת תרבותם ואופי מחשבתם והן לעמדתם הכלכלית. צורת התפלגות חברתית זו דינה יפה לא רק לגבי גלילות המזרח שבאסיה המערבית אלא גם לגבי סוריה וארץ ישראל, ביחוד בדרום.

ואולם במדת לכתך צפונה צורת הישוב הקבוע גוברת והולכת. בעמקים הפוריים על יד דרכי החבור ועל חוף הים עומדים על תליהם ישובים עירוניים וחקלאיים. ראינו כבר, כי סרגון עבר בלב סוריה ועד חוף הים התיכון הגיע. הארץ בה עבר נשאה ישוב שמי צפוף בערים ומושבים פורחים ועשירים. נַרָם-סִן מצאצאיו של סרגון יצא אף הוא בעקבותיו לכבוש את ארצות המערב ומצא „בארץ העליונה", היא סוריה, ממלכה אדירה שמרכז שלטונה היה בחלב. מלכה נקרא בשם רִיד-אֲדַד, מה שמעיד על יחשו התרבותי השמי. מדינה זו התקימה—אמנם בהפסקות ארוכות,—עד המאה הי״ח לפסה״נ וגבולותיה הקיפו חלק גדול מסוריה הצפונית, ובגאון היו שליטיה מכנים לעצמם בשם „המלך הגדול". בכרונקיה האכדית הקדומה שנמצאה באור נאמר: „בעשות דגון את דין נרם-סן האמיץ ונתן בידו את ריד-אדד מלך אַרְמַן (חלב)..." ועוד נאמר שם: „בנשק דגון אשר רומם את מלכותו הכה נרם-סן האמיץ את ארמן (חלב) ואת אִבְלָה (עיר בפניקיה הצפונית) ומשפת נהר פרת ועד אֻלַּזָה (עיר בסוריה התיכונה)..." מלך זה הגיע איפוא עד להרי הלבנון וכבש את ערי פניקיה הצפונית[18].

גם המצרים השתדלו למן זמנים קדומים מאד להטיל את מרותם על הצפון הנושב. מטרת ההתפשטות המצרית בצפון היתה בראש וראשונה ג ב ל,— כלומר: פניקיה ויערות ארזי הלבנון. ברשימה של סנפרו נמנית

18) Gadd-Legrain-Smith, Ur Excav. Texts I, No. 275, pp. 79ff.; Lewy, ZA 1929, pp. 295-6.

„שגור ארבעים אניות טעונות עצי ארז". למן סוף ימי השושלת השניה נמצאו כתבות מצריות בגבל. ואולם ביתר בהירות בולטים יחסי הגומלין בין מצרים וגבל למן השושלת הרביעית (החל מ-2500 לפסה"נ בערך) ואילך. שמו של פרעה חפו מופיע על צנצנת שנמצאה בגבל, וכמו כן שם מלכה מבית מלוכה זה. חפו, מנכורע, בוני החרמים האדירים, — כולם שקדו לחרות את שמותיהם על כלי בהט (אלבסטרון) ששלחו מנחה לבעלת-גבל. הבקורים הנפרצים של המצרים בגבל מעידים. כי שתי המדינות גם יחד הפיקו תועלת רבה מיחסים אלה. ואמנם הגבלים ספקו למצרים עצי בנין למלאכת אניות וגם אניות מצוידות מן המוכן. הסימן לאניה בכתב החרטומים דומה לסימן המצין את השם גבל בתוספת סימן לכנוי נקבה. רק בעזרת הגבלים מצאה יד מצרים להגיע למדרגת מעצמה ימית, וזה היה צורך חיוני למצרים גם מבחינת הבטחון, הואיל ונקל היה לתפוש את ארץ הדלתה מצד הים. ועל כן מובנת היטב ההתאמצות הנמרצה מצד מצרים ליצור זיקה אמיצה בין ארץ היאור ובין גבל. ודבר זה הצליח במדה מרובה: היחסים הכלכליים והמדיניים גררו אחריהם השפעה דתית ותרבותית רבת היקף. מלכי מצרים תמכו בתהליך זה מתוך מגמה מדינית ברורה ומכוונת. מפגינים הם בעליל את ידידותם והכנעתם לאלהי ההרים הנערצים במקדשי גבל, מזדהים הם, לפי אמונה מקובלת על המצרים, עם אלהי ההרים, כי פירוש הדבר: רכישת שלטון על הארץ. וכן מחקה המושל המקומי, נגיד גבל, את מנהגי רבונו פרעה מלך מצרים ומכריז על ידידותו לאלהי מצרים, ומשמעותו: השתעבדות למרות מצרים [19].

מדיניות המלכויות אשר בבקעות הפרת והנילוס היתה משנה את צורתה, הכל לפי אופי האוכלוסיה ודרגת תרבותה: בגלילות הצפון, היינו בסוריה במובן המצומצם וערי החוף, במקום ישוב תרבותי ומבוגר מאד מבחינה חברתית-מדינית, נקטו בשיטת כבוש מתוך שלום והבקעה מתוך התחשבות עם גורמים מדיניים וכלכליים. כאן הכריעה השיטה

19) Montet, Byblos et l'Egypte, pp. 270ff.; Olmstead, History, pp. 66ff.

הדיפלומטית וחכמת המדינה. אנשי הארצות האלה, בני שם שנהפכו מכובשים לתושבי הארץ ונתמזגו בנכבשיהם, היו נוטים את שכמם לסבול שלטון עליון זר, אם רק מקל נועם היה שבטו. עובדי אדמה, בעלי מלאכה, מעבירי רכולת גוים וסוחרים אל ימים ואיים רחוקים היו לפי משלח ידם; רבות יזמו ובצעו בבנין ובצבירת הון ורבות שקדו לשמור על עמל כפיהם ולהאדירו. רוח מלחמה לשמה לא פעמה אותם. ועל אחת כמה וכמה היו נוטים להכניס את צוארם בעול ממלכה אדירה נוחה למגמותיהם הכלכליות—וכאלה היו מעצמות הפרת והנילוס. לעומת זה היו גלילות הדרום —הנגב ומדבר סיני— ושבטיהם פראים למחצה, לכל הפחות היו כאלה בעיני בני התרבות הגאים על הישגיהם ונמוסיהם; פגיעת המנת׳יו והשת׳ת היתה רעה בכל עת, לאנשי מלחמה ושוסים נחשבו, אשר ידם בכל ויד כל בם, ורק לפני עצמת הזרוע יכופו את ראשם.

ואולם בין גבל בצפון וסיני בדרום משתרעת ארץ ישראל בתחומיה המצומצמים, אשר בה עברה המסילה הגדולה המקשרת את מצרים עם אסיה המערבית, הלא היא „דרך הים". יש רגלים לדבר, כי שליטי מצרים שמו את עיניהם בארץ זו למן הימים הקדומים לכבשה או לכל הפחות להכניסה תחת חסותם והשפעתם. ואמנם לאור שרידי מלאכת קדרות (כלי חרס, פאיינס ובהט) שנמצאו בתלי הישובים הקדומים בארץ (תל-פארעה, לכיש, גזר, מגדו, בית-שאן, בית-ירח, העי, יריחו, ועוד) אפשר להכיר השפעה מצרית כבירה על הישוב הארצישראלי במחצית הראשונה של האלף השלישי, או בלשון הארכיאולוגים: בשלב הראשון של תקופת הברונזה הקדומה. ולא בערי המישורים בלבד מורגשת השפעה זו, אלא גם במקדש שנתגלה בחפירות העי מימות המאה הכ״ו לפסה״נ נמצאו כלי בהט מצריים [20]. השפעת מצרים לא הצטמצמה איפוא בערי המישורים בלבד, אלא חדרה גם ללב ארץ ההרים. אבל ידיעות ישרות על מסעות או מפעלים צבאיים בארץ ישראל אין בידינו עד

20) Krause-Marquet, Syria 1935, p. 333.

ימי פרעה סחורע, המלך השני לשושלת החמישית (2400 לסה"נ בערך), ונראה כי גם מצרים השפעה במדת מה מסוריה וארץ ישראל, — אם כי קשה לציין בדיוק את היקפה של מדה זו, הואיל ולא הכל התגבש בערכים חמריים נתונים להשואה מדויקת. ברור רק, כי לא עצי ארז וחמרי בנין בלבד הכניסה מצרים מפניקיה אלא גם תוצרת חקלאית מסוריה וארץ ישראל בכלל, כגון חטה, יין ושמן, וכמו כן בשמים ותמרוקים. עדים נאמנים על כך משמשות גם שתי המלים „כרמו" ו„קמחו". האחת הוראתה במצרית כמו בעברית, היינו „כרם", ואילו השניה הוראתה במצרית „לחם חטה", ושתיהן חדרו לתוך הלשון המצרית לכל המאוחר במחצית הראשונה של האלף השלישי [21]. עובדה זו מלבד שהיא עדות נאמנה על משלח ידם של תושבי הארץ בפרק הזמן הקדום של תקופת הברונזה הקדומה (המאות הל'—הכ"ו לפני ספה"נ) הריהי משמשת גם סמוכים חזקים להנחה, כי דברו כבר אז בארץ בשפה שמית קרובה מאד לעברית. דעה זו נתמכת על ידי תעודה אחרת. בימי בית המלכות של סרגון מאכד משלו במצרים השושלות החמשית והששית. מימי השושלת הה' שרדה אלינו כתובת בקבר מצרי, שבה הנפטר הולך ומונה בגאוה מסעות מלחמות בארץ ישראל, שבהם השתתף, כמו כן כבושי ערים בצורות. אחד משמות הערים האלה מכיל בהרכבו את היסוד השמי ע י ן שפירושו „מעין". גם שמות הערים נ ד א ל ו י ח ש(ת) הם בלי ספק שמיים [22]. בתבליט המצורף לכתובת זו ניתנת תמונה חיה ומוחשית מעיר ארצישראלית באותם ימים רחוקים ומראה על חומותיה ומגדליה. עליהם מופיעים תושבי המקום להגן עליה בחרוף נפש, הכרת פניהם ותלבשתם עונה בהם כי כאן בני שם טפוסיים לפנינו [23], אבל לא סתם „דרי חולות" מצד אחד או מאידך גיסא בני אדם שאננים, שוקטים על דשן אדמתם ותרבותם ומוכנים

21) Frankfort, Studies I, pp. 107ff.; Albright, JPOS 1935 pp. 212—3.

22) Albright, ibid., p. 215.

23) Petrie, Deshasheh, pl. IV.

לקבל עליהם מרות זרה חלף השלום והשלוה; כאן לפנינו שבטים משכילים ואמיצי לב אשר להתבצר בערי מצודות ולעמוד על נפשם ורכושם ידעו. ביתר פרוט מתאר בן אדם מצרי בשם וני קורות מסע מלחמה בארץ ישראל בימי פרעה פפי הראשון מן השושלת הששית (המאה הכ״ג). חמש פעמים שלח אותו המלך בראש חילו לדכא מרד בארץ ישראל, והוא יוצא ומכה בתושבי הארץ מכה נצחת; את גפניהם ותאניהם גדע, את עריהם שלח באש, אש הצית בגבורי החיל, הרג באלפיהם ורבים שבה חיים. וני הפליג בראש משלחתו בדרך הים, עלה במפרץ חיפה וחדר לפנים הארץ, אל נכון דרך עמק יזרעאל[24]. מן התעודה הנזכרת אין להוציא, מה היתה סיבת המרד ומהו רקעו, אם כלכלי או לאומי, וכיצד הגיבו תושבי הארץ על נסיונות הכבוש והדכוי של מצרים, ואולם עובדה היא, כי אחרי פרעה פפי נאלמת לפתע פתאום הכרוניקה המצרית, והתימרותה בנצחונות על „דרי החולות" ושכניהם פוסקת. אם נכשלו המצרים במדיניות היד החזקה ואם התלכדו ערי הארץ לברית עזרת גומלין למראה פני האויב המשותף — כל זה קשה להגיד מחוסר תעודות בנות סמכא. אבל נראים הדברים מאד, כי במשך כל ימות השושלות השלישית, הרביעית, החמישית והששית (בערך במאות הכ״ו עד הכ״ג לסה״נ, במיוחד איפוא בתקופת בוני החרמים) שקדו שליטי מצרים שקידה מעולה על הדוק הקשרים בין מלכותם ובין גלילות החוף וה„הִינטֶרלַנְד". ואשר במיוחד לתוצרת התֶכנית הרי אין לפון כלל, כי ההשפעה המצרית הכריעה בארץ-ישראל באותו פרק זמן, אף על פי שגם השפעות אחרות (ארצות הנהרים, סוריה, אנטוליה, איי הים האיגיאי) מצויות.

עם גמר השושלת הששית התרופף המשטר המדיני בארץ מצרים גופה ונחשולי „בני קדם" חדשים השתפכו אז על פני אסיה המערבית. ואולם בסוף האלף השלישי, במאות הכ״א והכ׳, התאוששה ממלכת מצרים. בימי השושלת הי״א וראשית הי״ב—וזה מתאים לזמן השושלת הראשונה

24) Breasted, Records I, pp. 311ff. אולברייט סובר כי המסע הצבאי היה מכוון נגד תושבי פניקיה (גבל).

במלכות בבל העתיקה, אשר יסדוה שבטי אמורי ויצא ממנה המלך המחוקק ח׳מורפי—נסו המצרים מחדש לשעבד תחת ידם את ארץ ישראל ופניקיה, וכנראה הצליחו להפק את זממם לכל הפחות בגבל, שהיתה אז „מעין מצרים בתמונות זעיר אנפין". השפעת מצרים הגיעה אז עד לב סוריה (קְטְנָה). גם בארץ נמצאו בחפירות חותמות-חפושית רבות, שעליהן חרותים שמות מלכים מן השושלת הי״ב. וכן מצאו בגזר פסלי אלים מצריים וכלי בהט ושנהב רבים, וכמו כן אבני גזית שעליהן ניכרים שיירי כתב חרטומים, וכנראה שרידי בנין מצרי מתקופת השושלת הי״ב כאן לפנינו. ויש משערים כי בתקופה זו עמד בגזר חיל מצב מצרי[25]. אבל גם אז לא נשאו תושבי הארץ את עול שעבוד מצרים בנפש שקטה. בתעודה מצרית רבת ערך ששרדה אלינו מימי המאה הכ״א נקובות קללות וחרמות תחלנה על ראש הערים ומושליהן המתקוממים בשלטון מצרים. כאן מנויים ישובים על החוף ובהרים, מקצתם ידועים לנו בשמותיהם כערי סוריה וארץ ישראל. הקללות נכתבו על חרסים שנשתברו בשעתם. לפי תכנם נתפרסמו שברי החרסים האלה בשם „טופסי החרמות" ("Aechtungstexte") ורבי ערך הם לנו, כי מתוכם משתקף במדת-מה אופי החיים המדיניים והאתניים בארץ בימים ההם, בימי המאה הכ״א לפסה״נ[26].

הנה כי כן רואים אנו את ארץ ישראל שלובה במערכת משחק הכחות המדיניים והכלכליים למן יום צאתה לאור ההיסטוריה בתחלת האלף השלישי. ואולם מה יגידונו שרידי ימים רחוקים אלה אשר להתפתחות הפנימית של ארץ זו וישובה, אשר לאורח חייהם ומשלח ידיהם של התושבים, להרכבם האתני וצורות מחשבתם והגינם?

הכנוי „תקופת הברונזה הקדומה", שבו נהגו לגבי תרבות האלף השלישי, איננו חופף בכולו על המציאות ההיסטורית בארץ ישראל. כאן מתכת הברונזה (תערובת של נחשת ובדיל) היא נדירה מאד כל ימות

25) Macalister, Gezer II, pp. 311—3.

26) Sethe, Die Aechtung feindlicher Fürsten etc.; Albright, JPOS 1928, pp. 223ff.; Alt, Zeitschn. f. Aegypt. Spnache 1927, pp. 39—45.

האלף השלישי. אבל פירושו כאן: ידיעת השמוש במתכת, היינו: בנחשת. יתר על כן, אפשר להבחין בתקופת הברונזה הקדומה בארץ ישראל לפחות שני פרקי זמן נבדלים: המחצית הראשונה של האלף השלישי ומחציתו השניה[27]. החקירה הארכיאולוגית העלתה ברורות, כי על מפתן האלף השלישי חלו שנויים כבירים בצורת התעשיה בארץ; רוח חדשה מפעמת בשמוש כלים ומכשידים שלא ידעו אותם קודם לכן. מלבד הנהגת הנחשת מופיעים האבניים ותכניקה חדשה בשריפת כלי חרס, אפני מריטה וקשוט חדשים; רעיונות חדשים למכביר שופעים דרך הישוב ומשנים את פרצופו תכלית שנוי. אמנם קשה להכריע בכל נדון ונדון אם הרעיון וההמצאה הוכנסו מן החוץ, או אם נצנוצי מחשבה ראשונית כאן לפנינו, אולם לגבי התוצאות בהתפתחות ההיסטורית אין להכרע זה ערך מיוחד. בין כך ובין כך העובדה בעינה עומדת, כי עם בוא האלף השלישי מורגשת תסיסה של יצירה בכל מקצועות החיים בישוב. ובכל זאת לא הגיעה עוד השעה למתן תמונה משוכללת, שלמה בקויה הכלליים ומלאה בפרטים, מאורח חייהם ואופים של תושבי הארץ במחצית הראשונה של האלף השלישי, וזה מחמת מעוט עדויות השרידים וקשי קביעתם המדויקת לפי מוצאם הזמני, וביחוד מחמת חוסר כל תעודה שבכתב בארץ גופה. אולם, כאמור, אין ספק כי אז גבר היסוד השמי באוכלוסיה והטביע את חותמו על פני הישוב. הישוב היה די דליל; הצפיפות הגיעה למדה ניכרת רק בשפלת חוף הים (תל הרבג׳, ראס-אל-עין, גזר ומקומות שונים בשפלה), בעמק הירדן ובעמק יזרעאל (יריחו, תל חמאם, חמת גדר, בית שאן, עפולה, מגדו ועוד). רק לעתים רחוקות ובתנאים נוחים יוצאים מן הכלל היה האדם בן התקופה הקדומה ההיא נאחז בארץ ההרים להתנחל עליה (העי, מצפה, ירושלם). ההרים בארץ היו אז עדין כמעט כולם מכוסים יערות-עד ובלתי נוחים להתישבות במישרין. יסוד ההתישבות בעמקים ובמישורים היתה חקלאות וגדול בהמות (צאן ובקר),

27) Wright, BASOR No. 63, pp. 12—21 מבדיל ארבעה שלבים של תקופת הברונזה הראשונה, שמהם הראשון מתיחס לתקופה שלפני השושלת הראשונה של מצרים. חוקרים אחרים מבדילים שלשה שלבים.

ויסוד החקלאות—משק השקאה. ככר הירדן היתה „כלה משקה כגן ד׳ כארץ מצרים", כלומר: בעמק הירדן נהגו בשיטות ניקוז והשקאה. ראינו כבר כי שיטה זו היתה ידועה בעמק הירדן מאז ימי התרבות הע׳סולית והיתה כמעט מעין הכרח שאין להמלט ממנו בכל ישובי התרבות בעמקים שבאסיה המערבית. תוצאות ישוביות ומדיניות היו לעתים לשיטת התישבות זו: מביאה היא לידי יבוש בצות, מבריאה את המקום ומכשירתו לישוב צפוף. ראינו גם כן כיצד התישבות זו על גדות הנהרות הגדולים היתה בגורמים להתאגדות ממלכתית וליסוד מדינות עצומות. בבקעות הפרת והנילוס היתה מלאכת הניקוז וההשקאה עומדת תחת פקוחם הישר של השליטים והמושלים למן הימים הקדומים ביותר. לעומת הבקעות הברוכות האלה היה עמק הירדן במפגרים: כאן לא נוצרה מערכת תעלות מפוצלת ומפולגת ולא התנחלה אוכלוסיה צפופה מאד החוסה בצל מלכות אדירה, צבאית או אזרחית. סבות מסבות שונות גרמו לכך: יריטת הירדן במרוצו, צרות השטח בעמק הירדן, הראוי להתישבות חקלאית, ותנאי האקלים הקשים השוררים בו, וכמו כן תנועת שבטים נודדים מתמדת מפאת סמיכות המדבר; אחד הגורמים היא גם יד המעצמות האדירות שהיתה בישובי עמק הירדן הן להשפעה מדינית והן תרבותית. מסבות אלה וכיוצא בהן נוצר בישובי הערים הקדומות בארץ ישראל מצב מיוחד במינו. מצד אחד היתה צורת תרבותן התכנית דומה מאד למקובל במצרים ובארצות הנהרות, אבל למדינה בעלת משטר משלה לא התלכדו. כל אחת ישבה בודדת בפני עצמה, שוקדת על החקלאות האינטנסיבית ושומרת על המעין או הנחל. הערים האלה נבנו במקום אסטרטגי השופך את ממשלתו על פני כל הסביבה ועל הדרכים הראשיות. הודות לעמדת הערים האלה על יד המסלות הגדולות עסקו תושביהן גם בטפוח המלאכה ובתווך סחר המדינות העצומות. מתוך כך הגיעו בזמן קדום למדת אמידות ולעזיבת משטר השבט הנודד הקשור במרותם של ראשי בתי אבות וקרבת הדם ותפסו להלכה במשטר עירוני בעל שלטון יחיד או חבר של יחידים, הראויים לכך, אם לפי תכונתם האישית או לפי מדת יכלתם הכלכלית. שלטון מלך או שכבה של אצילים מצוידים באמצעים כלכליים

וצבאיים זוהי איפוא צורת המשטר החדש, המתבצר בתוך ערים מוקפות חומות גבוהות ועבות. אמנם יש להניח, כי למעשה רק לאט לאט הבקיע לו מנהג המשטר החדש דרך בחיים ורק מתוך נפתולים מתמידים וממושכים עם צורות החברה המקובלות מימי הנדודים על פני ערבות המדבר והמרעה. התושבים הקדומים האלה, בני שם נודדים שהתנחלו בעמקים, היו הרא-שונים לבוני הערים בארץ,—בעמק הירדן, בעמק יזרעאל ובשפלת החוף, והם השאירו לנו בשמות הערים גם רמזים לצורת המחשבה הדתית והפולחן שהיו שוררים בישובי ערים אלה. בשמות בית ירח ויריחו משתקף, למשל, הערך הרב שנודע בישובים אלה לפולחן הירח, אל נכון קשור בהערצה כלפי אלהויות הרובצות בתהומות הירדן ואגמיו והשולחות את ברכתן על פני הארץ.

אולם באמצע האלף השלישי באו שנויים ניכרים בפרצוף פני הישוב. האוכלוסיה רבתה ועצמה וגבולות ההתישבות והתרבות התרחבו. המתישבים החדשים העפילו לעלות אל ההרים והקימו שם ישובים חדשים וערים בצורות. ברגיל העדיפו גם במקומות מושבם החדשים קרבת מעין שופע מים על פני צחיחי סלע, אבל למדו גם לחצוב בורות „ולשתות מים למטר השמים". כבוש ההרים היה קשור בברוא יערות. העצים שמשו חומר לבנין והשטח הפנוי קרקע למתנחלים חדשים. מי ומי היו המתישבים החדשים האלה?

אל נכון נתגלגלו רבים מהם ובאו הנה מערבות המדבר, תוצאות וענף לנחשולי נודדים בני שם שהשתפכו מאז על פני אסיה המערבית. אבל נראים הדברים שעל העולים הנודדים נלוו גם יושבי עמקים מדורות קודמים, אם כרועי צאן, שסיירו עם עדריהם בחדשי הקיץ הלוהטים את נאות ההרים ועברו מעט מעט להחזק בקביעות במקומות רבצם החדשים, ואם כיושבי ערים שנושלו מישוביהם על ידי כובשים, או כאלה שמאסו בחיי ישוב בעמק מחמת מחלות ותנאים אקלימיים קשים עליהם וכיוצא בזה. על כל פנים עלו ובאו המתישבים דרך העמקים והביאו אתם מצורות תרבותם, מה שמשתקף במיוחד באופי הבניה בהעי (א-תל) ולכיש (תל א-דויר) וכן ברְג׳ם אל-מלפוף שבקרבת רבת

עמון. גם העיר ירושלם, שהיתה ישוב קטן מאז ראשית האלף השלישי, נתבצרה ונעשתה עיר חשובה בהרים; ידי בני שם כוננוה, כאשר יעיד עליה שמה שפירושו כפי הנראה: „שלם יבננה" (מלשון „ירה" הכלולה בשמות ערים עתיקות אחרות ושמות פרטיים, כגון ירמות, ירואל, יריאב) — ושלם זהו שם אלהות תופסת מקום חשוב במשפחת האלים הנערצים בין בני שם המערביים בימים ההם[28].

מהו הרקע הכללי אשר עליו התרקמה התרחשות היסטורית זו ומה הן הצורות החדשות אשר הכניסה בחיי הארץ והישוב?

להבנת הרקע יש להוסיף על האמור כבר את דבר ההתקדמות הכבירה בתעשיה וברכולה שבאה לעולם הישוב בקדמת אסיה במאות הכ"ז והכ"ו לרגלי תנועת הבנין במצרים בתקופת הקמת החרמים והתפשטות המסחר במלכות אכד תחת שלטון סרגון ונרם-סן. מופת חותך להשפעה העצומה שהשפיעה התפתחות זו על הישוב בארץ ישראל הריהי בית-ירח (כיום חרבת כֶּרַךְ) על הקצה הדרומי של ים כנרת. התל שעליו השתרעה העיר תופס שטח של מאתים וחמשים דונם בערך וגדול פי ארבע מתל אל-מֻתֶּסֶלִּם (מגדו). ונראים הדברים כי בית-ירח הגיעה לשיא פריחתה במאות הכ"ה והכ"ד. רק אז אפשר היה לו לישוב כבית-ירח לעלות מעלה בשגשוגו ולהשיג היקף כזה. לישוב זה היה אופי מובהק של עיר תעשיה ומסחר, שם היו קיימים בתי-מלאכה לתעשית כלי קדרות ומקום שוק לסחורות חוץ. ערך מיוחד נודע בבחינה זו לעמדתה הגיאוגרפית של העיר. היא היתה יושבת על פרשת דרכים רבת חשיבות: על ידה הסתעפה „דרך הים" ושלחה זרוע לערי פניקיה דרך עמקי הגליל. בית-ירח עמדה אפוא במרכז תרבויות העולם: בה נפגשו השפעות ארצות הנהרות, סוריה, פניקיה ומצרים. בשל כך הגיעה למעלת חשיבותה התעשיתית והמסחרית באותו פרק זמן. בצד התעשיה והמסחר היה אל נכון גם ציד הדגים ענף כלכלה חשוב, אבל עיקר משלח ידם של תושביה היתה תעשית

28) Albright, JPOS 1928, pp. 247—8; 1935, p. 218; B. Maisler, JPOS 1930, pp. 182ff.

כלים ונזונו בדרך כלל מתוצרת משקי ההשקאה שהיו קיימים דרומה לבית-ירח בעמק הירדן.

מלאכת בית-ירח מצטינת ברבוי צורות, במדת התפתחותה הגדולה בתכניקה, ובהשואה למלאכת הקדרות של הברונזה הקדומה בשאר ישובי הארץ חוט של אופי מיוחד משוך עליה. מוצאים כאן סירים, כדים, קערות, צלוחיות ועוד כלים מכלים שונים בעלי קשוטים אפיניים לגבי ישוב זה, וכן יעיד אופן המירוק על מלאכת מחשבת בעלת מסורת מסוימת ומכוונת לטעם מפותח, ביחוד חקוי מתכת במריקת השטח החיצון בצורה העשויה לעורר רושם של כלי כסף [29].

בית-ירח היתה בנויה ונושבת כמעט כל ימי המחצית השניה של האלף השלישי ונחרבה על ידי מסבות שאין אתנו יודע מהן, אולי על ידי השתערות שבטים שמיים הידועים מן התעודות המצריות בשם עאמו, שעליתם חלה במאות האחרונות של האלף השלישי.

החפירות בהעי שבוצעו בהנהלת הגברת יהודית קְרַאוּזֶה-מַרְקֶה (ובעונה הראשונה ביחד עם ש. ייבין) נתנו בידינו ידיעות נוספות על טיב הישוב בימים ההם. כאן נגולה לפני עינינו תמונה חיה מאופי ההתישבות בהרים שהיתה חקלאית לפי יסודותיה הכלכליים וצבאית מבחינה ארגוגית. שם העיר בימים רחוקים אלה לא נדע מה היה. יש משערים כי שמה היה לוז לראשונה [30]. את הכנוי העי, כלומר: עי-המפולת, ירשו בני ישראל מן התושבים שקדמו להם, ואולם שם זה אינו מורה אלא על חורבנה של העיר שארך מאות בשנים, למן סוף האלף השלישי ועד התקופה הישראלית, שאז נבנתה העיר מחדש אבל רחוקה היתה מהקיפה בימי קדם. במשך שבתה בהריסותיה נתהווה השם העי, דוגמת הכנוי א-תל שהערבים רגילים בו כיום. ונראה כי העיר נוסדה בשחר האלף השלישי, או אף קודם לכן. מי ומי היו מיסדיה הראשונים לא נדע. אבל אין ספק כי בחרו במקום הזה בגלל מצבו המשובח גם מבחינה אסטרטגית וגם כלכלית. העי יושבת על גבעה

29) Albright, AASOR VI (1926), pp. 27ff.
30) Albright, BASOR No. 56, p. 11.

מקדם לבית-אל (היום בֵּיְתִּין), עשרים וחמשה קילומטר צפונה לירושלם, על יד הדרך המובילה מיריחו להרי אפרים וחוף הים. על-יד העיר מערבה נמצא מעין מים, מצפון וממערב התל מוקף רכסי גבעות וחריצים עמוקים מפרידים בינו וביניהם. כאן מתגלה טיב הבצור הטבעי בכל הדרת סגולותיו, ואילו ממזרח דרום העי נשקפת על פני עמק הירדן וחלקו הצפוני של ים המלח.

מתוך החפירות התברר, כי העיר הקדומה כיותר שעמדה על תל זה היתה מוקפת חומות אבנים עבות. בצור החומות על המצודה החזקה יצגה מערכת הגנה מלוכדת ושולטת בסביבה. המצודה היתה עשויה במיוחד לשמור על המעין ועל החומה הקשורה אתה. במשך הזמן נתרחבה מערכת בצור זה על ידי הכובשים מן העמקים וסוגלה לתנאי המקום בתכנית מחושבת מראש לכל פרטיה ודקדוקיה, המעידה על הבנה עמוקה בחכמת הבצור והבניה. העיר העתיקה ביותר, ששרידיה נשתמרו בשכבה התחתיה מלאכת, בניתה לקויה ופרימיטיבית למדי. החדרים צרים וניכרים בצורה אפסידית או עגולה. סימנים לדלת (כגון מפתן, מזוזה) אין. בצל המצודה האמורה חוסה מקדש בעל חדר אחד גדול שקירותיו דומים בבנית לקירות בתי העיר העתיקה. אולם מדרום התל, במקום שהדרך מעמק הירדן עולה במורד שופע בנחת, היה מקום תורפה לישוב העתיק הזה. כאן נהשפו שלש חומות זו מאחוריו זו, אשר הקדומה שבהן — והיא הפנימית — עוביה מגיע לששה מטר וחצי. בדרך זו עלו יושבי העמק. אז נהרס חלק מן החומה הפנימית והעיר נכבשה בידי העולים החדשים. הללו השתמשו במה שהנחילו להם נכבשיהם והקימו את יסודות ישובם על חרבות הישן. על חרבות המקדש הקדום התנשא מקדש חדש הכולל שלשה חדרים מחוברים זה עם זה, חלוקה קבועה ומקובלת מקדמת דנה בחוג התרבות השמית. עצום הוא גם ההבדל המתגלה באופן הבניה החדש, הן למלאכה והן לצורה. הנדבכים בצורת „אריח ולבנה" עדות נאמנה הם, כי כאן לפנינו יוצאי עמקים הרגילים בבנית לבנים, אף על פי שבנין המקדש גופו עשוי מאבנים. וכן גם מצבת זכרון אחרת שהקִימו לעצמם השליטים

החדשים: ארמון מתנוסס לתפארה על שיא התל, בנין המצטיין הן אשר להתאמה ודיקנות מפליאה בתכניתו ובמדותיו והן אשר לטיבו הארדיכלי, בכל שוררת יד מסורת מלאכה משובחת וטוב טעם והבנה. גם כאן מלאכת הקירות היא בצורת אריח ולבנה; אבל על הנדבכים התחתונים — שהיו עשוים בכשרון רב מלוחות אבנים מסותתות יפה — הורכבו נדבכי לבנים מיובשות בשמש [31].

קוי הבניה המשותפים לארמון ולמקדש השני בולטים הם וברורים למדי ושניהם כחם יפה להעיד על מסורת יוצאי עמקים. ואולם נראה כי אין כאן תופעה בודדת לפנינו. גם בבנינים הכבירים שבקרבת רבת עמון בעבר הירדן מזרחה (רג׳ם אל-מַלְפּוּף) מוצאים עקבות מסורת זו. העולים החדשים מעמק הירדן פנו איפוא לא רק מערבה כי אם גם מזרחה. ולא רק יושבי עמק הירדן יצאו לתור להם מקומות ישוב בהרים, אלא גם יושבי השפלה נשאו את עיניהם אל רכסי הגבעות בקרבתם שהיו מכוסות אז יערות עבותים. לכיש (כיום תל א-דְוֵיְר, דרומה-מערבה לבית גוברין) היתה בימים ההם אחד הישובים החקלאים בככר זו. גם כאן נמצאו עקבות הבניה המעידה על ישוב של יוצאי עמקים [32].

ואולם עם נטות תקופת הברונזה הקדומה בסוף האלף השלישי חרבה העי ועלתה על המוקד, ואז נהפכה לתל שממה. אין אנו יודעים טיבו של מאורע זה מהו; כנראה נפלה שדודה לפני שואת נחשולי נודדים, שזנקו מחדש מערבות המדבר במאות האחרונות לאלף השלישי והציפו את אסיה המערבית.

ראינו כבר כי שבטים מהגרים חדשים שעלו מערבות המדבר במחצית השניה של האלף השלישי על ארצות נהריים נקראו בפי המלכים מן השושלת השלישית של אור בשם „אַמֻרוּ", היינו: „אמורים" ואולם מתוך התעודות המצריות, וביחוד מתוך „טופסי החרמות" יוצא

31) קראוזה-מרקה, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ג׳, עמ׳ 73
Syria 1935, pp. 325ff.

32) ראה: Yeivin, QSt. 1934, pp. 189—91

ברור, כי גם את ארץ ישראל הציפו שבטים שמיים ותפסו מקומות ישוב או יסדו ישובים חדשים. כמו כן מלמדות אותנו התעודות המצריות את יחשם האתני והלשוני של עולים חדשים אלה. בתעודות המצריות מופיעים הם כ„עאמו" [33]. ומתוך שמות מושליהם אנו מכירים מיד את קרבתם הגדולה ל„אַמֻרו" של המקורות האכדיים.

בארץ ישראל לא הוו המהגרים החדשים יסוד אתני זר לגמרי, באשר גם לפניהם היתה כמעט כל הארץ תפוסה בידי תושבים שמיים. אל נכון הכניסו לתוך שפת הארץ אי אלו שנויי ניבים מיוחדים לעגות שבטיהם. אולם יש יסוד להניח שהופעתם גרמה לשנויים בצורות המשטר החברתי. בתור שבטי נודדים השומרים על מסורת המדבר וימי המסעות הכניסו לתוך ישובי עריהם מנהגי משטר אופיניים לגבי השבט וחיי נודדים. כמעט בכל מושב ומושב בתחום התנחלותם מוצאים יותר ממושל אחד, שריד לאורח ארגון שבטים המפולגים למשפחותיהם וראש לכל בית אב. ראשי בתי האבות מהווים חבר שליטים. ברשימה ארוכה הולך ומונה לפנינו מחבר „טופסי החרמות" שמות מקומות ושבטים וראשיהם. לא כל המקומות אפשר לזהות בדיוק, אבל שמותיהם מעידים נאמנה על יחשם האתני: יענק, שותו, ישאף, ארחבו, ירושלם, אשקלון ועוד. בין שמות הנשיאים מוצאים אנו: ערם, עקרם, איבם, זבלנם, עמיתר, מתאל, כמרם, חמסנו ועוד. בירושלם מושלים שני נשיאים: יקרעם ושסען. אולם יש מקומות (או שבטים) שמספר נשיאיהם מגיע לשלשה או אפילו לארבעה. מתוך מנייתם בצד גבל, ערקת, ירמות ואלזה נראה, כי גם במקומות היושבים בצפון סוריה הכתוב מדבר [34]. נמצא, כי באותו פרק זמן חלה התפשטות העולים החדשים בכל הארץ, על חוף הים, בשפלה ובהרים. ולא זו בלבד, אלא תפסו מקום חשוב מאד בחייהם המדיניים של הארץ והישוב, דוגמת ההתפתחות המקבילה בבבל. השלטון העליון של מצרים בגבל נמשך עד הימים ההם לכל הפחות

33) ר א ו ב נ י, שם חם ויפת, עמ' 19 ואילך מזהה את ה„עאמו" עם ה„אח'למו" של המקורות האכדיים ועם „עילם" (בר' י', כ"ב).

34) A l b r i g h t, JPOS 1928, pp. 235ff.

אלף שנים ללא כל הפרעות רציניות, ורק אז אנו שומעים בפעם הראשונה, כי גבל (וערי חוף אחרות) נספחה למרד במרות זו. אכן, נקל לדמות, כי רק אישים מחוננים בכח השפעה מדינית וישובית רבה מוכשרים היו להניע את לב בעלי גבל העשירה, שרובם היו מעולם אנשי מעשה ומסחר, למשוך את ידם ממצרים האדירה ולתתה לברית ערים ושבטים המכוונת נגד מצרים.

עמדתם המיוחדת ותפקידם המכריע של המהגרים האמוריים בחיי אסיה המערבית בפרק זמן זה עולים גם מתוך התעודות השומריות והאכדיות. במאות האחרונות של האלף השלישי הוצפו ארצות הנהרות שבטי שם: אמורים, חַ׳בִּרוּ, אַחְ׳לַמוּ ושֻתוּ, המופיעים בתעודות האכדיות בשם הכולל „אַמֻרוּ" (אמורים) [35]. שוּ-סִן מלך אור (2213—2205) בנה חומה ליד מעברות הפרת בקרבת תִּדְנֻם (אולי תפסח בזמן המקרא) למען חסום הדרך לפני מחנות האמורים לארץ שנער, אבל אִבִּי-סִן בנו (2204—2180), המלך האחרון לשושלת אור השלישית, כבר ראה את עצמו אנוס להשלים עם שבטי האמורי במלחמתו נגד עילם. אולם גם זה לא הציל אותו מידי הכובשים השמיים, ולאחר ששבטי האמורים שמו קץ למדינת אור נוסדו על ידיהם ממלכות אדירות בארץ הנהריים, בארץ אשור ובגלילות מזרחה לחדקל. אחת הממלכות הללו, שנוסדה בשנת 2057 על ידי ראש שבט אמורי שֻמוּאַבּוּ הגיעה לידי פריחה מדינית וכלכלית בלתי רגילה בימי המלך חַ׳מוּרַפִּי (1913—1855), ששפך את מרותו על כל מסופוטמיה, על הארצות מזרחה לחדקל עד להרי זגרוס ועל הגלילות שעל גדות נהר פרת וסוריה הצפונית בכלל. על סף המעבר מן האלף השלישי אל האלף השני היו איפוא האמורים המושלים למעשה בארצות שבין הרי הזגרוס במזרח ועד ים התיכון. ולא זו בלבד, אלא שהאמורים היו באותו זמן גם הגורם החשוב ביותר בחיים הכלכליים והתרבותיים

35) ראה פרטים: Albright, ibid., pp. 251ff.; Maisler, Untersuchungen, pp. 1ff.; Lewy, ZA 1929, pp. 243ff.; Dhorme, RB 1928, pp. 63ff.; Frankfort, Tell Asmar (1932), pp. 25ff.; ראובני, שם חם ויפת, עמ׳ 115 ואילך.

של הארצות הללו; כשרון רב הראו בארגון המסחר הבין לאומי בין ארצות אסיה המערבית והמזרחית וגם בהשלטת נכסי התרבות הבבלית הרוחנית בארצות אלה. למן יום קיומה לא זכתה תרבותן של ארצות הנהרים לשגשוג ולהרחבת גבולות כמו תחת שלטון מלכי האמורי בבבל. ואמנם לא לחנם נהגו ההיסטוריונים לכנות את תקופתו של ח׳מורפי בשם „תור הזהב" בתולדות ארץ בבל. בימי שַׁמְשׁוּ-אִלוּנָה בן ח׳מורפי הצליח ראש שבט אמורי שַׁמְשִׁי-אֲדַד הראשון בן אִלָא-כַּבְּכַּבּוּ (אל-כובב), שיצא מאחד הגלילות שעל גדות פרת, לתפוס את רסן המלוכה באשור ולהטיל את מרותו על „העולם כלו"; הוא הבקיע גם אל „הארץ העליונה", היא סוריה הצפונית, הכניע את מלכה היושב בחלב והעמיד מצבת זכרון בארץ לַבַּן (לבנון) על חוף הים הגדול, כלומר: כבש את סוריה ואת פניקיה הצפונית עד נהר אל-כֶּלֶב שבקרבת בירות [36].

החקירה הארכיאולוגית העלתה ברורות, כי בד בבד עם כבושי מלכי האמורים מארצות הנהרים גוברת והולכת גם השפעת התרבות הבבלית במערב. בזמן המעבר מן האלף השלישי אל האלף השני היו נפוצים כתב היתדות והלשון האכדית בכל גלילות סוריה וארץ-ישראל ועד מצרים הגיעו. הלשון האכדית נעשתה במשך הזמן ללשון בין לאומית, מעין lingua franca, בה השתמשו לצרכי משא ומתן דיפלומטי; היא היתה השלטת גם במסחר ובחליפת מכתבים בין ארץ לארץ ובין עם לעם, והיא היא שהכשירה אותה לשמש צנור להעברת נכסי התרבות הרוחנית של בבל לארצות חוף הים התיכון גם בתחום הדת, המיתולוגיה והמשפט. מאלפות הן ביחוד הכתבות האכדיות שנמצאו באוגרית וכמו כן חותמות גליל נושאות כתבות אכדיות בכתב היתדות מראשית האלף השני, שנמצאו במספר רב בסוריה, בארץ ישראל ומצרים, כגון חותמת נושאת הכתובת „אַתַּנַחְ׳אִלוּ בן חַ׳בְּצֶם עבד נֶרְגַל" שנמצאה בתענך, וכן החותמת „מְנֶם חוזה (האל) אֲנוּ" מבית שאן, או חותמת שנמצאה במצרים הנושאת את הכתובת „יַכִּינאֵל" בכתב היתדות, בצד כתובת בכתב החרטומים ובה

36) Maisler, Untersuchungen, p. 10; תרביץ תרצ"ו, עמ׳ 110—111

שמו של פרעה אמנמחת הראשון [37]. כמו כן עולה מתוך החקירה הארכיאולוגית בארץ ומתוך התעודות המצריות והאכדיות, כי בסוף האלף השלישי התפשטו שבטי אמורי-עאמו בכל גלילות סוריה וארץ ישראל. ונראה כי על ידי עלית השבטים הללו נחרבה מתחלה בית-ירח בעמק הירדן ואחרי כן גם הישוב בתל קַסִּיס שבמערב עמק יזרעאל, העי בהרי בנימין וערים אחרות אשר ישבו מאז בהריסותיהן. גם התרבות הפורחת אשר בה מצטיינות מגדו, בית-שאן ויריחו במחצית הראשונה של האלף השלישי נפסקת לפתע פתאום במאה הכ״ג, בלי ספק בעטיה של התפרצות שבטי המדבר מעבר הירדן מזרחה לארץ-ישראל המערבית [38]. אולם נראה כי גם בארץ ישראל שבטי אמורי אלה כחם היה גדול לא רק בחורבן אלא גם בבנין, שכן בסוף האלף לשלישי הולכות ונוסדות ערים חדשות ופורחות הן בעמקים והן בהרים, שהגיעו לידי שגשוג בשלב הראשון של תקופת הברונזה התיכונה, היינו במאות הכ׳-הי״ט, לפסה״נ. בפרק זמן זה נוסדה העיר בית-אל בקרבת העי החרבה, וכן שכם במרכז הרי אפרים, בית-שמש במקום אסטרטגי חשוב בנחל שורק, קרית ספר (? תל בית מִרְסִם) בהרי יהודה, וכן בית עגלים (היום תל עַגּוּל) דרומה לעזה, בקו הדרך למצרים. כמו כן נוסדו בזמן זה ישובים רבים בעבר הירדן מזרחה, והשרידים מהמחצית השניה של תקופת הברונזה הקדומה ומראשית תקופת הברונזה התיכונה, שנמצאו בתלים שונים בארץ אדום ובארץ מואב מוכיחים, כי גם בגלילות הרחוקים הללו שבגבול המדבר השתקעו שבטי שם נודדים ויסדו בהם ערים חדשות.[39] גם מתוך חקירות ביריחו, בלכיש, בתל אל-חסי, בנחל עזה ובמקומות אחרים נראה, כי חלוף יסודי חל בחיי הישוב בארץ בזמן המעבר מן האלף השלישי אל השני לפסה״נ. גם על מצרים גופה נפל פחד העולים החדשים

37) Albright, JPOS 1922, p. 220.

38) Albright, JPOS 1935, pp. 217—8; Wright, BASOR No 63, p. 15.

39) Glueck, AASOR XV, p. 104; BASOR No. 65, pp. 20ff.; Albright, Arch. of Pal., pp. 142ff.

ופרעה אמנמחת הראשון (2000 לפסה"נ בערך) נאלץ להקים את „קיר המושל", היינו: חומת מגן לרוחב מיצר סואץ, למען חסום הדרך בפני שבטי עאמו מלהתפרץ לתוך ארץ הדלתה.

נאמר כבר, כי מתוך תעודות מצרים למדים אנו מה רבה קרבת עאמו לשבטי אמורי בבבל. בבחינה זו מאלפת גם העובדה, שבזמן ההוא מופיע בתעודות מצרים כנוי גיאוגרפי חדש לארץ ישראל, והוא ר ת ׳נ ו, שם המסתיים בסיום אופיני לאמורים: ־ן (ânu). ויש משערים את מקור המלה בשם העיר ל ו ד, או בשם ל ו ט, אבי מואב ועמון לפי המסורת הישראלית.[40] בספור שִׂנהת (מהמאה הכ׳) נקראת ארץ ישראל בשם רת׳נו העליונה, ואחד השליטים בארץ ישראל נושא שם אמורי אופיני: עמוינשי („עם ירבה") וכן נקרא „אחי מושל רת׳נו" בתעודה מצרית מימי אמנמחת השלישי, שנמצאה בסיני, בשם האמורי ה ב ד ד ם; כמוהם כשמות עאמו הידועים לנו „מטופסי החרמות" ומשאר תעודות מצרים מאותה תקופה. בתבליט שנמצא בבני-חסן מימי שנוסרת השני מופיעה שיירת שמיים מארץ ישראל בת שלשים ושבעה „עמו מן המדבר", שבאו אל גבולות מצרים והביאו אתם כוחל מזמרת הארץ;[41] מנהיגם נקרא בשם א ב י ש ר, שיש לו דמיון רב לשמו של אחד האמורים מימי המאה הכא׳ בלרסה Abî-sarrê. מכל הנאמר מתברר איפוא, כי היסוד השמי החדש הגיע בסוף האלף השלישי ובראשית האלף השני למעלת גורם חשוב בהתפתחות המדינית והישובית בארץ ישראל. ההתנגשות בין שבטי עאמו והמצרים על אדמת הארץ הביאה לידי תסבוכת ונפתולים מתמידים, שלא פסקו במשך כל ימי הממלכה התיכונה (1700-2050 בערך). המלכים התקיפים מהשושלות הי"א והי"ב לא ותרו להלכה על זכות השלטון העליון בסוריה וארץ ישראל והיו יוצאים מדי פעם בפעם למסע כבוש או שולחים משלחות עונשין לארצות אלה, למען אלץ את תושביהן להכנע למרות

40) A l t, ZDPV 1924, pp. 169—85; ר א ו ב נ י, שם, חם ויפת, עמ׳ 62 ואילך
41) N e w b e r r y, Beni Hasan I pl. XXX.

מצרים או להכיר בשלטונה. כתובת מימי שנוסרת השני (1887—1850) מודיעה על כבוש ארץ ישראל התיכונה: „...הוד מלכותו בא לארץ סכמם (שכם); הוד מלכותו הלך בשלום אחרי נפול סכמם"[42]. שכם היתה איפוא בימי פרעה זה מרכז התנועה המדינית אצל העאמו בארץ-ישראל, שנועזו להתקומם בשלטון המצרי או שהשתדלו לדחוק את רגלי ההשפעה המדינית של מצרים בארץ.

תמונה חיה ומוחשית מגוללת לפנינו בבחינה זו מגלת שנהת, נובילה היסטורית שנתחברה באמצע הממלכה התיכונה ומכוונת לתת ספור עלילות מימי אמנמחת הראשון (2000 בערך) ובנו שנוסרת[43]. שנהת, פקיד גבוה או קצין במחנה מצרים, לוה את יורש העצר שנוסרת אל מערכות לוב, אולם בהגיע אליו הידיעה על מות פרעה אמנמחת נמלט מן המחנה, עבר את הגבול למדבר ועשה את דרכו לגבל ומשם ל„ארץ קדם" במדבר סוריה ולבסוף הגיע ארצה רת׳נו והשתקע בה. עמוינשי מושל רת׳נו העליונה מקבל אותו בסבר פנים יפות ונותן לו מקום בין יתר הגולים הפוליטיים שמצאו מקלט ומחסה בחצרו. וכאשר ישאלהו המושל עמוינשי לשלום מלך מצרים ולשלום הארץ הוא עונה בין שאר דבריו: „הוא יכניע את ארצות הדרום, אך על ארצות הצפון לא יחשוב, שמה ילך רק להדוף אחור את המורים, לרץ את דרי החולות. שלח איפוא אליו, הודיעהו את שמך, אל תאר אותו, כי לא ימנע את הטוב מארץ אשר השלמה לו". הדברים ברורים למדי: מצרים מסתפקת כלפי ארץ ישראל וסוריה (ארצות הצפון) בעיקר בהדיפת התגרויות והטלת עונשין למען יראו וייראו, ואולם נענית היא להכיר בזכות שלטון עצמאי למושלי גלילות הדורשים יחסי שלום וברית ידידות.

התפתחות מדינית זו שראשיתה נעוצה במאות האחרונות לאלף השלישי נמשכה והגיעה למרום פסגתה באמצע הרובע הראשון של האלף השני. אז נוצרו על אדמת ארץ ישראל וסוריה סדרה של יחידות אדמיניסטרטיביות נתונות במדה מרובה לשלטון עצמאי. מעין מדינות

42) Peet, The Stele of Sebek-khu.
43) ATAT, pp. 51—61; ייבין, מגלת שנהת

קטנות בנות משטר תערובת של מסורת שבטים נודדים ונמוסי מדינה ישובית מאורגנת יפה. עמוינשי מלך רת׳נו העליונה הוא אמנם מושל בארץ מדינתו לעשות בה כטוב בעיניו, אבל נראים הדברים, כי גם השבטים הם שותפים בקביעת פרצופם של החברה והשלטון. בני המלך הם מושלים „בשבטיהם"; גם לשנהת השיא המלך את בתו הבכירה ונתנהו „למושל שבט ממבחר שבטיו". אל נכון איפוא היתה מסורת השבטים משפיעה על צורת המשטר והחיים הצבוריים בישובים האמוריים עוד מאות בשנים לאחרי כבשם את הארץ והאחזם בה. אבל מאידך גיסא ברור, כי חבלי הדם והגזע בין המנהיגים ושבטיהם מתרופפים והולכים ומאבדים את ערכם החברתי במשמעותו הקדומה. את מקומם יורשים גורמים חדשים, חברתיים-ישוביים: הרכוש הפרטי, ביחוד הקנין בקרקע או זכות בעלות על האדמה, ההתיחשות למשפחות ידועות או חוגים חברתיים מסוימים המחוננים בקנינים וזכויות יתרות, קצורו של דבר: על אף השאיפה השמרנית לקיים את צורת החברה הפטריארכלית הולך ומתקדם למעשה תהליך ההתפלגות ברכוש ובחברה וחודר לכל ענפי החיים הצבוריים והפרטיים. המלך עמוינשי הוא השולט באדמת המדינה לתת ממיטב שדותיה וכרמיה לאיש הישר בעיניו. שנהת מקבל את חבל י א א על גבול המדינה. שם יושבים מבחר השבטים ושנהת הפקד למושל עליהם. שנהת השתקע איפוא בגליל-ספר ושומר על גבולות המדינה מפני התפרצות שבטי נוד מארץ קדם. הוא יוצא עם מבחר שבטיו בראש חיל המלך בימי המלחמה, ואילו בימי שלום הוא יושב ומעדן את בשרו בפרי אדמתו הדשנה הנעבדת בידי עבדים, יוצא לציד חיות, מסתכסך בגבורי רת׳נו וגומר בקרב בינים להציל את כבודו בעיני המלך והעם. רחוק מושג השבט המתגלה כאן לפנינו ממשמעותו הקדומה בערבות מדבר, מבלי משים הפך יחידה צבאית או אדמיניסטר-טיבית בתחומי מנגנון ישובי-מדיני. „לשבטים" ידועים יש להם תפקיד מיוחד משלהם: הגנת הגבול; בראשם עומד איש זר שהפקד עליהם מטעם המושל, „איש נעלה", אציל בחסד המלך. גם על האציל הזה היושב בנפת שלטונו הוטל תפקיד ידוע, במובן זה הריהו פקיד גבוה,

אבל מאידך גיסא מדת התפקיד היא מצומצמה מאד, היינו: הושטת עזרה למלך בימי מלחמה; זולת זה שנהת הוא בן חורין לעשות בנחלתו ובשבטיו כטוב בעיניו. שנהת הוא גם מעין בן ברית למלך. הוא אחד ממעמד האצילים „בני המלך". אולם משטר חדש זה ששבטי המתנחלים החלו בטפוחו התהווה בהכרח תוך כדי קליטה מתמדת של יסודות מזעזעים: שבטים ומסורות שאינם מן הישוב החרידו אותו באופן מתמיד בשתי המאות הראשונות לאלף השני, נחשול עולים חדש היה חוזר ובא בעקבות המתנחלים והמתישבים וגרם בהכרח לעכוב היצוב במשטר ובצורות השלטון. רק במשך הרובע השני של האלף השני הצליח בידי ה„חקסוס" — קבוצת שבטים שמיים ובלתי שמיים שעלו על אסיה המערבית ומצרים התחתונה ותפשו את השלטון בארצות האלה — לבצע את אשר החלו שבטי עאמו לפניהם.

מתוך דברינו עולה כי במשך ימות האלף השלישי הגיעה ארץ ישראל לדרגה גבוהה בהתפתחות תרבותה החמרית. הישוב הרחיב את גבולו, האדמה נעבדה באופן אינטניסיבי ונשאה יבול למכביר, התעשיה פרחה והמסחר פרץ בארץ. אשר במיוחד לתעשיה הרי חדירת הנחושת בתור חומר גלמי היא מאורע חשוב ומכריע, אבל למעשה לא הרבו עדין להשתמש במתכת זו כל ימות התקופה הנדונה. בחיי יום יום כלי מלאכה וכלי תשמיש עשויים מצור תפסו את מקומם המקובל מימות התקופה הפריהוסטורית ושמרו עליו בהתמדה רבה. דוגמה לכך משמשים כלי הנשק אשר הגרזן והחרב העשויים מנחושת רק מעט מספרם לעומת הקשת וחוד החץ העשוי מצור. אנשי אמורי ועאמו הם „המורים" בפי המצרים. אולם לעומת זה מלאכת הקדרות בבית ירח, בבית שאן, במגדו, ביריחו, בהעי וכיוצא בהן כחה יפה להעיד על גיאות כלכלית ויכולת טכנית גדולה מאד. כאן לפנינו מלאכת אומנות המעידה על כשרון רב בשתוף שקידה והתחקות נמרצת על נסיון המלאכה והטכניקה בארצות השכנות מצרים, סוריה, אנטוליה ומסופוטמיה.[44] יתר על כן: בימים

44) Shipton — Engberg, ibid.; FitzGerald, Mus. Journ. 1935; AAA 1936, pp. 91ff.; Krause — Marquet, ibid.; Wright,

קדומים אלה, אשר המדה הזעומה במסורת של כתב וכתבות מונעות ממנו ידיעות ישרות על חיי הארץ, הרי שרידי הקדרות, צורות המלאכה והכלים עצמם, משמשים לפעמים עדים מדוברים על כך. ה„משפתים" הכרויים שנמצאו בבתים רבים בבית שאן, ביריחו ובעוד מקומות, ה„מכתש" העשוי מאבן-גיר שנמצא על ידם בכמה מקרים במעונות המערות סמוך לתל דויר (לכיש), צורות הידית העוברות לשמוש בכלי הארץ מה פירושם? מי יפון, כי כאן מצבות מנהגים לפנינו, ציוני חרס לנמוסי סעודה, לאורח חיים בעבודה ובמרגוע. כאן, על יד המשפתים, באמצע החדר, ישב האיש בערב, בשובו מן השדה, מן הציד או ממלאכתו בבית היוצר. כאן בלה בחוג משפחה ואורחים, לסעוד את לבו ולנוח מעמל היום. הנשים טחנו גרעיני דגן בטחנת יד לאפות לחם או להכין תבשיל קמח ובשלו את הבשר בסיר; בשעה זו היו הגברים שוחקים גרעיני-דגן (חטה, שעורה) קלויים במכתש של חרס ובעלי של עץ כדי להזיד מהם נזיד שכר פרימיטיבי, מרענן ומשובב נפש עיפה.[45] אל נכון היה מנהג הכנת הנזיד ו„לעיטתו" (לגימתו) שעת שעשועים חביבה על העם, שעת התבדרות והשראה לשיחה קלה, לספורי עלילות מני קדם, לקבלת אורחים ולהתיעצות שכנים, לגמירת הסכמים, לחסול עניני משפחה וכל מיני סכסוכים פרטיים, כלכליים ומשפטיים וכיוצא בהם.

שונות היו צורות המעונות במשך האלף השלישי. בתקופה קדומה מוצאים מערות טבעיות או מעובדות בידי בני אדם ששמשו מקום לדירה. למערות הללו יש לפעמים דלת של עץ סובבת על צירה במזוזות אבן. אולם בצד זה מצויים גם בתים בנויים מעיקרם לשם דירה. הטפוס הקדום בהרים הוא פרימיטיבי, חדריו צרים, ואולם בישובי העמקים ידעו את טעמה של דירה נאה מהו. בגזר וביריחו נתגלו חורבות הישובים מתקופת הברונזה הקדומה. הבתים עמדו צפופים

BASOR No. 63, pp. 12 ff.; Albright, AASOR 13, pp. 56 ff.; JPOS 1935, pp. 208ff.

45) Starkey, QSt. 1935, p. 199.

מאד. כרגיל הבית מכיל חדר גדול (ארכו 7—6 ורחבו 4 — 3 מטר) ועל ידו חצר זעירה, שדרכה יוצאים החוצה[46]. שרידי הארמון בהעי דיים להעיד כי השליטים יוצאי העמק הביאו אתם מסורת של דירה רחבה בממדיה ונאה בצורתה. כבר בימים האלה שמשו הרבה ממעונות המערות הקדומים מקום קבורה למתים. לעומת בקעות הנהרות והיאור העשירות בקניני תרבות חמריים ורוחניים נשאר אורח החיים בארץ ישראל דל ופשוט, כמעט נחות רמה בכל התקופות. אמנם אין להטיל ספק בדבר כי מרכזי התרבות בארצות הנהרות והיאור השפיעו השפעה כבירה וישרה על תרבותה החמרית של הארץ. למן תקופת הברונזה הקדומה הובאו לארץ כלי חמדה וקשוטי יקר מכל קצוי העולם הקדמון: כלי בהט, כלי פאינס ותכשיטים ממתכת יקרה ממצרים, כלים שונים מסוריה, פניקיה ומסופוטמיה, וביחוד בימי הממלכה התיכונה הוצף שוק המסחר בארץ ישראל כלי פאר ומותרות מן הארצות הסמוכות. אבל אורח חייו של בן האדם בארץ זו סופו להשאר חידה סתומה בעינינו אם אומרים להאיר אותו אך ורק באור התרבויות השכנות. קשה אמנם להגדיר מהי העצמות שבה נתיחדו החיים הללו, אבל קשה כמו כן להתעלם מן העצמות המיוחדת המתגלמת בהוי שלה ומופיעה כחזיון היסטורי בפעולתה המתמדת, ביחוד בחיי הרות.

מנהגי הקבורה מגלים טפח מהלך רוחו ומחשבתו של עם שנקט בהם. במכתב שבו מעורר פרעה שנסרת את שנהת לשוב מצרימה, הוא מתאר לפניו את רוב פאר הלויה והקבורה המוכן לו בארץ מולדתו, טקס ההבאה אל הקבר והדר מצבת הציון, ומסיים במשפט המביע את כל עומק החרדה להמשכת הקיום אחרי המות כפי שהיא מתרחשת בנפש המצרי: „... בארץ נכריה לא תמות, בני עאמו לא ילווך אל עפר, ובעור איל לא תקבר ביום היות קברך מוכן... חשוב על גופך ושובה!". קיום הגוף והבשר כמות שהוא — רעיון זה שולט בהלך השאיפה המצרית. זועה תאחז את האדם המצרי מדי חשבו על

[46]) Watzinger, Denkmäler Palästinas I, pp. 56—7.

אופן הקבורה הנהוג אצל בני שם. גם הללו האמינו בחיי עולם הבא, בהמשכת הקיום אחרי החיים בזה, אל נכון היו גם להם טקסי קבורה ולויה משלהם השונים בתכלית ממנהגי המצרים. מן הכלים שנמצאו בקברי הארץ מאותו פרק זמן אנו למדים, כי נוהגים היו לציד את המתים בכלי שרת שונים לצרכי שמוש בעולם הבא: כלי בית מעשה חרס, כלי נשק לגברים ותכשיטים לנשים, ולפעמים היו כלים אלה אף ממוצא מצרים; אבל דוקא בתחום המנהגים היסודיים חזקה על מתישבים שמיים אלה מסורת המדבר והיא היא ששמה סיג לשליטת תרבות ישוב ומותרות. על הגוף לא חשבו, בעור איל היו נוהגים לקבור את מתיהם בסוף האלף השלישי, אף על פי שיודעים אנו, כי מלאכת הטויה והאריגה היתה ידועה בארץ כבר באלף זה (יריחו, תל דויר)[47]. מבלי משים עולה על זכרוננו אותו משפט קשה בכתובת הבבלית על שבטי האמורי הנודדים: „...ואת רעו המת לא יקבור“, אל נכון רוצה לומר: לא יקברנו לפי דיני הישוב ולפי מושגי הכבוד וההחרדה לגורל הנפטר המקובלים על אנשי התרבות. מכאן ראיה, כי הצנורות ששימשו להובלת השפעות מכריעות בבחינת התרבות החמרית לא תמיד הם מספיקים להעברה מלאה ומכריעה של קנינים רוחניים. והוא הדין גם לצורות הפולחן הדתי. אין ספק כי במקדש העי נמצאו כלים מצריים, אבל פסל לא נמצא שם. אל נכון היה מקדש זה אחד המרכזים הרוחניים והדתיים בהרי ארץ ישראל המערבית, דוגמת בית-אל הקרובה בזמנים שלאחר כך. מוצאים שם עקבות קרבנות בהמות ועוף, מנחות ונסכים וסימני פולחן מאורגן על יסודות רחבים (מחסני מים ושמן)[48]. יודעים אנו, כי באותו פרק זמן הכירו שבטי שם באלהויות רבות וקראו בשמותיהם — ועל כן העדר כל תבנית נערצה ונעבדת במקדש העי הוא כל כך מתמיה. לעומת זה נמצאו בכמה מקומות פסילי אלים. אבל יש להדגיש, כי בדרך כלל אין צורה

[47] Starkey, QSt. 1934, p. 165.
[48] Krause — Marquet, Syria 1935, pp. 330ff.

מסוימת אחידה לחייה הרוחניים של הארץ במשך האלף השלישי, אלא הכל לפי קרבת הישוב והתרבות ואדיר השפעתם. הנה כי כן צוין כבר, כי גבל היתה אז בבחינת „מצרים בתמונת זעיר אנפין", עוגבת על תרבותה החמרית ועל אלהיה כאחת, והוא הדין לערי סוריה לגבי תרבות מצרים ובקעת בבל. גם בישובי המישורים בארץ ישראל היו מרכזי פולחן בעלי צביון שונה. בעמק הירדן פרחו, כנראה, במיוחד ספורי עלילות מיתולוגיות קשורות בפולחן הירח וכחות הפריה והכליה השוכנים שפונים בירדן ואדמתו. והוא הדין לערי החוף. אולם היצירה המיתולוגית היתה אז עדין במצב של מסורת שבעל פה, או כתובה למקוטעים ובקשר רופף, ורק בתקופה שלאחרי כן נסו לתת לה נוסחה קבועה שבכתב. להלן נראה כי אחת הנוסחאות האלה הגיעה אלינו בצורת שירי עלילה כתובים על לוחות שנמצאו בראס א-שמרה, הלא היא אוגרת העתיקה. גם במסורת שבטי ישראל נשתמרו הרבה שרידים והתנחלו באופני לשון ושירה. יתכן כי תרבותם הרוחנית של ישובי ההרים באלף השלישי היתה שונה מזו של ישובי העמקים הפוריים הנוטים לחיי מותרות והוללות. אחד ממרכזי הפולחן לישובים שבככר דרומית מזרחית לים המלח היה אז אולי בבאב א-ד׳רעה; שם היה קיים גלגל מצבות קדושות ומקום עצרת ועליה לרגל לתושבי המקום. ונראה כי העצרות האלה (בימי האסיף) היו קשורות בפולחן וסטיה מינית בנוסח עבודת עשתורת, — מה שמתאים למסופר במסורת העברית על סדום ואחיותיה ועל שבטי מדין בסביבות שטים[49].

במאות הראשונות לאלף השני, בימי הממלכה התיכונה של מצרים, עמדו סוריה וארץ ישראל במזל של פריחה תרבותית, הן לתרבות החמרית והן הרוחנית. את הרובע הראשון של אלף זה נוהגים לציין בשם שלב ראשון של תקופת הברונזה התיכונה; מלאכת הקדרות של פרק זמן זה בארץ נתיחדה בקוים אופיניים. בהשפעת הארצות

49) A l b r i g h t, AASOR 6, pp. 58ff.; Archaeology of Pal., pp. 134ff.

הסמוכות (סוריה ומסופוטמיה) גוברת והולכת שכלולה והגיעה לשיאה במאות הי"ט — הי"ח, — דורות מועטים לפני פרוץ מחנות ה„חקסוסים" והשתלטותם על הארץ[50].

50) Albright, JPOS 1935, pp. 219ff.; AASOR 13, pp. 62ff.

ביבליוגרפיה לפרק השלישי

W. F. Albright, The Egyptian Empire in Asia in the Twenty-first Century B. C. JPOS 1928, pp. 223—56.
The Vocalization of the Egyptian Syllabic Orthography (1934).
The excavation of Tell Beit Mirsim. AASOR12 (1932), pp. 1—18; 13 (1933), pp. 56—75.
Palestine in the Earliest Historical Period, pp. 208—19.

A. Alt, Ein Reich von Lydda. ZDPV 47 (1924), pp. 169—85.

Th. Bauer, Die Ostkanaanäer. Leipzig, 1926.
Eine Überprüfung der "Amoriter"-Frage. ZA 1929, pp. 145—70.

L. Borchardt, Das Grabdenkmal des Königs Sahure. 1910, 1913.
König Athotis asiatischer Feldzug, MVAG 1918, pp. 342—5.

A. T. Cooke, The Empire of the Amorites. 1919.

R. Dussaud, Cultes cananéens aux sources du Jourdain. Syria 1936, pp. 283—295.

P. Dhorme, Les Amorrhéens. RB 1928, pp. 63—79, 160—80; 1930, pp. 161—78; 1931, pp. 161—84.

R. M. Engberg — G. M. Shipton, Notes on the Chalcolithic and EB Age Pottery of Megiddo. 1934.

G. M. FitzGerald, Jericho: City and Necropolis. Pottery of the Early Bronze Age. AAA 1936, pp. 91—100.

H. Frankfort, Studies in Early Pottery of the Near East. London 1927.
Tell Asmar and Khafaje (1932), pp. 25—39.

J. Garstang, Jericho: City and Necropolis. AAA 1932, pp. 8—12.

J. Lewy, Zur Amoriterfrage ZA 1929, pp. 243—72.
Les textes paléo-assyriens et l'ancient Testament. RHR 110 (1934), pp. 27—65.

B. Maisler, Untersuchungen zur alten Geschichte und Ethnographie Syriens und Palästinas. Giessen, 1930.

J. Marquet—Krause, La deuxième campagne de fouilles a Ay (1934). Syria 16 (1935), pp. 325—45.

P. Montet, Byblos et l'Egypte. Paris, 1928.

K. Sethe, Die Aechtung feindlicher Fürsten, Völker und Dinge auf altägyptischen Tongefässcherben. Berlin, 1926.

J. L. Starkey, Excavations at Tell ed Duweir. QSt. 1934, pp. 164—5; 1935, pp. 198—9; 1936, pp. 178—9.

S. Yeivin, The Masonry of the Early Bronze People. QSt. 1934, pp. 189—91.

L. H. Vincent, Vers l'aube de l'histoire en Palestine. RB 1934, pp. 403—31.

G. E. Wright, The Chronology of Palestine in the Early Bronze Age. BASOR No. 63 (1936), pp. 12—21.

ש. ייבין, מגלת שאנהת. תל־אביב, תר"ץ.

ב. מייזלר, סוריה וא"י ברשימה הגיאוגרפית של מלכות סרגון הגדול. קובץ החברה העברית לחקירת א"י תרצ"ה, עמ' 264—269.

א. ראובני, שם חם ויפת. תל־אביב, תרצ"ב.

פרק רביעי

ארץ אבות

במאה הי״ח לפני ספה״נ התחוללו בארצות אסיה המערבית תמורות רבות תוצאות, וארץ ישראל על כרחה נעשתה גם היא שותף להתפתחות זו, שהביאה לידי חלופין בהרכב האוכלוסים ובצורת הישוב לכל תופעותיו. קבוצת עמים ושבטים יצאו ממרחקים ועלו לכבוש את ארצות הישוב השמי, את מושלי המדינות מגרו לעפר, ועל התושבים הנכבשים כפו הכובשים משטר חברתי ומדיני משלהם.

אמנם עליות שבטים היו די נפרצות בארצות אסיה המערבית גם קודם לכן. לא אחת חתרו גלי נודדים לרשת משכנות הישוב, ביחוד במחוזות הספר, במשך המחצית השניה של האלף השלישי והרובע הראשון של האלף השני. אולם לעומתם נתיחדה הגירה חדשה זו בתכונות אפיניות והרות הכרעה. עליה זו לא היתה שמית טהורה כקודמותיה. כאן לפנינו לא רועים נודדים בלבד, המזנקים מערבות מדבריות-ערב וסוריה וחודרים לתחומי הישוב, אלא בראש וראשונה שבטי עמים לא שמיים המתפרצים בהמוניהם מצפון-מזרח ומצפון ומתפשטים במהירות רבה על פני כל ארצות אסיה המערבית. בקצב מבהיל שאין דוגמתו לפניו למהירות הכיבוש וההתנחלות, נאחזו בארץ אחיזת קבע ותפסו מקום בראש במשטר החברה, החל בגלילות פרת והדקל וסיים בארץ הדלתה — ועד בכלל.

מי היו הכובשים החדשים הללו ומהו יחסם האתני?

המהגרים החדשים האלה התיחשו לקבוצות עמים, שמכורתם בארצות הצפון; בעיקר כאן לפנינו משפחות שבטים קוקזיים, שעליהם נלוו שבטים הודו-אירניים, אנטוליים ושמיים. ללא ספק גררה אחריה הגירה זו גם תנודות שבטי-רועים נודדים במדבר, האורבים לכל הזדמנות של חלופי-משטר וסדרים בארצות הישוב הסמוכות, למען הבקיע עליהן ושלח יד בחמודות תרבותן והשגיהם; ואל נכון היו ביניהם גם כאלה שנושלו מאדמת מושבם ונהפכו מאנשי ישוב לאנשי נוד ונסחפו גם הם בזרם ההגירה. אולם עיקר המהגרים הקובעים את פני פרצופה של תנועה חדשה זו הוו קבוצה בפני עצמה, המצוינת בלשונה, בשמותיה הפרטיים, במנהגים ובדת וכיוצא בו, הלא היא משפחת עמים קוקזיים הידועים בשם „חורים" (בכתבי היתדות Churru)[1]. ראשית חדירתם לתחומי ההשפעה וההתישבות השמית לא תוקדם מאשר בתחלת המאה הי"ח. במשך זמן מועט נוצר ישוב חורי צפוף מזרחה לחדקל, בעיקר בארצות הזגרוס ובמסופוטמיה הצפונית-מזרחית, ישוב עירוני וחקלאי בעל משטר חברתי ומחוקק חוקים משלו. עדים נאמנים על כך הן תעודות אכדיות רבות מן המאות הט"ז — הי"ד לפני ספה"נ, שהועלו בחפירות נוזי (היום יוֹרְגַן טֶפֶּה בקרבת כֶּרכּוּךְ), אחד הישובים החוריים הראשיים בארץ אַרַפְחַ'ה. תעודות אלו מוכיחות, כי תושבי המקום היו חורים והלשון „החורית" היתה מתהלכת ביניהם, אם כי הלשון הרשמית של הלוחות היא אכדית[2]. מחבל זה נפוצו במהירות גדולה על פני כל ארצות הנהרות; בצפון ארץ נהריים יסדו כעבור זמן מה את המדינה המיתַּנית, אשר בה גם יסודות הודוּ-אִירַניים היו שותפים פעילים לארגון המלוכה. מכאן נפוצו על פני כל סוריה וארץ ישראל. בחלב, טוּנִיפּ וקַטְנָה ובמקומות אחרים בסוריה יסדו מרכזי שלטון ועד לפניקיה

1) על החורים בא"י ראה: Speiser, AASOR XIII (1933), pp. 16ff.; Ginsberg—Maisler, JPOS 1935, pp. 250ff.; Albright, Robinson Volume (1935), pp. 9—36; ראובני. שם חם ויפת, עמ' 132 ואילך; Götze, Hethiter, Hurrtiter und Assyrer, pp. 24ff.

2) את הספרות על לוחות נוזי רשם Gordon, RA 1934, pp. 53—4; ראה גם ב. מייזלר, תרביץ ג', עמ' 184 ואילך.

שעל חוף הים הגיעו, כאשר יעידו לוחות בלשון החורית מאמצע האלף השני לפני ספה"נ שנמצאו באוגרית (כיום ראס א-שמרה). הלשון החורית היתה איפוא מתהלכת בסוריה ובפניקיה בצד „הכנענית" (שמית-מערבית); גם בכל ארץ ישראל, מהר-חרמון עד לבוא ארצה אדום, ישבו החורים באמצע האלף השני.

בתעודות המצריות מימי המלכות החדשה מופיעה ארץ ישראל כ„ארץ חורו", על שם האוכלוסים החוריים שהתישבו בה, ואילו ברובע הראשון לאלף השני היתה מיושבת כמעט כולה אוכלסין שמיים ונקראת בשם ארץ רת׳נו, כנזכר כבר לעיל. עליה פתאומית סוערת זו והתנחלותם המהירה של שבטי-נכר בהמונים הביאה על כרחה לידי תערובת אתנית, לשונית ותרבותית; גם הכובשים והמתנחלים החדשים וגם האוכלסים השמיים, תושבי הארץ מאז, התערבו אלה באלה והפסידו לא מעט מפרצופם המיוחד. במשך המאה הי"ח נהפכה אדמת ארץ ישראל בגבולותיה הרחבים לתחום התישבות לעממים רבים ושונים לפי מוצאם האתני, שמים ונכרים, החורי, החתי הגרגשי, הפריזי ויסוד ארי-הודי שנספח עליהם. מעט מעט הרביצו שכבת-אוכלסין גדולה ורבת פנים מעל ליסוד התושבים השמיים הקדומים שבארץ.

תנועת עמים זו שנתה לא רק את אפיה האתני של הארץ והמדינות הסמוכות במדה מכריעה, אלא הביאה אתה גם שנויים עצומים בצורת השלטון. מבחינה מדינית נתפרסם אותו פרק זמן (בערך 1720 — 1580)[3] בשם „תקופת החקסוסים". ההיסטוריון המצרי מַנֶתוֹ שחי במאה השלישית לפני ספה"נ אומר: „לפתע פתאום התפרצו אל ארצנו מארצות המזרח אנשים בני גזע בלתי ידוע... כל העם הזה נקרא Hyksos, כלומר: מלכי רועים... יש שחושבים אותם לערבים" (יוספוס פלביוס, נגד אפיון א׳, י"ד והלאה). למעשה פרוש הדבר, כי לא רק שלטון המצרים בארצות אסיה המערבית חדל אז לגמרי, אלא שבטים ומלכים זרים, בלתי מצריים, השתלטו על כל הארצות האלה, לרבות את ארץ-

3) Borchardt, ZfAeS 1934, pp. 97ff.

הדלתה. ואשר לאפין האתני והתרבותי של החקסוסים האלה הרי המקורות המצריים הקדומים מאותו פרק זמן כחם דל לעדות זו; אין כמותם ללקויים במסירת גורמי ההשתלשלות הפנימית והמאורעות החצוניים. ואמנם זכרונות הימים ההם היו קשים על המצרים במשך כל הדורות שלאחר-כך; רק מתוך זועה ובחילת נפש היה המצרי מימי הממלכה החדשה הוגה בימי קלון וירידה אלה, עת נשבר גאון מלכותו שראשיתה מי יגיד, ורק לטשטש ולמחות את הזכרונות המעליבים האלה היתה שאיפתו, כחלום חרדות נחשבה בעיניו תקופת חרום זו, שעת הבלבולים מבפנים והתבוסה השלמה מבחוץ. ולפיכך מקוטעות וסותרות הן הידיעות שנשתמרו במסורת המצרית הלאומית על אפיזודה מצערת זו בתולדות מצרים. כל עמי הכובשים כלם „חקסוסים" (במצרית: „חק" — מלך ו„ח'שת" — ארץ זרה) הם, כלומר: סתם שליטים זרים או ביתר דיוק „שליטי הארצות הזרות", ואולם אין ספק, כי הבדלים אתניים ותרבותיים לא מעטים היו קיימים בין העמים הכובשים לבין עצמם. הם „אנשים בני גזע בלתי ידוע" — כלומר: לא שמי, כי השמיים הלא ידועים גם ידועים היו למצרים, ומאידך גיסא נשתמרה מסורת מעורפלת, כי „ערבים" היו, — כלומר: שמיים; ולפי ידיעותינו כיום שתי הדעות גם יחד נכונות הן.

שבטי החורי ונספחיהם ומנושליהם, שאחזו על כרחם במקל נדודים, הם יצרו לראשונה מערכת מלכויות תבל מיוחדת במינה שהשתערה ממסופוטמיה עד הנילוס, החקסוסים האלה באו מצרימה בדרך המסילות הגדולות, היינו דרך סוריה, ארץ ישראל, גם בשעת שחרור מצרים מידיהם ונסיגתם אחור התבצרו לאחרונה במצודות הארץ. ארץ ישראל היתה איפוא אחד הבסיסים החשובים במסעות החקסוסים ויסודי מדינותיהם.

בשנת 1720 בערך הגיעו מחנות החקסוסים מצרימה וכבשו את בקעת הדלתה הפוריה, בקרבת הגבול מול אסיה המערבית בנו להם את עיר בירתם, היא צ ו ע ן מ צ ר י ם, ששמשה גם מרכז לפולחן דתי. מאורע זה נחרת עמוק בלב הדורות הבאים ונחשב עוד מאות בשנים

לאבן-ציון בתולדות הימים. לעתים שמש כתחילת מנין-תקופות: על מצבה שנמצאה בגבל מתחילת מלכות רעמסס הראשון (1320 לפני סה״נ) חרות התאריך „400 שנה", כלומר: ליסוד צוען-מצרים, ולפי מסורה ישראלית נבנתה העיר חברון שבע שנים לפני צוען-מצרים, כלומר: בשנת 1730 לפני ספה״נ בערך [4]. החקירה הארכיאולוגית לא הספיקה אמנם עדיין לברר את מדת דיוקה ופרושה ההיסטורי של מסורה זו, אבל לפי הנסיון הכללי אין לדון בעצם אמתותה. כדור אחד קודם לכן עלו החקסוסים על גבל וגרשו את המצרים מבסיסם הימי והצבאי במערב אסיה. אז כבשו את הערים בסוריה וארץ ישראל, התישבו בהן וכוננו ערים חדשות. שרידי ישובים וערי מבצר מהתקופה החקסוסית מוצאים בכל אזורי הארץ, וביחוד על-יד מסלות החבור, כגון ל י ש היא דן (היום תל אל-קאצ׳י), ח צ ו ר (תל אל-קֶדַח), מ ד ו ן (קֶרֶן חַטִּין) ו ק ֶ ד ֶ ש ו ֹ ן (? תל קֶיְסַאן) — בגליל; ב י ת - ש א ן, מ ג ד ו ו ג ז ר — ליד הדרך הראשית למצרים; ד ו ת ן (תל דות׳ן), ש כ ם, ב י ת - א ל, י ר ו ש ל י ם, ב י ת - צ ו ר, ק ר י ת ס פ ר (? תל בית מרסם), ל כ י ש — בחבל ההרים; ש ר ו ח ן (תל אל-פארעה), ג ר ר (? תל גֶ׳מֶּה), ב י ת - ע ֶ ג ְ ל ַ י ִ ם (תל עַג׳וּל) — בדרום השפלה. כמעט כל הערים הללו היו מבוצרות היטב. בקדש על נהר אורונטס ובקטנה שבסוריה, בליש, בתל קיסאן, בשכם, בתל אל-ג׳רישה, בתל בית מרסם, בלכיש, בתל אל-פארעה וכן בתל אל-יהודיה שבדלתה נתגלו סוללות עפר כבוש (terre pisée) — אופן בצור מיוחד במינו, שהכניסוהו לארץ הכובשים מארצות הצפון בתקופה החקסוסית ואולי מכוון המושג „חצרים" במקרא לישובים מוקפים חומות כאלה [5]. במקומות אחרים העדיפו השליטים בניה מאבנים גדולות. ביריחו, למשל, נבנתה החומה החקסוסית שהקיפה את כל העיר לבנים קטנות המסודרות נדבכים ישרים על יסוד גבוה עשוי בשפוע קמור כלפי חוץ מאבנים; בין פני

[4] Sethe, ZfAeS 1930, pp. 84ff.; Meyer, Gesch. I, pp. 318ff.

[5] Petrie, Hyksos and Isr. Cities, pp. 3ff.; Albright, BASOR No. 47, p. 8; JPOS 1935, p. 224; Ginsberg — Maisler, JPOS 1934, p. 265.

הסלע הטבעי לבין קרקעית היסוד שמו שכבת חמר כבוש לחזוק החומה [6].

צ י ו ר א׳. חומת יריחו מתקופת החקסוסים.

השלטון החקסוסי לא היה במשך כל ימי ארכו במצרים ובארץ ישראל בידי עם אחד או אפילו קבוצה אֶתנית מסוימת. ונראה כי בתחילה היו שבטים שמיים (או כאלה שסגלו לעצמם את קניני התרבות השמית ונטמעו בה) בתופשי ארץ הדלתה; מהם יצא ע נ ת - ה ר מראשי מלכי מצרים החקסוסיים [7]. אבל כעבור זמן-מה ירשה את מקומם קבוצה בלתי שמית. גם היא הקימה מקרבה סדרה של מלכים ששמותיהם

[6] W a t z i n g e r, Denk. Pal. I, pp. 52ff.; G a r s t a n g, AAA 1932, pp. 3f.

[7] P e t r i e, Ancient Egypt 1931, pp. 3f.; A l b r i g h t, JPOS 1935, p. 227; W e i l l, La fin du Moyen Empire égyptien, pp. 817ff.

מעידים על מוצאם הבלתי שמי, כגון חיאן, סמקן, בבנם ועוד, ועדיין הדבר שנוי במחלוקת החוקרים, אם כאן לפנינו „חורים", כלומר: משפחות צפוניות-מזרחיות, או מהגרים מאנטוליה [8]. ודוגמת מצרים היו גם „המדינות" בסוריה וארץ ישראל בידי שמיים ובלתי שמיים ובני תערובת. חזיון זה מתגלה לפנינו גם בחפירות שבארץ ומחוצה לה: הכובשים החדשים היו נתונים במדה רבה להשפעת התרבות השמית המקומית; האבות עדיין מכונים שמות חוריים ואנטוליים, ואלו הבנים הספיקו כבר להחליף את השמות החוריים בשמיים וכיוצא בזה. ואולם גם ההפך מצוי. באותו פרק זמן הגיעה לגמר שכלולה צורת מדינה על אדמת הארץ שנקבעה לדורות רבים, היינו: מספר יחידות אדמיניסטרטיביות עומדות ברשות עצמן ונמצאות כל אחת תחת שלטון עיר כמושב המושל („המלך") וכמרכז החיים הצבוריים והכלכליים. מאותו זמן ואילך לא הוו הערים רק ישובים כלכליים ובצורם לא היה מותאם אך ורק לצרכי הגנה בלבד, אלא במדה מרובה שמשו מעין מחנה צבא, עשויות לאכסן חיל מצב עם רכב וסוסים, שלא היו ידועים קודם לכן בחוג הארצות האלה. רק בעזרת כח חדש זה הצליחו העולים החדשים להדביר תחתם ארצות רחבות-ידים ועמים מלומדי-מלחמה, למגר מדינות עצומות מאורגנות יפה ובעלות מסורת צבאית, אשר גם בני המדבר הנודדים לא יכלו להן בנקל עד אז. טיבו של כח זה מהו?

העליה החקסוסית על ארצות מערב אסיה נבדלת מן העליות השמיות הקודמות בפרט חשוב ומכריע: השבטים שעמדו בראשה הביאו אתם טכניקה צבאית חדשה עולה על המקובל בארצות הישוב הנכבשות, לרבות את מצרים. השמוש בסוסים ובמרכבות לשם אסירת מלחמה, קשת משוכללת ועולה במדת הטחתה למרחק, אלה היו החדושים העיקריים. על מרכבות דוהרות רתומות לסוסים אבירים ובקשת ביד עלו על ערי האמורים הקדומים והבקיעון במחי יד אחת. אמנם הסוס הבלום היה ידוע

8) Albright, ibid., pp. 227f. — Wolf, ZDMG 1929, pp. 69ff. מוציא מסקנה משמות החקסוסים במצרים כי הם היו ברובם שמיים.

בארצות אסיה המערבית גם קודם לכן, אבל השמוש בו לצרכי מלחמה והטכניקה הקשורה בזה אלה הם מחדושי העליה החקסוסית [9]. בהתאם למסורת צבאית זו היה גם אופן בנית ערים ובצורן המקובל על שבטי החקסוסים שונה מן הנהוג בארצות אסיה המערבית ובמצרים עד הימים ההם. לעריהם היתה צורת מחנה, רבועי-„חצרים" מוקפים סוללות גבוהות עשויות מעפר כבוש (terre pisée) וחריצים עמוקים לפניהם, ואילו לכל רוח נפתח שער מרווח מבפנים וצר בכניסתו ויציאתו ומוגן על-ידי מגדלים. החצרים האלה בתבנית מחנה שמשו אל נכון מתחילתן מלבד כחומת בצור גם מקום אסיפה ושמירה למרכבות מלחמה ולסוסים. על צורת סוללות העפר הפשוטות והזקופות, שמוצאן מארצות הצפון, נתוסף במשך התנועה החקסוסית חיל (revetment) ורובד מתחתיו מסביב לחומת הבצור, מחציה ולמטה, סחור סחור, — אל נכון כאן לפנינו יסודות מסורת אחרת שהכניסו גלי המהגרים החדשים. לפעמים מקבילה למהלך חיל בלי רובד מתחתיו חומת משען העשויה לחזק את שפך החיל (שכם), ולפעמים החיל חסר לגמרי (בית-שמש). התפתחות רבת נסיון ומחשבה אשר למלאכה ואשר לחכמת הבצור משתקפת בשרידי המבצרים האלה שהקיפו את ערי הארץ: הבנה עמוקה והסתגלות לאופני המצור וההשתערות הנהוגים (שמירה בפני חתירת יסודות, עריכת מגדלים ושערים לפי צורך ההגנה בפני צד משתער וחודר וכדומה). ומובן מאליו כי בארצות הנכבשות היו מרכיבים את צורות הבניה האלה על חמרי בנין חדשים, כאן אבנים ולבנים תופסים את מקומו של העפר, הכל לפי תנאי המקום והבונים; כאן נוצרו „הערים הבצורות בשמים", חומות כבירות ועצומות, קיקלופיות לפי מושגי העמים האיגאיים.

ומה שנאמר בטכניקה הצבאית, אופני בצור ובנית ערים כחו יפה גם בשאר הקנינים החמריים שבתרבות החקסוסית. בתיהם היו בנויים בטוב טעם ומעידים על כשרונות סדור. בנגוד לבתים מן התקופות

9) Petrie, Hyksos and Isr. Cities, pp. 3ff.; Albright, JSOR 10 (1927), pp. 245ff.; Watzinger, ibid.; Olmstead, History, pp. 115ff.; Meyer, Gesch. d. Altert. II, 1, pp. 44ff.

הקודמות, שהיו עומדים בשורות צפופות זה בצד זה בלי חצר מרכזית, הרי הכניסו החקסוסים צורות חדשות ומשוכללות: „המֶגַרון", אולם מאורך בעל כירה, שספונו נסמך על עמודי-עץ עומדים על אדני-אבן וחצר פנימית מוקפת חדרים משלשת צדדיה. הצורות הללו מקצתן היו ידועות אמנם במסופוטמיה עוד לפני בוא החקסוסים, אבל בארצות סוריה וא"י לא נפוצו עד ימי התקופה החקסוסית, וגם אז הגיעו הנה בגוני נוסחאות חקסוסיים [10]. בנינים מפוארים מהתקופה החקסוסית נתגלו בתל עג'ול וקברי מושלים ואצילים—במקומות שונים בארץ. גם הכלים, כלי חרס ובהט, פתוחי שנהב ועצם וחותמות גליל וחפושית, שאדוני הבתים האלה היו משתמשים בהם, היו אפיניים ונאים במלאכתם. בצד הצורות המפותחות שקבלו בארצות נכבשיהם הכניסו שליטי החקסוסים גם גונים חדשים, הן אשר לחומר ולטיב המלאכה (חפוי ומרוק בכלי חרס), והן אשר לצורה (כלים עשויים על אובנים בתבניות מתבניות שונות, וביחוד כלים המזכירים בצורתן כלי מתכת), ולפיכך מרובי גונים הם ציודי הבתים האלה, משכנות הכובשים ואדוני הארץ: כלי בהט ופאינס, דברי אמנות, חותמות-חפושית וחותמות-גליל, תכשיטים דקים ונאים במלאכתם, מחרוזות פנינים, כלי מלחמה, מכל הסגנונים והנוסחאות: מסופוטמית, סורית, פניקית, מצרית או תערובת כולם. פעמים שעל אחד הכלים והתכשיטים חרות שמו של בעליו, או כתובת מסוג אחר, כגון כתבות על חותמות חפושית [11].

השלטון החקסוסי הטביע חותם מיוחד על פני החיים בארצות אסיה המערבית. אז נוצרו ממלכות אדירות בגבולותיהן ומיוחדות בפני משטרן החברתי. רחבות הגבולות מעבר מזה ופלוג האוכלסין בבחינה אתנית וחברתית מעבר מזה לא הניחו מקום לשלטון מרכזי וממלכה מאוחדת לפי מושגים שהיו מקובלים בארצות הנהרות והנילוס בתקופה

10) Albright, BASOR No. 47 (1932), p. 11; ב. מייזלר, ידיעות החברה העברית לחקירת א"י חוב' א, עמ' 24.

11) Watzinger, ibid., pp. 36—9; Albright, Arch. of Pal., pp. 85ff.; BASOR No. 47, p 10; AASOR 13 (1933) pp. 75ff. מציאות רבות מהתקופה החקסוסית נתגלו בתל עג'ול. ראה: Petrie, Ancient Gaza,

שקודם לכן. מערכת המדינה הפנימית דמתה יותר לברית יחידות עצמאיות גדולות וקטנות, הקשורות זו בזו בתוקף אינטרסים משותפים; מרכזים רבים היו לו אפוא למשטר זה, שכבות ישוב שונות לפי אופין האתני היו עולות ויורדות בסולם השלטון והחברה. אשר במיוחד לארץ ישראל וסוריה הרי מרכזי ישובן (קטנה, קדש על נהר אורונטס, חצור, שרוחן ושאר ערי המבצר של הארץ) תמכו את שלטונם יותר במרכז מצרים מאשר בישוב החורי שבמסופוטמיה. אולם השלטון ההקסוסי במצרים לא עמד גם הוא בעינו במשך כל אותו פרק זמן, אלא עלה וירד חליפות, הכל לפי כשרון מלכי צוען ואור הצלחתם. כך למשל התפשטה השפעת מצרים החקסוסית בימי פרעה חיאן לא רק בכל מצרים — מן הדלתה ועד נא-אמון (תבי) שבדרום — אלא אותו מושל השאיר אחריו מצבות-זכרון גם בארצות מרחקים, במסופוטמיה ובאיי הים[12]. כלי בהט שנמצאו באי כרתה נושאים את שמו. אל נכון לא כבש את הארצות הרחוקות האלה אלא עמד אתם בקשרים מסחריים ודיפלומטיים בלבד. בימי גאות מדינית בארץ מצרים היה מתחזק הקשר גם בינו ובין מרכזי הישוב בארצות הסמוכות, בראש וראשונה ארץ ישראל וסוריה. חותמות-חפושית של חין נמצאו גם בגזר.

אבל גם מדינות אחרות רחוקות יותר, מלכי מסופוטמיה ואנטוליה (ח׳תו) ובעלי בריתם, גם הם שאפו אל נכון להרחיב את גבולות השפעתם על חבלי ארץ אלה. לפי מאזן הכחות הרופף שבין אגודי המעצמות המדיניות בתחילת פרק זמן זה, הרי השתלטות מלכי מסופוטמיה בגלילות ישוב בדרום ארץ ישראל אינה מן הנמנעות אם במישרים או בעזרת מתווכים בעלי ברית בשעת התרופפות השלטון המדיני בצוען מצרים. ואמנם במסורה הישראלית נשתמרו זכרונות ברורים מן הימים ההם בספור מלחמת ארבעת המלכים את החמשה בככר הירדן דרומה (בראשית י״ד). ונראה, כי בעיקר נסבו כאן הנפתולים בשטח השליטה על דרכי חבור המובילות דרך עבר הירדן לחוף ים סוף, אשר

12) Fimmen, Kret.-myken. Kultur, p. 172; Meyer, Gesch. d. Altertums II,1, pp. 43—4.

בהן עבר סחר ערב (מפרץ אילת). מסילה זו, היא סעיף „דרך המלך", היוצאת מדמשק, חוצה את בשן ועוברת על שפת ארץ גלעד ומואב מול המדבר לאדום. היא היתה משמשת דרך לשיירות מסחר ומחנות צבא בתקופת הברונזה הקדומה ובשלב הראשון של תקופת הברונזה התיכונה[13]. ואין ספק כי גם העברים תפסו מקום חשוב בסבך הנפתולים האלה, כמו שיתברר עוד להלן. וברור למדי כי ציוד משלחת צבאית היה בימים ההם קל בהרבה לעומת התקופה שקודם לכן, הודות לאמצעים הצבאיים החדשים שהיו אחד היסודות המוצקים של המשטר.

אולם מסיבות אלה אין פירושן כאן הפרעה בתהליך ההתפתחות הישובית ומצב ללא בטחון בנפש ורכוש, ונהפוך הוא: המסחר פרץ אז בארץ עוד יותר מבראשונה. הון רב הצטבר בידי השליטים היושבים במבצרי עוזם על-יד מסילות החבור ובידי אנשים ממעמדות אמידים. לתעשיה ומלאכת מחשבת מורגשת התעוררות עצומה, כי תנועת עמים זו לא בלבד ערכים ומוטיבים חדשים הכניסה מארצות מכורותיה, אלא סייעה במידה לא פחותה מזה לתפוצת הערכים השמיים, החמריים והרוחניים, שהיו קיימים זה מכבר. ונראה כי גם הבטחון הצבורי לא נפגע באופן חמור ע"י עליה זו. הודות לטכניקה הצבאית החדשה היה אופן ההגנה על הארץ בפני שבטי המדבר, שבו נהגו אדוני המשטר החדש, לא גרוע ממנהגי המלכויות בימים עברו, ועוד עלה עליהם בכמה בחינות. אדוני המשטר ישבו במקום המלחמה וההגנה, ולפיכך היתה עלית המונים של שבטי מדבר וחדירתם לתוך תחומי הישוב בבת אחת כמעט מן הנמנע; רק בדרכי שלום ניתנת להם רשות התנועה והנדידה בין עיר לעיר, אם כרועי צאן או כסוחרים את הארץ. גם תכונה אחרת בה הצטיינו הכובשים החדשים סייעה להטבעת חותם מיוחד ומאוחד על פני כל הישוב בארצות אסיה המערבית, היינו: ליכולת ההסתגלות לתרבויות הנכבשות בקצב מהיר ולהרכיב עליהן את השיגיהם ומושגיהם

13) Maisler, Untersuchungen, pp. 17—8; Albright, Arch. of Pal., pp. 142—3; Glueck, AASOR 14 (1934), pp. 81ff.; Dhorme, RB 1931, pp. 506ff.; Böhl, Das Zeitalter Abrahams.

הם לעומת תהליך התערבות עם בעם ולשון בלשון הקבילה תערובת רוח ברוח. אז צמח והתפתח בארצות אסיה המערבית משטר חברתי ומדיני „בין לאומי", כלומר: משטר המטשטש תחומי עם וארץ ויוצר מדות ואורח חיים שוים לכל אוכלסי הישוב והארצות. נושאי התרבות החדשה היו גם בני שם תושבי הארץ, שנשתעבדו לשבטי הכובשים, ההורים ונספחיהם, הודו-אירופיים ויוצאי אנטוליה ומעבר מזה הכובשים גופם שקבלו עליהם את מרותה של תרבות הארצות בלשון, במנהגים ובפולחן.

גם מבחינה זו הנתונים הארכיאולוגיים הם לא פחות מאלפים מאשר בבחינת התרבות החמרית. מתוכם למדים אנו, כי בפרק הזמן הנדון הוצפו סוריה וארץ ישראל בנכסי התרבות הרוחנית של ארצות הנהרים, ולעומתם נתעוררו כשרונות יוצרים בישוב עצמו. כתב היתדות היה נפוץ מאד ושמש לצרכים מדיניים, צבוריים ודתיים. בקַטנה שבסוריה כתובות רשימות אוצר-המקדש מהמאות הי"ז-הט"ו לפני ספה"נ בלשון אכד[14]. גם במקומות אחרים נחשפו לוחות וחותמות-גליל מתקופת הברונזה התיכונה ועליהם כתבות בכתב היתדות ובלשון האכדית. ואולם בצד זה חלה אז תחילת יצירת כתב אלפביתי המיוסד על כתב היתדות. כתב זה מורכב משלשים ושתים אותיות, שכל אחת מהן נוצרה ממספר מינימלי של יתדות נצבות ומושכרות המחוברות בצרופים שונים. תעודות רבות הכתובות בכתב זה נתגלו ברַאס א-שַמְרָה היא אוגרית העתיקה (ליד הנמל הטבעי מִנֶת אל בֵּיצָ'א, צפונה ללודקיה)[15]. רובן נכתבו בלשון שמית-מערבית הקרובה קרבה יתרה לשפת המקרא ומעוטן בלשון החורית.

14) Virolleaud, Syria 1930, pp. 90ff.; 1932, pp. 311ff.

15) את רוב התעודות, שנחשפו בראס א-שמרה, פרסם וירולו ברבעון Syria החל משנת 1929 ובספריו "La légende de Keret roi de Sidoniens", "La légende phénicienne de Danel" ו- שיצאו לאור בשנת 1936. את החלק הגדול של החומר עיבדו באופן שיטתי ה. א. גינזברג, כתבי אוגרית (תרצ"ו) וכן: Montgomery-Harris, Ras Shamra Mythological Texts (1936) בחקירת התעודות עסקו, מלבד מפענחי הכתב הנס באואר וא. דורם והחוקרים הנזכרים לעיל, גם אולברייט, דיסו, פרידריך ואח'. ביבליוגרפיה מפורטת בספרו הנ"ל של גינזברג, עמ' IX—XV. מבחינה היסטורית נודע ערך רב לעלילת כרת מלך צדונים, וכנראה נזכרות בה ערים בא"י.

את רוב התעודות בכתב אוגרית יש ליחס למאות הט״ז-הט״ו לפני ספה״נ, אבל נראה כי אחדות מהן חוברו בזמן קדום יותר — במאה הי״ז [16]. לוח-חומר שנמצא בחפירות בית שמש ועליו כתובת קצרה בכתב הדומה לזה של אוגרית מוכיח, כי כתב היתדות האלפביתי היה ידוע גם בארץ ישראל [17].

לעומת לוחות אוגרית מיצגות הכתבות, שמצא פטרי בשנת 1905 בסֶרַאבִּט אל-ח׳אדֶם בקרבת מכרות הנחשת שבסיני, שיטת-כתב אלפביתית אחרת, המיוסדת על כתב החרטֻומים המצרי והדומה לכתב העברי הקדום. תאריך הכתבות הללו חל, לפי המשוער, בעיקר בתקופת הברונזה התיכונה. ברם, נסיונותיהם של חוקרים רבים לפענח את „כתב סיני" לא הוכתרו עד כה בהצלחה, ולא זה בלבד אלא גם ההנחה המקובלת, שכתבות שמיות כאן לפנינו, עדיין מוטלת בספק; על-כל-פנים שונים הם מאד זה מזה אופני הפענוח וכל שכן דרכי הקריאה, שהוצעו על-ידי חוקרים שונים [18]. על תקופה זו נמנות גם הכתבות ב„כתב סיני" על חרסים שנמצאו בגזר ובשכם. על החרסים הללו נשתמרו מלים בודדות בלבד: על החרס משכם כתוב, אולי, השם „ששתר" ועל החרס מגזר — „כלב" [19]. תפוצת הכתב האלפביתי „הכנעני" הזה, שממנו התפתח הכתב העברי הקדמון, חלה בזמן מאוחר יותר, היינו בתקופת הברונזה המאוחרת, כפי שמוכיחות הכתבות הכתובות בכתב זה מהמאות הי״ד-הי״ג, שנתגלו בתל אל-חסי, בלכיש, בבית שמש ובגבל. אולם אין להניח, כי בתקופה הנדונה נעוצה ראשית הכתב

16) Albright, BASOR No. 63 (1936), p. 26.

17) Idem, BASOR No. 53 (1934), pp. 18—9.

18) Petrie, Researches in Sinai (1906); Gardiner-Peet, The Inscriptions of Sinai (1917); Butin, The Serabit Inscriptions (1928); Sprengling, The Alphabet, its Rise and Development from the Sinai Inscriptions (1931); Leibovitch, Les inscriptions Protosinaïtiques (1934); Albright, JPOS 1935, pp. 334ff. — מתוסרות בסיס הן עבודותיהם של גרימה וגסטר בשדה חקירה זו. רק מלה אחת — ב ע ל ת — פוענחה בכתבות סיני.

19) Taylor, JPOS 1930, p. 17; Albright, BASOR No. 58 (1935), pp. 28—9; Yeivin, PEQ 1937, pp. 180ff.

האלפביתי („הפניקי"), שעתיד היה לכבוש כמעט את כל ארצות התרבות. בגבל גלה דוּ'נָן כתבות על כלי נחשת מסוף האלף השלישי בכתב בלתי ידוע, שהוא—לדעת הסופר—אבי הכתב האלפביתי „הפניקי" וקרוב לודאי כי לשון הכתבות היא שמית מערבית[20]. יש אפוא מקום להנחה, כי כבר באלף השלישי, וכל שכן במחצית הראשונה של האלף השני, שמשה הלשון השמית המערבית לשון ספרותית לתושבי סוריה וארץ ישראל.

אולם ביתר בהירות משתקפת התפתחות זו בשפעת הלוחות שהועלו, כאמור, בחפירות ראס א-שמרה, הלא היא אוגרית העתיקה. מרובות-גונים ועשירות-תוכן הן התעודות הללו,[21] שנתגלו על-ידי משלחת צרפתית בהנהלת שֶׁפֶר ושֶׁנֶה, רובן בתוך עיי בית הספרים של מקדש בעל או בקרבתו. ערך רב נודע ביחוד לתוכן התעודות הכתובות ב„לשון אוגרית", שהיא עגה שמית-מערבית („כנענית") הקרובה ללשון המקרא גם אשר לאוצר המלולי ולמבנה המשפט וגם אשר למשקל הפיוטי ולהבעת רעיונית. בין השאר מוצאים כאן אגרות, רשימות של אנשים, מקדשים וכדומה, הוראות לרפוי סוסים חולים וכד׳, אולם המכריעים כאן הם הנושאים הדתיים (תפלות, רשימות זבחים, עניני פולחן) והספרותיים, ובעיקר שירי עלילה, כגון עלילת-בעל (והיא הגדולה בכל התעודות הספרותיות), עלילת דנאל, קרת מלך צידונים, „אלים נעימים ויפים". המיתולוגיה השמית-מערבית („הכנענית") הקדומה, שנשתמרה לנו בספרות המקרא ובספרות ההליניסטית רק בקטעים, עולה ונצבת לפני עינינו ברעננותה הקדומה, ובתפיסה הדתית של תושבי הארץ שלפני ישראל על פולחנה, על מנהגיה ועל „דרכי האמורי" ו„חוקות הגויים" מוארות כאן באור חדש לגמרי. כאן מופיעה לפנינו משפחת אלים על המון בני אלים ויצורים מיתולוגיים, השוכנים ופועלים במכמני מעשה בראשית וביצירת ידי אנוש, כחות יוצרים והורסים, מעניקי ברכה ושדי שחת, בשירי עלילות אלים. בתאור מלחמותיהם

20) ראה: Albright, BASOR No. 60 (1935), pp. 3—5

21) את הדו"ח על מהלך החפירות מפרסם שנה שנה Schaeffer ב-Syria. על תולדות העיר אוגרית ראה את הקדמתו של ווירולו לספרו "La légende phén. de Danel".

ומאוייהם, נפתוליהם ותענוגותיהם, מתגלמים ומסתמלים כחות איתנים בהאבקם, בנצחונם ובתבוסתם, בזעפם ובנוחם. ואולם בצד האלים והאלות השמיים הקדומים, כגון א ל, הוא ד ג ן, ראש הפנתיון ואשתו א ת׳ ר ת-ים (אשרה), ב ע ל הוא ב ע ל צ פ ו ן, א ל א י ן ב ע ל, ה ד (הדד), אלהי הגשמים והסערות, מֹת, אלהי השאול, ע ש ת ר, ר ש ף, ש ל ם, ש ח ר, ת ר ח׳, ע ת׳ ת ר ת (עשתורת), ע נ ת וכדומה מוצאים אנו במשפחת האלים של אוגרית גם אלים זרים, בלתי שמיים, כגון אֶשחַ׳ר, פדר, ת׳רמן, חבת ועוד [22]. אלה הם „האלהים האחרים“, שנתקבלו לתוך משפחת האלים השמיים בעקב העליה החורית והאנטולית בתקופת החקסוסים, כי רבה היתה השפעת אדוני הארץ החדשים. כבר נזכר לעיל, שכמה כתבות אלפביתיות, שנתגלו בראס א-שמרה, כתובות בלשון חורית; נמצא גם מלון המבאר את התבות השומריות, שהיתה, לשון הקודש של הבבלים, בשפה החורית [23]. מכל זה למדים אנו, שהחורית היתה אחת השפות המדוברות באוגרית, אבל כנראה לא העיקרית. על-כל-פנים היתה זו בתקופת שלטון החקסוסים ואולי גם דורות אחדים אחר כך שפת שכבת הכובשים והשליטים לא רק באוגרית אלא גם בחבלים אחרים בסוריה ובארץ ישראל.

בישובים עתיקים או בנויים מחדש תקעו הכובשים יתד; שם הקימו את מחנותיהם וסללו את סוללותיהם, על יד דרכי חבור או נחלים ומעינות מים במישורים פוריים. אין לך כמעט ישוב בארץ שאין יד החופר נתקלת בו ב„שכבה החקסוסית“ על גלוייה האפיניים בבניה, בבצור ובמלאכה, בקשוטים ובאמנות. כאן, בארמונות ובנינים נהדרים, בתוך ערי הרכב, ישבו האבירים ושפכו את ממשלתם על דרכי הארץ ועל תושביה, שרוב מנינם נשאר כמקדם עובדי אדמה, רועי צאן ובקר, או רועים נודדים לחצאין העוסקים גם בעבודת אדמה לעת מצוא („עֲרַב“). הללו נאחזו לעתים בקרבת ישובי האצילים החדשים, בנחלים

22) ראה: H. Bauer, ZAW 1933, pp. 81ff.; 1935, pp. 44ff.
23) Thureau-Dangin, Syria 1933, pp. 225ff.

ובמישורים, רועים נודדים בני הארץ היו או סתם גרים חשוכי-קנין ומולדת, שעלו על האדמה בשנות רעב ובצורת וגמרו אומר בנפשם לאחוז באורח חיי-ישוב קבוע. מתישבים אלה על כרחם היו נתונים לחסות אדוני המצודות וערי הרכב, כי על כן בגבול „ממשלתם" ישבו. הם, בני מעמד האצילים הצבאיים, קציני מלחמה ושרי חיל מבין הכובשים ובניהם אחריהם, הם היו מאז הכבוש אדוני האדמה, „עם הארץ", מושלים יחידים בערי מבצריהם ובאחוזות נחלתם שמסביבותיהן. התפתחות זו מהווה את היסוד הכלכלי והחברתי במשטר המדיני החדש, משטר מדינות-ערים עצמאיות, שהטביע את חותמו המיוחד על הארץ במשך חצי אלף שנים, היינו למן עלית שבטי-הצפון (חקסוסים) ועד כבוש הארץ בידי שבטי-ישראל, ומובן מאליו שמשטר פיאודלי זה יצר לו גם מערכת חוקים המרתקים את בעלי הקרקע לקניניהם רתוק ללא נתוק. מתוך התעודות שנתגלו בחפירות כרכוך, היא אַרַפחַ'א העתיקה, וביוֹרגַן-טֶפֶּה, היא נוזי העתיקה, אנו למדים, כי אצל המתישבים החורים במספוטומיה היה קיים אסור מכירת נכסי דלא נידי [24]. אולם תעודות אלה לא על הישוב החורי בארץ ארפח'ה בלבד יצאו ללמד, אלא על ישובי שבטי הצפון בכל ארצות כבושיהם. גם בחברון היתה, כנראה, העברת קרקעות מרשות לרשות קשורה בהגבלות מסוימות. בשעת הצורך היו נוהגים בארפח'ה ובנוזי לעקף את החוק: בעל הקרקע היה „מאמץ" לו את הקונה „לבן". חלק גדול מתעודות נוזי הוא תעודות אמוץ ממין זה, ארכיוני משפחות סוחרים אדירי הכסף שעלו מעלה. אחד מהם בשם תְחִ'פְּתִלַּה מופיע לכל הפחות שמונים פעם כ„מאומץ"... ונראה כי גם „בני חת" בארץ ישראל יגעו ומצאו תחבולות כיצד להערים על החוק. אבל מתוך המסורה הישראלית בלבד קשה לעת עתה לברר בדיוק מה היה טיבה של צורה משפטית זו, אם גם כאן מין אמוץ לפנינו, או מין „מתנה" מוחלטת בהסכמת „עם הארץ", כלומר: מוסד עליון של מעמד האצילים ובעלי האחוזות הגדולות, או אולי מתנת-הפקר שמקבלה

24) ב. מ י י ז ל ר, תרביץ ג', עמ' 189 ואילך.

כפוף כפיפה משפטית לנותן—המפקיר כל זמן שההפקר ברשותו ועומד תחת חסותו של המפקיד. על כל פנים אנו יודעים, כי באמצע האלף השני נמצא מעמד האצילים במזל של ירידה, אל נכון מפאת חלוקה מתמדת באחוזות הנחלה, והיה כפוף בבחינה כלכלית למשפחות סוחרים עשירים. ומובן שמצב זה לא בבת אחת התחולל, אלא ראשיתו נעוצה בדורות קודמים, ובעיקר יסודו במשטר הפיאודלי. ולפיכך אנו רואים, כי מתחילתם שקדו הכובשים למנוע בעד עליתם הכלכלית והחברתית של היסודות חשוכי-הקנין והנודדים שבגבול „מלכותם". גם בארץ ישראל היו „המלכים" ושרי צבאם משגיחים בשבע עינים על נתיניהם אלה לבל יחזיקו בקרקע חזקה עולמית ולבל „יעצמו" מהם. רק במקרה שאנשי-ספק-ישוב אלה עצמו על אף כל התחבולות, אז כרתו עמהם ברית והחלישו בזה את מדת הסכנה הנשקפת מהם למשטר המדיני הקיים, למשטר מדינות-ערים ומלכיהן. כי בצד שני המעמדות שהוו גורמי הישוב הקבוע, היינו שליטי הערים-המדינות ואנשי לוויתם מזה והאוכלסין המיושבים המשועבדים להם מזה, הגיע בימים ההם גם מעמד שלישי למעלת גורם חשוב. גם בצורת קיומו מתגלה טפח מפרצופו של הישוב באותו פרק זמן בארצות אסיה המערבית והדלתה, והכוונה בזה לאנשי ח'ברו-עברים.

נאמר כבר לעיל, כי עליות רועים נודדים ממדבריות-סוריה וערב לא פסקו כל ימי האלף השלישי והרובע הראשון לאלף השני. תהליך זה לא חדל בעצם גם בתקופה שלאחרי-כן, היינו בימי שלטון החקסוסים, אלא ששנויים עצומים חלו אז באופי הקליטה ובמדתה וכמו כן במתן צביון לעלית בני-נוד זו, מפאת התמורות המכריעת שנתהוו בינתים במערכת המשטר המדיני והחברתי. ראינו, כי חַבִּרוּ, היינו עברים,[25]

25) הזהוי „ח'ברו" שבכתבי היתדות עם ה„עברים" של המקרא, שנתקבל על דעת רוב החוקרים, מוצא לו סמוכים נוספים עם רבוי התעודות האכדיות, המזכירות את הכנוי הזה. ראה: Jirku, AO 24,2 (1924); Lewy, OLZ 1927, pp. 738ff., 825ff.; Speiser, AASOR 13, pp. 13ff.; Noth, Festschrift Procksch, pp. 99ff. ולעומתם: Landsberger, Kleinas. Forsch. I, pp. 321ff.;

מצויים כבר בתעודות האכדיות והשומריות מן המאות האחרונות לאלף השלישי. מניתם בצד שאר שבטי שם: אַמֻּרו, אַחְ'לַמו, שֻתו מוכיחה, כי גם הם היו בעיקר שבטי שם נודדים מסוימים, קבוצת שבטים משבטי „בני קדם“, שהיו פושטים מדי פעם בפעם בישוב. אין ספק כי בפרק הזמן האמור הכנוי ה'ברו-עברים הנהו איפוא שם קבוצת שבטים ממשפחת בני שם, רמז לכניסה המונית של אלמנטים בלתי-שמיים לארצות נהריים באותם הימים אין. בכניסתם של מהגרים נודדים לתוך תחומי ישוב סופם היה להקלט ולהכניס את צוארם בעול המשטר המדיני והישובי: אם להאחז בדרך השלום והעבודה בקרקע בתולה מעיקרה, או להחזיק באדמת-אחוזה שבעליה נושלו מעליה בחרב ובמלחמה, או להספח לצבא המלך ולמטה פקידיו בשרות המסחר וכיוצא בו. על כל פנים אנוסים היו לבחור באחת משתים: או לעבור לאורח חיי ישוב או להפלט כלעומת שבאו ולהמשיך בחיי נוד ומשיטה מחוץ לתחומי הישוב. כי המדינות המסודרות המאורגנות יפה שבבקעות הנהריים והנילוס על כרחן לא היו מניחות מקום בקרבן לאורח חיי מדבר. גם ההבדל החברתי בין בני הישוב ובין בני המדבר היה גדול למדי, לא פחות מאשר באורח החיים, ואילו הכוון בתנועת המלואים החברתיים היה חד-צדדי: המעבר מחיי מדבר לחיי ישוב היה אמנם חזון נפרץ, אולם לא הפוכו. תנאים חברתיים ומדיניים אלה גרמו להם לבני קדם לשמור על אפים האתני והתרבותי ימים רבים גם לאחרי כניסתם לארצות הישוב. וזהו דין הח'ברו העברים בארצות פרת וחדקל במאות האחרונות לאלף השלישי ובראשונות לשני.

ואולם התנאים החברתיים השתנו תכלית שנוי עם בוא התקופה החקסוסית. בראש וראשונה חלו חלופים אתניים בשכבות השולטות; את מקום השמיים תפסו חורים ושבטים אחרים, צפוניים—מזרחיים או צפוניים מערביים, מלבד זה עלו הזרים בהמוניהם ויסדו ישובים משלהם. משטר המלוכה המרכזית התרופף אמנם בתחלה במדה מרובה וגם לעליות שבטי שם לא היה עוד מחסום ומעצור בעל ערך, וניתן גם מקום להתערבות של עולים בעולים, מהגרים במהגרים. אבל הערך הדינמי אשר לכל אחת

משתי העליות האלה, השמית והבלתי שמית, לא היה שקול זה כנגד זה. השבטים הצפוניים השתלטו על הארץ הודות לטכניקה הצבאית המשוכללת שהביאו אתם, ואילו רבים מבני שם נשארו בחוסר כל כשהיו. ולא זו בלבד, אלא שרבים מבני שם תושבי הארץ — זכויותיהם ונכסיהם הופקעו מידיהם על-ידי הכובשים; ביחוד פגעה כאן ידם ברועים נודדים לחצאין שהכניעום או שגרשו אותם מקרקעות אחוזותיהם שבתחום שלטונם. ועל אחת כמה וכמה שחסמו את הדרך בפני עולים שמיים חדשים והפריעו בעדם לעלות על האדמה. ואל נכון היו גם רבים מתושבי הארץ שנושלו ממשרותיהם לרגלי התמוטטות המשטר הישן, או כאלה שהתרוששו והפסידו את הונם בימי מהומה ומלחמה לרגלי חלופי שלטון. קצורו של דבר: רבים מן ה„גרים" עלו מעלה ורבים מתושבי הארץ ירדו מטה. על העברים במשמעותם הקדומה, היינו: בני מדבר שהחרידו את שלום הארץ והטביעו על העליה השמית את חותמם ושמם. על בני שם לפי יחשם האתני, נלוו כעת גם רבים מתושבי הארץ, שיחשם האתני לא ניתן להגדיר וגם איננו מכריע באותה המדה כמו אצל בן המדבר החי חיי-שבט; מכאן ואילך אחים נעשו לגורל משותף עלי אדמות. שניהם היו חשוכי אמצעים כלכליים, כפופים למשטר אשר אמנם שלטון מרכזי לא ידע אבל תקיף היה מכל המדינות שהיו לפניו; שניהם מתהלכים ונודדים מארץ לארץ וממדינה למדינה לבקש מחיה לנפשם ונפשות ביתם, מוכנים לקבל על עצמם כל עבודה המזדמנת לידם למען השקיט את רעבונם, כל מלאכת שרות צבורי בצבא ה„מלך", או עבודת שדה וגן בבית תושב אמיד. כאן לפנינו לראשונה מעמד חברתי חדש במינו, חשוך-הון וקנין הוא וחפשי לנפשו. השרטוטים האתניים ניטשטשים ונדחים מעט מעט מפני המדיניים-הכלכליים, הבולטים ביתר שאת. במשך זמן קצר נטשטשה משמעותו האתנית של הכנוי ח׳ברו-עברי, ביחוד בפי הדובר הזר שאיננו בקי בתנאי חייו הפנימיים של הקבוץ ומתכוון רק לציין סגולותיו המיוחדות והמובהקות, בכולו או ביחידיו. אז נטפל לשם אתני זה גוון מיוחד וקבע במסבות ידועות את משמעותו של הכנוי כשם של מעמד בעל אורח חיים מסוים.

המפוזר על פני כל ארצות אסיה המערבית ומצרים ותופס מקום מיוחד לפי מצבו הכלכלי, החברתי והמשפטי[26]. החַ'ברו-העברי מופיע לפנינו בארץ ארפחַ'ה (נוזי) כצד אחד בחוזי-השתעבדות; מוכר הוא את עצמו לעבד למלך או לאיש פרטי אמיד, ל„איש גדול", והמכירה נעשית בתוקף „(מוצא) פיו ולשונו" של הנמכר, כלומר: לרצונו, מבלי כל כפיה מצד שלישי. כאן לפנינו צורה של קבלת חסות: ה„גר" מקבל עליו חסות אנשים גדולים ונכבדים מאנשי המקום. „עבד עברי" זה רשאי היה להושיב איש אחר במקומו ולצאת על-ידי זה לחפשי. גם זכויות ידועות בבחינת מצב המשפחה שמורות לו. אין כאן איפוא לפנינו עבדים במשמעותה הרגילה של מלה זו, אין כאן עבד שיש לרבו קנין גם בגופו וגם במלאכת ידיו לעשות בהם כטוב בעיניו; ישנם כאן שני צדדים, עובד-חוסה ומעביד-מגן, יחסם ההדדי המשפטי נקבע לפי הסכם מוסכם לרצון שני הצדדים[27].

גם „אנשי עפר" (עבר) המופיעים בכתבות מצרים מאוחרות יותר כקבוצות פועלי בנין ומכרה בשרות המלך פרושם גם יחש עם ושבט וגם כנוי לקבוצת בני אדם הניכרת בראש וראשונה במשלח ידיה; חבריה הם חיילים שכירים, עובדים בעבודות צבוריות, כגון בבנין מקדשים ומבצרים, רובם ככולם בני שם, גרים לבלי מולדת, תלויים בכל עת בחסד מעבידיהם השליטים וחוסים בצלם[28]. ומובן מאליו כי מדת השעבוד ואופיו המשפטי היה משתנה ממקום למקום ומזמן לזמן, ואל נכון היה קשה במצרים מאשר בארצות פרת וחדקל. ואולם שוה היה מעמד זה בכל מקום בתגובתו הנפשית והחברתית, עוין היה את המשטר החדש ואת אשיותיו, הלא הם האבירים, הרודים בתושבי הארץ; ואל נכון לא פחות מזה שטמו האבירים את אנשי החַ'ברו, שהגיעו לעתים למעלת שלטון בחברה ובמדינה ודחקו את רגלי האריסטוקרטיה הפיאודלית-הצבאית

26) Speiser, ibid.; Alt, Urspr. d. israel. Rechts, pp. 18ff.

27) Saarisalo, Studia Orientalia 5,3 (1934), pp. 34ff.; Chiera, AJSL 49 (1933), pp. 115ff.; ב. מייזלר, שם, עמ' 189—190

28) Wilson, AJSL 1933, pp. 275ff.

השלטת הארץ. בעלי ברית טבעיים לח׳ברו היו שבטי המדבר, קרוביהם בבחינה אתנית, כי רק בעזרת הח׳ברו שבארצות הישוב היו שבטי המדבר מוצאים אחיזה בארץ, ולהפך: רק בעזרת שבטי המדבר היו הח׳ברו שבארצות הישוב יכולים למגר את המשטר השנוא עליהם כשתגיע השעה לכך. ממש כבימי קדם היה יסוד הקשרים האלה הקרבה האתנית והלשונית בין הח׳ברו בארצות הישוב ובין שבטי המדבר, אלא שכלפי חוץ לא היה לו אז אותו ערך חברתי בולט כבתקופה שקדמה לה. ואמנם בתקופה שלאחר כך (ראה להלן), בתקופת התפוררות שלטון הערים בארץ, אנו רואים את הח׳ברו כאויבי מלכי הערים; נותנים הם יד ליריביהם ולשבטים מתפרצים. בעיקר מלכים שמצבם לא היה איתן למדי לעומת יריבים חזקים מהם, או כאלה שיסוד מלכות רחבת גבולות שמש קו-משקולת להלך מחשבתם וליזמתם המדינית, בקשו את ידידות הח׳ברו או ספחו אותם לצבאם כחיילים שכירים.

אל נכון ראשית היות העברים בארץ ישראל נעוצה בתחילת התנועה החורית, — אז נהדפו רבים מתושבי הארץ השמיים ממקומות ישובם ונעו באשר נעו. נלוו אליהם גם בני מדבר ויחד נבלעו בתוך ראשוני הגלים החקסוסיים שהגיעו למצרים. ולפיכך אתה מוצא, כאמור כבר, כי ראשוני-הכובשים החקסוסיים על אדמת מצרים הם שמיים במדה מרובה, ואף חדושים אחדים שהביאו הכובשים מארצות הצפון נתקבלו על המצרים באמצעות בני שם אלה ובצורה שמית מפורשת; דוגמה יפה לכך משמשת המלה „מרכבה", הנהוגה במצרית כמונח טכני למרכבות מלחמה. אולם גם כאן נהדפו במשך זמן קצר היסודות השמיים מפני החוריים והאנטוליים, שדחקו את רגלי השמיים בכל מקומות הישוב וירשו את מקומם בשלטון.

על אדמת ארץ ישראל התחילה באותו פרק זמן גובטת בחוגי העברים תנועה, שעתידה היתה לחולל תמורות מכריעות בהלך הרוח האנושית. בית-אב ממשפחת עברים יצא מארץ נהריים לרגלי מסבות בלתי ידועות לנו. משפחת תרח מוצאה מ„עבר-הנהר", מחרן. בסביבה זו היו מצויים בזמנים שונים מקומות ישוב מכונים בשמות אבות-

המשפחה, הידועים לנו מספר היחש של אברהם העברי לפי המסורה הישראלית: פלג, נחור, שרוג, רעו [29]. החזיון ששמות בתי-אבות עוברים ומתנחלים בשמות מקומות ולהפך הוא די נפרץ בתולדות הימים. שם ראש בית-אב זה שיצא מחרן היה אברהם. הוא המשיך את דרכו מערבה-דרומה והגיע לארץ ישראל. ונראה כי לא יחיד בדורותיו היה במסעיו מערבה; רבים מן העברים הנפוצים על פני אסיה המערבית אחזו במקל נדודים לתור מקום עבודה ומחיה. מי מהם פנה צפונה, מי מערבה ומי מזרחה; רבים מהם אנו מוצאים מלבד בבבל, באשור ובארפח׳ה גם בסוריה הצפונית ובאנטוליה. בראשית המאה הי״ח, מספרת לנו תעודה אחת, גייס מלך חתי אחד שלשת אלפים ח׳ברו כחיל מצב בארצו [30]. על חיילים שכירים מבין הח׳ברו מדובר גם בתעודות אחרות מבוגאזכוי ומאלישאר שבאנטוליה.

אברהם היה רועה צאן ובקר לפי משלח ידו. עליו נלוו רבים מבני משפחתו, ביחוד לוט ובני ביתו וכמו כן רבים מבני שבטו. כמוהם היה אדונם איש עברי („אברהם העברי", בר׳ י״ד, י״ג) שזכה לגדולה, כי לפי מצבם החברתי והמשפטי ניתנה להם לעברים בכל מקום הזדמנות לעלות למעלה בסולם החברה והכלכלה. אולם רוח נדודים פעמה את אברהם ולא נתנתו להשתקע בחרן, מקום מגורי אביו והתנחלות אחיו. אל נכון האציל אברהם מרוחו גם על בני ביתו והנספחים אליו מבני שבטו וה„חניכים", הידועים לנו בשם זה גם מתעודות תענך וממקורות מצריים ואכדיים, ומשמעותם: שכבה סוציאלית מסוימת, מעין משרתי השליט או ראש השבט ו„ילידי-ביתו" [31]. הלך נפש מיוחד במינו היה שורר בחוג זה. עדת-ברית התאגדה למשפחה אחת. במשפחה זו נולדה וטופחה האמונה, כי עתידה היא להיות לגוי גדול, זרע ברכה לאומה גדולה. במרחקי המערב הבלתי ידוע בקשו את מחוז החפץ, שם משתרעת ארץ מיועדת לעם העתיד. אז בא היום ואברהם הודיע למשפחת עדתו

29) Lewy, Rev. de l'hist. de rel. 1934, pp. 45ff.
30) Landsberger, Kleinas. Stud. I (1929), pp. 321ff.
31) Yahuda, Sprache d. Pentateuchs, p. 282.

את מאמר אלהים ופקודתו לנסוע מערבה באשר יסעו—„אל הארץ אשר אראך“. בזרם ההגירה הח׳ברית-עברית נסחפו מערבה-דרומה. בכל הארץ ואף בקצה הדרומי הלך ונוצר אז ישוב חורי ואנטולי, וזמן מועט קודם לכן נוסדה גם העיר חברון. בצדי הישובים החדשים, או המחודשים, בקשו להם מחסה ומפלט משפחות נודדים, או נודדים לחצאין מאז ומקדם או מהגרים מעבר לגבול. אברהם סייר בארץ ישראל התיכונה והדרומית; עלה ובא, כנראה, דרך דמשק ועבר הירדן מזרחה ונכנס לארץ ישראל התיכונה, לסביבות שכם, וירד דרומה, ישב בחברון, בבאר שבע ובגרר. בשנת בצורת ירד גם למצרים. אולם להאחז שם לא חשב וחזר לארץ בבוא הרוחה. על אדמת הארץ נעשה רעיון ההתנחלות קנין מוצק ואחת מאשיות המחשבה הדתית שפעמה במשפחה זו. בלשון פשוטה ונחרתת עמוק בלב שומעיו למד ושנן אברהם לבני משפחתו את רצון אל-שדי שנתגלה אליו: „לזרעך אתן את הארץ הזאת“.

בהתאם להתגבשותה של הכרה זו התרחב חוג פעולתו של אברהם; מכאן ואילך ראה את עצמו קשור בחיי הארץ, סיוריו מקבלים והולכים צביון מיוחד. לא רק מרעה לצאנו הוא יוצא לבקש אלא גם להשפיע על מהלך החיים הדתיים והישוביים הוא נותן את לבו. בקרבת שכם, בית-אל וחברון הוא בנה מזבחות וקרא בשם אלהים, בבאר-שבע נטע אשל וקרא בשם אל-עולם (בר׳ י״ב, ו׳—ח׳; כ״א, ל״ג).

אז באו ימי מעשה ומבחן לאברהם העברי ולמשפחתו בארץ. שגשוגה החמרי והרוחני הביא לידי התנגשויות מבחוץ ופלוגים מבפנים. ההשקפות הדתיות הפנימיות באו לעתים קרובות עד משבר בדרך הגשמתן בחיי המעשה של היחיד ושל כל הקבוץ כלו. בערי המצודות התחילו אדוני הארץ למשול בעריצות רבה בישוב משועבד. שפע החיל בשלטון ואוצרות קנינים חמריים, שהצטברו תחת ידם, ולעומתם ישוב מדוכה ומושפל לדרגה של עבדים-נתינים מנושלים מנחלת אדמתם, חשוכי זכות וקנין ומסורים בידי שרירות לב הכובשים, — כל זה עלול היה למוטט את יסודות ההכרה התרבותית, להתיש את מסורת המשפחה והשבט, וכמעט שמסורת זו אפסה גם אצל המשעבדים וגם אצל

המשועבדים, ולא רק בגבולות הצפון המפותחים מימי קדם, אלא גם בישובי הדרום הקרובים אל המדבר. ולא זו בלבד, אלא גם שבטי-שם נודדים שנכנסו לארצות הישוב התכחשו עד מהרה למוצאם ונבלעו בתערובת גויים. בהתאם לזה היו גם החיים הדתיים פרועים למדי. תערובת מושגי-דת שמיים, חוריים ואנטוליים היתה השלטת בנפשות, וכל זה התגלם מעבר מזה בצורת הפנתיון. בצד אלהויות שמיות מתקבלים ונערצים אלים חדשים, ומאידך גיסא בפולחן, הלובש והולך צורה זרה לרוח השמית המקורית, ולפי מושגי אברהם וחוגו גדול היה אז „עון האמורי". המגע בחיי הישוב והמציאות הבשילו בהלך המחשבה הדתית של אברהם ועדת משפחתו רעיונות מכריעים: דין-אלהים צפוי ליושבי הארץ, שיבה למסורת השבט והמשפחה, למסורת השמית, התנחלות האומה יוצאת חלציו על אדמת הארץ. אז קרא אברהם בשם אלהי אבותיו המתגלה במשטר השבט והמשפחה, בשלשלת הדורות וימות עולם. מכאן רק צעד לרעיון ברית כרותה בין אלהים ובין אבי-האומה. בחזיונות ליל ובהפלת תרדמה כרת א ל-ש ד י (והוא „ אל ההרים", לדעת חוקרים שונים), אלהי העברים, את אברהם ברית עם וארץ[32].

אחד אחד מתבלטים ומתחוורים שרטוטי עדת אברהם בארץ, אחד אחד הם מצטרפים ומתלכדים לדמות דיוקנה של אם-האומה הישראלית והיהודית להבא. טבע הדברים מחייב כי שני סוגי מאורעות היו שותפים בהטבעת חותם על פני החיים בקבוץ הזה ועל תולדותיו להבא: מעבר מזה מאורעות פנימיים, כגון מקרי חייהם של אבות הקבוץ ומשפחותיו הבודדות, ומאידך גיסא מאורעות חצוניים, היינו הזיקה אל הסביבה והתגובה על השתלשלות ההתפתחות בארץ. עוד בראשית הגירתם לארץ נפרדו לוט ואנשיו מעל אברהם והתישבו בערי הככר דרומית לים המלח, בסביבות סדום. אדמת המקום היתה בימים ההם דשנה ופוריה, „כלה משקה". ישוב שמי צפוף התקיים בה למן המאות שקדמו. גם כאן, כבכל הארץ, היה השלטון בידי מושלי ערים:

32) T o r c z y n e r, Bundeslade, pp. 65ff.; A l t, Gott der Väter; L e w y, RHR 1934, pp. 59ff.; A l b r i g h t, JBL 1935, pp. 173ft.

סדום, עמורה, אדמה, צבוים, צוער. ונראה כי בתוך הישובים האלה גבר אז היסוד השמי לפי אפיו האתני והתרבותי, כפי שמעידים בשורה הראשונה שמותיהם של מלכי הערים הללו. ואולי ראו במהגרים העברים, לסוגיהם או לשבטיהם, בעלי ברית נגד כובשי הארץ הזרים העולים עליהם בהשיגים ואמצעים צבאיים. התישבות משפחת לוט בערי הככר גררה אחריה זיקת אברהם וקבוצתו לסביבה זו, כי הברית בין אברהם ולוט לא נתבטלה מחמת פרודם, ואילו למשפחת לוט היה פרוד זה רב תוצאות, כי הקשר בינה ובין תושבי הככר נעשה אמיץ מאד. אולם לגבי קבוצת משפחות-אברהם נודע לזיקתה לערי הככר ערך שונה לגמרי, היינו: מדיני וצבאי. כי באותם הימים, במפנה המאה הי״ח, התקוממו מלכי הככר בשלטון ברית מלכים של עילם, שנער (שנח׳ר שבסוריה) וגוים (ארץ חתים?) [33]. ונראה כי מלכי חמש הערים נסתייעו בעזרתם של שבטי העברים ושבטי „בני קדם". אל נכון היתה גם משפחת לוט בברית עם ערי הככר לפרוק את עול מלכי המזרח והצפון. הללו יצאו והכו את הארץ לאורך כל המסילה, ההוצה את סוריה ועבר הירדן מזרחה ומובילה למפרץ אילת. בהזדמנות זו זיין „אברם העברי" את „חניכיו" ויצא בלוית בעלי ברית מתושבי חברון לדלוק אחרי הצבא ששב דרך עבר הירדן מערבה ולהציל את משפחת לוט ורכושה שנפלו בשבי. בסביבות דמשק השיג את צבאות מלכי הברית, הכם ושחרר את העם והרכוש.

הנתונים הארכיאולוגיים הוכיחו כי תמונה זו, שמקורה במסורת ישראל, מתאימה יפה אל ההוי ההיסטורי שבמאות הי״ח-הי״ז לפני ספה״נ. אל נכון ראו בני הדור את אברהם ועדת משפחתו כראות קבוצה „ח׳ברית" וראשה. חייה הפנימיים של קבוצה זו היו אולי צנועים יותר מעין רואים רגילים, במנהגיה לא ראו דבר מעורר תמהון או יוצא מגדר השגור; „חניכיה", כלומר: נערי המלחמה בשרות נשיאה, לא נבדלו בחיצוניותם מחניכי נשיאי הארץ בדורות ההם; גם התנהגותה

33) Böhl, Zeitalter Abrahams, pp. 15ff.; Albright, Arch. of Pal., pp. 140ff. — בהל מאחר את המאורע עד מפנה המאה הט״ז ואילו אולברייט מקדים אותו כעת למאה הי״ט (שם, עמ׳ 241) על יסוד החקירות החדשות בעבר הירדן.

המדינית, ואולי גם הדתית, לא נבדלה בעיניהם מהתנהגות קבוצות־ח׳ברו אחרות. גם אברהם, נשיא הקבוצה הח׳ברית־עברית הזאת, על כרחו היה נוטה לצד העברים, אחיו לגורל, ולתושבי הארץ הקדומים, אבל כאחד ה„גרים" היה מבקש את ידידותם ובריתם של מושלי הערים מבין התושבים. גם באורח חייה הפרטיים של הקבוצה לא ראו בני הדור דבר פורץ את גדר הרגיל; במשפחת אברהם היו מקובלים גם מנהגים שהביאה אתה מארץ מולדתה, מחרן, ומתבטאים הם לא רק בחיי המשפחה ומשפטיה, אלא גם באורח החיים ובהשקפות הדתיות.

בבחינה דתית עמד אברהם בקשר עם מוסדות הארץ הקרובים לרוחו ולרוח עדתו. דת התערובת שהתפתחה בימים ההם בערי החוף והמישורים, כפי שעולה ביחוד מלוחות שנמצאו באוגרית, זרה היתה לרוח הקבוצה העברית שבראשה עמד אברהם. לעומת זה הוא בא במגע עם מלכי־צדק, כהן אל עליון בשלם, היא ירושלים. ואין זה מן הנמנע, כי המחשבה הדתית בעדת אברהם קבלה התעוררות־מה על־ידי מגע גומלין זה. ויתכן כי נמצאו גם מן המתישבים בארץ שהחשיבו את הקבוצה העברית הזאת בגלל דמותה המיוחדת בבחינת־מה וראו באביה ומנהיגה איש מורם מעם: „נשיא אלהים", אל נכון רוצה לומר: „אלהי העברים", בטוי עומד וקבוע שהיה שגור בפי תושבי אסיה המערבית בימים ההם[34]. דוגמת קבוצות עבריות אחרות של חצאי־נודדים רכש לו אברהם מאת „עם הארץ", כלומר: מאת אדוני חסותו, מקום קבורה בקרבת הישוב החתי שבחברון, את שדה מערת המכפלה, ומאד יתכן, כי מאורע פשוט זה בעיני בני הדור נתיחד גם הוא בדמות הקבוצה בקרבה פנימה ובצורה זו נמסר לדורות הבאים, ואולי ראו בו ראשית הקנין וההתנחלות בארץ מיועדת לבנים.

שרטוטי פרצופה של עדת משפחת אברהם העברי, כפי שהיא מופיעה לפנינו במסורת הישראלית, והנתונים הארכיאולוגיים מתקופת

34) Gustavs, ZAW 1926, pp. 25ff.; Lewy, ibid.

החקסוסים מצטרפים ומשלימים אלה את אלה לתמונה אחידה; מעל רקע ההוי ההיסטורי, החברתי והמדיני, כפי שאנו מכירים אותו לדעת מתוך המקורות מחוץ למקרא [35], בולטת ומתבהרת דמותה הפנימית של קבוצה עברית, קבוצת „גרים ותושבים" על אדמת הארץ. עדת משפחה עברית זו דיה היתה להחזיר בעתיד לכנוי „עברי" את משמעותו הקדומה, משמעות ההתיחדות האתנית והתרבותית, ולו גם בצורה מחודשת.

קבוצת אברהם התקימה בארץ ימים רבים ונזהרה מפני הטמיעה בעם הארץ, כלומר: בעמי התערובת שישבו אז בארץ, השתדלה להתחתן רק בקרובים יוצאי המשפחה או השבט, גם הם ח'ברו-עברים שמיים מארצות נהריים מחבל חרן. הגירת עברים שמיים נוספת הכרח היה לקבוצה הצעירה כתריס בפני הטמיעה ברוב הגדול ובתרבות הארץ. ועל אף הגירה מתמדת מורגשת ירידה בהתפתחותה הפנימית של הקבוצה העברית הנבדלת שבארץ בדור השני, ואז התחולל פרוד גדול בקבוצת אברהם. משפחות שלמות (בני ישמעאל ואדום) נפרדו ונדדו דרומה ומזרחה לים המלח. בשעיר נטמעו בני אדום באוכלוסים החוריים ועברו לחיי ישוב קבוע. בין גורמי ההתפלגות נודע ערך רב גם לגורם הכלכלי; הרבוי הטבעי בנפש וברכוש דרש במפגיע גם התפשטות במקום, אז נעשה המקום צר מהכיל וחלק על כרחו נפרד ללכת למקום אחר לבקש מרעה לצאנו. ובמרוצת הימים מתרופף הקשר בין הקבוצה-האם ששמרה על מסורת אברהם ובין הקבוצה-הבת שיצאה ממנה, עד שגבר הישוב במקום חניתה החדש ובלע אותה. אולם בדור השלישי התחוללה שוב עליה במצב שבטי-העברים הנבדלים שבארץ. ונראה כי אז עלו שבטי עברים חדשים מערבות מסופוטמיה ורבים מהם נלוו על צאצאי העברים שבארץ, אז חלה „התחתנות" בין משפחת העברים שבארץ ובין משפחות עברים שבמסופוטמיה, הפעם, כנראה, „התחתנות" רבת-עם; מהזדווגות זו נולדו שבטים-בנים. ונראה כי השבטים העברים הביאו בידם הרבה מנהגים שהיו מקובלים בחרן, במרכז הישוב החורי, והחזיקו בהם זמן

35) את החומר אספו לוי, אולברייט ובהל במחקרים הנזכרים בהערות 32—33, ועל המצב המדיני במיוחד ראה גם: Alt, Landnahme.

רב גם לאחרי כניסתם לארץ, כגון מיתקן התרפים, כלומר: פסילי-בית, המקנים לבן-הבית שברשותו הם נמצאים זכויות משפטיות מיוחדות בירושה (בר׳ ל״א, י״ט והלאה), חוקי האמוץ (בר׳ ט״ו, ב׳ והלאה), חוק נשואי האמה (בר׳ ט״ז; כ״ט-ל׳) וכו׳ [36].

בתחילת כניסתם לארץ הפילו שבטי העברים החדשים את חתיתם על ארץ ישראל התיכונה, לשבטי הח׳ברו מאות בשנים ואחריהם נדמו; בחרב ובקשת עלו על שכם האמורית-החוית ותפשו אותה. כמה מהם הצטיינו במידות שבהם נשתבחו בני המדבר מאז, בעבדה קשה שמורה לתרבות הישוב ורוה מלחמה וגבורה פעמה אותם: „שמעון ולוי אחים“ כלי חמס מכרתיהם... באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור...“ אל נכון תפסו השבטים האלה עמדה בראש בחיי קבוצת העברים שבארץ; חותם צבאי הטביעו עליה, ואת הנטיה לחיי ישוב ההלישו בקרבה. נסיונות לאחוז בחקלאות שנעשו בימי יצחק אינם חוזרים ונשנים בימי יעקב. לעומת זה צאצאי ראשונים ובראש וראשונה אביהם יעקב, האצילו מרוח המסורת של אברהם על נלוויה הצעירים; אז הוסרו „אלהי הנכר“ והפולחן נתחדש בבית אל (בר׳ ל״ה). מכאן הלכו הלוך ונסוע הנגבה בעקבות ראשוני-הקבוצה ומחולליה. הקשר בין שבטי העברים הנלוים זה מקרוב ובין צאצאי-הראשונים הלך ונעשה אמיץ; אז חלה ראשית תהליך התמזגותם לשבטי ישראל. אולם אין להטיל ספק בדבר כי תהליך זה היה מלא תסבוכת. מעבר מזה הביאו נפתולים פנימיים בין יסודות שונים כל כך לידי התפלגות ודחיה; חלק מקבוצת השבטים העברית הורחק בזרוע והגר לארץ הדלתה, ומאידך גיסא נספחו על קבוצה זו בתי-אב נודדים בערבות הנגב ונקלטו במשך הזמן בתוך שבטי ישראל המתהווים (קין, כלב, קנז). ונראה, כי החלק שהגר לארץ הנילוס המשיך לטפח את המסורת העברית שהביא אתו מארץ ישראל; היה ומפעמת היתה בקרבו ההכרה שמולדתו היא „ארץ-העברים“ (בר׳

36) D h o r m e, RB 1928, pp. 484ff.; S p e i s e r, AASOR 13 (1933), pp. 43ff.; L e w y, RHR 1934, pp. 45ff.; G o r d o n, RB 1935, pp. 34ff.; A l b r i g h t, Arch. of Pal., pp. 137ff.

מ׳, ט״ו) בנגוד לח׳ברו-עִברים סתם, שהיו נפוצים על פני כל אסיה המערבית ומצרים ומולדת מיוחדת לא ידעו. אל נכון באו המהגרים העבריים מארץ ישראל במגע עם יסודות עבריים במצריים גם קודם לכן, ועד מהרה הגיעו למעלת גורם חשוב בחייה הכלכליים והחברתיים של המדינה החקסוסית בארץ הדלתה (יוסף); מעידים על כך שמותיהם העבריים של יעקב-הר, ענת-הר, חור ועוד, שמלאו תפקיד חשוב במצרים בתקופה החקסוסית [37]. זמן מועט לאחרי כן ירד רוב בנינה ומנינה של קבוצת משפחת יעקב מצרימה, לרגלי בצורת ממושכת. ומובן כי הגירה זו כחה יפה היה להאדיר במאד את היסוד העברי במצרים, וביחוד להחיות את המסורת העברית בקרב החלק שנדחה בשעתו שמה ולחזק את הקשר בינו ובין ארץ ישראל.

אולם אז החלה כבר שמשה של מלכות החקסוסים לשקוע. בני מצרים, אשר שטמו בנפש את שלטון חחקסוסים, התאוששו מעט מעט מרפיונם בהנהגת מלכים ומצביאים רבי-כשרון מן השושלת הי״ח במצרים העליונה (נא-אמון—תבי) והתעוררו למלחמת תנופה בכובשי מצרים התחתונה. קשה וארוכה היתה מלחמה זו, אולם סופה היה עטרת נצחון לתנועה הלאומית במצרים ופריקת עול החקסוסים. על אדמת מצרים גופה באו אז ימים רעים לאוכלסין הזרים, דכוי ושעבוד והשמד נכונו לכל אלה שנעשו שותפים למשטר השנוא בשכבר הימים, ואילו סוריה וארץ ישראל נכנסו לפרק זמן חדש תחת שלטון מלכי מצרים.

37) Albright, ibid., pp. 143—4.

ביבליוגרפיה לפרק הרביעי

W.F. Albright, The Historical Background of Genesis XIV. JSOR 10 (1926), pp. 231—69.

The Excavation of Tell Beit Mirsim. AASOR 12 (1932) pp. 19—36; 13 (1933), pp. 75—87.

The North-Canaanite Poems of Al'eyân Ba'al and

the Gracious Gods. JPOS 1934, pp. 101—40.
The Names Shaddai and Abram. JBL 1935, pp. 173—204.
Palestine in the Earliest Historical Period, pp. 219—34.
The Horites in Palestine. Robinson Volume (1935), pp. 9—24.

A. Alt, Die Landnahme der Israeliten in Palästina. Leipzig, 1925.
Der Gott der Väter. Leipzig, 1929.
Völker und Staaten Syriens im frühen Altertum. AO 34,4. Leipzig, 1936.

H. Bauer, Die Gottheiten von Ras Schamra. ZAW 1933, pp. 81—101; 1935, pp. 44—59.
Das Alphabet von Ras Schamra. Halle, 1932.

F. M. Th. Böhl, Das Zeitalter Abrahams. AO29,2. Leipzig, 1930.

E. Chiera, Habiru and Hebrews. AJSL 1933, pp. 115ff.

P. E. Dhorme, Abraham dans le cadre de l'histoire. RB 1928, pp. 367—8, 481—511; 1931, pp. 363—79, 503—18.

R. Dussaud. Quelques précions touchánt les Hyksos. RHR 1934, pp. 113—28.

A. H. Gardiner, Tanis and Pi-Ra'messe. JEA 1933, pp. 122—8.

idem and T. E. Peet, The Inscriptions of Sinai. London, 1917.

H. L. Ginsberg and B. Maisler, Semitised Hurrians in Syria and Palestine. JPOS 1935, pp. 243—67.

A. Goetze, Hethiter, Churriter und Assyrer. Oslo, 1936.

C. H. Gordon, Parallèles Nouziens aux lois et coutumes de l'Ancient Testament. RB 1935, pp. 34ff.

A. Jirku, Die Wanderungen der Hebräer im 3. und 2. Jahrt. v. Chr. AO 24,2. Leipzig, 1924.
Aufstieg und Untergang der Hyksos. JPOS 1932, pp. 51—61.

P. Koschaker, Neue keilschrifttliche Rechtsurkunden aus der el-Amarna—Zeit. Leipzig, 1928.

B. Landsbergr, Habiru und Lulahhu. Kleinasiatische Forschungen I2 (1929), pp. 321—44

J. Leibovitch, Les inscriptions Protosinaïtiques. Caire, 1934.

J. Lewy, Habiru und Hebräer. OLZ 1927, pp. 738ff., 825ff.
Les textes paléo-assyriens et l'Ancient Testament.

B. Maisler, Untersuchungen zun alten Geschichte, etc.

P. Montet, Les nouvelles fouilles de Tanis. Paris, 1933.

J. A. Montgomery — Z. Harris, Ras Shamra Mythological Texts. Philadelphia, 1936.

M. Noth, Erwägungen zur Hebräerfrage. Festschrift O. Procksch (1934), pp. 99—112.

Fl. Petrie, Ancient Gaza I—III. London 1931ff.

E. A. Speiser, Mesopotamian Origins. Philadelphia, 1930.
Ethnic Movemements in the Near East in the Second Millen. B. C. AASOR 13 (1933), pp. 13—54.

M. Sprengling, The Alphabet, its Rise and Development from the Sinai Inscriptions. Chicago, 1931.

J. L. Starkey, Excavations at Tell Duweir. QSt. 1934, pp. 167—170.

R. Virolleaud, Syria 1929ff. (תעודות ראס א-שמרה וקטנה).
La légende de Keret, roi de Sidoniens. Paris, 1936.

R. Weill, La fin de Moyen Empire égyptien. Paris, 1918.

J. A. Wilson, The Eperu of the Egyptian Inscriptions. AJSL 1933, pp. 275 ff.

H. Winckler, Abraham als Babylonier, Joseph als Aegypter. Leipzig, 1903.

W. Wolf, Der Stand der Hyksosfrage. ZDMG 1923, pp. 67—79.

S. Yeivin, The Palestino-Sinaitic Inscriptions. PEQ 1937, pp. 180—193.

ח. א. גינזברג, כתבי אוגרית. ירושלים, תרצ"ו.

י. לייבוביץ, סיני ומדין (מחקר על כתבות סיני). קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה תרצ"ה, עמ' 117—144.

ב. מייזלר, לוחות כרכוך. תרביץ ג' (תרצ"ב), עמ' 184—197.

נ. סלושץ, כנען ועבר. השלח כרך מ"א.

א. ראובני, שם חם ויפת.

פרק חמישי

ימות הכנעני

תנועת שחרור מצרים מעול ההקסוסים, שמחולליה היו מלכי נא-אמון כאמס ויעחמס, מהשושלת הי״ח, נסתיימה לא רק באבדן „שליטי הארצות הזרות" (ההקסוסים) אלא גם הביאה לידי תמורה גמורה בחייה המדיניים של אסיה המערבית במאה הט״ז לפני ספה״נ.

בשנת 1580 בערך הצליח יעחמס לכבוש את חות-ורת היא צוען, בירת ההקסוסים בדלתה [1], לאחר קרב עצום ביבשה ובים. הזרים נשמדו או נכנעו, ולפי מסורה, שנשתמרה אצל מנתו, יצאו אף רבים מהם עם רכושם לאסיה. בזה הונח היסוד למלוכה הלאומית-הצבאית על אדמת מצרים, היא „המלוכה החדשה" אשר במשך מאות שנים הפילה את חתיתה על עמי אסיה המערבית ואפריקה הצפונית.

יעחמס לא הסתפק באחוד מצרים בלבד, אלא רפיון כחם של ההקסוסים שמש לו שעת כושר לשאת את נשקו גם לארצות הצפון, היינו לארץ ישראל. מקור מצרי מודיע לנו על כבוש העיר שרוחן בדרום הארץ על-ידי צבאותיו של יעחמס לאחר מצור שארך שלש שנים רצופות [2]. שרוחן היא כנראה תל-אל-פַארעַה בנחל עזה, מבצר

1) על חות-ערת — צוען ראה: Montet, Les nouvelles fouilles de Tanis; ועל כבוש העיר על ידי יעחמס: Gardiner, JEA 1933, pp. 122ff.; Ed. Meyer, Geschichte II, 1, pp. 47ff.

2) Sethe, ZfAeSp 42 (1936), p. 136.

חקסוסי עצום, שעמד על משמר צומת דרכים חשובות המובילות ממצרים וממדבר סיני אל פנים הארץ [3].

בחפירות שנערכו בתל אל-פארעה נחשפו שרידי בצור כביר ומציאות רבות מימי ההקסוסים, היינו מתקופת הברונזה התיכונה ב׳, המעידים על ערך המקום הזה כמרכז צבאי ומדיני בתקופה ההיא. עם כבוש שרוחן פונתה לפני המצרים הדרך לארץ ישראל הדרומית, גם לחוף הים (דרך עזה) וגם להרים (דרך באר-שבע). ונראה, כי מבצרים שונים בדרום, כגון תל בית מִרסָם (כנראה היא קרית-ספר שבמקרא), גרר (תל א-גֶ׳מֶּה), לכיש (תל א-דויר) ועוד נלכדו ונחרבו אז בידי צבאות מצרים. בשנות חייו האחרונות הספיק יעחמס לחדור גם צפונה עד לפניקיה, ולהרחיב את שלטון מצרים על ערי החוף העשירות ועל דרכי המסחר החשובות. ללא ספק שחקה לו ליעחמס גם השעה; התנאים המיוחדים, שנתהוו בא״י וסוריה לרגלי ירידת מלכות החקסוסים, סייעו בידו להוציא לפועל מסעות נועזים כאלה. בימים ההם חסרות היו ארצות אלה יד מלכדת ומאחדת ואיש מחונן בכשרון לעמוד בפרץ לפני צבאות המצרים. מספר המלכויות היה רב מאד. רק בארץ-ישראל וסוריה הדרומית בלבד מונה רשימתו הגיאוגרפית של פרעה תחותימס הג׳, אחד מיורשיו של יעחמס, לא פחות מ-118 ערי-מלוכה, שהשתתפו במרד נגד מצרים, וברור כי רשימה גדולה זו איננה שלמה כל עיקר. בנקל יכול היה, איפוא, יעחמס להתקדם צפונה, לכבוש מספר מבצרים, לשפוך את ממשלתו על המסילות הראשיות המובילות לסוריה ולערי פניקיה ועל הערים היושבות על ידן. גם יורשיו אמנחתפ הא׳ ותחותימס הא׳ החזיקו במדיניותו התקיפה של יעחמס. ביחוד תחותימס יצא למסע צבאי לארץ ישראל ולסוריה והצליח; את דרכו המשיך עד צפון סוריה בלי לפגוע בהתנגדות והגיע עד גדות נהר פרת. רק כאשר קרב לגבולות נהריים נתקל בכח חזק, היינו במדינת מיתני הצעירה, שמרכזה היה בעיקר בצפון-מערב מסופוטמיה ובירתה וַשּׁוּגָנִי עמדה

3) Albright, Arch. of Pal., p. 53.—זהוי אחר מציע אלט.

בסביבות ראס אל-עין. תחותימס הנחיל מפלה למלך נהריים, לקח בשבי עם רב ושלל עצום. לאות נצחונו ולזכר תפארתו הציג תחותימס גללת-גבול על גדות נהר פרת [4]. אפס כי מסעות יעחמס ותחותימס הראשון לא היו עדיין כבושים קיימים ראויים לשמם; בעקבותיהם לא באו תקונים בסדרי המדינה וארגון האדמיניסטרציה בארצות אלה, וגם רובי המושלים בערי המלוכה סגרו את שעריהם לפני צבאות המצרים ולא נכנעו, אלא חכו לשוב הכובש לארצם.

בעיקר הסתפקו אז המצרים בשדידת הערים העשירות ובהובלת שבויים למצרים וכמו כן בהבטחת הפקוח על הדרכים החשובות המובילות ממצרים לאסיה המערבית על-ידי הצבת חיל במבצרים חשובים, בראש וראשונה בדרום ארץ ישראל ובערי החוף. אולם מאידך גיסא עשו מסעותיהם של מלכי מצרים בשעתם רושם גדול על תושבי אסיה המערבית וסללו את הדרך לפני מלכות מצרים החדשה להעשות כעבור דורות מועטים לגורם החשוב ביותר בחייהם המדיניים של הגלילות האלה.

אמנם לאחר מות תחותימס הא׳ נחלשה לזמן מה השפעת מצרים בסוריה ובארץ ישראל, כי בכל ימי מלכותם של תחותימס הב׳ והמלכה חתפשטות לא נעשה צעד מכריע לחזק את עמדות מצרים באסיה.

בסוף ימי חתפשטות, לפני עלות תחותימס השלישי לכסא המלוכה כשליט יחיד, פרץ מרד כללי בארץ ישראל וסוריה נגד המרות המצרית. אין ספק בדבר, כי למרידה זו קדמו מאורעות חשובים על אדמת סוריה, היינו יצירת ברית עצומה של מושלי הארץ, שבראשה התיצב מלך קדש, היא קדש על נהר אורונטס (היום תל נֶבִּי מִנְד) [5], שהיתה אחד המרכזים המדיניים החשובים ביותר בסוריה באלף השני לפני ספה״נ. ונראה, כי גם יד מלך מיתני היתה בהתקוממות זו. מלכות מיתני תושביה היו בעיקר חורים ותערובת של הודו-אירופיים במעמד האצילים; לאט לאט התגבשה וצפה מתוך מאפלית הנדידות ובליל העמים הצפוניים

4) Meyer, Geschichte II,1, pp. 104—5.
5) Pézard, Syria 1922, pp. 89ff.

בפרק הזמן הקודם והגיעה במאה הט״ו לידי שגשוג מדיני. ביחוד בימי ממשלת סַוּשַּׁתַּר, מלך אדיר ומושל אמיץ כח בן זמנו של תחותימס, הצליחה מדינת מיתני להרחיב את גבולותיה על חשבון שכנותיה אשור במזרח וארץ החתים בצפון-מערב. סושתר נסה לתפוש מקום גם בסוריה ופגע בתחום השפעתה של מצרים, ונראה כי לרגלי פגיעה זו פרצה המרידה בכל רחבי הארץ הכפופה [6]. מיד לאחר שתפס את רסן השלטון במצרים (1477) מהר, איפוא, תחותימס הג׳ לצאת למסע מלחמה לארץ ישראל ולסוריה המורדות. את פרשת מסעו זה תארו סופרי תחותימס ב„ספר הזִכרונות" הרשמי, שקטעים ממנו נשתמרו חרותים במקדש אמון אשר בכרנך „לזכרון עולם". פרטים נוספים על מסע זה ידועים לנו גם מן הכתובת על גללת-גרענית, שנמצאה באחד המקדשים שבסביבות נַפַּטַה בירת כוש לפנים [7].

מתוך ספר הזכרונות למדים אנו, כי בתחילת האביב יצא תחותימס בראש צבאו מסלה (היום תל אבו צֵיפֶּה על-יד אל-קנטרה), עיר בקצה גבול ארץ מצרים מול המדבר [8], ומשם עלה בדרך המדבר המבדיל בין מצרים וא״י לעזה. מעזה המשיך הצבא את מסעו במסילה הגדולה בלי להתקל בהתנגדות מצד האויבים והגיע עד לעיר י ח ם בשרון (היום תל יַמָּא צפונה לטול כרם). בסביבה זו מסתעפות כמה דרכים המובילות מהשרון לעמק יזרעאל: האחת פונה מזרחה ועוברת דרך הגאיות והעמקים אל עמק דותן (בדרך זו עברו הישמעאלים, בראשית ל״ז, כ״ה, כ״ח) וסעיף ממנה יוצא לתענך ונמשך משם לעין גנים; השניה נמשכת צפונה עד לתל אל-אַסַאוִר אשר צפונה לכרכור ועוברת מִשם צפונה-מזרחה במעבר הצר של נחל ערן (ואדי עארה) למגדו, והשלישית עוברת מתל אל-אסאור צפונה ויוצאת לעמק יזרעאל בקרבת יקנעם

6) Meyer, ibid, pp. 125, 133—4; Speiser, JAOS 1929, pp. 270—1.

7) Breasted, AR II, pp. 163ff.; Reisner, ZfAeSp 69 (1933), pp. 24ff.; Yeivin, JPOS 1934, pp. 194ff.; Alt, Pal. Jahrbuch 1936, pp. 10ff.; ייבין, קובץ החברה לחקירת א״י תרצ״ה, עמ׳ 152 ואילך.

8) Albright, JEA 10 (1927), pp. 6ff.

ביחם נודע למלך, כי מושלי כל מדינות סוריה וארץ ישראל ומלך קדש בראשם נתאספו וחונים הם במגדו ומוכנים להתראות פנים עם צבאות מצרים. במועצתו הצבאית הציעו המפקדים לתחותימס לעלות על מגדו באחת הדרכים הכבושות והקלות מבחינה צבאית, היינו בדרך צפת (כנראה בכוון אבו שושה או יקנעם) או בדרך תענך. אבל תחותימס לא הסכים לדעת שריו והחליט להוביל את צבאו דרך ערן „אשר בה יצעד סוס מאחורי סוס", כלומר במעבר הצר והמסוכן של ואדי עארה, אבל יחד עם זה גם המעבר הקרוב ביותר מהשרון דרך רכס ההרים למגדו. למחרת היום באור הבקר עברו צבאות מצרים את נחל עדן, ונכנסו לנחל קין הוא ואדי א-לֶג׳ון דרומה למגדו „וימלאו את מי הנחל", בלי לפגוע בהתנגדות אויביהם, מאחר שה„כנענים" לא פללו לזה כלל, כי המצרים ילכו בדרך הצרה, ולפיכך לא שמו מצב הגנה במקום זה. בהוצאת התכנית הנועזה הזאת לפועל הראה תחותימס לא רק אומץ לב רב אלא גם עשה צעד הגיוני ונכון של מצביא אמתי. בקרב שהתלקח למחרת היום סמוך למגדו נגפו הכנענים לפני צבאות פרעה וינוסו בשבע דרכים" אל העיר בהשאירם שלל רב למצרים, בעיקר את סוסיהם ומרכבותיהם המרובים. ולולא נתנו המצרים את לבם לבזה כי אז היו כובשים את מגדו עוד בעצם היום ההוא. אבל מאחרי שה„כנענים" הספיקו להמלט למגדו ולהתבצר בה נמשך המצור על העיר כשבעה חדשים רצופים. המצרים שפכו עליו סוללה, ובנו דיק עצום, ומגידו היתה סוגרת ומסוגרת, אין יוצא ואין בא. גם הרעב גבר בעיר והציק לתושבים. לאחרונה נכנעו הנצורים לפרעה ורק מלך קדש הספיק להמלט על נפשו לסוריה. שלל רב נפל בידי המצרים: כלי חמדה עשויים נחושת, כסף וזהב, מרכבות וסוסים רבים, כלי זין וכדומה [9]. מושלי הארץ מהרו להודות בשלטון פרעה והביאו את מנחותיהם בכסף ובזהב, בבהמות ובתבואה לרוב. כל השלל הזה ושבויים למאות הובאו למצרים. במשך

9) על מלחמת מגדו ראה: ייבין, שם, שם Alt, PJB 1914, pp. 53ff.; Nelson, The Battle of Megiddo; Garstang, Joshua-Judges, pp. 89ff.

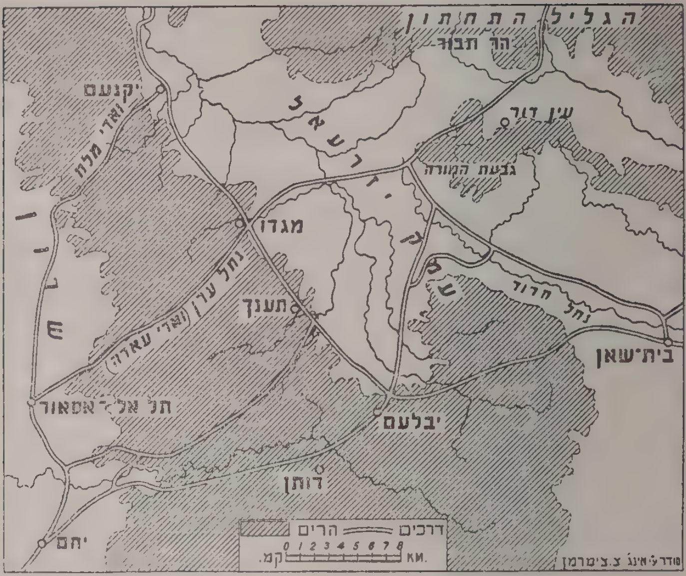

צ י ו ר ב. הדרכים שהובילו מהשרון לעמק יזרעאל.

המסע הזה הספיק תחותימס להכניע גם מספר ערי־מלוכה נוספות, שעמדו במרדן נגד פרעה, היינו ינעם (אולי תל א־נַעַם בואדי פֶּגַ'אס [10]), ינוגס וחרנכר, וכנראה מקומן בצפון ארץ ישראל או בדרום סוריה. הערים הללו פתחו את שעריהן לפני צבאות פרעה וגם מהן נלקח שלל רב ושבויים מרובים, „השדות חולקו חלקות חלקות כמספר שליחי בית המלך... למען קצור את קצירם" ותבואה בכמויות גדולות הובאה למצרים; ליתר בטחון בנה תחותימס מבצר בדרום הלבנון וקרא לו בשמו, ורק

10) Saarisalo, Boundary between Issachar and Naphtali, pp. 111ff.—גרסטנג קובע את מקומה של ינעם באל־עבידיה.

אז שב בראש צבאו מצרימה, מעוטר בזר הנצחון. בזה נסתיים אחד המסעות המוצלחים ביותר בתולדות הארץ. כתוצאה ממנו נפלה כל ארץ ישראל עד ללבנון בידי תחותימס. אבל בזה לא נגמר עדיין כבושה של סוריה, ומלך קדש, ששב לארצו, התאושש ממפלתו במגדו והתחיל לעורר את בני בריתו לפעולה נגד המצרים, ואל נכון לא בלי עזרתו של סושתר מלך מיתני.

תחותימס היה נאלץ לערוך מדי שנה בשנה בחדשי הקיץ מסעות מלחמה לסוריה. בארבע המסעות הראשונים הצליח לחזק את יסודות שלטונו בארץ ישראל, בדרום סוריה ועל חוף הים התיכון, ורק אז כוון את נשקו נגד מרכז אויביו בצפון סוריה, נגד מלכי תוניפ, נְחַשֶׁה וקדש, ובראש וראשונה נגד מלך מיתני. במסעו השמיני (1468) הגיע תחותימס לגדות נהר פרת וכבש את הערים על גדותיו. גם מלך מיתני לא יכול לעמוד בפני צבאות מצרים ונגף לפניהם. ובמקום שתחותימס הא׳ הציב בשעתו גלֹלת-הזכרון הקים גם תחותימס הג׳ מצבת-נצחון על חוף הנהר הגדול. מלכי חת ובבל שלחו לתחותימס מנחות, ללא ספק מתוך כוונה לפייס את פרעה, אך בעיקר מתוך התנגדות למלך מיתני אויבם; אולם במעשיהם אלה היתה הודאה למעשה בזכות שלטונו של פרעה על הארצות הנכבשות. בנצחון זה לא הספיק פרעה לשבור את קשי ערפם של מושלי צפון סוריה ורק במסעות נוספים נגד יריביו הצליח תחותימס לכבוש גם את מרכזי ההתנגדות בסוריה: קדש, תוניפ ועוד, ולהכות מכה נצחת גם את צבאות מיתני על יד ארין שבצפון סוריה. אחרי המסע החמשה עשר שקטו המחוזות הנכבשים ושלטון המצרים בא״י וסוריה היה איתן כל שאר שנות מלכותו של תחותימס הג׳. כל חוף הים התיכון, מאוגרית (ראס א-שמרה) בצפון, וכל פנים הארץ מגדות הפרת בצפון מזרח, כלם נהפכו לגליל-ספר כפוף למלכות מצרים. בשנות הייו האחרונות השלים תחותימס עם סושתר מלך מיתני. ונראה, כי לפי הסכם בין שתי הארצות עברה חלב והשטח שבקצה הצפוני של סוריה לידי מלך מיתני, חלף הסתלקותו מתביעותיו בכל שאר חלקי

סוריה לטובת המרות המצרית [11].

ארץ ישראל בימי תחותימס הג׳ היתה, כאמור, מפולגת ומפורדת למספר רב של מדינות קטנות, ירושת המשטר הפיאודלי מימות החקסוסים. „מלוכה" בפרק זמן זה לא היתה אלא עיר מבוצרת, המתנשאת בראש גבעה, ומסביבה „בנותיה" ו„מגרשיה". 118 ערים כאלה בארץ ישראל ובסוריה הדרומית מונה רשימת תחותימס, והן מיצגות בעיקר רק את המלכויות שהשתתפו במרד הגדול בראשית מלכותו. עליהן יש להוסיף מספר רב של ערים אחרות בדרום הארץ, בהרים ובמחוזות אחרים, הידועות לנו ממכתבי תל אל-עמארנה, ממקורות המקרא ומהתעודות המצריות. אם לדון לפי החומר הזה, הרי היתה ארץ ישראל מיושבת בפרק הזמן הנדון ישוב צפוף למדי, בעיקר בעמקים ולאורך הדרכים הראשיות [12].

רב היה ביחוד מספר הערים הבנויות על חוף הים התיכון והעומדות על תליהן לאורך המסלה הגדולה היורדת מצרימה. דרך זו מלאה תפקיד חשוב מאד בתקופה הקודמת, והיא היתה בחינת עורק החיים הכלכליים, המדיניים והצבאיים של מדינת החקסוסים. גם עם כבוש הארץ על ידי המצרים לא נגרע דבר מחשיבותה, ונהפוך הוא: עוד עלתה מבחינה זו. בקצה הדרומי של ארץ ישראל עמדה שרוחן, עיר בצורה ומקום חניה בדרך. גם גרר (לדעת רבים תל גִ׳מֶּה היום, ויש מזהים את מקומה בתל א-שֶׁרִיעָה) היתה ללא ספק עיר מלוכה חשובה. ערך רב מאד נודע לעזה, מקום מרכז לכחות הצבא ושלטונות האדמיניסטרציה של מצרים בארץ. הלאה צפונה פרחה העיר אשקלון כעיר-נמל ומושב מלוכה, ובסביבותיה הערים יַרְצָה ומְחַזֵּי הנזכרות בתעודות המצריות והיו עומדות, כנראה, בקו הדרך הראשית המובילה מעזה ללוד, אבל לא הצליחו עוד החוקרים בזמננו לקבוע את מקומן. לא מעט היה מספר

11) Meyer, ibid., p. 133.

12) את החומר עיבדו חוקרים שונים, וראה ביחוד Müller, MVAG 1907,1; Weber apud Knudtzon, Die El-Amarna Tafeln II (1915); Meyer, Geschichte II, 1, pp. 83ff.; Garstang, Joshua Judges, passim; Paton, Early Egypt. Records of Travel IV; Albright, Vocalization; Jirku, Aeg. Listen palästin. u. Syr. Ortsnamen (1937).

הערים המבוצרות גם בצלעות הרי יהודה, שעמדו במקומות אסטרטגיים על יד צומות-דרכים המובילות מהשפלה לפנים הארץ, כגון גת (היום עַרַאק אל-מֶנְשִׁיֶּה) ולכיש (תל א-דְוֵיר) וכן עגלון (אולי תל אל-חֶסִי) והלאה צפונה לבנה (תל א-צַאפִי), עזקה (תל זַכַּרִיָּה), ירמות (חרבת יַרְמוּק ?) ובית שמש (תל א-רְמֵיְלֶה), ואם כי ארבעת המקומות האחרונים אינם נזכרים בשום מקור מצרי ובמכתבי תל אל-עמארנה, אך מקורות המקרא והחקירה הארכיאולוגית בהם מעידים עליהם שהיו ערי-מלוכה חשובות בפרק הזמן הנדון. הלאה מזרחה בהרי יהודה ידועה לנו קעילה (היום חרבת קִילָא מזרחה לבית-גוברין) ממכתבי תל אל-עמארנה (בשם קִלְתִּי) כעיר-מלוכה גדולה, ואילו חברון, קרית-ספר (אולי תל בית מִרְסִם) ובקצה הדרומי של רכס ההרים ערד (תל עַרַד) וצפת (מקומה לא ידוע, ואולי יש לזהותה עם תל אל-מִלְחֶ) אינן נזכרות בשום מקור מחוץ למקרא; אף-על-פי-כן אין להטיל ספק בדבר שגם להן נודעה חשיבות מיוחדת כמרכזי מלוכות גדולות למדי, ששפכו את ממשלתן על רכסי ארץ יהודה בצרוף שטחים נרחבים בנגב.

אמנם רשימתו של תחותימס בלבד דיה להעיד על ישוב צפוף מאד בשרון הדרומי, אולם תעודות מצריות נוספות ומכתבי תל אל-עמארנה עשויים להרחיב את חוג ידיעותינו בנדון זה. עיר מלוכה חשובה היתה ביחוד גזר, הבנויה על צומת-דרכים ראשיות המובילות מחוף הים לפנים הארץ וביחוד לירושלים, שהיתה גם היא עיר-מלוכה בעלת חשיבות, כפי שמעידות מכתבי תל אל-עמארנה, אף-על-פי שאינה נזכרת ברשימת תחותימס, יען כי לא לקחה חלק במרד הגדול. הלאה מערבה, בקו הדרך הראשית למצרים, עמדה העיר לוד (ברשימת תחותימס היא נקראת לת׳ן=לדן) ומצפון לה אונו (היום כפר עאנָא) וחדיד (ברשימות תחותימס חדת, היום חרבת חַדִיתֶ׳ה). מרכז כלכלי ומדיני חשוב היתה עיר-החוף יפו; על כבושה על ידי צבאות תחותימס נשתמרה אגדה מצרית[13]. שורה שלמה של ערי-מלוכה עמדו

13) ATAT, pp. 68—9; Tolkowsky, Jaffa, pp. 13—15.

בקו „דרך הים“ בשרון התיכוני והצפוני, היינו: אפק (אולי ראס אל-עֵיְן), שׂוכה (חרבת שְׁוֵיְכֶה), יחם (חרבת יַמָּא), גת-כרמל (היום גַ׳ת) והלאה ערן (היום עארה בואדי-עארה). גם סמוך לחוף הים היה הגון מספר הישובים; ביניהם נודע ערך מיוחד לדאר (היום אל-בֻּרְג׳ ע״י טַנְטוּרַה), עיר נמל ומרכז מלוכה; גם שמה נעדר ברשימת תחותימס, כנראה עקב אי הצטרפותה למרד. לעומת זה מועטות הן הערים בפנים הרי אפרים והרי בנימין, הידועות לנו מהמקורות המצריים, ואף אחת מהן אינה נזכרת ברשימת תחותימס. אבל אין ספק בדבר, כי שכם מלאה גם לאחר התקופה החקסוסית תפקיד חשוב כעיר-מלוכה גדולה, כפי שאפשר ללמוד ממכתבי תל אל-עמארנה, ממקור מצרי מימי רעמסס הב׳, מן המקרא ומהחפירות במקום[14]. וכן היו קיימים בהרי אפרים ישובים, כגון שילה בתוך ההרים ובזק ליד מעברות הירדן. יריחו, בית אל, וגבעון היו בפרק זמן זה ערי-מלוכה חשובות כעדות המקרא, ואילו כפירה נזכרת כעיר מלוכה גם במכתבי תל אל-עמארנה. משאר הערים בסביבה זו נזכרות במכתבי תל אל-עמארנה אילון, קרית-יערים (בשם יַרְמִי), צרעה, בית לחם ש„בארץ ירושלים“ ועוד.

בצפון שטח ההרים מוצאים אנו ערי-מלוכה בקרבת העמקים הפוריים וליד הדרכים המובילות מהשרון לעמק יזרעאל, היינו יבלעם (חרבת בֶּלְעַמֶה) ועין גנים (גֶ׳נִין). עמק יזרעאל על עריו עמד אז בפריחתו; בדרום לרגלי ההרים שכנו מגדו ותענך ליד צומות דרכים ראשיות וביניהן ישבה העיר קדש (היום תל אַבּוּ-קַדַס). מספר רב של ערי-שדה בדרום הגליל ובחלקם הצפוני של הרי שומרון היו כפופות להן; מגדו ותענך נשארו מרכזי מלוכה חשובות במשך כל ימי שלטון המצרים. הלאה מזרחה, ליד הכניסה מעמק יזרעאל לעמק הירדן, שכנה בית-שאן, שנהפכה על ידי תחותימס מעיר-מלוכה למבצר מצרי שומר על „דרך הים“. בסביבותיה מוצאים עוד כמה ערי מלוכה, כגון רחוב (תל א-צַארִם) וחמת (תל אל-חַמֶּה) דרומה לבית-שאן ופחל

14) Garstang, Joshua—Judges, pp. 398f.; Sellin, ZDPV 1926-8; Welter, Arch. Anz. 1932, pp. 289ff.

(פֶּלָּה, היום חרבת פַּחִל) מזרחה דרומה לה, על חופו המזרחי של הירדן. הלאה צפונה בעמק הירדן נודעה חשיבות מיוחדת ל י נ ע ם, שעמדה אולי בקרבת מעברות הירדן בדרך לחורן ולדמשק (תל א-נעם ?). ערי מלוכה רבות מוצאים אנו גם בצפון, בגליל המזרחי; מהן חשובות ביחוד מ ד ו ן (קֶרן חַטִּין), ששכנה במקום אסטרטגי, והיתה קודם לכן מבצר חקסוסי עצום; על חופו של ים כנרת עמדה העיר כ נ ר ת[15] (היום תל אל-עֻרֵימֶה צפונה למגדל). בצפון הגליל המזרחי שכנה עיר המלוכה הגדולה ח צ ו ר (תל אל-קֶדַח), שגם לה נודע ערך רב כבר בתקופה החקסוסית, ק ד ש (תל קַדֶס), ועוד הלאה צפונה א ב ל, היא אבל בית מעכה (היום אָבִּל אל-קַמְח), ע י ו ן ו ל י ש (היא דן, היום תל אל-קאצ׳י). כל הערים הללו שכנו ליד דרכים ראשיות שהובילו מארץ ישראל לסוריה הדרומית והתיכונה, ובעיקר בקו המסילה הנמשכת לאורך העמקים, יוצאת לחמת ועוברת הלאה בבקעת הלבנון צפונה לסביבות נהר אורונטס ולחלב; אין ספק כי בדרך זו ירדו צבאות מלך קדש ובני בריתו לארץ ישראל להלחם עם תחותימס ובה עלו צבאות פרעה לסוריה התיכונה והצפונית. פחות ידוע מצב ההתישבות בגליל התיכוני; לעומת זה מוצאים אנו ערי-מלוכה רבות בגליל המערבי ועוד יותר על חוף הים התיכון צפונה לכרמל. כאן פרח המסחר ביבשה ובים במשך כל ימי שלטון המצרים בארץ. מערי החוף המרובות דרומה ל צ י ד ו ן נזכיר כאן רק את עיר הנמל המפוארת צ ו ר, אשר אמיצים היו קשריה בארץ ישראל, את ח ו ס ה, א כ ז י ב (היום א-זיב) ו ע כ ו (היום תל אל-פְּחַ׳אר על-יד עכו החדשה), שהיתה מרכז מדיני וכלכלי ועיר-נמל חשובה. בסביבה זו, כלומר בפניקיה הדרומית, היה הישוב צפוף מאד, ביחוד בעמק עכו. לא רק התלים הרבים בסביבה זו מעידים על כך, אלא גם המקורות הספרותיים מרבים להזכיר את הערים בעמק פורה זה. מלבד עכו נודעה כאן חשיבות מיוחדת לערי-המלוכה הגדולות א כ ש ף (אולי תל הַרְבַּג׳,

15) בכנרת (תל אל-ערימה) נתגלתה מצבת זכרון מצרית מימי מסעותיו של תחותימס השלישי: Albright-Rowe, JEA 14 (1928), pp. 281ff.

ולדעת אחרים תל כֵּיְסַאן) ו מ ש א ל, שלא זיהו את מקומה עד היום. מסביבה זו הובילו שתי דרכי-תחבורה חשובות לעמק יזרעאל: האחת דרומה ל י ק נ ע ם לרגלי הכרמל (היום תל קֵיְמוּן), שהיתה גם היא עיר-מלוכה, ומשם דרך מעברות הכרמל לשרון או ישר למגדו; והשניה דרך שִׁ מְ ר וֹ ן (היום חרבת סֶמוּנְיֶה) ו ש ו נ ם (היום סולם) שבצפון העמק, גם הן ערי מלוכה חשובות, לבית שאן. הלאה צפונה, בדרום-מערב הרי הגליל, שכנו ערים מספר ליד דרכים שהובילו מחוף הים ומעמק יזרעאל דרך עמק בית-נטופה מזרחה לסביבות ים כנרת ולצפון הגליל; מהן ידועות לנו ממכתבי תל אל-עמארנה ומרשימות תחותימס: חַ'זִ י תְּ שְׁ לְ תִּ י , חַ'שַׁ ב, קֶ דְ ש וֹ ן (תל כיסאן?) ועוד, שהיו ערי מלוכה בנות ערך, ואילו את מקומן המדויק אי אפשר לקבוע עוד היום, וכן העיר ח נ ת ו ן (היום תל אל-בֶּדֵיְוִיֶּה בעמק בית-נטופה), שעמדה על צומת-דרכים חשובה. הלאה צפונה עמדה ב י ת ע נ ת (היום בֶּעְנֶה) ומזרחה, בדרום הרי הגליל ליד דרכי חבור, פרחו ערי-מלוכה שונות, כגון א נ ח ר ת (היום א-נַּעוּרַה), א ד מ ה או שמש-אדום (תל א-דַּאמִיֶּה), ב י ת ש מ ש (אולי חרבת שֶׁמְסִין בואדי פג'אס) וכן ע י ן-ד ו ר (תל אל-עַגְ'וּל על יד אֶנְדוּר), שאינה נזכרת במקורות המצריים, ע פ ל (אולי עפולה בעמק יזרעאל) ועוד [16].

בעבר הירדן מזרחה היה בתקופה זו ישוב פורה בעיקר ב ב ש ן וליד הדרך המובילה מדמשק דרומה-מערבה לארץ ישראל, ואילו ארץ גלעד היתה עדיין בפרק הזמן הנדון בלתי מיושבת, והיתה בעיקרה מקום מרבץ ומקלט למהגרים שמיים נודדים; ישובי העברים, כגון ס ו כ ו ת, פ נ ו א ל ועוד, לא היו עדיין ערים מבוצרות. המצרים שקדו כאן בעיקר על שמירת שלטונם בדרך הראשית ממעברות הירדן לדמשק ולבשן, שהצטיינה בעשרה ובפוריותה. בחבל זה אנו מוצאים מספר רב של ערי-מלוכה, ומהן נזכרות יותר מעשר ברשימת תחותימס. מרכזים מדיניים ומסחריים חשובים היו ביחוד ע ש ת ר ו ת (תל עַשְׁתַּרַה), הנזכרת ברשימת תחותימס ובמכתבי תל אל-עמארנה, ו א ד ר ע י (דֶרְעַה), שגם היא נזכרת ברשימת

16) אדמה וערים אחרות ב„דרך לחורן" נזכרות בעלילת כרת, כפי שהוכיח de Vaux.

תחותימס כעיר-מלוכה. בסביבה זו ידועות לנו גם **בצרון**, היא בצר (היום בֻּצְרַה) **וקנה** היא קנת (היום קַנַוָאת) בחורן, **זר-בשן** (היום אֶזְרַע) בגבול הלג׳ה, **קרנים** (שֵׁיח׳ סַעְד), **נוה**, **טוב**, **משח׳**, **אבל** ועוד.[17] כל הערים האלה עמדו בקשר אמיץ גם עם דמשק וארץ חובה בצפון וגם עם הערים בגלילות עבר הירדן מערבה. ולא לחנם מונים מקורות המקרא בבשן „ששים עיר... כל אלה בצורות חומה גבוהה דלתיים ובריח" (דברים ג׳, ד׳-ה׳), כי הלא החקירות הארכיאולוגיות בתלים שונים, כגון בתל עשתרה, בשיח׳ סעד, בתל מְזֵיריב ועוד, הביאו סמוכים לדבר, כי בזמן הנדון, כלומר בתקופת הברונזה המאוחרת, עברו על החבל הזה ימי שגשוג ופריחה[18]. גם במכתבי תל אל-עמארנה גליל זה נחשב על הארצות העומדות בשגשוגן[19].

מאז נצחון תחותימס השלישי על יד מגדו ותבוסת מלכי הברית הסורית ארך שלטון ממלכת מצרים החדשה על אדמת הארץ יותר משלש מאות שנה. אולם שלטון זה לא שוה היה בכל מקום ובכל זמן. מדת קפדנותו או רשלנותו היתה תלויה הרבה במערכת הכחות הפנימיים שבמדינת מצרים, והכל לפי כשרון המלכים והאישים העוצרים במנגון החברתי והמדיני בממלכה העצומה הזאת. תחותימס לא הסתפק אמנם בכבוש צבאי בלבד, אלא הרבה עמל ומרץ השקיע לבצר את מרות מצרים בארצות אסיה המערבית הנכבשות על ידו והמפוררות ומפורדות ליחידות מדיניות פעוטות; הרבה שקידה שקד ללכד ליחידה אדמיני-סטרטיבית אחת את כל הנפות המשתרעות מגבול מצרים ועד נהר פרת ולהדק את הקשרים בינן ובין ממלכת מצרים.

בשלש דרכים יצא תחותימס לקראת מטרתו זו. את בני המושלים המקומיים הביא מצרימה כבני תערובת. בחצר פרעה היה „זרע המלוכה" חי ונהנה מכל חמודות התרבות המצרית ויחד עם זה יונק וסופג לתוכו

17) Maisler, JPOS 1929, pp. 82ff.

18) Albright, BASOR No. 19, pp. 15—16; No. 35, pp. 10ff.; Alt, PJB 29 (1933), pp. 19ff.

19) ביחוד עשתרות ובצרון, שהיו להן קשרים אמיצים עם עמק הירדן.

רוח אמונים והערצה לפרעה מלך מצרים, „האל הגדול", הנקדש והנורא על סביביו; ובמות אחד המושלים בערי כנען המליכו תחתיו את בנו או את קרובו שנתחנך על ברכי התרבות המצרית והערצת פרעה. לפעמים היה תחותימס אף מחליף מושל חי באחד הנאמנים לשלטון מצרים, בעיקר מבני משפחה שנהדפה ממקומה במלוכה. ומובן מאליו כי תקנה זו הועילה לא מעט לחזק את הקשר האישי בין המושלים המקומיים ובין השלטון העליון במצרים [20].

גם במנהג ישן נושן נקטו תחותימס ויורשיו למען הדק את הקשרים המדיניים והתרבותיים בין מצרים וארץ כנען, דוגמת מעשי-מלכי מצרים הקדומים. בגבל הקימו תחותימס השלישי ויורשיו בתי מקדש לאלהי הארץ הנכבשת ודאגו לשלום פולחנם. שרידי מקדש כזה, שנבנה בבית שאן לכבוד מכל אלהי בית שאן על ידי השלטונות המצריים או בתמיכתם, נתגלו בחפירות המקום בשנים האחרונות [21]; אל נכון היתה זאת דרך בדוקה ומנוסה להתחבב לא רק על המושלים אלא גם על בני מעמדות אחרים מבני העם, בראש וראשונה על הכהנים; מצבות הזכרון לשליטי מצרים שהוקמו בבתי המקדש האלה נתקדשו בקדושת אלהי המקום בעיני ההמון. ואמנם, שמו של תחותימס הכובש הגדול היה נערץ ונכבד מאד בעיני תושבי סוריה וארץ ישראל, וחותמות-חפושית שעליהן חרות שמו של פרעה זה נחשבו עוד מאות בשנים לקמיעות בעלות קדושה ופעולה יתרה.

אולם עיקר השלטון המצרי נתגלה בבצור צבאי ובסדור אדמיניסטרטיבי. ערים שונות בארץ, היושבות על יד צומות דרכים או בנקודות אסטרטגיות חשובות, נהפכו למבצרי-עז, שבהם חנה חיל מצב מצרי ועמדו תחת פקודת מפקד מצרי, כגון שרוחן בדרום, מקומות שונים בלבנון ובפניקיה ובית שאן בעמק הירדן, המצטינת בעמדתה על יד הכניסה מעמק הירדן לעמק יזרעאל ונחשבה בצדק למפתח „דרך

20) ייבין, קובץ החברה לחקירת א"י תרצ"ה, עמ' 149—150.
21) Rowe, Topography and History of Beth-Shan, pp. 10ff.

הים״. לפני הכבוש המצרי לא היתה, כנראה, בית שאן מבוצרת כראוי ונחשבה לעיר-פרזות, ששמשה תחנה לשיירות מסחר ושוק פנימי למחוז חקלאי רחב ידים. תחותימס ויורשיו החלו לתת את דעתם לבצור המקום הזה ולהעמיד בו חיל מצב לשמור על המסילה הגדולה. שרידי הבצור מימי תחותימס נתגלו על ידי החופרים בדדום העיר. ונראה, כי השלטונות המצריים בימי תחותימס הקימו בבית שאן גם מגדל ובנינים לאכסון חיל המצב והקצין המצרי הממונה עליו, דוגמת המגדל העצום ובית ראש המצב מימי אמנחתפ השלישי, שנתגלה בחפירות אלה [22].

כל כחות ההגנה הצבאיים בארץ כנען עמדו תחת פקודתו של מצביא עליון „שר צבאות המלחמה״, שמקום מושבו הקבוע היה, כנראה, בעזה, ועיקר תפקידו היה לדאוג לבטחון הדרכים, לשמש קשר בין המושלים המקומיים והשלטון העליון, וכחו יפה היה גם להטיל ענשים על מושלים בוגדים ומורדים ולהוציאם לפועל. בצד המפקד הראשי לכחות הצבא ישב בעזה „השר״, כלומר: נציב ארץ כנען, מעין ראש השרות האזרחי, ולפקודתו עמדו ה„סוכנים״ (באכדית „רָבִּצוּ״; באחד ממכתבי תל אל-עמארנה מונח טכני-אדמיניסטרטיבי זה מתבאר על יד המלה ה„כנענית״ sâkinu כלומר: סוכן), פקידים שנתן תחותימס על יד מושלי המקום בערי המלוכה. הממונה העליון מטעם פרעה על כל הארצות האלה היה אחד משרי המלך מעין „מיניסטר המושבות״. מושבו הקבוע היה במצרים ורק במקרים דחופים היה יוצא לארץ כנען להשיב את הסדר על כנו. עיקר תפקידו של הנציב („השר״) בארץ היתה גביית המסים ממושלי הערים על ידי הסוכנים המצריים, פקוח על שיירות מסחר, וכדומה. בין הלוחות שנתגלו בבית עַשְׁתַּר-יָשׁוּר מושל העיר תענך (בחפירותיו של א. זלין בתענך בשנות 1902/4) נשתמרו שני מכתבים (כתובים באכדית ובכתב היתדות) שלוחים מאַמַנְחַ׳תְּפָּא נציב מצרים בארץ ישראל היושב בעזה, מרכז האדמיניסטרציה בארץ ישראל, לעשתר-ישור; בהם נציב מצרים

22) Rowe, ibid., p.21; מייזלר, תולדות המחקר הארכיאולוגי בא״י, עמ׳ 137

תובע מאת עשתר-ישור מנחות שונות: סוסים, שמן, „מתנות" וגם „אסירים", כלומר: עבדים שבויי מלחמה. גם ממקורות מצריים אחרים וממכתבי תל אל-עמארנה יודעים אנו כי מלבד מסים רגילים מתנובת הארץ ומתוצרת יד: שמן, יין, בשמים, תבואה, בהמות, סוסים, כלים מכלים שונים וכדומה, היו מלכי מצרים דורשים ומקבלים מן המושלים הכפופים להם גם „אסירים" ושפחות, וזו היתה אחת מצורות העלאת מס. אולם במסים בלבד אין אמנחתפא מסתפק, אלא דורש הוא מעשתר-ישור לשלח לו גם „את אחיו עם מרכבותיהם" והוא קובל שאין בחיל המצב „מחניכי" עשתר-ישור[23]. המושלים המקומיים היו מחויבים לכלכל כל צרכי חיל-המצב בימי שלום וגם לבוא לעזרתו ולעזרת צבאות פרעה העוברים בארץ בימי מלחמה באנשים ובתחמושת. גם עבודות הבנין הצבוריות לטובת השלטון המצרי, בנין מקדשים וביחוד מצודות ומגדלים לחיל המצב, בוצעו בעזרת „אנשי מס" שגויסו על ידי המושלים המקומיים מבין נתיניהם בחזקת יד. לעתים קרובות היו שיירות המסחר המצריות מטעם פרעה עוברות בארץ ומושלי הארץ היו אחראים לבטחונן וחייבים לתת להן אנשי לויה וגם לשמש בעצמם כסוכנים מסחריים בשרות פרעה מלך מצרים; במחוזות החוף היו המושלים שולחים את נתיניהם לפרק מטען-אניות מצריות שעגנו בנמלים, ואילו קרקעות ישובים עזובים הוחרמו ונחשבו לרכוש פרעה וכל עבודת השדה הופקו על ידי נתיני המושל תושבי המקום שגויסו לעבודת אנגריה[24].

סדורים אדמיניסטרטיביים ומשפטיים אלה נקבעו בעיקר על ידי תחותימס השלישי והתנחלו ליורשיו אחריו כמעט לבלי כל שנויים ניכרים; כמאה שנה ויותר לאחרי מלחמת מגדו, בתקופת תל אל-עמארנה, עדיין בעינם הם עומדים. הממונה על כל הנפות הכפופות היה אז יַנְחַם (כנראה שם שמי מערבי), — הוא היה אז „וזיר המושבות" ויד ימינו של המלך אמנחתפ השלישי (1415—1380) בענינים קולוניאליים. לפי

23) מייזלר, ספר קלוזנר, עמ' 45—49 Hrozny apud Sellin, Eine, Nachlese auf d. Tell Ta'annek, pp. 3ff.

24) Alt, Pal. Jahrb. 1924, pp. 35ff.

עדותו של אחד המושלים במכתבו לפרעה הוא, ינחם, „ידע את המצב בארץ"; מטעם פרעה עלה גם פעם לסוריה לחזק את עמדת השלטון המצרי והצליח בשליחותו. מאז לא יצא עוד לסוריה ופקידי המצרים בארץ נהגו לפי הוראותיו. המשרות החשובות ביותר באדמיניסטרציה היו אז בידי שני הפקידים הגבוהים בעזה: האחד ח׳יה, המוכתר בתואר „שר" (rubû), היינו נציב הארץ, והשני חניה, „שר צבאות המלחמה", „מצביא המלך בארץ כנען"[25]. על ידם עזרו, כאמור, הסוכנים; ונראה כי לאלה לא היה מקום מושב קבוע, אלא היו נשלחים לפי הצורך על ידי הנציב לגבות מסים או לסדר את עניני הנפות הבודדות. הנה כי כן מוצאים אנו בתקופה הנדונה את הסוכנים תַּחְמִיָּה בגת-כרמל ובפחל, אַדַיָּה בשכם, בירושלם ובעזה, שֻׁתָּה בצפון הארץ, רְיאַנַפָּה בכמה מקומות בדרום-הארץ ועוד. בצפון הארץ תפס עמדה חשובה איש בשם נַמְיַוָזָה, אחד מתושבי הארץ לפי עדות שמו, והוא היה ממונה מטעם פרעה על סביבות דמשק (ארץ חובה), עבר הירדן מזרחה וחלק גדול של הגליל; ונראה כי כל הארצות האלה היו יחידה אדמיניסטרטיבית, מעין נפה אחת גדולה.

בטרם יתואר משטר כנען מן הרצוי לתת סקירה קצרה על נפתולי השלטון המצרי וזעזועיו במאה ועשרים השנים הראשונות לקיומו בארץ. מיד עם התפשטות הידיעה על מות תחותימס השלישי (1450 בערך) התקוממו מלכי ארץ כנען לפרק מעליהם את עול מצרים, אולם אמנחתפ השני, בנו ויורשו של תחותימס, מהר בשנה הראשונה למלכו לצאת בראש צבאותיו לסוריה, ובין השאר כבש את העיר שמש-אדם בארץ ישראל (בדרום מזרח הגליל; אולי מזדהית היא עם אדמה שבמקרא, היום תל א-דַאמִיֶה מזרחה לתבור), הכניע את נפות הלבנון, עבר את הנהר אורונטס והכניע את העיר ני (אולי קלעת אל-מוצ׳יק) והגיע הלאה עד גדות הפרת. כתוצאה ממסע נצחון זה נכנעו מושלי סוריה הצפונית וארץ כנען וגם מלך מיתני נאלץ לשלח מנחות לפרעה

25) ידיעות החברה לחקירת א"י ב׳, ג׳—ד׳, עמ׳ 39—40; ספר קלוזנר, עמ׳ 45.

מלך מצרים. ברשימת הנפות, שנכבשו על ידו מחדש, נזכרות רת׳נו העליונה, כלומר ארץ כנען והערים חצור, תחש בסביבת דמשק, קדש, חלב ועוד. שלל רב וחמש מאות וחמשים מרינו, כלומר: אצילים (ראה להלן) הביא אמנחתפ השני אתו מצרימה. לאחר מסע זה לא בקר עוד המלך בארץ במשך כל ימי מלכותו הארוכה, אבל נראה כי כבר בימיו התחוללה תסיסה חדשה בקרב מושלי הארצות הנכבשות, לרגלי פעולתם של גורמים פנימיים (שבטי הח׳ברו-העברים, ראה להלן) וחיצוניים, — מלכי מיתני הרימו ראש מחדש ונסו לחדור לסוריה ולחזק בה את השפעתם. תחותימס הרביעי, בן אמנחתפ השני, ראה את עצמו אנוס לצאת לסוריה ולחזק את יסודות השלטון המצרי בארץ; הוא הכה את „השוסים", כלומר: שבטי העברים, כנראה בדרום הארץ, לכד את גזר שמרדה במצרים והעביר רבים מתושביה מצרימה, עלה לסוריה הצפונית וקבל מסים ומתנות מכל הנפות. אולם ימי מלכותו של תחותימס הרביעי לא ארכו; לאחר מסע זה נחלש מחדש שלטון המצרים בארץ ורפיון זה נמשך כל ימי אמנחתפ השלישי (1380-1415), יורשו של תחותימס הרביעי. פרעה זה לא בקר כלל בארץ ישראל ובסוריה ובימיו ניתן מקום נרחב למושלי הארץ ולשבטי העברים לחתר תחת שלטון המצרים בארץ [26].

מימי אמנחתפ השלישי ובנו אמנחתפ הרביעי (1380—1362) נשתמר מקור לא אכזב שממנו שואבים אנו ידיעות על מצב הענינים בארץ ישראל באותו פרק זמן, הלא הם הלוחות שנמצאו בתל אל-עמארנה במצרים העליונה על שפתו המערבית של היאור, בבירתו של אמנחתפ הרביעי. כאן לפנינו ארכיון ממלכתי הכולל מכתבים רשמיים שנשלחו מאת מלכי אסיה המערבית העצמאיים (בבל, אשור, מיתני, חת וכן מאלישה — קיפרוס) ומאת מלכי כנען הסרים למשמעת השלטון המצרי, לפרעה אמנחתפ השלישי ואמנחתפ הרביעי, וכמו כן העתקות מתשובות רשמיות

26) ראה ביחוד: Meyer, ibid., pp. 146—9

שנשלחו מלשכת פרעה[27]. ידיעות נוספות על המצב בסוריה ובארץ באותו פרק זמן אנו שואבים מלוחות שנתגלו בבוֹגַזְכּוֹי, בחרבות בירת החתים באנטוליה לפנים; רבים מהם הם תעודות מדיניות רבות ערך מימי שופילוליומה מלך חתים (בן דורו של אמנחתפ הרביעי) ויורשיו[28].

ברבע הראשון למאה הארבע עשרה היו, אפוא, המצרים עדיין השליטים במצב בארץ ישראל ובחלק גדול מסוריה. ואולם מאז עלה אמנחתפ השלישי לכסא המלוכה הלכה ההשפעה המצרית הלך וירד. נוכח החולשה המדינית והאדמיניסטרטיבית שהראו המצרים הרימה מלכות מיתני ראש. בימי אמנחתפ השלישי פרץ מלך מיתני לסוריה והגיע עד צמר שבפניקיה, ואף לעלות על גבל התכונן. אמנם מלך מיתני לא הפיק את מחשבתו, אולם לא בשל התקיפות המצרית; בינתים התחזקה המדינה החתית באנטוליה ועל אופק המערכה המדינית עלתה מעצמה חדשה, — שופילוליומה מלך החתים הופיע גם הוא בסוריה ואיים על מלכות מיתני לבלוע אותה. אפס כי שופילוליומה היה יריב לא פחות מסוכן למצרים מאשר למיתני. אמנחתפ מהר לשלוח צבא בראש ינחם, אבל זה הצליח להחזיר את ההגמוניה למצרים רק לזמן מועט. בשוב

27) מהלוחות שנמצאו בשנת 1887 בתל אל-עמארנה נתפרסמו 358 בהוצאה המתוקנת: Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln. בשנת 1921 נתפרסמו ששה מכתבים נוספים: Thureau-Dangin, RA 1921, pp. 91ff. בזמן האחרון נתגלו עוד כמה לוחות: Gordon, JEA 1934, pp. 137—8 ו-Dossin, RA 1934, pp. 125ff. על תקופת מכתבי תל אל-עמארנה בארץ ישראל ראה את המחקרים הרשומים בערך Amarna, ב-Enc. Jud. II וכמו כן: Riedel, Untersuchungen zu den Tell El-Amarna Tafeln (1920); Meyer, Gesch. II,1, pp. 334ff.; Alt, Die Landnahme der Israel. in Palästina; PJB 1936, pp. 19ff.; Olmstead, History, pp. 155 ff.; Maisler, Untersuchungen, pp. 28ff. Cook, CAH II, pp. 296ff.

28) את ארכיון מלכי החתים בבוגזכוי גלה ה. וינקלר בשנת 1907. בחפירות שנערכו במקום על ידי וינקלר ואח' נתגלו רבבות תעודות הכתובות אכדית וחתית (הלשון פוענחה בשנת 1916 על ידי ב. הרוזני) וכמו כן בלשונות אחרות (חורית ושפוּת אנטוליה). החומר נחקר ונתפרסם על ידי חוקרים שונים, בעיקר גרמנים. תעודות רבות תורגמו ועובדו בחוברות שונות של MVAeG ו-Boghazköi Studien וראה ביחוד: Weidner, Boghaz. Stud. 8—9 (1923); Friedrich, AO 24,3, וכמו כן: Götze, Hethiter, Churriter und Assyrer (1936); Bilabel, Geschichte Vorderasiens I, passim.

צבא פרעה לארצו התחדשו התסיסות. השלטונות המרכזיים במצרים היו אדישים ורפי-ידים והמצב בנפות הארץ הלך והחמיר. בעיקר הסתפקו שלטונות מצרים במשא ומתן דיפלומטי עם חת ומתני ועם מושלי הארצות הנכבשות והמורדות והתעלמו ככל האפשר מן המצב החמור והפרוע, מן החתירות המתמידות תחת שלום הארץ וכבוד השלטון המצרי, עיניהם טחו מראות את הנעשה והמתרחש ואזנם אטמה משמוע את הקובלנות המרות וקריאות העזרה של נאמני-המלכים במכתביהם לפרעה. בימי אמנחתפ הרביעי באו מים עד נפש,—ואז נאלץ פרעה זה לשלח צבא-אנשים להעניש את המושלים המורדים ואת מחנות השוסים ולהרים מעט את קרן מצרים המושפלת; ואמנם מושלי סוריה וארץ ישראל נכנעו למצרים, אבל לא יד פרעה בלבד גרמה לזה, ביחוד בסוריה התיכונה, אלא בראש וראשונה תקיפותו של שופילוליומה מלך חת. בסוף שנות מלכותו של אמנחתפ הרביעי עלה שופלוליומה על סוריה ומיתני; את מלכות מיתני החריב וספח אותה למדינתו, גם את כל סוריה הצפונית כבש, הכניע אה קדש וירד עד לבקעת הלבנון. כל הארץ הזאת נכנעה למלך חת האדיר. ונראה כי גם אמנחתפ הרביעי השלים עם כבושי שופילוליומה בסוריה. על כל פנים נחלשה יד מצרים מאד מאד בסוף ימיו של אמנחתפ הרביעי ויפה תאר יורשו תותענח׳אמון את המצב: „וכאשר היו שולחים (בימי אמנחתפ) צבא לפניקיה להרחיב את גבולות מצרים לא הצליח לפעול מאומה“ [29].

ירידת קרן מצרים בארצות אסיה המערבית לא היתה תוצאה אך ורק מחולשה צבאית פנימית ומתגבורת יריבים מדיניים כמלכות מיתני ומלכות חת אלא גם ממשטר כנען, כחברתי-אתני וכמדיני. מלכי מצרים, כאדירים כחלשים, לא נתנו את לבם למשטר זה כלל, אם מתוך רגש גאון לאומי ובוז לאנשי ה„ארצות הזרות“, או מתוך חוסר רצון וכשרון ליצור קשר אדמיניסטרטיבי אמיץ בין ארץ מצרים ובין הארצות הנכבשות. גם הכובשים הגדולים לא גלו כל שאיפה שהיא להטביע חותם דמות

29) Meyer, ibid., p. 379.

על המשטר החברתי והמדיני של הישוב והארץ כלה לכל נופיה וחבליה; תחותימס השלישי היה כובש גדול ומצביא נועז, אבל אי אפשר לענד לו גם את כתר המדינאי המרחיק ראות והמארגן האדמיניסטרטיבי המחונן בחסד עליון. מעבר לגבול הסדורים והפעולות הצבאיים לא הצליח ליצור בארץ קרקע העלולה לקלט את השלטון המצרי ולהתקשר אתו קשר של קימא. בעצם מצטייר כבוש הארץ בידי המצרים כהמשך לגרוש החקסוסים וגמר מפעל הצלת מצרים והשמירה עליה מפני סכנת נכרים בעתיד. משנכנעו מלכי סוריה המתקוממים ונשבעו שבועת אמונים לפרעה מיד נסלחה להם חטאתם וחזרו באין מפריע לאחוזות נחלותיהם בשלטון ובקנין, וזכויותיהם המיוחדות שמקדמת דנא אושרו מחדש על ידי המנצח המצרי האדיר. ואם התקיפים שבמלכי מצרים כך החלשים לא כן שכן. תחותימס השלישי, הפותח בפרק הזמן הנדון, היה שקוע בפעולות צבאיות: הסדורים התכניים שהוצאו לפועל בימיו למען חזק את הקשרים התרבותיים בין סוריה וארץ ישראל ובין מצרים היו המקובלים הבדוקים ומנוסים מימים קדומים. ואולם כחם לא היה מכריע לגבי התנאים החדשים המסובכים שבחבלי הארץ הכבושה; אמנחתפ הרביעי, המסיים את פרק הזמן הנדון, היה שקוע בתקונים דתיים במצרים ולבו לא הלך אחרי מעשה גבורה והנהגת המדינה. ועל אחת כמה וכמה היו זרים לרוחו בלבולי תושבי אסיה. במשך כל התקופה הזאת (וגם לאחריה) לא חדשו המצרים שום חדוש אדמיניסטרטיבי נועז העלול לחזק את עמדתם ולהביא בעת ובעונה אחת גם לידי שנוי מכריע בחיי הארץ, מלבד משלח גדודי-ענשים והחזקת חיל מצב בארץ. הפקידים המצריים וכמו כן המושלים המקומיים היו כמעט עזובים לנפשם, ועל כן נלפתה התפתחות-המשטר את דרכה באשר נלפתה ונשמטה מעט מעט מידי המצרים. לגבי מלכי מצרים ערך כפול נודע לה לארץ זו: בראש וראשונה שמשה מדינת תריס כלפי מלכויות מיתני, חת ובבל; מלבד זה היתה מקור הכנסה הודות למסילות המסחר והתחבורה העוברות דרך עמקיה ומישוריה, ואחרון-אחרון: מקום מוצא לתוצרת חקלאית ובסיס לסחר הים. ועל כן הסתפקו המצרים בפקוח על מסלות התחבורה והמשטר

הקיים, בעל בריתם, היינו: בשמירה על האינטרסים הכלכליים של מצרים. תמצית המגמה הקולוניאלית המצרית היו, אפוא, נצול מכסימלי והפיכת מושלי הארץ לכלי מכשיר בידי הפקידות המצרית. כאן מצאה לה פקידות תשושת-כח כר נרחב לקיים את המרות המצרית בעזרת הפרוד והסכסוכים התמידיים שבין מושלי הארץ, ועל אף כל האכזבות הנשנות והחוזרות שנחלה מידי ה„מלכים" הקטנים לא חדלה מסבלנותה ואדיבותה לגבי נכלי הרפתקנים, — גמישה היתה בהסתגלותה לתככי מושלים הפכפכנים ולא פסקה לתת אימון במעשיהם ודבריהם. אבל רחוקה היתה מהכיר את המצב כהוויתו. עם תושבי הארץ לא באה במגע ישר מתמיד ועל אחת כמה וכמה שרחוקה היתה מן התנועה המתמדת של שבטים עבריים שהלכו ושנו מעט מעט את פני הישוב ודמותו החברתית והתרבותית, ושהשפעתם על מהלך הענינים הלכה וגברה ללא מעצור [30]. אמנם אין לכחד, כי בראשית שלטון המצרים, היינו במאה החמש עשרה, עברה על הארץ תקופת גאות כלכלית. המסחר פרץ בארץ. המושל בעיר היה גם הסוחר העשיר במדינתו; בלוחות תענך הנזכרים מדובר לא אחת על עסקי הכסף של עַשְׁתַּר-יָשׁוּר, ובמכתבי תל אל-עמארנה מרובות הן הידיעות על קשרי המסחר עם הארצות השכנות. ארץ ישראל היתה נקודת התפסגות לסחר העולם התרבותי: כאן עברו אורחות הרכולה ממצרים לסוריה ולגלילות נהרים, ובחזרה מבבל, אשור, מיתני וארץ החתים מצרימה. דרך נמלי החוף: אשקלון, יפו, דאר, עכו, וביחוד דרך נמלי פניקיה צור, צידון, גבל, אוּגָרִית עברו מטעני האכספורט מקיפרוס ואיי הים האגיאי לארצות אסיה המערבית [31]. ללא ספק סייעה תגבורת הבטחון בדרכים כתוצאה מפעולותיהם הצבאיות של תחותימס השלישי ויורשיו להתפתחות כלכלית זו. יודעים אנו, דרך משל, כי כבר תחותימס

30) על המדיניות המצרית בארץ בתקופה זו ראה: Meyer, ibid., pp. 134ff.; Olmstead, History, pp. 140ff.; Steindorf, Pharaonenreich, pp. 105ff.

31) Galling, BRL, pp. 261ff.; Olmstead, History, pp. 66 ff. וראת כעת: בן-דור, המסחר בין מצרים וא"י, ספריה לידיעת א"י ט'—י', עמ' 43 ואילך.

בשעתו יצא למלחמה נגד מחנות ה„שוסים“ והדף אותם מגבולות הארץ. אף-על-פי-כן לא התחבב השלטון המצרי על תושבי כנען למעמדותיהם ולשבטיהם, ונהפוך הוא: מדור לדור רבו המרידות, ובקשר עם זה עליתם והתחזקותם המתמדת של השבטים העוינים למצרים. דבר זה הביא לא רק לידי ירידת שלטון מצרים במשך המאה הארבע עשרה, אלא יחד עם זה גם לידי ירידה כלכלית חמורה, שעברה על הארץ בסוף הזמן הנדון, היינו באמצע המאה הארבע עשרה: תנועת המסחר נחלשה במדה רבה, ערי המסחר לאורך קוי המסלות הראשיות ירדו פלאים, דלו או נחרבו לגמרי, הדרכים היו בחזקת סכנה, המסים כבדו ולחצו על ערי המלוכה ומלכיהם; כל זה משתקף ביתר בהירות ברוגז ובכעס העצור המבצבצים ועולים ממכתבי תל אל-עמארנה.

ואולם מי ומי הם המעמדות והשבטים בכנען שחתרו מאז ימי תחותימס השלישי תחת השלטון המצרי בארץ?

לוחות תענך מגלים לנו טפח מן המשטר הסוציאלי שהיה שורר בפרק הזמן הנדון בערי כנען וארצותיהם. בראש ה„מדינה“ עמד ה„מלך שהיה סר למשמעת הנציב המצרי. בתענך, דרך משל, היה בתחלת פרק זמן זה, עשתר-ישור מלך, והשפעתו הגיעה גם מחוץ לתחומי העיר ו„מגרשיה“. הוא היה השליט על נתיניו, מהם גבה מסים ביד חזקה או מעלה מס-עובד על מנת למסור את חלק הארי לידי הנציב המצרי. ה„מלכים“ האלה היו בני המשפחות האצילות, רובם צאצאי השליטים החקסוסיים; ידועים הם מן המקורות המצריים בשם מרינא ומכתב היתדות בשם מַרְיַנּוּ, ופירושו: „אדונים“, „בעלים“ (דוגמת „בעלי שכם“). יש מקום להנחה, כי מלה זאת יסודה בשורש שמי („מרה“, השוה „מר, מרין“ בארמית), אבל יתכן גם, כן כי אין זה אלא כנוי למעמד אצילים שליטים, אנשי הרכב, שהובא לאסיה המערבית על ידי השבטים הצפוניים בתקופה הקודמת. בתעודות תענך ותל אל-עמארנה תופסים מקום חשוב „אחיו“ של המלך, והכוונה היא, ללא ספק, לא רק לאחיו בני אביו או בני אמו, אלא לבני משפחתו בכלל, שמלאו תפקידים חשובים בהנהלת המלוכה כפקידי השליט ושרי חיל. בני

משפחת המלך בעיר-מלוכה כנענית הוו בעיקר את מטה השכבה האצילית של המרינו. למטה ממנה וקשורה בה היתה השכבה הסוציאלית של ה„חניכים", היינו נערי המלך, משרתיו ו„ילידי ביתו". ונראה כי הם הם ה„נערונה" (כלומר: ה„נערים", ראה גם בראשית י"ד כ"ד; שמו"ב, ב', י"ד ועוד) של התעודות המצריות, חיל צבא מובחר בשרות מלכי כנען, ואותו היו המצרים מגייסים בימי מלחמה בארץ. וכבר נזכר, כי נציב מצרי בשם אמנחתפא בא על עשתר-ישור מלך תענך בטענה שישלח לו את „אחיו" עם מרכבותיהם ואת „חניכיו". בצד שני המעמדות האלה היה מעמד חשוב „(אנשי) חָ׳פְּשִׁי", אנשים חפשיים, מעין „עם הארץ", בעלי אחוזות (מתאים ביותר ל„גבורי החיל" שבמקרא) [32].

ואולם מאז שקיעת שמשו של השלטון החקסוסי חלו שינויים בחלוקת הכחות הכלכליים והמדיניים בין המעמדות הסוציאליים. המרינו והחניכים, צאצאי הכובשים ועמודי התוך של המשטר הפיאודלי בתקופה הקודמת, ירדו מעט מעט מגדולתם. לעומתם עלו בעלי האחוזות (אנשי חָפְשִׁי), הסוחרים, בעלי אומנויות, וביחוד הח׳ברו-העברים, כפי שהכרנו אותם לדעת כבר לעיל בפרק הקודם, גם הם מעמד מבחינה ידועה הנמצא במזל עליה, ואולם בראש ובראשונה היו קבוצות אתניות פחות או יותר מסוימות העלולות להשפיע על דמותה התרבותית והחברתית של הארץ. עם שבירת השלטון החקסוסי לא היו עוד שליטי המרינו מושלים בנתיניהם כעולה על רוחם; השפעתם בתחומי ארצותיהם נחלשה בהרבה ולא היו יכולים לגייס את נתיניהם בכל עת. נוסף על זה נשברה גם עצמתם הכלכלית לרגלי לחץ המסים הכבדים שהוטלו עליהם מטעם השלטון המצרי. התרוששות המעמדות העליונים משתקפת בשרידי הבניה בהפירות הארכיאולגיות יפה יפה. לעומת הסוללות הכבירות והחומות השגיאות מימי החקסוסים נראות החומות מימי פרק הזמן

32) Pedersen, JPOS 1926, pp. 103ff.; Alt, Urspr. d. isr. Rechts, pp. 21ff.; מייזלר, ספר קלוזנר, עמ׳ 47

הנדון כלקויות ומשמשות עדות נאמנה לדלדול בוניהם; גאון האבירים הפיאודליים, יושבי הטירות, חלף אזל לו, ולעומתם משתפרים והולכים בתי המעון של מעמדות אחרים בתל בית מרסם ובמקומות אחרים [33]. אבל מעמדות אלה לא היו נחשבים לגורמים מדיניים ראויים לנתינת לב; זכויות להלכה לא היו להם, וגם השלטון המצרי לא שם לבו עליהם, באשר לא היו שותפים להנהגת ה„מלוכה". לפיכך הוטלה כל מעמסת המסים בראש וראשונה על המעמדות השולטים, העוצרים ברסן המלוכה; הם הם שהרגישו בכל כובד הלחץ והשעבוד המצרי והם הם שארבו לשעת כושר להתקומם ולתת יד לממגרי השלטון הרועץ של מצרים, אף-על-פי שמאידך גיסא ממגרים אלה לא היו פחות מסוכנים להם מבחינה מדינית מאשר השלטון המצרי. שתי השכבות הסוציאליות האלה: האצילים וה„חניכים", ירושת המשטר הפיאודלי של תקופת החקסוסים, היו נתונים אפוא בין הפטיש והסדן, בין בעלי בריתם המצריים, שתמכו בעמדתם השלטת במדינה ומוצצים חלף זה את לשדם וכחם הכלכלי, ובין אויבי מצרים, הלא הם המעמדות הנמוכים והשבטים השמיים העולים ממחוזות המדבר, העלולים אמנם לשחרר את הארץ מעול המצרים אך בו בזמן גם לכבוש את השלטון ולקבוע את מהלך הענינים לפי רצונם הם.

שכבה אתנית עבה ובעלת השפעה כבירה השאירו אחריהם שבטי הגויים הקוקזיים והאנטוליים שהציפו את הארץ בימי התנועה החקסוסית; עממים וקטעי עממים רבצו מעל לישוב השמי הקדום. מעט מעט נקלטו ונטמעו בו. בפרק הזמן הנדון בולט בעיקר היסוד החורי הכולל תערובת הודו-אירנית, ויותר מכל שאר גזעי הצפון הטביעו אלה את חותמם על הישוב ועל תרבותו. אולם בעוד אשר בחלק נרחב של מסופוטמיה ובסוריה הצפונית נעשו החורים לכח מכריע בשלטון ובתרבות הארץ, ואף לשונם היתה ללשון הדבור המתהלכת גם במדינת מיתני

33) Albright, Arch. of Pal., pp. 90f.; Watzinger, Denk. Pal. I, pp. 58ff.

וגם בנפות סוריה הצפונית, הנה לא כן בפניקיה, בדרום סוריה ובארץ ישראל; כאן היו החורים רק כעין משקע זר בתוך ישוב שמי, אמנם משקע ניכר וחזק משאר המשקעים הנכרים הפזורים על פני הישוב. רק בדרום הארץ, בהרי יהודה ובסביבות עזה וגרר (כאן ישב השבט החורי „עוים") ועד גבול מצרים ובשעיר, הגיעו החורים לידי צפיפות ניכרת והיו בצד השמיים הנודדים והגודדים למחצה היסוד החזק ביותר; כל זה יוצא ברור גם מתוך מסורת היחש השמור במקרא, גם בספר בראשית וגם בדברי הימים. מתוכם למדים אנו, כי „בני שעיר החורי" הם „ישבי הארץ" בשעיר מימים קדמונים (בראשית ל"ו, כ'), ומתוך לוחות היחש בדברי הימים מתברר, כי עדיין בתקופה הישראלית נותרו בחבלים הדרומיים בתי אבות חוריים ורק מעט מעט נתמזגו ונבלעו בקרב שבטי העברים, בני אדום ובני ישראל. ביחוד מענינת גם העובדה, כי משפחות חוריות הנחשבות על תושבי שעיר, כגון שובל ומנחת (בראשית ל"ו, כ', כ"ג), היו פזורות לא רק בין משפחות יהודה בדרום הארץ — בכלב, בירחמיאל, בשמעון — אלא גם הלאה צפונה, כגון בצרעה, בקרית יערים (דבהי"א ד', ב'; ב', נ'-נ"ה) ועוד [34]. ונראה כי גם החוים והפרזים, שני עמים שבני ישראל מצאו אותם בבואם ארצה בסביבות גבעון ושכם ובהרי אפרים בכלל, לא היו אלא עמים חוריים מעורבים ביסודות שמיים מתושבי הארץ הקדומים או משבטים נודדים. לאור העובדות האלה לא יפלא אפוא, שהמצרים קראו בפרק הזמן הנדון לארץ ישראל בשם „ח'ורו" כלומר: ארץ החורים, ולפי תעודה מצרית מן המאה השלש עשרה (פפירוס אנסטזי ג') „גבול ארץ ח'ורו" הוא מסלה (תל אַבּוּ צִיפֶּה על יד אל-קנטרה) עד חובה בסביבות דמשק. כל ימי מלכות השושלת השמונה עשרה, התשע עשרה והעשרים במצרים, החל מימי תחותימס השלישי, שגור השם ח'ורו — בצד השם העתיק רת'נו — בתעודות מצריות, ואילו במכתבי תל אל-עמארנה

34) Ginsberg-Maisler, JPOS 1934, pp. 256ff.; ראובני, שם חם ויפת, עמ' 137 והלאה.

ובספרות המקרא נקראת הארץ אם בשם העתיק „ארץ האמורי" או בשם „ארץ כנען", שנתחדש כנראה בתקופת החקסוסים ונתקבל גם במצרים בימי השושלת הי"ט [35].

גם אופי השמות הפרטיים ושרידי הלשון המתגלים לפנינו בתעודות ההיסטוריות מן הימים ההם דים לתת לנו מושג ברור על הרכבם המעורב של אוכלסי הארץ בתקופה הנדונה. משבעים ושמונה שמות פרטיים הנזכרים בלוחות תענך יותר ממחציתם הם שמיים, וכן מרובים השמות השמיים על הבלתי שמיים במכתבי תל אל-עמארנה הנשלחים גם ממלכי ארץ ישראל וגם מפניקיה ודרום סוריה. יש כאן התאמה גמורה לעובדה, ששמות מלכי כנען בימי הכבוש הידועים לנו מן המקרא (ספר יהושע) רובם שמיים הם. בין השמות הפרטיים בלוחות תענך בולטים ביחוד השמות „הכנעניים" כלומר: השמיים-מערביים, המורכבים עם שמות אלים שמיים-מערביים, כגון: עבדי-בעל ופי-בעל, אדוני-רם, אחי-ים, אל-רבי, אל-רם, עשתר-ישור,—כלם כוללים שמות אלים ידועים במשפחת האלים השמיים-מערביים („בעל" אלהי הגשמים ושפע החיים, „אדון", הוא נעמן ו„ים" — שניהם ידועים מתעודות אוגרית, „אל" — ראש הפנתאון הכנעני ועשתר — גם הם ידועים לנו מתעודות אוגרית). שמות דומים להם הם מן השכיחים ביותר גם במכתבי תל אל-עמארנה, ומן הראוי לציין כי מצויים הם גם בקרב רמי היחש ואנשי המרינו (עשתר-ישור, מלך תענך; מלכיאל, מלך גזר; עבד-תרשי, מלך חצור; מְתבַּעַל בן לַבַּיָה, מלך שכם, ועוד) וגם בקרב שאר שדרות האוכלוסים. בלוחות תענך השמות החוריים הם בערך החלק החמישי של כל השמות הפרטיים ואילו במכתבי תל אל-עמארנה המנה היא גדולה יותר, וגם הם מצויים בכל השכבות הסוציאליות. קטן בהרבה הוא חלק השמות ההודו-אירניים (אריים). כאמור הגיעו יסודות הודו-אירניים לארץ בשטף העליה החקסוסית בצד החורים. בתעודות תענך מוצאים בסך-הכל שלשה שמות שאפשר לחשב אותם בודאות על קבוצה

35) M a i s l e r, Untersuchungen, pp. 54ff.; A l t, AO 34,4, pp. 24—5.

אתנית זו, ואלה הם לאו דוקא בין רמי היחש, אלא מוצאים אותם ברשימת אנשים הנמנים, כנראה, על משלמי המסים בתענך. אין מקום אפוא לדעה המקובלת, כי הודו-אירניים הוו שכבת אצילים בארץ בתקופה הנדונה. ואם כמה מלכים נושאים שמות אריים מפורשים במכתבי תל אל-עמארנה, הרי כאן רק עדות כי היסוד ההודו-אירני היה די ניכר, אולם לא מכריע. ממלכי כנען בתקופת תל אל-עאמרנה נקראים בשמות אריים בִּירִדְיָה מלך מגדו, אַנְדַרוּתָּה מלך אכשף, שֻׁוַרְדַתָּה מלך קעילה ומלכים אחדים בבשן ובארץ חובה. נאמר כבר, כי במשך התקופה החקסוסית הגיעו לארץ גם קבוצות אנטוליות, היינו חתים ויוצאי קפדוקיה וקיליקיה,—גם המסורת הישראלית שמרה זכרונות ברורים על התישבות משפחות חתיות בחברון בימי האבות. שמות אנטוליים מופיעים בתקופה זו בכל רחבי סוריה וארץ ישראל ושכיחים הם ביחוד באוגרית, ואילו בתעודות תענך רק איש אחד נושא שם אנטולי. גם שם אכדי טהור מוצאים אנו בלוחות תענך, היינו אִלְּלוּ בן זְבִּר-סַן, ונושאו הוא, כנראה, איש בבלי שהתישב בתענך לרגלי משלח ידו במסחר. גם בתקופת תל אל-עמארנה מוצאים אנו בבלים בארץ כנען, שבאו הנה לרגלי עסקיהם[36].

לשכיחותם של שמות שמיים מערביים מקבילה ומתאימה העובדה, שהלשון „הכנענית" (כה רגילים לכנות את לשון השמיים המערביים) היתה לשון הדבור בארץ ישראל, בכל פניקיה ובדרום סוריה; עדות לזה הם יסודות-לשון שמיים מערביים שחדרו למצרית בתקופה הנדונה לרגלי המגע המתמיד של המצרים במחוזות הנכבשים על ידיהם[37]. יתר על כן: מבעד צעיף הלשון האכדית, שבה נכתבו לוחות תענך, תל אל-עמארנה, שכם ועוד, נשקפת „הכנענית", לשון הדבור והשמוש בחיי יום יום. עדות נוספת לזה הריהן הכתבות המועטות הכתובות בכתב האלפביתי „הכנעני" מפרק הזמן הנדון שנמצאו בלכיש, בתל אל-חסי,

36) על השכבות האתניות בא"י בפרק זמן זה ראה: מ י י ז ל ר, ספר קלוזנר, עמ' 48 והלאה; G u s t a v s, ZDPV 1927, pp. 1ff.; 1928, pp. 169ff.; A l t, AO34,3

37) A l b r i g h t, Vocalization; B u r c h a r d t, Altkanaan. Fremdworte u. Eigennamen im Aegytischen.

בבית שמש ולשונן היא שמית מערבית [38]. ואשר לפניקיה, שמלכיה

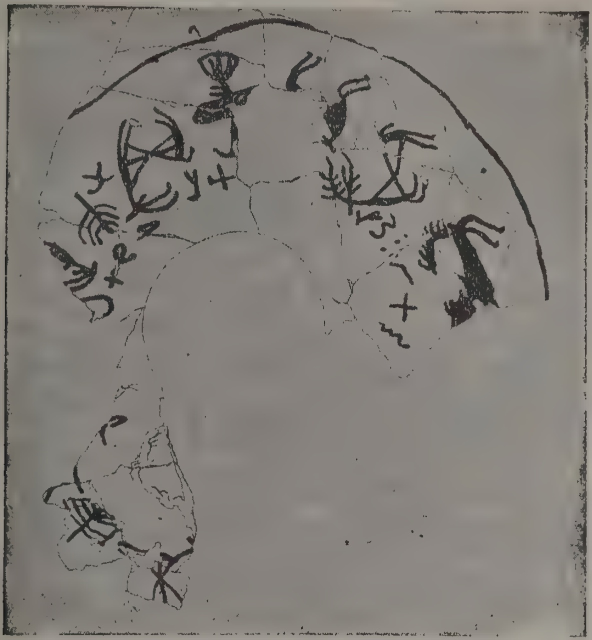

ציור ג. כתובת כנענית מלכיש (ראשית המאה הי"ג):
„מתן. ש]כר. פעל ?]תך / אלת" (הקריאה לפי ייבין).

נושאים במכתבי תל אל-עמארנה כמעט רק שמות שמיים מערביים, הרי הובלט הדבר, כאמור, על ידי התעודות השמיות-מערביות המרובות שנמצאו בראס א-שמרה; רק מועטות שם התעודות הכתובות חורית לעומת הלוחות הכתובים שמית-מערבית, היינו „כנענית". לשון זו היתה אפוא, כנראה, כמו באוגרית כן גם בארץ ישראל, לשון הדבור המתהלכת בארץ, ואילו החורית היתה אחת מלשונות הדבור, אבל

38) W. F. Albright, BASOR No. 63 (1936), pp. 8ff.; Yeivin, JPOS 1935, pp. 98ff.; PEQ 1937, pp. 180ff.; ייבין, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ב', ג'—ד', עמ' 7—9.

לא התופסת מקום בראש.

מן האמור למדים אנו, כי בתקופת תחותימס השלישי ויורשיו היה הישוב בארץ מעורב בהרכבו האתני-תרבותי. במאות הט"ז — הי"ד ירד מעט מעט ערך היסודות הזרים בכל אשר ללשון ולתרבות הארץ; ההשפעה השמית התגברה בכל תחומי החיים והיצירה ובארוך הימים נבלעו היסודות הזרים כליל והתמזגו בתושבי הארץ השמיים הקדומים. התהליך הזה היה אמנם אטי ונסתיים רק לאחר דורות רבים—בימי העליה וההתנחלות הישראלית. אולם טעות היא לחשוב, כי תושבי הארץ השמיים כחם יפה היה להתגבר לבדם על עלית השבטים הצפוניים ולכפות עליהם את שפתם ותרבותם, לולא זרם מתמיד של כחות רעננים באים לעזרתם בדמות שבטי-נודדים שמיים שעלו ובאו מגדות הפרת ומהמדבר הגדול. ראינו כבר, כי ראשית עליה זו חלה בימי שלטון החקסוסים. אז הציפו שבטי רועים את הארץ; בתי אבות, בעיקר מן המזרח—מארצות נהרים וגדות הנהר פרת —, התישבו בסוריה ובארץ ישראל, ועליהם נתוספו מפקידה לפקידה שבטי „בני קדם" מתפרצים בהמוניהם לארצות הישוב, קרובים בגזע, בלשון ובאורח חיים למשפחות המהגרים השמיים מן המזרח; גם הם התחילו להתנחל ולעבר לאורח חיי ישוב בעבר הירדן מזרחה, ביחוד בחלקו הדרומי (אדום, מואב ועמון) וכן בגלעד, על גבול המדבר ובנגב [39]. מכאן חדרו חדירה אטית, פזורה ומתמדת, קבוצות קבוצות, לתוך ארץ ישראל המערבית ונאחזו גם בה. בתוקף התנאים הישוביים והתרבותיים אחיזה זו חלה בעיקר במקומות נחשלים מבחינה ישובית ולפעמים גם בקרב אוכלוסים קרובים למתישבים קרבת גזע ורמת-תרבות [40]. ע"י הישוב הישן עולה ונוצר ישוב חדש קרוב לו ויונק מתרבותו וממסורותיו, נאחז בו וממשיך את

39) G l u e c k , AASOR 14 (1934), pp. 1,14, 82; 15 (1935), pp. 121ff.; BASOR No. 65, pp. 23, 29; B e r g m a n , JPOS 1935, pp. 247ff.; D h o r m e, RB 1931, pp. 371ff.

40) A l t , Landnahme d. Israel. in Pal.; A l b r i g h t , BASOR No. 35, p. 10; No. 58, p. 14.

חייו ואת רקמת-הויתו. בהרי הארץ משני עברי הירדן: בדרום עבר הירדן, בארץ הגלעד, בהרי יהודה ובהרי אפרים היה קיים ישוב כזה מראשית תקופת החקסוסים, מימי האבות. כאן היתה הארץ נחשלת מבחינה ישובית; לא תושבי הארץ הקבועים ולא השליטים המצרים נתנו את לבם לארצות אלה במדה רבה. במקומות הקדושים הקשורים קשר אמיץ בראשוני האבות, בסביבות חברון, בית אל, ושכם, וכן בפנואל, במחנים ובמצפה, פעמה אל נכון המסורה השמית העתיקה ותושבי המקום היו שומרים עליה ומוסרים אותה מדור לדור. ללא ספק היו מקומות אלה נקודות התגבשות תרבותיות וישוביות למהגרים השמיים החדשים שעלו במשך הדורות ההם בעקבות הראשונים. בימי יורשיו של תחותימס הלך וגבר לחץ ההגירה של שבטים עבריים ובני קדם, ולתהליך זה היו תוצאות הרות-הכרעות להבא, כי שבטים אלה לא בלבד שהגבירו את היסוד השמי בארץ וסייעו לקיים בידי האוכלוסים את אפים הקדום ולשמור על מסורות העבר, אלא גם הכשירו את הארץ במדה מרובה להיות נכבשת בידי שבטי ישראל והשבטים הקרובים להם.

כבר תחותימס נאלץ לאחוז בפעולות צבאיות נגד „השוסים" בדרום הארץ, אולם פעולות אלה לא היה סִפֵּק בידן לעצור בעד זרם העברים ובני הקדם, ונהפוך הוא! מאז התחילו ביתר עז להתפשט ולתפס עמדה בארץ, בעיקר בחבלי ההרים, אם כגדודים פושטים או כרועי צאן עוברים עם עדריהם ממקום למקום, ואף כשכירים בשרות מושלי המקום ובעלי בריתם. בקרב השמיים הנודדים והנודדים למחצה המשתקעים בתקופה הנדונה בארץ יש להבחין שתי קבוצות-עמים הקרובות קרבת גזע ולשון: האחת—העברים, והם ה חַ ' בִ ר ו שבכתבי היתדות ו ה ע פ ר שבתעודות המצריות, והשניה—בני ש ת, הם ה שֻ תּ ו שבכתבי היתדות. על העברים כבר דובר במקומו, ואילו אשר לבני שת מן הראוי לציין כי ידועים הם לנו מן התעודות האכדיות החל מן האלף השלישי כנודדים שמיים במרחבי המדבר הסורי ובארצות הפרת; גם בגבולות הארץ מוצאים אותם בזמנים קדומים. בשירת בלעם (במדבר כ"ד, י"ז), דרך משל, נאמר: „דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב

וקרקר כל בני שת״. כאן אפוא מואב ושת מקבילים זה לעומת זה, ומאד יתכן כי מסורת עתיקה לימים היתה מקשרת את מואב עם קבוצת השבטים השתיים. בלוחות תענך מכונה אחד האנשים הנקרא בשם זְרָיָה (או צְרָיָה) בשם איש שְׁתִי, ובמכתבי תל אל-עמארנה נזכרים בני שת בצד הח׳ברו-העברים; לפי מקור בבלי יצא כַּדַשְׁמַן-אֶנְלִיל מלך בבל (בראשית המאה הארבע עשרה) להלחם בשֻׁתים במדבר סוריה, הכניע אותם ופנה את הדרך לסוריה; מכאן שבפרק הזמן הנדון היו בני שת אחת מקבוצות השבטים החשובות בקרב נודדי המדבר הסורי בצד הח׳ברו והאח׳למו; אלה האחרונים ידועים לנו גם ממקורות אשוריים כתושבי המדבר הסורי בגבולות מסופוטמיה שקדמו לארמים [41].

העצמאות הפנימית הנרחבה של ערי המלוכה בכנען, ירידת האצילים וחלופים מתמידים וחותכים באוכלוסים על ידי עלית שבטי-ח׳ברו ובני קדם, רפיון השלטון המצרי מצד אחד ומאידך גיסא לחצו על מושלי המדינות,—כל הגורמים האלה וכיוצא בהם דים היה לחתר חתירה עמוקה תחת המשטר בכנען ולהוליד צורות מדיניות חדשות. חבילות ישנות נתפרדו ונתפוררו ואגודות אחרות ירשו את מקומן, נתקשרו והתלכדו לחטיבות חדשות, מעין „מלוכות בתוך מלוכות״. על רקע הזעזועים האתניים-חברתיים והתמוטטות המדינית התרקמו יצורי-ארגון בגלילות ובשבטים בעלי מגמות חדשות ושונות תכלית שנוי מאלה ששררו בערי המלוכה בכנען. בצפון הארץ נוצרה „א ר ץ ה א מ ו ר י״; גבולותיה הגיאוגרפיים לא היו קבועים ועומדים, אולם השפעת מושליה השתרעה במערב עד ערי פניקיה, בצפון עד ערי המלוכה ני, קַטְנָה וגְחַ׳שֶׁה, בצפון-מזרח עד גבול מדינת מיתני ובמזרח פגעה במדבר סוריה ובארץ חובה [42]. מדינת אמורי זו נוצרה, כנראה, בימי יורשיו של תחותימס השלישי, ויתכן כי יד מלכי מיתני עמדה להם למארגניה הראשונים. יש מקום להנחה כי עבד-אשרת, אחד ממיסדי ממלכת האמורי הזאת הצליח עוד

41) D h o r m e, RB 1928, pp. 492ff.; F o r r e r, RLA I, pp. 57f.

42) M a i s l e r, Untersuchungen, pp. 28ff.; T h. B a u e r, ZA 1929, pp. 148ff.; D h o r m e, RB 1930, pp. 168ff.

בימי תחותימס הרביעי להרחיב את גבול השפעתו בסוריה בעזרת הח׳ברו. עבד-אשרת זה, המושל הראשון במלכות האמורי בסוריה הידוע לנו מן התעודות ההיסטוריות ששרדו אלינו, היה סר מתחלה למשמעת מלך מיתני ושולח לו מסים בקביעות, אבל ללא ספק יש קשר אמיץ בין הקמת הממלכה האמורית בסוריה ובין התפשטות הח׳ברו בכל רחבי הארץ, ויש אף סוברים, כי משפחת עבד-אשרת היתה ממוצא ח׳ברי. ואמנם ניתן להאמר, כי הח׳ברו תפסו אז מקום חשוב בחיי סוריה ובכמה מקומות הצליחו אף ליסד בתי-מלוכה משלהם. הנה כי כן מוצאים אנו, דרך משל, אחד מאנשי הח׳ברו מושל בארץ בַּרְקָה שבצפון סוריה (בסביבות אוגרית) [43].

את הידיעות הראשונות על השתלשלות זו אנו שואבים מאחד המכתבים שנשלח מרִב-הַדִּי מלך בבל, יריב ואויב לעבד-אשרת ועבד באמן לפרעה אמנחתפ השלישי: „מאז שב אביך (תחותימס הרביעי) מצידון—ולמן הזמן ההוא נתנו הארצות את ידן לאנשי ח׳ברו“. מכאן שכבר בימי תחותימס הרביעי נטו תושבי הארץ לה׳ברו, וכפי הנראה ממכתבים אחרים הרי היה זה בעיקר עבד-אשרת שהתיצב בראש גדודי הח׳ברו והמריד את הארץ נגד השלטון המצרי. בערי החוף ערקה, צור ועוד הרגו בני מפלגתו את מלכי הערים, מלכי ירמות וצידון מהרו להצטרף לעבד-אשרת, ואילו לרב-הדי מלך גבל נשקפה סכנה מתמדת מצד המפלגה בעירו הנוטה לאנשי הח׳ברו ולעבד-אשרת. סכסוכים אלה שמשו להם למלך מיתני ולמלך החתים שעת כושר לתקוע יתד בסוריה. בזכר כבר, כי בימי אמנחתפ השלישי חדר מלך מיתני לסוריה, הגיע עד צמר והשחית את הארץ. גם עֲזִרוּ ואחיו בני עבד-אשרת המשיכו במדיניות אביהם התקיפה; עם מלך חת כרתו ברית והוסיפו לחתר תחת שלטון מצרים ביתר עוז ומרץ בעזרת גדודי הח׳ברו. הם באו בקשר גם עם בעלי המפלגות הנוטות אליהם בערי סוריה התיכונה והחוף וכבשו עיר אחרי עיר. גם מלך קדש על נהר אורונטס וכמה

43) Lewy, OLZ 1927, p. 827; Forrer, RLA I, p. 401.

מושלים בפניקיה (עד אוגרית בצפון), בבקעת הלבנון ובארץ חובה התחברו אליהם, וגם בארץ ישראל מצא עזרו בעלי ברית. לעומת זה נטו למצרים מלבד רב-הדי מלך גבל, כאמור, כמה מלכים בסוריה הצפונית (נח׳שה, קטנה, טוניפ ועוד); ללא ספק הבעיתה אותם הצלחת היריב החזק הזה וגם פחד בעלי בריתו החתים נפל אליהם וראו במצרים מגן ומשען ביום צרה. אולם בהתפתחות זו לא חלו כמעט שום שנויים מכריעים כל ימי אמנחתפ השלישי ואמנחתפ הרביעי. רק בסוף ימי פרעה אחרון זה נשלח, כאמור, צבא מצרי לסוריה לגולל מעט מחרפת שם מצרים,—ואמנם נכנעו כל מושלי סוריה וארץ ישראל למצרים וגם עזרו השלים עם אדונו. אך בנצחון מצרים זה יד היתה למלך חת; ימי שלטון מצרים בסוריה התיכונה היו בין כך ובין כך ספורים, כי ימים מועטים לאחר מכאן עלה שופילוליומה מלך חת וכבש את כל הגלילות האלה עד לבקעת הלבנון. כל החבל הזה נכנע למלכות חת וגם עזרו על כרחו הכניס את צוארו גם הוא בעול מלך החתים[44].

התסיסה הגדולה בסוריה הכתה גלים בכל חלקי ארץ ישראל; גם כאן פרצו סכסוכים בין המושלים לבין עצמם ועלו למעלה ראש לרגלי תגבורת העליה הח׳ברית וירידת השלטון המצרי. על מצב העניינים בצפון הארץ ובבשן בימי אמנחתפ השלישי ואמנחתפ הרביעי נוסכים אור בהיר מכתבי נַמְיַוָזָה, מי שהיה, כאמור, ממונה על חבל זה מטעם פרעה. בצפון נאבק נמיוזה עם עזרו ועם איתוכמו מלך קדש ובעלי בריתם מבין מושלי חובה ובקעת הלבנון ועם גדודי הח׳ברו עוזריהם הוא התאמץ להחזיק מעמד בתחש ובדמשק, אולם נראה, כי שתיהן נפלו בידי אויביו. נמיוזה אסף, כנראה, מספר מלכים מצפון הארץ ויצא בראשם להלחם נגד עזרו ואיתוכמו בבקעת הלבנון, אבל ללא הצלחה, כי העזרה המקווה ממצרים לא באה. גם בתוך תחומי שלטונו של נמיוזה קם לו אויב, והוא בִּירִידַשְׁוָה, כנראה מושל העיר ינעם. על

44) את הידיעות הללו שואבים אנו בעיקר ממכתבי תל אל-עמארנה ומתעודות בוגזכוי־ וראה את הספרות הרשומה לעיל בהערות 27—28.

כל פנים סגרה ינעם את שעריה בפני נמיוזה, ובאחד המכתבים מסופר, כי בירידשוה לקח מרכבות בעשתרות ונתן אותן לאנשי הח׳ברו. וכנראה השתרע הוג השפעתו של נמיוזה הרחק דרומה; אחד המושלים קובל עליו באזני פרעה, כי לא פעל מאומה נגד בני לביה, הלא הם מושלי שכם וסביבותיה, ובני בריתם מבין אנשי הח׳ברו, שהתפרצו לעמק יזרעאל ופשטו שם. באחד ממכתביו מודיע אמנם נמיוזה, שאסף את צבאותיו, מרכבותיו ואחיו, את אנשי הח׳ברו והשְׁתִּי (כי גם לו היו גדודי שכירים מביניהם), אולם לא הצליח להשיב בתחומי שלטונו את השלום והסדר על כנם כל ימי תקופת מכתבי תל אל-עמארנה. בחבל זה עלתה בפרק הזמן הנדון לגדולה מיוחדת העיר חצור שבגליל העליון. מלכה עבד-תִּרְשִׁי הצליח בעזרת בני בריתו הח׳ברו להטיל את מרותו על ערים רבות בגליל ולהרחיב את גבולות השפעתו עד פחל בדרום ועד עמק עכו במערב. אַיָּב (איוב) מלך פחל מודיע לפרעה, כי עבד-תרשי לקח ממנו שלש ערים; גם אבימלך מלך צור מתאונן עליו באזני פרעה. נראה, אפוא, כי כבר אז הגיעה חצור למעלת ממלכה רחבת ידים החשובה ביותר בגליל המזרחי וערכה זה במאות הארבע עשרה והשלש עשרה עולה לפנינו גם מדברי המקרא: „כי חצור לפנים ראש כל הממלכות האלה“ (כלומר: של הממלכות בגליל, יהושע י״א, י׳). גם איב מלך פחל לא החזיק מעמד ימים רבים לפני אנשי הח׳ברו ולאחרונה נצטרף אליהם ומרד בשלטון המצרים.

גם בגליל המערבי רבו הח׳ברו בכל הארץ ומצאו להם בני ברית מבין המלכים המקומיים. מאחד המכתבים נודע לנו, כי אנשי הח׳ברו כבשו עיר אחרי עיר בסביבות בקעת בית נטופה (היום סַהְל בַּטּוּף) ועמק עכו בעזרת מלך תְּשֻׁלְתִּי (עיר בגליל המערבי): „והנה הח׳ברו לכדו את העיר מַחְ׳צִפְתִּי (אולי חוצפת בבקעת בית נטופה הידועה ממקורות מאוחרים) ויבזו את שלל העיר וישרפוה באש“, וכן עשו גם לגילון, מגדל (כנראה מֶגְ׳דֶל על יד אושה), אֻשְׁתִּי (אולי אושה, כיום חרבת הוּשֶׁה), ונסו לכבש גם את העיר חַ׳זִי, אבל הוכו ונהדפו על ידי מַיַּרְזַנָּה מלך ח׳זי. את הישובים תְּשֻׁלְתִּי וחַ׳זִי אנו מכירים כערי

מלוכה בגליל המערבי מתוך רשימת תחותימס השלישי [45]. רעיעות הבטחון בחלק ארץ זה עולה לפנינו גם ממכתב מלך בבל השלוח לפרעה אמנחתפ הרביעי, בו מתאונן הכותב כי שנים ממלכי כנען, שֻׁם-הַדָּה מלך שַׁמְחוֹן (היא שִׁמרון בעמק יזרעאל) ושְׁרַתָּה מלך עכו, התנפלו על שיירת סוחרים בבליים ועל אחיטב שליחו בעיר חנתון (היום תל אל-בֶּדֵיְוִיֶּה בבקעת בית נטופה), הרגום ובזזו את מטענם ורכושם.

לחץ שבטי החִ'ברו-העברים וחדירתם מהרי אפרים ומעבר הירדן נתנו את אותותיהם לא רק בהרי הגליל, אלא בראש וראשונה בעמק יזרעאל ובעמק בית שאן. בכל מקום הופיעו העולים בהמוניהם ותנועתם קבלה צורה של זרם-הגירה כביר-כח. ראינו כבר, כי בתקופה החקסוסית השתקעו בסביבות שכם משפחות עבריות שהתיחסו על יעקב; על התישבות זו נשתמרו ידיעות בודדות גם במקרא (בראשית ל"ד; מ"ח, כ"ב). ונראה, כי אחרי העברים הראשונים חדרו לחבל ארץ זה גלי עברים נוספים, ולאחר כמה דורות היו ליסוד בעל ערך ומשקל בקרב הישוב הכללי. קרוב לודאי, כי גדודי העברים היו עולים לחבל הרי אפרים ב„דרך השכוני באהלים" (ראה שופ' ח', י"א) והיו עוברים את הירדן על יד אבל בית מחולה (היום אולי תל סְפְרִי) או על יד אדם-העיר. עם נפילת בזק (היום חרבת אִבְּזִיק), שעמדה על משמר הכניסה מעמק הירדן לתוך ארץ ההרים, הנקל היה למחנות העברים לחדור אל הרי מנשה ואפרים לבלי מעצור ומכשול. וגם ראינו כבר, כי הישוב הקבוע בחבל הרים זה היה עדיין דל וכמעט כל הערים נתרכזו בעמקים הפוריים שבצפון (כגון יבלעם, דוֹתן, שכם), או בחלקו הדרומי של ההר (בית-אל, גבעון ועוד), אבל לב ההרים עדיין היה מכוסה יערות ולבלי ישוב קבוע ונאחז באדמה. העברים יכלו, אפוא, בנקל לתפוס בו עמדה, למצוא בו מקומות מרעה, לברא את היער ולהכשיר שטחים נרחבים להתנחלות וליסוד ישובים חדשים (ראה יהושע י"ז, ט"ו—י"ח ולהלן) [46].

45) מ י י ז ל ר, תקופתנו א' (תרצ"ג), עמ' 354.

46) Albright, BASOR No. 35, p. 6 והלאה; תקופתנו א', עמ' 361

בתקופה הנדונה מוצאים אנו רק מלוכה אחת בעלת חשיבות במרכז חבל ההרים, והיא שכם. „בעלי שכם" עמדו בזמן הנדון בקשרי ידידות עם העברים-הח׳ברו, ובעזרתם התאמצו להרחיב את גבולות מלכותם והשפעתם עד לעמק יזרעאל בצפון ועד גזר וירושלים בדרום. לַבַּיָה, מושל שכם בתקופת אמנחתפ השלישי ואמנחתפ הרביעי, היה כנראה אחד מצאצאי השליטים בעיר זו מימי החקסוסים; על כל פנים הוא מזכיר באחד ממכתביו, כי גם אביו ואבי אביו היו עבדי פרעה, כלומר הם היו סרים למשמעת פרעה מאז ימי תחותימס השלישי. מכתבי מתנגדיו מעידים, כי עוד בימי אמנחתפ השלישי נסה לביה להקים את הארץ נגד השלטון המצרי ולעורר מרד כללי בארץ ישראל התיכונה, ולא לחנם מודיע פוּתִיחֵ׳בָּה מלך ירושלים, כי „לביה וארץ שכם נתנו לח׳ברו" (כלומר צידה וכל מיני מצרכים). בתחלה היה רב מספר אויביו: בירדיה מלך מגדו ומושלים אחרים בצפון, וכן מושל גת-כרמל בשרון ומושלי ירושלים וגזר, אבל על ידי איומים ולחץ מצד הח׳ברו, ואולי גם בעזרת שוחד ובהשפעת חשבונות דינסטיים, הצליח בסוף חייו לרכוש לצדו את תַּגִי מלך גת כרמל ואת מלכיאל מלך גזר; מ„קואליציה" זו של מושלי ארץ ישראל היתה צפויה סכנה רבה לשלטון המצרי ולנאמניו בארץ והתישה מאד את יד שומרי הסדר הקיים ובטחון המשטר והדרכים; מכאן ואילך הותר להם לעברים לפשוט בלי פחד במחנות גדולים בכל א״י התיכונה, לשדד אורחות סוחרים ועוברים בודדים ולהטיל „מסים" (ביחוד צרכי אוכל), ולא היה מי שימחה בידם. מאחד המכתבים נודע לנו, כי לביה כבש את שונם, ברקון (היום שיח׳ בַּרְקוּן מערבה לבית שאן) וערב (כנראה צַרַאבֶּה דרומה לעין-גנים) ונשל את תושביהן מעל אדמתם, וכן כבש את גת-רמונים (אולי רְמַאנֶה על יד תענך). כל המקומות הללו היו קודם לכן ערים חשובות, ואחדות מהן גם ערי מלוכה, אבל הפסידו על ידי פעולותיהם של לביה והח׳ברו את ערכן וירדו לדורות רבים מעל פרק ההיסטוריה [47]. בקשר עם כבושים אלה עומדת, כנראה,

47) Alt, PJB 1924, pp. 35ff.

גם הידיעה, כי אנשי תגי מגת כרמל התבצרו בבית שאן, ואולי גרשו משם לזמן מה את חיל המצב המצרי. גם תושבי מגדו סבלו רבות מתגרת יד לביה ובני בריתו הח׳ברו. מלכות מגדו הקיפה בזמן ההוא חלק גדול של העמק המערבי ואף ישובים בדרום הרי הגליל (העיר יפה, אולי יפיע שבמקרא, היום יאפָא בקרבת נצרת), ובירידיה מלך מגדו היה עבד נאמן לפרעה. בירידיה מתאונן במכתביו, כי יומם ולילה הוא שומר על מגדו, במרכבות ובצבא הוא מגן על חומות העיר, כי יד הח׳ברו ולביה גברה בארץ. גם אנשי תענך הקרובה למגדו, ואולי גם כפופה לה, גרשו את מלכם ונצטרפו לאויבי פרעה, כלומר נתנו יד ללביה. אך ללכוד את מגדו לא יכלו לביה והח׳ברו, ונהפוך הוא: בירידיה הצליח לתפוס את לביה ולפי דרישת המצרים הסגיר אותו לידי זורַתָּה, הוא שורָתָּה מושל עכו, על מנת להביאו באניה מצרימה, אך לביה הצליח לשחד את זורתה וברח בדרך בהיותו בחנתון. אפס, כי כעבור זמן-מה נהרג לביה בידי אנשי גינה, היא עין-גנים. ונראה, כי מאז התחזקה מגדו והשפעתה גדלה, ואולי נהדפו הח׳ברו מן העמק לזמן מה, כי לא יכלו להתגבר על היתרונות הצבאיים של הכנענים בארגון ובתחמושת. זה מזכיר לנו את מצב הענינים בזמן מאוחר יותר, בימי התנחלות בני יוסף: „ויאמרו בני יוסף: לא ימצא לנו ההר ורכב ברזל בכל הכנעני היושב בארץ העמק לאשר בבית שאן ובנותיה ולאשר בעמק יזרעאל“ (יהושע י״ז, ט״ז).

שונם ושאר המקומות שנחרבו ונשמו עברו לרשות פרעה, ומאחד המכתבים של בירידיה נודע לנו, כי בפקודת פרעה הובאו „אנשי מס“, היינו מגויסים מן העיר יפה, להרוש בשדות שונם, וכן באו שמה אנשי מס מהעיר נוּרִבְּדָה וממקומות אחרים [48]. אפס, כי כעבור זמן מה התחדשו הזעזועים וההפרעות בעמק. בני לביה, וביחוד יורשו מֻת-בעל, המשיכו בעזרת הח׳ברו ובני בריתם תגי ומלכיאל להחריד את שלום הארץ. בני לביה מופיעים לפנינו כ„אויבי המלך“ וכנוקמי דם אביהם. הם

48) Alt, ibid.

שכרו אנשי ח׳ברו לאסור מלחמה על בירידיה, ויחד עם הח׳ברו נסו לעורר מהומות בארץ; את רשת מזימותיהם פרשו והרחיבו עד פחל בעמק הירדן ועד ירושלים בדרום. ולא לחנם מתאונן אחד המלכים, כי נמיוזה אינו נוקף אצבע נגד בני לביה. אמנם מֻת-בעל במכתביו הוא אל פרעה מעמיד פנים—כמו אביו לביה—כעבד נאמן לאדוניו, וראה זה פלא, גם פרעה משתדל לשמור על יחסים טובים למשפחה אדירה זאת, שסכנה רבה נשקפה ממנה לשלטון המצרי; על כל פנים היה פרעה מפקיד ביד מת-בעל —כפי שנראה מאחד ממכתביו— ארחות מסחריות לחַ׳נִיגַלְבַּת (ארם נהרים), כמו שעשה זה בשעתו גם ללביה אביו... אכן, היתה כאן תערובת אפינית של חולשה ופקחות מדינית!

כאמור היו בין בעלי ברית לביה ומתבעל תגי מלך גת-כרמל ומלכיאל מלך גזר. גת-כרמל (היא גַּ׳ת) היתה, כנראה, בזמן זה עיר-המלוכה הראשית בצפון השרון. במכתביו למלך מצרים, המתובלים בקטעי מליצה ושירה ובהשתפכות פיוטית, מודיע תגי על נאמנותו לאדונו, ובאחד מהם הוא מבטיח לשלוח את שיירת המלך הלאה, על אף האיבה השוררת בארץ. ונראה, כי המכתבים הללו נכתבו בימי אמנחתפ השלישי או בראשית מלכותו של אמנחתפ הרביעי. אז היה עדיין עבד נאמן לפרעה, ומאחר שעירו נמצאת בקו „דרך הים" מלא תפקיד חשוב בסחר המלוכה. אולם בימים שלאחר כך, בימי אמנחתפ הרביעי, בגד תגי בפרעה וכרת ברית עם לביה ועם הח׳ברו. וכתגי כן גם חתנו מלכיאל, מושל גזר, היה בראשונה עבד נאמן לפרעה; במכתביו הוא מופיע כאיש מסור למצרים ודואג לעירו גזר. שולח הוא לפרעה מתנות ו„אסירים" על-ידי חָיָה, הנציב המצרי בארץ כנען, ומבקש מאדוניו לשלוח לו צרי לרפואה. במכתביו הוא מתאונן על הח׳ברו המסכנים את שלום הארץ. ביחוד הוא וידידו שֻׁוַרְדַתָּה מלך קעילה סובלים בעקב מסירותם לפרעה, ובדבריו הוא מסתמך על ינחם „מזכיר המושבות" היודע את המצב בארץ. במכתבו אל מלכיאל מודיע פרעה, כי שלח את חָנְיָה „שר צבאות המלחמה" ועמו מכל טוב בסכום של 1600 שקל על-מנת לקחת 40 נשים יפות מאת מלכיאל. נראה, אפוא, כי יחסי

ידידות היו שוררים בין פרעה ובין מלכיאל מלך גזר; אבל המכתבים הללו זמנם בימי אמנחתפ השלישי [49]. אז שרר ריב בין מלכיאל ובין לביה ובעלי בריתו הח׳ברו, עובדה העולה גם ממכתבי לביה וגם ממכתביה של מלכת העיר כפירה, המספרת כי הח׳ברו שלחו אנשים לצרעה ולאילון (שהיו כנראה בגבול מלכותו של מלכיאל), ובני מלכיאל רק בנס נצלו מידיהם. וכן נודע לנו מאחד המכתבים שאיש אחד בשם בָּיָה בן האשה גוּלַתֶּה שדד את גזר עצמה ובעד השבויים דרש כופר גדול; אך לצערנו אין אנו יודעים מתי קרה הדבר הזה ומי היה ביה זה. וכן נודע לנו, כי לביה עצמו נכנס לגזר, וכנראה עשה שם מעשה שעורר את חמתו של פרעה.

בימי אמנחתפ הרביעי שִׁנה מלכיאל את טעמו; הוא והתנו תגי השלימו עם לביה ועם הח׳ברו, ואל ה„קואליציה" הזאת הצטרף במשך הזמן גם שורדתה מושל קעילה, וכל אלה הופיעו כ„אויבי המלך". גם אחרי מות לביה עמדו במרדם. אחד המושלים מצפון הארץ מתאונן באזני פרעה, כי שליח מלכיאל איננו מש מבני לביה והוא מנחם תמיד בעצותיו בהפקת מזימותיהם; כלם יחד „מסרו את הארץ בידי הח׳ברו", כלומר: נתנו לח׳ברו לעשות כרצונם. וכן כותב פותיח׳בה מושל ירושלים, כי מלכיאל ובני לביה מפקירים את הארץ לח׳ברו ואין מוחה בידם. הוא גם מספר, כי מלכיאל ושורדתה לקחו אנשים בגזר, בקעילה ובגת ולכדו את רַבָּתֶה (אולי הרבה, יהושע ט״ו, ס׳ בסביבות קרית-יערים) וזוממים הם לכבוש גם את ירושלים. גזר היתה, אפוא, בימי אמנחתפ הרביעי אחד ממרכזי תנועת ההתקוממות נגד המצרים. ויש מקום לשער, כי בנו ויורשו של מלכיאל היה אותו יַפַּחִ׳י, מושל גֶזֶר, שממנו נשתמרו מכתבים אחדים בגנזי תל אל-עמארנה. יפח׳י נטה, כנראה, לצד המפלגה ששמרה אמונים לפרעה, אבל אחיו הצעיר התחבר עם הח׳ברו ולכד את העיר מֻחַ׳זִי בצפון השפלה (מח׳ס שברשימות תחותימס). גם במקומות אחרים בגדו בו נתיניו, והח׳ברו גברו במדה כזו, עד כי אנשי גזר

49) ידיעות החברה לחקירת א״י ועתיקותיה ב׳, ג׳—ד׳, עמ׳ 39. ראה גם Alt, Pal. Jahrb. 1936, pp. 19ff.

גרשו בעזרתם את יפח׳י מגזר ורכושו נפל, כנראה, בידי הח׳ברו. במכתביו מתחנן יפח׳י לפני פרעה לשלוח צבא להשיבו ולהושיבו בעירו ובארצו, אבל נראה, כי העזרה לא באה. וכגזר כן היתה קעילה נתונה בין הפטיש ובין הסדן בתקופה זו; כמלכיאל היה גם שֻׁוַרְדַתָּה מלך קעילה בתחילה נאמן לפרעה וסבל רבות מן „האויבים" מסביבו וביחוד מהח׳ברו, כמו ידידו מלכיאל. לפי דבריו צוררים לו לא פחות מ-30 עיר, וביחוד פוּתִיחְ׳בָּה, שנסה לכבוש את העיר קעילה, הוא אויבו ושונאו בנפש. ונראה כי זמן מה לאחר שמלכיאל עבר לצד לביה ראה עצמו שורדתה נאלץ להשלים עם מלכיאל ועם בני לביה ולהשתתף במרד ובפעולה נגד פותיח׳בה. אבל בסוף ימי אמנחתפ הרביעי, בשעה שכל הארץ הוצפה מחנות ח׳ברו ומצב מושלי הערים נעשה קשה ביותר, החליט שורדתה — כפי הנראה לפי דרישת נתיניו — להשלים עם אויבו פותיח׳בה כמצדד השלטון המצרי.

מערי המלוכה בארץ ישראל התיכונה נודעה בזמן ההוא חשיבות מרובה לירושלים בגלל מצבה האסטרטגי המשובח על פני רכס ההרים, בקרבת צומת שתי דרכים חשובות: המסלה העוברת לאורך ההרים משכם לחברון והדרך מחוף הים ליריחו ולעבר הירדן מזרחה. העיר השתרעה אז על הגבעה הדרומית-מזרחית („העופל"), המוגנת יפה על ידי נחלים וגאיות מכל ארבע רוחותיה. חומה עבה עוד הוסיפה עוז לעיר, ודרך „הצנור", כלומר הנקבה החצובה בסלע, שהובילה מהגבעה אל עין גיחון, אפשר היה לגשת בימי מצור אל המעין הנובע מעמקי האדמה ולשאוב ממנו מים ללא עכוב מצד האויב[50]. בירושלים משל בתקופה הנדונה פותיח׳בה (השם הוא חורי טפוסי, אבל המלים השמיות המערביות הרבות במכתביו מעידות, כי לשון דבורו היתה „כנענית"); הוא מעיד על עצמו, כי הוא קצין המלך, כלומר פקיד שהושיבו פרעה בירושלים ב„בית אביו", ולא „מלך" כשאר מלכי כנען. על מסירותו

50) Watzinger, Denkm. Pal. I, p. 62; Albright, JQR 1930, pp. 163ff.; מייזלר, תולדות המחקר הארכיאולוגי בארץ ישראל, עמ׳ 81, 101; מקאליסטר ודנקן יחסו בטעות את החומה הישראלית לתקופה היבוסית.

לפרעה מעידים לא רק מכתביו הרבים אלא גם פעולותיו. פותיח׳בה מבקש בלי הרף את פרעה ומפציר בו לשלוח צבא לארץ ולהדוף אחור את הח׳ברו אויביו בנפש ובני בריתם בארץ. על המצב הפרוע שהיה שורר בחבל זה מעידה העובדה, כי שיירה שנשלחה על ידו למצרים נשדדה ב„שדה אילון". כבר דובר לעיל על מלחמותיו במלכיאל ושורדתה. באחד ממכתביו הוא מתאונן, כי בית לחם הנמצאת בארצו נפלה בידי אנשי קעילה, וכבר נאמר, כי גם רבתה נפלה בידי אויביו. פותיח׳בה היה, איפוא, מוקף אויבים מצפון (לביה ובניו), ממערב (מלכיאל ומדרום (שורדתה) ובתוך הארץ — הח׳ברו ואף כשים (שהם אולי בני כוש, המצויים עוד בזמן מאוחר יותר בסביבות גרר, דהי״ב י״ד, ז׳-י״ד; דהי״א ד׳, ל״ט-מ״א). גם הסוכן המצרי עזב אותו לנפשו, אבל על אף כל זה נשאר נאמן לפרעה, ולא לחנם הוא מבקש מאת פרעה להצילו מידי אויביו ומידי הח׳ברו ה„לוקחים את ערי המלך", או לפחות לתת לו אפשרות לבוא מצרימה אל אדוניו. זה מזכיר לנו גם את דברי מלכת כפירה, המספרת לפרעה על תעלולי המושלים ובעלי בריתם הח׳ברו בסביבתה ועל כבוש העיר צָבּוּם (אולי צבעים שבנחמיה י״א, ל״ד, היום צוֹבָּא ממערב לירושלים) על-ידי הח׳ברו. באחד ממכתביו מתאר פותיח׳בה את המצב לאמר: „עד ארצות שֶׂרִי (לפי הנחה מקובלת שעיר, אבל יתכן, כי הכונה היא לשערים בדרום הארץ) ועד גת-כרמל שלום לכל המושלים (כי השלימו עם הח׳ברו) ורק נגדי גברה האיבה".

אור בהיר נוסף על המצב בחבל זה גם אחד המכתבים של שורדתה מושל קעילה, שהוא אולי אחד המכתבים המאוחרים ביותר בגנזי תל אל-עמארנה; בו הוא מודיע, כי הח׳ברו נושאים את נשקם אל הארצות, אשר נתן לו אדוניו. כל „האחים" עזבוהו ורק הוא ובעל בריתו פותיח׳בה נלחמים בח׳ברו, וזורתה מושל עכו ואנדרותה מושל אכשף הנם בעוזריהם, עם חמשים רכב נזעקו אליו, „והנה הם אתו במלחמה". שורדתה מפציר בפרעה לשלח את ינחם להציל את ארצות המלך, אבל נראה, כי גם כאן היתה התוחלת לעזרת מצרים משענת „קנה

רצוק" לקויה [51].

גם בדרום היתה הארץ שרויה בתהו ובהו; בכל השפלה ובחבל הגבעות הגובלות שוטטו מחנות החַבּרו וסכנו את השלום. בלכיש (היום תל א-דויר), שהיתה אחת הערים החשובות בחבל זה, משל בתקופת אמנחתפ השלישי זמרידה, איש נאמן לפרעה. וכשגברה האיבה בארץ עמד זמרידה על צדם של שומרי אמונים לפרעה. בחפירות תל אל-חֶסִי (אולי עגלון העתיקה) נמצא מכתב מן הימים ההם, שלוח אל „השר" (כנראה המצרי), בו איש אחד מלשין על זמרידה ושפטיבעל (מושל עגלון?), כי התחברו יחד, וכי שפטיבעל קבל מכתב מהעיר ירמי (אולי קרית יערים) ובו הצעה להתקשר יחד על מנת לזרוע זרע מרי בארץ. ונראה, כי זמרידה לא הסכים לתכנית זו, אולם לאחר זמן-מה נמסר על ידי עבדיו המורדים בידי החַבּרו. וכה נעשתה לכיש אויבת לפרעה ובאה בקשר עם החַבּרו, שבינתים לכדו גם את העיר מֻחַ׳רַשְׁתִּי (אולי מורשת-גת, היום אולי תל א-גֻ׳דֵיְדֶה).

גם בדרום השפלה, בקו הדרך למצרים ועל חוף הים, לא הכל היה כשורה, על אף הודעות-הנאמנות מצד מושלי אשקלון, ירצה ועוד; על-כל-פנים ראו את עצמם אנשי אשקלון נאלצים לתת לחַבּרו צידה ומצרכים אחרים. וכן נודע לנו על תעלולי החַבּרו בכל השפלה הדרומית. ונראה, כי רק ערי חוף חשובות כמו עזה ויפו נצלו מסכנה, בעיקר הודות לחיל המצב המצרי ששמר עליהן, והודות לנאמנותו של יַחְ׳תַּרִי, אחד המושלים שהתחנך במצרים ושבידו הופקדו „שערי העיר" יפו ו„שער העיר" עזה, כפי שהוא מודיע במכתבו לפרעה. לעומת זה גברו והתפשטו החַבּרו בקצה הדרומי של הארץ. הנה כי כן נודע לנו ממכתבו של מתבעל הנזכר לעיל, כי אויבות הן (לפרעה) ערי ארץ ג ר י, היינו: אֲדוּרִי, אֲרַרוּ, מַגְדַּלִם, עין-ענב ועוד, ונכבשו (אולי על-ידי החַבּרו) שתי ערים אחרות. ארץ גרי היא, כנראה, ארץ ג ר ר, כבר

51) Alt, ibid., pp. 27ff.

בתקופת האבות מלוכה חשובה בנגב [52]. את גרר מזהים כמה חוקרים עם תל גֶ'מֶּה בנחל עזה (ואחרים עם תל א-שֶׁרִיעָה), ואילו כל שאר הערים שנמנו על ארץ גרי מקומן בחלקו הדרומי של הר יהודה ובנגב, היינו אדורי (היא אדורים שבמקרא, היום דורא), עין ענב (ענב שבמקרא), מגדלם (היא מגדל גד) ועוד. ונראה, כי בסביבה זאת חלה כבר אז התפשטות הח׳ברו והתנחלותם, ורק ערי מלוכה מעטות נשארו עדיין לפלטה, כגון ערד וצפת, קרית-ספר וחברון; בזמן מאוחר יותר נכבשו גם אלה על-ידי שבטי בני ישראל, ואילו שום ידיעות לא נשתמרו על ערי-מלוכה אלה במכתבי תל אל-עמארנה.

מתוך האמור עולה ברור מה חזקים היו הזעזועים שערערו את יסודות המשטר בארץ כנען במשך המחצה הראשונה למאה החמש עשרה; לא רק מרותה של מצרים העליונה הזדעזעה, אלא כל המשטר המדיני והחברתי על כל מוסדותיו וסדריו החברתיים והתרבותיים נאחז בגלגל התמורה ההיסטורית המכרעת, ואין אפוא כל פלא כי השלטון המצרי הנגוע גם בלאו הכי בחולשה פנימית ובתחרות חיצונית, כאמור, נסחף גם הוא וירד למדרון. אמנם, רוב ערי המלוכה ה„כנעניות" עדיין עמדו על תליהן בסוף התקופה הנדונה, אם כשומרות אמונים לפרעה או כבעלות ברית לשבטי הח׳ברו וגדודיהם, אבל כמה ערי-מלוכה נחרבו במשך פרק זמן זה ונמחו כליל מספר החיים ההיסטוריים. אפס, כי ערי המלוכה הראשיות, שמלאו בפרק זמן זה תפקידים חשובים בחייה המדיניים של הארץ, כגון חצור, מגדו, ירושלם, גזר ולכיש, שמרו על עמדתם עד לימי התנחלות בני ישראל ואף לאחר כך, וכמו כן הערים המבוצרות היטב ומופקדות בידי חיל מצב מצרי: עזה, יפו ובית-שאן (זו האחרונה היתה זמן מועט בידי המורדים). הן נשארו גם להבא מגדלי-עוז לשלטון המצרי בארץ עד יום בוא פקודתו ודעיכת נרו עם עלית הפלשתים במאה השתים עשרה. אולם לא בבת אחת כבה נר השלטון המצרי בארץ; עוד כמאתים שנה נפתל ועמד על נפשו, ואף

52) ראה: Alt, JPOS 1932, pp. 294ff. אולברייט (AASOR 6, pp. 40f.) קובע את מקומה של ארץ גרי בעבר הירדן מזרחה.

הגיע לעתים לידי פריחה חדשה, ולעומתו הלכה וגדלה תסבוכת המשטר על ידי עלית שבטי המדבר ממזרח ומדרום וגויי הים מצפון וממערב.

אחרי מות אמנחתפ הרביעי (1362), נצר היקר והמלך הכל יכל האחרון לשושלת השמונה עשרה המפוארת במלכיה-מצביאיה המחוננים, פרצו מהומות בארץ מצרים; פרעה זה יותר משהתמכר לעניני המדינה וצרכיה הארגוניים הלך לבו אחרי תקונים דתיים ושפור חיי-הרוח בארצו. אולם ללא ספק לא היו בני דורו מוכשרים להבין להלך מחשבתו האצילית של מלך זה,—המון העם על כהניו דחה את תקוניו בשתי ידים. גם בימי חייו לא שקטו, כמובן, הכחות הנגדיים וזה הביא לידי רוגז רב במלכותו וזעזעו את אשיות המדינה. התנועה הנגדית התגברה ביחוד אחרי מותו עם עלות יורשו תותענח׳אמון על כסא המלוכה, ויחד עם ההתרוצצות בין שרי המלוכה החלישה במדה רבה את כח מצרים גם מבפנים וגם מבחוץ. אז נעזבה ארץ ישראל זמן מה לנפשה, אולם בינתים הלך מלך חתים מחיל אל חיל בסוריה, והמצרים ראו את עצמם נאלצים לצאת נגדו למלחמה. בראש הצבא המצרי עמד חרמחב, איש סוד ואמונים לפרעה תותענח׳אמון ותופס עמדת דיקטטור במדינה. חרמחב לא הצליח אמנם לנצח את החתים, אולם על מושלי כנען פורקי עול מצרים הכביד את ידו והכניע את תושבי הארץ. בתבליטים מעשי ידי אמן שנמצאו בקברו מופיעים לפנינו תושבי כנען בתאורים נפלאים ולרובם קלסתר-פנים שמי אפיני,—אלה הם המנוצחים והמוכנעים. הכתובת המצורפת לתבליטים אלה (רק שרידים מועטים נשתמרה ממנה) מלמדת אותנו, כי חרמחב הרס ושרף את עריהם, ובמקום המושלים המורדים הושיב חדשים המוכנים לדאג לשלום הארץ ולבטחון החיים והרכוש. חרמחב הכניס, אפוא, לזמן מה סדרים בארץ. מצב זה נמשך בהפסקות גם להבא במשך דור שלם, היינו בשליש השני של המאה הארבע עשרה, כל ימי מלוך מלך תקיף זה במצרים, כי חרמחב תפס את רסן השלטון בידו ועלה על כסא המלוכה. חרמחב יצא גם למסע מלחמה שני לסוריה, ואף נראה כי נחל נצחון במלחמתו זאת נגד מלך החתים; על ידי כך הכשיר את הקרקע לשיבת השלטון

המצרי על כנו ולהרמת קרן מצרים בארצות אסיה המערבית [53]. אולם רק בתחילת ימי השושלת התשע עשרה שבו סוריה וארץ ישראל להיות פרובינציה מצרית, כמו בשעתם בימי המלכים האדירים של השושלת השמונה עשרה.

אמנם על פעולות מיסד השושלת התשע עשרה, הלא הוא רעמסס הראשון (1320—1319) [54] אין לנו עדויות היסטוריות; לעומת זה מרובות הן התעודות על פעולותיו של בנו ויורשו סתי הראשון (1319—1301). עוד בשנה הראשונה למלכו ערך מסע-כבוש לארץ ישראל ולסוריה לרגלי ידיעות, כי „התאספו ראשי השוסים בהרי חור (היינו ארץ ישראל) ומעוררים מהומות, איש הורג את רעהו ואין שם לב לפקודות החצר" [55]. סתי יצא מסלה בראש צבא גדול, הכה את מחנות ה„שוסים" (הבדוים) במדבר ופקד לחפור בארות לאורך כל הדרך המובילה במדבר ממצרים עד גבול הארץ לצרכי הצבא, עד שהגיע ל„עיר כנען", היא עזה. כאן הכה את המתקוממים במערכה גדולה ולכד את העיר המורדת, — עזה שבה להיות עיר מושב של האדמיניסטרציה המצרית בארץ. סתי עבר לאורך המסלה הגדולה, הכה בכל מקום את ה„שוסים", כלומר: את העברים ומחנות בני קדם, הכניע מושלים מתקוממים והגיע עד חבל הלבנון. מתוך כתובת על מצבה שנמצאה במקדש בית-שאן [56] אנו מכירים לדעת גם פרט חשוב מתולדות המסע הזה: לסתי נודעו מזימותיהם של שני מלכי כנען, מלך חמת (תל אל-חַמֶּה) ומושל פחל, לכבוש את העיר בית-שאן; סתי שלח נגדם שלשה גדודי צבא: את האחד לחמת, את השני לבית-שאן ואת השלישי לינעם, והצליח להכניע את המורדים ולכבוש את עריהם. סתי בצר את בית-שאן והעמיד בה חיל-מצב חזק. אבל בזה עוד לא נסתיימו מלחמותיו. משרידי כתובת על מצבה שנמצאה

53) Meyer, Gesch. d. Altert. II, 1, pp. 404ff.

54) הכרונולוגיה של השושלות הי"ט והכ' היא לפי: Borchardt, ZfAeSp 1934 pp. 97ff.; Albright, BASOR No. 58, p. 17.

55) AR III, pp. 83ff.; ATAT, p. 94.

56) Rowe, Topogr. and History of Beth-Shan, pp. 25ff.

בבית-שאן אנו למדים, כי סתי נלחם גם ב„עפר מהרי הירדן (?)", שהתקיפו אולי את בית-שאן[57]. לאחר כבוש ינעם, פחל ועוד ערים בעמק הירדן חדר סתי גם לעבר הירדן מזרחה והרחיב את גבול הארץ הנכבשת עד בשן, ואולי השתרעה כבר בימיו השפעת השלטון המצרי עד החבלים הדרומיים של עבר הירדן מזרחה, עד מואב ואדום. מלכי כנען מהרו להכנע לפרעה ולשלוח לו את מסיהם ומנחותיהם; שבויים רבים נלקחו למצרים גם מבין ה„כנענים" וגם מבין ה„שוסים".

מתוך האמור עולה, כי ה„שוסים", כלומר העברים ובני קדם, היושבים בארץ הוכו מכה קשה על-ידי צבאות סתי. ונראה, כי אז נהדפו מן העמקים והמסלות הראשיות אל תוך ההרים: הרי הגליל, אפרים, יהודה והגלעד, ושם נתרכזו במחוזות שעמדו בעיקר מחוץ להשפעת המצרים בארץ. ויש מקום להנחה, כי כבר בזמן ההוא הוו שבטים עבריים שהתיחסו על ישראל (או כאלה שנספחו אחרי כן אל ישראל) את השכבה העיקרית והתקיפה ביותר בין העברים בארץ, המכונים בפי המצרים „עפר" או בהכללה נרחבה „שוסים". ועל כן מוצאים כבר בימי סתי אחד המחוזות בגליל נקרא בשם א ש ר, והוא כנראה שם השבט אשר, הנזכר לאחר מכאן בתעודות בימי רעמסס השני (ראה להלן בפרק הבא). ואמנם כשני דורות אחרי סתי הראשון מופיע בתעודה מצרית ישראל כעם היושב בארצו.

אבל עיקר פעולת סתי היה כבוש ארץ ישראל הצפונית ודרום סוריה — חבל ארץ הנקרא אצלו „ארץ האמורי" — ומלחמתו בחתים, שהספיקו להשתלט על חלק גדול של סוריה. ונראה, כי „ארץ האמורי" איננה כאן אלא מדינתם של יורשי עזרו, שהצליחו כמושלים סרים למשמעת מלכי חת להרחיב את גבול ארצם עד הגליל. המסע הצבאי, ש„ערך פרעה להחריב את קדש ואת ארץ האמורי", מתואר יפה בתבליטיו של סתי במקדשו שבכרנך. רואים אנו את פרעה כשהוא רודף אחרי אויביו הבורחים אל תוך העיר קדש, השוכנת על הר גבוה. זוהי, בלי

57) R o w e, Topography and History of Beth Shan, pp. 29-30.

ספק, קדש-נפתלי, היום תל קֲדַס בחלקו הצפוני של הגליל המזרחי, בקו הדרך לבקעת הלבנון. קדש מתוארת בתבליט כעיר-מבצר חזקה, המוקפת חומות; אנשי המקום קלסתר פניהם עונה ביחסם השמי, מופיעים הם כמבקשי רחמים מאת פרעה. יחד עם קדש נכבשה, כנראה, גם בית-ענת בגליל המערבי (אולי בֶּעְנֶה צפונה למֶגְ׳ד אל-כְּרום), וכן נכנעו לפני פרעה עכו, חוסה וערי פניקיה הדרומית והלבנון בכלל. אבל גם הלאה צפונה הגיע — עד קדש על אורונטס ועד צמר שבפניקיה הצפונית בא: לעומת זה לא נזכרו ברשימות הערים הנכבשות ערי-החוף צידון וגבל, אם כי אפשר להניח בודאות, כי גם הן נכנעו לפני פרעה; אפס כי יתכן שלא השתתפו במרד כלל [58].

כבוש ארץ ישראל וסוריה על-ידי סתי היה, אפוא, מוחלט וגם מלך חת על כרחו הודה במרותם של המצרים במחוזות אלה. אך לשם יצירת קשר אמיץ בין הארץ הנכבשת ובין מצרים הוקמה עיר-בירה חדשה במחוז הדלתה המזרחית על גבול ארץ ישראל, במקומה של בירת החקסוסים שב„שדה צוען“ (או „ארץ רעמסס“, בראשית מ״ז, י״א „ארץ גושן“); עיר זו שמשה גם מבצר-עוז לחסום את הדרך לארץ הנילוס לפני בדוי מדבר סיני. כאן ישב רעמסס השני בן סתי ומכאן שפך את ממשלתו על רחבי מדינתו הגדולה; היא נקראה בימיו על שמו „בית רעמסס“ (היא „רעמסס“ שבספר שמות א׳, י״א; י״ב, ל״ז) [59].

נצחונות סתי הנחילו לבנו רעמסס השני ממלכה עצומה, שכללה את כל ארץ ישראל ופניקיה וחלק גדול מסוריה. במשך ימי מלכותו המרובים (1301 — 1235) ערך רעמסס מסעות מלחמה רבים לארץ הנכבשת למען חזק בה את השלטון המצרי ולגדר גדר בעד החתים, שחמדו בלבבם להרחיב את שלטונם בסוריה. סכנה רבה נשקפה לשלטון המצרים גם מנחשול שבטי בני ישראל והשבטים הקרובים להם, שהתחילו ביתר תוקף להציף את הארץ מעבר הירדן מזרחה ומהרי אפרים, ומאידך

58) M e y e r, ibid., pp. 449ff.

59) M o n t e t, Les nouvelles fouilles de Tanis, pp. 18ff.; W e i l l, JEA 1935, pp. 10ff.; G a r d i n e r, JEA 1933, pp. 122ff.

גיסא מ„גויי הים", שהסתערו מחופי הים התיכון ומאייו, — נדידה עצומה של עמים ושבטים שהתחילה להכות גלים בארצות אסיה המערבית ולהחריד גם את שלום מצרים. כבר בראשית מלכותו הצליח רעמסס להדוף אחור את „גויי הים". ביניהם תפסו מקום בראש השרדנים, שבאו באניותיהם מאיי הים לחופי הארץ למצרים. השרדנים הללו, שהופיעו כבר בימי השושלת השמונה עשרה ונודעו כשכירים בצבא פרעה בתקופת תל אל-עמארנה, נעשו כעת סכנה רצינית לערי החוף וליורדי הים המצרים והכנענים, ורק בתקוף ידו החזקה של רעמסס נהדפו אחור.

כאביו סתי ערך גם רעמסס השני מספר מסעות מלחמה לארץ ישראל ולסוריה נגד ה„שוסים" ומושלי כנען הבוגדים בפרעה, אולם בעיקר נגד החתים שכחם גבר בימים אלה. כבושי שופילוליומה והצלחת בנו מורשיל בצפון סוריה הביאו לידי יצירת מלוכה גדולה כפופה למלך חת, הלא היא „ארץ האמורי", שהשתרעה עד הגליל ושמלכיה מבית עבדאשרת היו עבדים נאמנים למלך החתים. אבל נצחונות סתי על האמורים והכנעתם החלישו במדה רבה את עמדת החתים בסוריה. מוּתַּל בן מורשיל ראה, איפוא, את עצמו נאלץ לזעק צבא גדול מאנטוליה ומצפון סוריה עד קדש בדרום ולקרא לעזרה גם „שוסים". גם רעמסס מהר לסוריה בראש צבאותיו בשנה החמשית למלכו (1297 לפני ספה"נ), עבר את ארץ ישראל ואת פניקיה, גייס שם גדוד-עזר של „נערונה", חדר לבקעת הלבנון והגיע לקדש על אורונטס. כאן התלקח קרב עצום בין המצרים ובין החתים, שנסתיים, לפי עדות המצרים, בנצחונו של פרעה, אבל לאמתו של דבר בלי תוצאות ממשיות ברורות ובפגיעה בכבוד המצרים: בשובו של רעמסס למצרים [60]. בין שני המלכים נכרתה ברית שלום לזמן מסוים. לאחר מלחמת קדש פרץ, כנראה, מרד בכל האזורים הנכבשים ומלך ארץ האמורי שב להודות במרות החתים. המרידות בארץ ישראל וסוריה אלצו את רעמסס לערוך מסעות עונשים ולהכניע את מושלי הארץ ואת השוסים. אחד המסעות הללו חל בשנה 8 למלכו,

60) Alt, ZDPV 1932, pp. 1ff.

ואחריו באו עוד כמה מסעות במשך זמן מלכותו. הנה כי כן נודע לנו על כבוש כמה ערי-מבצר בגליל, כגון מרום במזרח הגליל וה„עיר בהר ענת הנקראת כרפת" בגליל המערבי. אחד לאחד נפלו המבצרים בידי המצרים; ערים נהרסו ושבויים רבים הוגלו למצרים. מסעות אלה תאר רעמסס על קירות בתי המקדש שהקים. מענין ביחוד הוא תאור חמשה עשר מבצרים כאלה, שנכבשו בארץ, הנמצא באולם העמודים המפורסם שבכרנך, בין ערים אלה נזכרות עכו וחוסה על חוף הים וכן עיר אחת באשר, ונראה כי בסביבה זו היה אחד ממרכזי המורדים. אבל גם בדרום על חוף הים היה רעמסס נאלץ להלחם עם מושלים, שמרדו בשלטון המצרים, כגון אשקלון, שכבושה על-ידי רעמסס מתואר באמנות רבה: העיר מבוצלת היטב על-ידי שתי חומות ומגדלים ותושביה מבקשים רחמים כשהם עומדים על גגות המבצר. ונראה, כי לאחר שהשקט הושלט בארץ ערך רעמסס מסע מלחמה לסוריה ולכד גם את העיר דפור בארץ האמורי, שמקומה אולי בצפון סוריה, וכן נפלה בידיו כמעט כל פניקיה עד לצמר בצפון.[61] רעמסס ערך גם מסע לעבר הירדן מזרחה, כנראה דרך בית שאן, שבה העמיד מצבת זכרון במקדשו, ועל מסעו זה מעידה מצבה בשֵׁיְח' סַעַד; כמו כן מוצאים בזמנו את מואב כארץ הסרה למשמעת פרעה.

מלחמות תכופות אסר רעמסס גם על ה„שוסים". ונראה, כי בפרק זמן זה התחיל גוש שבטים עבריים משני עברי הירדן להתלכד לברית-עם ולשמש מרכז מושך אליו בתי-אב קרובים קרבת-דם, מסורה ולשון. ומיד אחרי רעמסס מופיע השם „ישראל" כשם כללי לשבטי העברים העיקריים בארץ ישראל. לעומת זה הכנוי „שוסים" הולך והופך לשם נרדף רק לנודדי המדבר החודרים לארץ, ובמובן זה הוא משמש במקרא: „ויחר אף ה' בישראל ויתנם ביד שוסים" (שופ' ב', י"ד). בכתובת אחת מסופר על טבח שערך רעמסס „בארץ השוסים", על כבוש ארצות הריהם (כלומר הרי הארץ) ועל בניניו שהקים במבצריהם.[62] בין השבויים

61) Meyer, ibid., pp. 455ff.
62) Gressmann, ATAT, pp. 95f.

לאין מספר שהובאו מצרימה היה רב ביחוד מספר תושבי ארץ ישראל; רבים מהם נמסרו לעבודת אנגריה, בעיקר בהקמת מבצרים, בתי מקדש וכדומה. שבטים ובתי אב של בדוים רועי צאן זרמו אף הם מן הארץ ומדבר סיני אל תוך ארץ הדלתה בזמן הבצור ובהזדמנויות אחרות והתישבו בה, וביחוד בארץ גושן, כלומר בסביבות צוען. מן התעודות המצריות למדים אנו להכיר בעיקר את העפר, כלומר: העברים, כשכירים וכעבדים בשרות פרעה במצרים החל מימי רעמסס השני ועד ימי רעמסס הרביעי. תעודות מימי רעמסס השני מודיעות לדור אחרון „על אנשי עפר, הסוחבים אבנים למבצרו הגדול של מקדש רעמסס — מרי — אמון" וכיוצא בו[63], ותעודה מאוחרת יותר מימי סתי השני (1200 בערך) מספרת על משפחות שוסים מאדום, שנדדו עם עדריהם מצרימה והתישבו תחת חסות השלטונות המצריים בסביבות פתום.[64] כה נדדו לארץ גושן, בלי ספק בזמן קדום יותר, גם כמה וכמה שבטי עברים שהתיחשו על בני יעקב — ישראל „וישימו עליו שרי מסים למען ענותו בסבלותם... ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך". תמונה זו, שנקבעה לדורות במסורת ישראל, יש לה, אפוא, על מה לסמוך (וראה להלן).

העברים ונספחיהם, שבטי הבדוים, שלא פסקו לעלות במחנותיהם מן המדבר, הלכו, אפוא, ורבו גם בגבולות מצרים, ובראש ובראשונה במזרח, וגם בארץ עצמה. מלחמות רעמסס נגדם לא יכלו לעכב לזמן רב את התפשטותם בכל רחבי הארץ, ממדבר סיני ועד ים התיכון. גם נסיונו של רעמסס להכותם בלב ישובם — בתוך הרי הארץ — עלה בתהו ובעצם לא היתה תרופה קיימת נגדם, כי חדירתם מתוך ההרים אל העמקים היתה בעיקרה חדירה פזורה, — שבטים וגדודים בודדים נתבצרו בחבלי-ארץ שמחוץ למרכזי הישוב ה„כנעני". רק בהזדמנויות שונות הרחיבו את את גבולות „נחלותיהם" על-ידי „כבושים" שעשו לעצמם (כגון בזמן מאוחר יותר כבוש ליש על-ידי בני דן). אמנם צבא פרעה

63) J i r k u, AO 24,2, pp. 23ff.; W i l s o n, AJSL 1933, pp. 275ff.
64) B r e a s t e d, AR III, pp. 639ff.; ATAT, p. 97.

ורכב הברזל של יושבי הערים הבצורות היו מפילים חתיתם על העברים ושבטי המדבר, ורק בזמן מאוחר יותר יכלו להתגבר על תושבי הארץ „ויהי כי חזק ישראל וישם את הכנעני למס". אולם אף-על-פי-כן נהפכו העברים לסכנה גדולה ומתמדת, מרחפת מעל לערי העמקים ועוברי ארח, ואף מס הטילו לפעמים על הישוב העירוני והחקלאי „הכנעני" עם תשישת כח התנגדותו או אם עזרת מצרים בוששה לבוא. אורח חיים זו המשותף לכמה שבטי-עברים ולכמה שבטי בני ישראל בראשית התנחלותם בארץ משתקף גם בפסוקים קדומים במקרא, כגון בברכת יעקב: „יהי דן נחש עלי דרך, שפיפון עלי ארח וכו׳" או „בנימין זאב יטרף בבקר יאכל עד ולערב יחלק שלל". אפס, כי ללא ספק החזיקו רובי השבטים והמשפחות באומנות אבותיהם ועסקו במרעה צאן, ורבים מהם עברו אף למקצועות עבודה ישובית — נוספת לחיי חקלאות, או עמדו לשרת לפני המושלים המקומיים בשרותים שונים או נצטרפו לצבא פרעה; וכן בתור שכירים ירדו יושבי החוף באניות ושלחו את ידם בסחר — מרחקים או במלאכת שכירים בפריקת סחורות בהטענתן והובלתן בנמלים. על כל פנים הלכו ועצמו בארץ וכבשו להם עמדות אחת לאחת בכל ענפי החיים.

תעודה ספרותית רבת ענין מימי רעמסס השני (הרשומה על פפירוס אַנַסְטַזִי א׳) 65) מעבירה לפני עינינו תמונה מלאת תנועה ופרכוסי רשמים ישרים מחיי הארץ בפרק הזמן הנדון; כאן בולט ביחוד מקום „השוסים", השפעתם והתפשטותם בארץ, — ומפני החשיבות המיוחדת הנודעת לתנועה זו ראויה היא ליחד עליה כאן את הדבור. כתובה היא בצורת מכתב-התולים, שלוח מאת פקיד מצרי בשם חורי לידידו אמנאפא, סופר הצבא, מעין תשובה לאגרתו של האחרון. „ספר" זה היה, כנראה, חביב מאד על צבור הפקידים המצריים והרבו להעתיקו ולקרא בו לשם שעשועים. בין השאר לועג חורי לידידו בגלל השקפותיו על סוריה וארץ ישראל ומוכיח לו, כי ידיעותיו על ארצות אלה מוטעות הן ובלתי ראויות לשמן.

65) E r m a n , Liter. d. Aegypter, pp. 270ff.; ATAT, pp. 101ff.

ה„ספר" כולל מעין תאור נסיעה בפרובינציה המצרית במזרח, וממנו אנו למדים רבות על חלוקת הארץ למחוזותיה, על תנאי חייה ועל המכשולים הגדולים הצפויים למצרי המסייר בארץ. המחבר פותח בארץ החתים, כלומר: במחוזות הכפופים לחתים צפונה לגבול השלטון המצרי בסוריה ועובר למחוזות שבצפון ארץ כנען העומדת תחת שלטון מצרים, היינו: צמר בפיניקיה הצפונית, קדש, טבח וארץ חובה בסוריה. כאן בא על זכרונו הלבנון, בו צומחים „ארזים ואלונים" ומצויים גם אריות ונמרים ו„מוקף הוא מכל עבריו שוסים", לאמר: בכל סביבות הלבנון משוטטות משפחות „שוסים" המהלכים אימים על הנוסעים ושודדים מהם את רכושם. לעומת זה עומדות בשגשוגן ערי-החוף בפניקיה: ג ב ל, „עיר התעלומות", הפורחת, העשירה, בירות, צידון, צרפת, אוסו ו צ ו ר, עיר הנמל הגדולה המפורסמת במסחרה ובדגיה. משם מוביל אותנו הסופר לסביבת עכו ואכשף וההר בעורף, כלומר: הרי א ש ר הנשקפים על פני עמק עכו. ומשם הוא מביא אותנו בקפיצה אחת אל הר ש כ ם, כלומר העיבל, שהוה עושה רושם עז על עוברי ארח ונתקדש בעיני התושבים. ומשם לגליל המזרחי. העיר החשובה ח צ ו ר, שעל ידה עוברת הדרך הראשית לסוריה התיכונה, ודרומה: לחמת (אולי אל-חַמֶּה ממזרח לירדן), דגל (?) ודגלאל (לא ידועה לנו), שהיתה, לפי דברי הכותב, צומת דרכים. והלאה: יען (אולי יען שבשמו"ב כ"ד, ב', אבל נראה יותר כי כאן פליטת הקולמוס במקום „ינעם"), אדם (אדמה) וישובים שונים בגליל המזרחי ובדרום סוריה: ארץ תחש, קדש (בנפתלי) ועוד. לפתע פתאום קופץ הכותב לדרום הארץ ושואל „האם לא ראית את קרית-ענב (השוה יהושע ט"ו, מ"ט) ובית ספר (קרית ספר ?), האם אינך יודע את אדרן (אולי אדורים) וצרפת (אולי בטעות במקום „צפת" שבנגב) ?". ושוב חוזר הכותב לסביבות הירדן: קין (רמז לחבר הקיני, שופ' ד', י"ז, או נחל קין ליד מגדו ?), רחוב, בית שאן, קרית-אל (לא ידועה לנו), „הירדן — איך עוברים אותו ?". והלאה מ ג ד ו ועל ידה המעברות לשרון שנתפרסמו כל כך בתולדות הארץ. לא רק לנוסע בודד צפויות כאן סכנות רבות, אלא גם צבא מסודר לא יעבור כאן בלי

להתקל במכשולים בין הסלעים והנקיקים, אם „השוסים המסתתרים מאחורי הסבך" אורבים כאן בצדי הדרך. וכשבא הסופר לדבר על הפחד הנופל על מצרי העובר בסביבה זאת נזכר הוא במשל „הכנעני": „אבדת כמו ארי, מהיר נעים", שמשמעתו איננה ברורה לנו. וכן מביא הוא לדוגמה מקרה שקרה לנשיא א ש ר. אולם קשרי הספור אינם מובנים לנו למדי. כאן הוא מאריך את הדבור גם בתאור ה„שוסים", שהשתלטו, כנראה, בזמן זה על המעברות מן העמק לשרון ועל המסלה הראשית: אחדים מהם הם גבוהים 4—5 אמות מקדקדם ועד כף רגלם, מבטיהם איומים לבותיהם אינם נוחים לבריות ... רק מתוך התגברות על קשיים מרובים אפשר להגיע בדרך השרון לי פ ו, עיר הגנים והכרמים. לאחרונה מזכיר המחבר את התחנות הראשונות בדרך לארץ: ב י ת ר ע מ ס ס בדלתה, בירת מצרים הנפלאה העומדת בשגשוגה והמופיעה לפנינו בכל הודה והדרה, והתחנות הבאות לאחריה ס ל א ל (סלה), ר פ י ח ומשם המעבר במדבר עד ע ז ה, התחנה החשובה הראשונה בקצה ארץ ישראל.

וכה נותן לנו הסופר תאור קצר מכל הארצות הזרות עד קצה ארץ כנען. דמות הישוב במאה השלש עשרה נקבעת בלבנו במדה מסוימת: ערי החוף, ובעיקר בפניקיה, עומדות בשגשוגן, רפיח ועזה משמשות עדיין תחנות חשובות בדרך ממצרים לארץ, ערים מבוצרות ופורחות עדיין על תליהן הן בנויות ועומדות גם בגליל המזרחי (כגון חצור), בעמק יזרעאל, בעמק הירדן (בית-שאן) ובשאר חלקי הארץ. אבל בהרי הגליל המערבי כבר נתבצר השבט אשר, בסביבות הלבנון עצמו ה„שוסים" ובארץ גופה השתלטו כבר על המסלות העיקריות והחלישו על-ידי זה את כח המצרים ומלכי הארץ הכפופים אליהם.

מלבד סכנת ה„שוסים" והמרידות בפנים ארץ כנען, שארבה לשלטון מצרים בימי רעמסס השני לא פחות מאשר בימי אבותיו וקודמיו, היו גם מחנות נודדי המדבר במזרח ושודדי הים במערב גורמים מחרידים ומדאיגים; גם הם הניעו את לב רעמסס להשלים עם המעצמה החתית ולכרות ברית עם האויב הגדול הזה. גם החתים מצדם נחלשו בעקב מלחמותיהם הממושכות נגד אויבים מעבר לגבולות מלכותם ובקרבם

פנימה וחתושיל מלך חת ראה בברית שלום עם מצרים סעד לחזוק ממשלתו.

בשנת 1280 בערך נעשה חוזה בין שתי המדינות האלה ומאז שררו שלום וידידות בין שתי המדינות האלה באסיה המערבית; המסחר ביניהן פרץ ועלה והקשרים התרבותיים אף הן נהדקו, וזה השפיע במדה ניכרת גם על המצב בסוריה ובארץ ישראל. „ואם איש או אשה — נאמר בכתובת רעמסס — הלכו לרגליהם עסקיהם לפניקיה, יכלו בלי פחד בלב להגיע לארץ החתים . . . "[66]. בפרק הזמן הנדון נקבעו קביעה לשעתם ולדורות גבולות ארץ כנען, כלומר: „ארץ כנען" המזדהית עם הפרובינציה המצרית בסוריה וארץ ישראל. למדים אנו את הדבר הזה מתוך תעודות מצריות, כגון מתוך התעודה הספרותית הנזכרת, המגבילה בערך את תחום השלטון המצרי בארץ ישראל, בסוריה הדרומית ובפניקיה, או מפפירוס אנסטזי ג׳ אשר לפיו „גבול הארץ חור היא מסלה (על יד קנטרה) עד חובה (סביבות דמשק)". תחום השלטון המצרי השתרע בימים ההם עד צפונה לאוגרית — על חוף הים (מכמה מקומות בתעודות ראס א-שמרה עולה, כי העיר אוגרית היתה כפופה בזמן ההוא לשלטון מצרים) — ועד לבקעת הלבנון ועד חובה — בסוריה התיכונה. „ארץ כנען לגבולותיה" נעשתה למושג מקובל וקבוע, וכאשר התישבו בני ישראל בארץ מצאוהו לפניהם מן המוכן והשתמשו בו לתאורי גבול ונחלה. בפניקיה הגיע הגבול הצפוני עד הר ההר, שמקומו כנראה בג׳בל אל-אַקְרַע, הוא הר צפון או „מרום צפון" בתעודות אוגרית; בסודיה עבר הגבול הלאה דרומה, היינו „לבוא חמת", כלומר: בבקעת הלבנון[66a]. לעומת זה נכללה כל סוריה הצפונית והתיכונה, מן הלבנון ועד נהר פרת, במושג „ארץ החתים" (יהושע א׳, ד׳).

בסוף ימי רעמסס נראו סימנים להתרופפות השלטון המצרי; בשנה הראשונה למלכו היה בנו מרנפתח (1231 — 1227) נאלץ להלחם בכמה

66) Meyer, ibid., p. 485.

66a) על „לבוא חמת" ראה כעת: Noth, ZDPV 1935, pp. 239ff.

ערים מורדות בארץ ולדכא את בני ישראל, שהספיקו בינתים להגיע לדרגת כח חשוב בארץ, וביהוד בארץ ישראל התיכונה. בשיר תהלה לכבוד פרעה הצעיר, שנחקקה על גלת-אבן בשנתו החמישית, נאמר:

„הרוזנים משתחוים ואומרים שלום!
אף אחד לא ירים את ראשו
בין תשע הקשות (עמים זרים)...
כנען נכנעה על כל רשעיה.
אשקלון נפלה בשבי.
נלכדה גזר.
ינעם נהרסה.
עם ישראל נכחד —
זרע אין לו.
חור היתה כאלמנה למצרים.
בכל הארצות שלום..."[67]

נראה, אפוא, כי במרד הגדול שפרץ באסיה השתתפו ערים גדולות כמו אשקלון, גזר וינעם, ויתכן כי היתה זו ברית ערי-מלוכה ושבטי ישראל בכלל, והם התחברו לפרק מעליהם את עול מצרים, אולם ללא הצלחה. מרנפתח לא בלבד שהכניע את המורדים אלא גם בנה מספר מבצרים בארץ לחזוק מרותו, ואולי על שמו נקרא גם מעין מי נפתח (יהושע ט"ו, ט', היום לִפְתָּה ממערב לירושלים)[68]; יש לשער, כי מרנפתח העמיד במקום זה חיל מצב ששמר על הדרך לירושלים.

תעודה מענינת רשומה על פפירוס אנסטזי ג' נותנת לנו גם מושג ברור על הקשר האמיץ שיצרו השלטונות המצריים בין בירתם בדלתה ובין ערי סוריה וארץ ישראל. כאן נשתמר מעין „יומן" של פקיד מצרי, שישב, כנראה, בסלה על הגבול בין שתי הארצות ורשם את שמות העוברים והשבים, את שמות שמות הפקידים ושליחי השלטונות המצרים, גם כאלה שעלו מארץ ממצרים וגם כאלה שירדו מצרימה. בין המקומות בארץ שעמדו בקשר עם חצר המלך נזכרות כאן עזה, צור, „באר מרנפתח בהר", מבצר מרנפתח בדרך לצור, עיר מרנפתח בחבל האמורי. בצד בני מצרים מוצאים כאן גם שליחים נושאי שמות שמיים כגון בעל-ראי בן צפר מעזה ושני מכתבים בידו: האחד לקצין המצרי

67) Breasted, AR III, pp. 602ff.; ATAT, pp. 24—5.
68) Calice, OLZ 1903, p. 224.

חי, והשני למושל צור בעלת-ראג.[69]

ונראה, כי מרנפתח שקד על בצור גבולות מצרים המזרחיים גם מפחד התפרצות לדלתה וגם לשים מעצור לזרם המתמיד של שבטי המדבר לתוך מצרים. כמו כן דאג לבקורת התחבורה והתנועה בין סוריה וארץ ישראל. אך לא רק משבטי העברים, שנמצאו אז בארץ ישראל במצב ההתגבשות כעם ישראל ובארץ שעיר כעם אדום, אלא גם מצד הים נשקפה סכנה רבה למצרים, היינו מ„גויי הים", שהתחילו עוד במאה הי"ד—וביחוד החל מימי רעמסס הב׳—לסכן את חופי הים התיכון ולהתדפק על שערי מצרים עצמה. בשנה החמשית למרנפתח נהפכה תנועת „גויי הים" להתפרצות כבירה: ברית עמים „מארצות הים" התחברו עם שבטי לוב לפעולה משותפת נגד ממלכת פרעה ועלו לכבוש את הדלתה. בין „גויי הים שבאו מכל ארצות הים" נזכרים אקוש (שהם לפי הדעה המקובלת אָכֶאִים), תרשה (אולי תירס שבמקרא, תירסנים שבמקורות היוניים), לוכים, שרדנים, שכלשא [70]. מרנפתח הצליח אמנם להכות מכה נצחת את מחנותיהם ולהדפם כליל מגבולות ארצו — ונצחון זה הביא תשועה למצרים מכבוש מוחלט על-ידי עמים זרים—, אבל נחשול „גויי הים" האגיאיים לא נפסק על-ידי זה אלא המשיך להשתער על חופי הים התיכון ואייו ולסכן גם את סוריה וארץ ישראל. נדידה עצומה זו של עמי הצפון הסיחה בשעתה עמים שלמים ממקומותיהם והיתה ברבות הימים לגורם מכריע לא רק באיי הים (כרתה, קיפרוס), ביון ובחופי אסיה הקטנה, אלא גם בתרבות ארצות אסיה המערבית הקרובות לחוף הים התיכון ובאוכלוסיה של הארצות הללו [71]. ושנוי כביר זה שהתחולל בסוף המאה הי"ג ובמאה הי"ב — ואם לדבר בלשון הארכיאולוגים: בזמן המעבר מן תקופת הברונזה לתקופת הברזל — הביא בעקבותיו מהפכה גמורה גם בארץ ישראל עצמה: התנחלות הפלשתים ונספחיהם בשפלה,

69) ATAT, pp. 96—7; W o l f, ZfAe Sp 69 (1933), pp. 39ff.; A l t, PJB 1936, pp. 27—8.

70) B r e a s t e d , AR III, pp. 574ff.; M e y e r , ibid., pp. 455ff.

71) M e y e r, ibid.; G ö t z e, Hethiter, Hurriter und Assyrer, passim.

ההתנגשות העצומה בין בני ישראל ו„גויי הים" אלה, ירידה גמורה בערי כנען; כל זה השפיע ללא ספק על מהלך יצירת המלוכה הישראלית־היהודית, המדינה הגדולה והעצמאית היחידה שנוצרה בימי קדם על אדמת הארץ.

ראינו, כי ראשית תנועה זו של „גויי הים" לסוריה וא"י נעוצה בימי השושלת הי"ח, וכבר אז מוצאים בארץ שכירי הצבא המצרי שנתגייסו מקרב השרדנים וגם מקרב שאר השבטים יושבי כרתה ואיי הים. אבל רק בימי השושלת הכ' התחילה פעולתם האויבת והתפשטותם בכח והגיעה לשיאה בימי מרנפתח והמלכים שבאו אחריו. ונראה, כי בזמן הנדון הוכשרה הקרקע להתנחלות הפלשתים בארץ. כי כנראה הגיעו ברבע האחרון של המאה השלש עשרה שבטים וחלקי עמים המתיחשים על „גויי ים" אלה לדרום השפלה ונאחזו בה, כגון הכפתורים בסביבות עזה; „והעוים (שהיו כנראה מגזע חורי) הישבים בחצרים עד עזה כפתורים היוצאים מכפתור השמידם וישבו תחתם" (דברים ב', כ"ג; עמוס מציין גם את הפלשתים כיוצאי כפתור, עמוס ט', ז'). ואולם גם היבוסים הגיעו בפרק זמן זה לסביבות ירושלים ונאחזו בה. לזה מתאימה העובדה, כי במקום שמיים וחוריים (אדני צדק מלך ירושלים בימי הכבוש) מוצאים אנו בירושלים ב„תקופת השופטים" עם זר בשם „יבוסים" (ארונה היבוסי בימי דוד) ובמקום השם ירושלים, הרגיל בכל התעודות עד המאה השלש עשרה, נקרא שם חדש לעיר, — „יבוס", שתפס את מקום השם העתיק עד ימי דוד [72]. אמנם, על אף נחשול העמים והתפרצותם ממזרח וממערב ידעו המצרים לשמר על עמדותיהם, והשלטון המצרי בימי מרנפתח היה עדיין איתן לא רק בא"י אלא גם בסוריה ובפניקיה. המלחמות התכופות וההתאמצות המתמדת החלישו במדה רבה את כחות המדינה, וגם בצבא המצרי עצמו ורבו החילים השכירים מאסיה, מאפריקה ומאיי הים; אף בין שרי הצבא היו זרים תופסים מקום בראש, כגון השר החשוב בימי מרנפתח בנמזן בן יפע מזרבשן. גם העושר שצברו מלכי מצרים בדורות

72) Maisler, JPOS 1930, pp. 189ff.

הקודמים הלכו ואזלו, וכבר מרנפתח לא היה בכחו להקים בנינים מפוארים בארצו כמו אביו. לאחר מות מרנפתח באו גם ימי מהומות פנימיות למצרים גופה, קמה תנועה בין ה„שוסים" להציף בהמוניהם את הדלתה ובעיקר את ארץ גושן, וכן התחזק היסוד השמי והאגיאי בצבא ובשכבות השליטות במצרים. והגיע הדבר לידי כך, כי „חורי" אחד, מהשרים הגדולים ממוצא ארצישראלי, תפס את רסן השלטון במצרים קרוב לשנת 1200. תקופה זו היתה מלאת בלבולים בארץ הנילוס ובארצות הנתונות לחסותה, ו„איש הישר בעיניו יעשה". רק כאשר הושב הסדר על כנו בארץ מצרים על-ידי פרעה סתנח׳ת יכול היה בנו רעמסס השלישי (1195 — 1164) להדוף אחור את האויבים מבחוץ ולשפוך מחדש את מרות מצרים על ארץ ישראל[73].

בימי רעמסס השלישי נאבקה מצרים עם הלובים במערב ועם „גויי הים" בצפון ובמזרח. כתובת רעמסס מספרת על חדירת עמי הצפון בשנת חמש למלכו; „חלק מהם היה — נאמר בתעודה — חיל ביבשה וחלק—בים הגדול". רעמסס אמנם הצליח להכותם ואף לנצח את הלובים, כי גם הם ראו בחולשת מצרים שעת כושר לתועלתם ולטשו עין לארץ היאור, אבל תעודה אחרת משנת אחת עשרה למלכו מספרת על עלית „גויי הים" עד מצרים בשנת שמונה למלכו (1188), לאמור: „הגויים מאיי הים יצאו... לפתע התפשטו, כל ארץ לא עצרה כח לעמוד בפני מחנותיהם, החל מארץ החתים; קדי, כרכמיש, ארוד, אלישה (קיפרוס) נשמו. הם חנו בארץ אמורי ובזזו את הארץ ויושביה עד כלה. הם הלכו, לפניהם אש להבה, צעדו בדרך מצרים. עצמת כחם היתה: פלשת, ת׳כר, שכלש, דינן, ושש. הגויים האלה כרתו ברית ביניהם לשים יד על מצרים, עד קצה תבל ובלבם בטחון ומזימות רבות"[74]. ואמנם היתה זו התפרצות עמים ושבטים איומה במדותיה, — הרס וחורבן הביאה לממלכת החתים הגדולה ולארצות צפון סוריה. אבל מצרים נצלה מנחשול-שטף זה על-ידי נצחונו המזהיר של רעמסס, ביחוד בקרב העצום

73) M e y e r, ibid., pp. 587ff.
74) B r e a s t e d, AR IV pp. 37—8.

בדלתה על-יד „מגדל רעמסס". על קירות מקדש אמון, שבנה פרעה זה במֶדינת-חַבּוּ, מתואר בצבעים בהירים הקרב בים, שבו הוכו הזרים, והרג רב נערך בהם, אניותיהם נתפוצצו ונשרפו, ושארית הפלטה נמלטה או נפלהִ בשבי [75]. שבויים מרובים מקרב הת׳כר, הפלשתים והדינן נפלו בידי רעמסס, אבל הוא לא השמידם אלא ספחם לצבא המצרי והושיבם במבצריו. ופירוש הדבר, כי גם צבא רעמסס היה בעיקרו צבא-שכירים, הכולל לובים, ת׳כרים, פלשתים, שרדנים ושמיים מארץ ישראל. לאחר נצחון זה ערך רעמסס מסע צבאי לארץ ישראל ולפניקיה, גם למען רדוף אחרי אויביו מגויי הים וגם למען דכא את המרד שהתלקח בארץ לרגלי תנועת העמים הגדולה. בין תאורי נצחונותיו של רעמסס מוצאים אנו גם תאור „מבצרו של מושל האמורים"; רואים אנו עיר-מבצר, המוגנת על-ידי שמיים, כשהיא נכבשת על-ידי מצרים ושרדנים. בידי רעמסס נפלה, איפוא, כל הארץ, ובין תיאורי השבויים מוצאים אנו ליד לובים וגויי הים גם חתים ושמיים וכמו כן „שוסים", שהם אולי בעיקר מבני ישראל בראשית התישבותם. בין השאר ערך רעמסס גם מסע לארץ שעיר, הכניע בה את ה„שוסים", כלומר את בני אדום, שדד אותם והוליך מהם שבויים רבים למצרים. ולמען חזק את עמדתו בכל הארץ הנכבשת בנה רעמסס „מגדל בכנען" ולשם היו „עמי רת׳נו" מביאים מנחות [76]; וכן בוצרה מחדש בית-שאן, הושבִ בה קצין צבא מצרי והמקדש בעיר זו תוקן על ידו. לאחר מלחמותיו בגבולות מצרים ובארץ הושלט בכל מקום סדר, ולפי דברי רעמסס „לא היה אף אויב בכוש או בחור (=ארץ ישראל), הקשתות והנשק היו מונחים בשלום בתוך המחסנים". אבל בזה הגיעה כבר מצרים לשיא יכלתה הצבאִית, המדינית והכלכלית; רוח המלחמה, שפעמה בלבות צבאות מצרים בתקופת רעמסס השני, הלכה ופגה; חולשה ולאות השתלטו במדינה, הוגיעוה המלחמות הבלתי פוסקות, וכלכלת המדינה גם היא היתה במזל ירידה,

75) M e y e r, ibid., pp. 585ff.
76) ATAT, p. 98; B r e a s t e d, AR IV, p. 123.

כי אמצעי האוצר הממלכתי בוזבזו לבנין ערים ובתי מקדש מפוארים ולהחזקת צבא שכירים. חולשת מצרים, שנתנה את אותותיה כבר בסוף ימי רעמסס הג׳, הורגשה בימי יורשיו החל מרעמסס הד׳ בראש וראשונה בארצות הנכבשות; עמי סוריה וארץ ישראל התחילו לפרוק מעליהם את עול מצרים. בינתים התנחלו והתחזקו בני ישראל בארץ והתפשטו בהדרגה על פני שטחים נרחבים יותר, גם בצפון הארץ וגם בעמקים, ואילו „גויי-הים" התחילו להתישב בהמוניהם על חוף הים: הפלשתים בשפלה והת׳כרים בנפת דאר; ערי פניקיה נהפכו כעבור זמן מה לערים עומדות ברשות עצמן וגם ערי-מלוכה בארץ יצאו מתחת „סבלות מצרים". שלטון המצרים במסלה הראשית לא היה קיים למעשה בימי יורשיו של רעמסס הג׳, כי רק לעתים רחוקות היה צבא מצרי עובר בארץ — ולאחרונה (בימי רעמסס הששי) בטל מאליו ועבר מן העולם. לא יפלא, איפוא, כי במחצית השניה של המאה השתים עשרה לא הודו עוד תושבי הארץ במרות העליונה של המצרים ואף לא ידעו מה היא.

כך עברה וחלפה תקופה ארוכה וחשובה בתולדות הארץ. לאט לאט נשכחו כליל ימי זהרה וגאונה של מרות פרעה וכל זכר לפעולות מלכי מצרים אלה נמחה מקרב תושבי הארץ, וגם במקורות הישראליים מימי השופטים ומראשית המלוכה הישראלית לא שרד רמז למאורעות אלה. ארץ ישראל נכנסה לתקופה חדשה, בה התנגשו ונאבקו כחות ועמים בפנים הארץ ללא השפעת הגורם המדיני החיצוני; פרשת הנפתולים והמלחמות בין בני ישראל, שנמצאו בעצם תהליך ההתגבשות וההתנחלות הלאומית ובין הכנענים, הפלשתים ובני קדם נסתיימה כעבור דורות מספר ביצירת המדינה הישראלית - היהודית.

נאמר כבר, כי עם הכנעת מלכי כנען והכנסת סדרים אדמיניסטרטיביים על-ידי תחותימס הג׳ התחילה בארץ תקופה חדשה של פריחה כלכלית ושגשוג תרבותי. בזמן גאות זו, שארך בהפסקות עד שקיעת שלטון המצרים, ונקרא בפי הארכיאולוגים בשם תקופת הברונזה המאוחרת (המאות הט״ז — הי״ג לפסה״נ), נוצרו נכסי תרבות רבים ושרידיהם הועלו בימינו ממעבה האדמה בכמה תלים בארץ. שפע

תגליות זה כחו יפה לגולל לפנינו רקמת החיים בארץ כנען בימים ההם: אופי הערים מה היה, בצורן ובניניהן, שיטות-הכלכלה לכל תופעותיה, מה היה מראה דת הכנענים ואילו יסודות קלטה הארץ ממצרים, מאיי הים התיכון, מאנטוליה וממסופוטמיה מתוך מגע גומלין מתמיד עם מרכזי-תרבות אלה.

ראינו כבר, כי תאורי ערי-המבצר הכנעניות על קירות בתי-מקדש מצריים מעבירים לפני עינינו עיר כנענית בצורתה החיצונית: מקומה כמעט תמיד על גבעה טבעית מוגנת על-ידי מורדות תלולים וליד מעין; מוקפת היא לעתים קרובות חומתיים (חומה פנימית וחומת-משנה חיצונית) בנויות מלבנים על יסודות אבן וליתר עוז בנויים על ידן מגדלים לתלפיות ובראשם מעקות ויציעות עץ, ששמשו עמדה לצופים ומגינים; לתוך העיר נכנסים דרך שער המצטיין בבניתו המורכבת ומוגן על ידי בחנים, או גם דרך שערים אחדים הבנויים מצדדים שונים של החומה. מושג ברור על אפיה של מערכת בצור זו מתקבל מן החפירות ביריחו, והכונה היא לחומה שנפלה לפני בני ישראל. בצור זה כולל חומותים, שנחשפו בכתף הגבעה, היינו חומה פנימית שנשתמרה בגובה של 5 מ׳ ועביה מגיע עד כדי 3.5 מ׳, וחומת משנה חיצונה (עוביה כ-1.5 מ׳), וביניהן רווח של שלש מ׳ בערך. החומה העיקרית בנויה נדבכי לבנים על רובד חצץ וכיסוד לה שמשה החומה הקדומה מתקופת הברונזה הקדומה. בצפון מערב ובדרום מערב היתה העיר מוגנת על-ידי מגדלים עצומים הבנויים אבני גזית. לעיר היה רק שער אחד בדרום מערב על-יד מעין אלישע [76]. בצור מסוג אחר, שזמנו בימי תחותימס הג׳ ויורשיו, נמצא בבית שאן, דרומה לעיר. שם נחשפה חומה, שעביה מגיע עד כדי 4.80 מ׳ ולה קירות כפולים, שביניהם ישנם תאים, ומגדל עצום נבנה בה ליתר חזוק [77]. שרידי בצור מתקופה זו נתגלו במקומות רבים בארץ, כגון בתל בית מִרְסִים ובתלי מערב

76) Watzinger, Denkm. Pal. I, pp. 55—6; Garstang, AAA 1932ff.; QSt. 1935, pp. 61ff.

77) Rowe, Topogr. and Hist. of Beth-Shan, p. 15.

יהודה ובשפלה, בירושלים, בבית-אל, בשכם, בתלי עמק יזרעאל ועמק עכו ועוד [78].

בדרך כלל חלש הוא הבצור מן הזמן הנדון לעומת הבצור מתקופת החקסוסים, אם כי משוכלל למדי לרגלי תכניקה חדשה שבאה להם לתושבי הארץ מסוריה הצפונית ומאנטוליה. הוטעם כבר, כי ירידה זו יסודה בראש וראשונה בתמורה סוציאלית חותכת, שהלכה והתפתחה בפרק הזמן הנדון בקרב אוכלוסי כנען. לעומת הסוללות הכבירות והחומות העצמות מימי החקסוסים, המפליאים את עין החוקר במדותיהן ובחסונן, נראות החומות מן הזמן הנדון כלקויות; לעתים הסתפקו התושבים רק בתקון החומות העתיקות ובשכלול הבצור שמצאו לפניהם מהתקופה הקודמת על-ידי הקמת מגדל או עופל (אקרופליס) במרכז העיר. רק בערים מרכזיות וחשובות מבחינה אסטרטגית מוצאים אנו בצור חזק יותר, כגון בגזר, שחומתה המקיפה את העיר היא עבה למדי (כ — 4 מ׳) ומוגנת על-ידי מספר רב של מגדלים רבועים שבתוך החומה [79].

גם שטח עיר-מלוכה בינונית בזמן הנדון היה די קטן, ויש לאמדו ל-30 — 50 דונם בממוצע. בזמן זה השתרעה, דרך משל, יריחו על פני שטח של 30 דונם ואת מספר תושביה מעריכים לא יותר מ-1500 נפש, וגם ירושלים לא היתה גדולה בהרבה. ערים חשובות יותר, כגון גזר, בית-שאן, מגדו, חצור, לכיש השתרעו כמובן על שטחים הגונים למדי (50 — 100 דונם) וגם מספר תושביהן עלה בהרבה על אלה הנזכרות [80].

מקום חשוב בתוך עיר-המלוכה הכנענית או בעיר המבצר, שבה עמד חיל המצב המצרי, נודע ל„מגדל“ או „עופל“ הנבנה בגובה כמה קומות במרום הגבעה והוא המשגב האחרון בתוך העיר. מגדלים כאלה ידועים לנו מן התבליטים המצריים ומזמן קצת יותר מאוחר מן המקרא (שופ׳ ט׳, מ״ו ואילך). בנין מסוג זה מימי אמנחתפ הג׳ נתגלה בבית

78) Garstang, Joshua Judges, pp. 365 ff.; Watzinger, ibid. pp. 56—7; Albright, APB, pp. 91—2.

79) Macalister, Gezer I, pp. 236ff.

80) Garstang, ibid., pp. 151, 167; Galling, BRL, pp. 496—7.

שאן מערבה לככר הקדושה (ראה להלן). שם נחשפו שרידי מגדל לבנים עצום הבנוי בצורת מלבן (15.37 X 23.4 מ'; עובי הקירות: 2.30 מ') על יסודות אבני בזלת; גבהו היה — לפי חשבון החופרים — כ - 12 מ'. נכנסים אליו דרך שער רחב, הנמצא בין שני בחנים. בתוכו נתגלו שרידי עמודים ומדרגות שהובילו אל הגג. על-יד המגדל נמצאו שרידי בית מרווח, ששמש, כנראה, מקום מושב לקצין המצרי המפקד על חיל

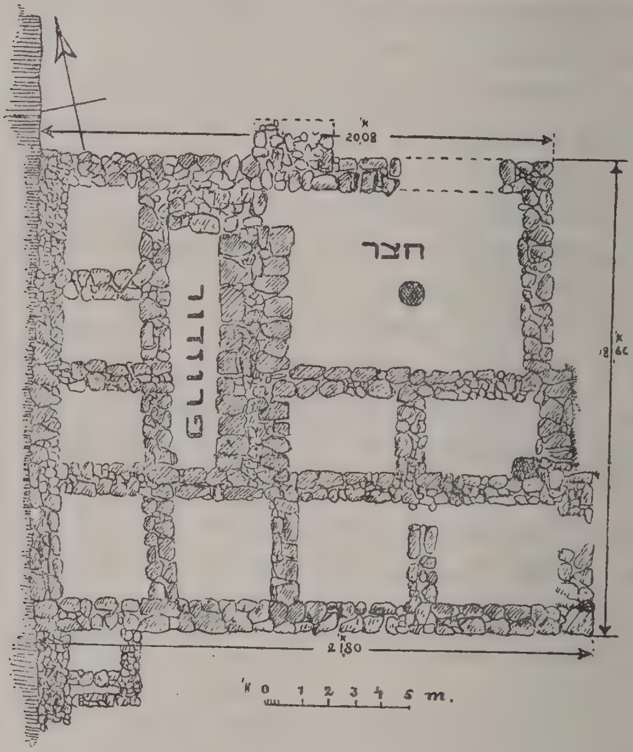

ציור ד. תכנית של בנין בתענך מהמאה הי"ד לפני ספה"נ.

המצב, ובצדו מחסן תבואה גדול, שנועד לחיילים [81]. שרידי בנין מבוצר

81) Rowe, Topogr. and History of Beth-Shan, pp. 20ff.

מסוג אחר נתגלו בשכם. הוא עמד על רובד אבנים של 5 מ׳ גובה בערך וקירותיו היו עבים מאד ובנויים לבנים. מדות הבנין: 25 X 21 מטר. ששה עמודים המסודרים בשתי שורות תמכו את תקרת הדיוטה התחתונה, שעליה עמדה הקומה השניה. הדיוטה התחתונה הכילה רק אולם אחד גדול. לתוך הבנין הוביל שער רחב (כ-2.80 מ׳) מוגן על-ידי שני בתנים, ובכל אחד מהם תא. ונראה, כי זהו „מגדל" העיר ששמש בירה למושל העיר ומקלט-מעוז אחרון ל„בעלי שכם" בתקופה הנדונה [82].

בתי מושלי הערים והמפקדים המצריים מהזמן הנדון, שנתגלו עד כה בארץ, מצטיינים בטעמם הארדיכלי ובחוסנן ונבדלים הם מבתי האצילים מהתקופה הקודמת. ניכרת בהם השפעת המערב: פניקיה ואיי הים. הטפוס המקובל הוא בית בעל זויות ישרות עם חצר פנימית קטנה וחדרים רבועים הערוכים משני צדדיה או משלשתם; אחד הבנינים בתענך (במערב התל), ששימש כנראה מושב למושל, נשתמר ביסודותיו במצב מתוקן. זהו בית מרווח (22 X 20 מ׳ בערך), המכיל חצר קטנה ומשני צדדיה (במערב ובדרום) תשעה חדרים כמעט רבועים, היינו: ארבעה חדרים במערב ופרוזדור המבדיל ביניהם ובין החצר וחמשה חדרים הערוכים בשתי שורות—בדרום (ראה ציור ד). לבנין זה דומה אחד מבתי המושלים שנתגלה בצפון התל של מגדו, אלא שגדול הוא יותר (מדותיו: 35 X 30 מ׳ בערך), והחדרים מסודרים משלשת צדי החצר. וכן מוצאים בתל אל-חֶסִי בית שהוא כמעט מרובע (כ-17 X 17 מ׳) ובו חדרים ופרוזדורים המסודרים משלשת צדי החצר[83]. בית מבוצר של מפקד מצרי בתל אל-פארעה בנוי בסגנון מצרי; זמנו בסוף התקופה הנדונה. בבנין זה נמצא חדר גדול ומרובע לקבלת אורחים, חדרי משפחת המפקד, חדר-המיטה שלו, חדר מרחץ, חדרי שרות ומחסנים [84].

מהבנינים השייכים לתקופה זו, שנתגלו בחפירות, מענינים ביחוד

82) Watzinger, ibid., pp. 59f.
83) Watzinger, Denk. Pal. I, pp. 58ff.; מ יי ז ל ר, תולדות המחקר הארכיאולוגי, עמ׳ 54 ועוד.
84) Petrie, Beth Pelet I, p. 17.; Watzinger, ibid., p. 51.

בתי המקדש. בבית-שאן הוקמו עוד בימי תחותימס הג׳ ויורשיו על „הככר הקדושה" שעל הגבעה שני בתי מקדש הבנויים לבנים על גבי יסודות-אבן: האחד מוקדש למכל, אלהי בית-שאן, בדרום הככר והשני לבת-זוגתו ענת בצפונה. מקדש מכל כולל דביר, הוא החדר הגדול בבנין ובו שני מזבחות (מזבח-מעלות מלבנים ומזבח אבנים), מסדרון רחב הנמשך מדרום לבנין לכל ארכו, מספר חדרים קטנים וחצר פנימית, שבה היו מתאספים תושבי העיר להסתכל בטקס הפולחן. באחד החדרים נמצא סמל האל, היינו מצבת אבן-בזלת מסותתת למעלה, מעין עמוד קטן, העומדת על בסיס אבנים בלתי מסותתות ולוח תבליט המיצג את אלהי בית-שאן יושב על כסא ולפניו עומדים שני מצרים נושאים את כפיהם לתפלה. מתוך הכתובת למדים אנו כי זהו לוח הקדשה של שני מצרים אמנחתפ ובנו פערמחב, בוני המקדש, ל„אל מכל, בעל בית-שאן". מכל הוא אל כנעני המזדהה עם רשף (ואותו היו תושבי קפרוס מזהים עם אפולון); קלסתר פניו דומה לפני בן שם, לראשו עטרה בצורת חרוט שממנו יוצאות קרנים, בידו הימנית סמל החיים המצרי (ענח׳) ובשמאלו שרביט. בחדר אחד של המקדש נמצא מזבח-מעלות גדול בנוי לבנים. את תפקידו מציין חריץ שדרכו זרם דם הקרבנות מעל פני המזבח; עליו נמצאו שתי קרני-שור, שרידי הקרבן האחרון. תא אחר הכיל תנור בנוי אבן, ששמש לצלית הקרבנות. במקדש זה, שעמד החל מימי תחותימס השלישי ועד ימי אמנחתפ השלישי, נמצאו הרבה תשמישי פולחן וחפצי מנחה לאלים: כלי פולחן שונים, כלי קטורת גליליים המקושטים מבחוץ בציורים גיאומטריים ותבליטי נחשים, כלים לקרבנות-נסך, פסילי אלים ועשתרות, פגיונות ברונזה וגרזנים, נחשים מחמר, תבניות כוונים, נטיפות, קמיעות, תכשיטים בצורות מצורות שונות וממוצא שונה: מקומיים, מצריים, חתיים ומאיי הים התיכון. כל זה נותן לנו מושג על אפיו של מקדש כנעני במאה הט״ו, ואילו שרידי המקדש, שהוקם בימי אמנחתפ הרביעי מעל חרבות המקדש הראשון, מעבירים אותנו לתקופת מכתבי תל אל-עמארנה. בנוי הוא בסגנון הנהוג במצרים בתקופה הזאת, וכולל חצר קטנה ודביר שספונו

נתמך על-שני עמודים מקושטים כותרות-גומא מצריות; את הקרבנות היו מקריבים על מזבח גדול שלפני הכניסה לדביר ועל מזבח קטן יותר מאחוריו ואליו היו עולים במעלות אחדות. כאן נמצא גם תבליט אשה ופרח בידה עומדת לפני האלה ענת המתוארת כ„עשתרת קרנים", וכן כלי פולחן וחפצי קדושה שונים, המתיחסים לתקופת תל אל-עמארנה. בתקופת סתי הא' נבנה על פני המקדש הזה מקדש חדש, שממנו נשתמרו שרידים שונים: קטעי עמודים נושאי כותרות מצריות, שתמכו את גג המקדש, המזבח שבתוך החצר ומספר מציאות מענינות, כגון מצבת סתי הא' הנז' לעיל. המקדש הרביעי הוקם על חרבות המקדש הזה בימי רעמסס השני ונתחדש בימי רעמסס השלישי. הוא מחולק על-ידי מסדרון לשנים: הדרומי מוקדש למכל-רשף והצפוני לענת בת-זוגו. גגות שני המקדשים נתמכו על-ידי עמודים ערוכים בשני טורים: מלבד הדביר והעזרה היו גם במקדשים אלה גם לשכות ומחסנים. כאן נתגלו מצבת-הקדשה של פקיד מצרי לאלה ענת „מלכת השמים ובעלת כל האלים" ומצבה שהקים רעמסס השני ועליה כתובת מצרית המכילה שיר-הלל לפרעה רעמסס השני. על שברי מזוזות ועל משקוף שנמצאו בשטח המקדש מתואר רעמסס-וסר-ח'פש, ראש הקַשָׁתים ומפקד חיל המצרים בבית-שאן, שתקן את המקדש בימי רעמסס השלישי; נמצא גם פסל רעמסס השלישי המתאר את פרעה יושב על כסא המלוכה. מבין המציאות הבודדות עוררו תשומת-לב כלי-קטורת גליליים המקושטים מבחוץ צפרים, ונחשים, ותבניות מגדלים בני קומות אחדות—ובקירותיהם קרועים חלונות. תבניות כאלו נתגלו גם במגדו ובתענך ובמספר רב גם באשור [85].

בית מקדש מתקופת שושלת העשרים של מצרים נתגלה גם בלכיש (תל א-דויר). מקדש זה הוקם מעל פני חורבות מקדש מימי מכתבי תל אל-עמארנה, שגם הוא נבנה בשעתו מעל שרידי בית מקדש מתקופת תתותימס הג'. המקדש השלישי הבולט בצורתו המארכת כולל דביר,

85) Watzinger, ibid., pp. 68ff. ;מייזלר, שם שם, עמ' 138 והלאה

עזרה קטנה ושתי לשכות. בדביר נמצא מזבח-מעלות בנוי לבנים בלתי שרופות נסמך אל הקיר מול הכניסה; על ידו היו מונחים כלי פולחן שונים: קערות-נסך, גיגית לקרבנות בשר, מחתת-קטורת, כירת-אש גדורה חיץ. לאורך שאר שלשת קירות הדביר נמצאו אצטבאות לבנים, שעליהם היו, כנראה, מניחים את המנחות בטרם הקרבו או הוסכו על ידי הכהנים. גג המקדש נשען על עמודי עץ מעוגלים, והואיל והבנין היה כולו מקורה שמשו כנראה כמקור אור נקבות-חלונות אשר באחד הקירות. הלשכות הצדדיות שמשו לצרכי הכהנים ומחסן למנחות וזבחים. בין המציאות הקטנות היו נטיפת זגוגית טבועה בשמו של רעמסס הב׳ וחותמות שסייעו לקבוע את זמן המקדש, וכן חרס שעליו טבועה כתובת כנענית בת ארבע מילים: „מ ת ן. ש[כר. פעל?]תך. א ל ת״, וזמנו במאה השלש עשרה [86] (ראה ציור ג).

בית מקדש מראשית התקופה הנדונה נתגלה גם במורדות הר גריזים ליד שכם. כולל הוא חצר מרובעת (כ-9.9 מ׳), במרכזה עמדה מצבה על כן-אבן, וסביבה חדרים ששמשו כמחסנים. באחת הפנות של החצר עמד מזבח גדול, עליו היו מקריבים את הזבחים. מלבד שלשת אלה לא נמצאו עד כה על אדמת הארץ בתי מקדש ממש מהתקופה הנדונה[87].

ברור למדי, כי תושבי כנען לא הרבו לבנות „בתים״ לאלהיהם בצורת בתי מקדש, אלא הסתפקו בהערצת האל במקום גלוי, ב„ככרות קדושות״, ורב מאד היה מספר מקומות הפולחן המיועדים לבמות, מצבות, אשרות, חמנים, פירים, שהיו נוסכים לתוכם נסכים, מזבחות לזבחי בהמות, אך גם בבתים פרטיים היו מקצים מקומות לפולחן האל. ועוד יותר היה נפוץ פולחן-הפריון המשפחתי, המתבטא בהערצת ה„עצבים״ למיניהם. רב מאד הוא מספר פסילי עשתורת ולוחות חמר, שעליהם מכוירת דמות האלה, בצורת אשה ערומה, נקבותה מופרזת ולפעמים קרנים לה במצחה („עשתורת קרנים״), וכן צלמי תרפים, פסילי שדים וכד׳. האמונות התפלות

86) Starkey, QSt. 1935, pp. 200ff.; 1936, pp. 183ff.; סטארקי, ידיעות החברה לחקירת א״י ב׳, ג׳—ד׳, עמ׳ 1 והלאה.

87) Watzinger, ibid., p. 65.

ברוחות רעות ומזיקות היתה נפוצה מאד בעם, והכנעני היה משקיע מרץ רב להלחם בהן בדרכים שונות. עדים לזה הם הקמיעות הרבים ופסילים מסוגים שונים שנתגלו בחפירות[88]; בהם ראו התושבים מגן מפני הרוחות והשדים, — אלה הם „תועבות" הכנענים, שבהן נלחמו אחרי כן נביאי ישראל ומחוקקיו, עד שהצליחו לבער את הרע שהכה שורש גם בקרב עם ישראל. אך כל זה נוגע בראש וראשונה לפולחן ולאמונות התפלות של המוני העם אבל אין למדים מהם על הדת במובנה החברתי-הרשמי המתבטאת ב„תורת הכהנים".

זו האחרונה קבלה הארה חדשה מתוך הגלויים באוגרית ומהלוחות, שנמצאו שם. באוגרית נמצאו שני בתי מקדש: האחד בית-בעל והשני בית-דגון; מהם מענין ביחוד בית בעל-צפון, שהחזיק בין השאר „בית ספרים", היינו ארכיון, ובית ספר לפרחי כהונה, לשכות שונות וכן דירות לכהנים, מחסנים וכיוצא בו. האל הנערץ במקדש זה נקרא בשמות רבים: בעל צפון, בעל מרים צפון, אלאין בעל, זבול בעל ארץ, בן דגון, הד (הוא הדד), ומקום מושבו, לפי השקפת אנשי אוגרית, הוא בהר צפון והוא גֶ׳בֶּל אל-אַקְרַע (הר קסיון, שקדושה נודעה לו עד לזמנים מאוחרים) מצפון לאוגרית[89]. בעל הוא אל הסופות, הגשמים והרוחות, הנותן חיים לארץ ולתושביה. הוא גבור העלילה הגדולה והחשובה בתעודות אוגרית (ראה לעיל). אל זה מתואר במצבת-הקדשה, שנמצאה במקדש, כגבור-חיל, ולו קרנים במצחו, הרומח (סמל הברק) בשמאלו והאלה (סמל הרעם) בימינו[90]. על הפולחן שהיה נהוג במקדש למדים אנו ממציאות שונות וביחוד מהתעודות הכתובות בכתב יתדות אלפביתי, שנמצאו ב„בית הספרים". התעודות הללו הכתובות על לוחות-חומר הם, כאמור, מסוגים שונים ובעלות תוכן מגוון מאד. וכבר ראינו, כי שירי-העלילה ורוב התפלות חוברו בזמן קדום יותר (ראה פרק ה׳) והיו

88) Albright, Arch. of Pal., pp. 95ff.; Cook, Religion of Ancient Pal., passim; Galling, BRL, pp. 23ff.

89) Eissfeldt, Baal Zaphon, Zeus Kasius etc.

90) Schaeffer, Syria XIV (1933), pl. XVI.

נפוצים בין הכהנים כ„תורה שבעל פה" ובזמן האמור נרשמו על הלוחות, כפי שניכר גם מן הקולופון שבשולי אחד הלוחות של עלילת-בעל:

„ספר (=כתב) אלמלך שבני, למד (=הכתיב ?) אתן-פרלן,
רב כהנים רב נקדם (=נוקדים), ת׳עי (=נדב ?) נקמד מלך אֻגרת,
אדן (=אדון) ירגב, בעל ת׳רמן" [91].

ואילו שאר הלוחות וביחוד המכתבים, רשימות הזבחים והמנחות, הם בני זמנים שונים. בראש הכהנים עמד, לפי עדות הלוחות, „רב כהנים" המופיע בתעודה הנזכרת גם בתואר „רב נקדים", כלומר ראש הרועים, והוא הוא שקרא לפני אלמלך את עלילת-בעל. בחמשה כלי ברונזה, שנמצאו באוצרות הנשק של המקדש, השתמש בלי ספק רב הכהנים להקרבת קרבנות, כעדות הכתובות על ארבעה כלים: „רב כהנים", ועל קרדום אחד: „ח׳רצן (=גרזן) רב כהנים". וכן נשתמרה אגרת לרב כהנים. ונראה, כי לנושא תואר זה נודעה חשיבות רבה לא רק כראש הכהנים אלא גם כאישיות חשובה בחיי המדינה.

על הפולחן במקדש מפיצות אור רשימות זבחים ומנחות שהיו מביאים לאלים. בין המנחות נזכרים אלפים, פרות, עגלות, כבשים, קצתם ל„שרפים" (כלומר „עולות או חטאות") וקצתם „שלמים", וכן צפרים, סוגים שונים של ירקות ופירות, נסכי יין ושמן וכד׳. טקס הפולחן היה קבוע בהחלט; לאלים שונים היו זובחים זבחים מסוימים ובזמנים קבועים; וכן מדובר, למשל, על הקרבת קרבן ב„יום חודש", כלומר בראש החודש, ובימים מסוימים בחודש [92].

רבת גונים מאד היתה משפחת האלים השמיים ונספחיהם מן האלים הזרים, שאנו למדים להכיר מלוחות אוגרית. אבל נוסף עליהם מופיעים בפנתיאון של אוגרית בני אלים, שליחי אלים ונעריהם, — סוגים שונים של כחות עליונים הממלאים תפקִידים שונים. אך בזה

91) גינזברג, כתבי אוגרית, עמ׳ 9—68, וכן Orientalia 1936, pp. 162ff.
92) גינזברג, שם עמ׳ 111 והלאה.

עדיין לא נגמרת הרשימה: גם הרפאים, רוחות המתים, והאלנים שהם מעין „בני אלים" מופיעים כאן לפנינו, וכמו כן מפלצות ונחשי הים והתהום, ובראש ובראשונה: ארש ותנין (התנין אשר בים), ולתן (הוא לויתן) „בת'ן (נחש) בריח ... בת'ן עקלתן ד(=בעל) שבעת ראשם", שבו נלחם בעל. ואין צורך להטעים, כי עולם היצורים הדתיים האלה של ארץ כנען משתקף יפה גם בספרות המקרא, וכי הספורים המיתו-לוגיים שהיו נפוצים בין התושבים הכנעניים, משפחת האלים, שהעריצו אותם ופחדו מפניהם וכל „חוקות התועבות" הקשורות בפולחנם היו ידועים יפה לאיש הישראלי. חומר רב ממין זה בציורים ובמשלים נשתמר בקטעים שונים בספרי הנביאים (ישעיהו י"ד, י"ב והלאה; כ"ז, א'; יחזקאל כ"ו), בתהלים, באיוב ועוד, וכמו כן משתקף עולם רוחני ודתי זה מתוך התגליות בארץ וביחוד בערים המרכזיות וכן מן התעודות הכתובות אכדית ומן המקורות המצריים,—כי גם למצרים חדרו, כאמור, נכסי התרבות והדת הכנענית. לפיכך לא תפליא אותנו העובדה, כי לא רק באוגרית נמצאה מצבה מצרית מוקדשת לבעל ועליה כתובת המבארת, כי את המצבה הקדיש מצרי אחד, סופר המלך, „לסת צפן" (כלומר בעל-צפון), אלא גם בשיח' סַעַד שבעבר הירדן הציב רעמסס השני מצבה לאל זה, וכן נערץ האל במצרים עצמה וזהו אותו שם עם סת, אלהי הארצות הזרות (מקום פולחן היה לו ב„בעל צפון" שבדלתה, שמות י"ד ב'); וכן נתקדשו ונערצו בכל ארץ כנען ובמצרים: קדש, עשתרת, ענת, רשף ועוד אלים מהפנתיאון הכנעני [93]. יחד עם האלים ופולחנם נפוצה בכל מקומות נדודיהם גם המיתולוגיה הכנענית, וכן תפלות ומזמורים. עקבותיהם נודעו לא רק בספרות המקרא, אלא גם בספרות המצרית, במכתבי תל אל-עמארנה ובתעודות תענך. לתפוצה זו של נכסי התרבות הרוחנית סייעה הלשון השמית-המערבית המשותפת של תושבי ארץ ישראל, פניקיה ודרום סוריה. ואשר למצרים הרי גם לשם חדרו, כאמור, רבים מתושבי הארץ

93) G r e s s m a n n, Beihefte z. ZAW 1918, pp. 191ff.; E r m a n, Literatur d. Aegypter, pp. 218ff.; C o o k, Religion of Ancient Pal. pp. 104ff.; E i s s f e l d t, Philister und Phönizier, pp. 12f.

דוברי שמית. וכן נודע ערך לא מעט לעובדה, כי בזמן ההוא נפוץ בכל ארץ כנען הכתב האלפביתי ה„כנעני" (וראה גם בפרק הקודם). כמה קטעי כתובות מהתקופה הנדונה הכתובות בכתב אלפביתי זה ובלשון השמית-המערבית נמצאו בארץ ישראל: שלש בלכיש, אחת בבית-שמש, ואחת בתל אל-חסי, כולן מהמאות הי"ד-י"ג לפסה"נ [94].

פתח נוסף להכרת השקפותיהם הדתיות ומנהגהים של תושבי הארץ פותחות לנו מערות הקברים שנתגלו בכמה מקומות-חפירה. על יד קברי-מהמורה, המצויים בתקופת הברונזה התיכונה וְהאפיניים לה וכן שאר סוגי הקברים מן הזמנים הקודמים, מופיעים בזמן הנדון טפוסים חדשים, שמוצאם בעיקר מארצות הים האגיאי ואיי הים התיכון. בתי קבורה מפוארים מהמאות הי"ד-הי"ג נתגלו בראס א-שמרה ובבית הקברות של מִנֶת אל-בֵּיְצָ'א. סימנם חדר-מלבן מקורה כיפת מדרגות מאבני גזית; נכנסים דרך מעלה מדרגות המובילות אל מסדרון וממנו לחדר דרך פתח עשוי בצורת חצי גורן או משולש. קברים כאלה ידועים לנו גם ממגדו, ומתוך עושר חפצי הלוי נראה כי היו אלה קברי אצילי העיר ומושליה. בתקופה זו הנהיגו גם חציבת בור באמצע החדר מול הכניסה, ועל האצטבאות שנבנו משלשת הצדדים היו משכיבים את המתים [95]. ובעוד שלמושלי העיר ולאצילים היו מקימים קברים בודדים או משפחתיים, היו רגילים לקבור את דלת העם בתוך קברים משותפים. את המתים היו קוברים בבגדיהם ומציידים אותם בחפצי-לוי שונים, מכל הדרוש לאדם בימי חלדו: כלי חרס שונים, כגון קערות, כדים, פכים, נרות, כלי ברונזה ונשק, תכשיטים, קמיעות וכדומה. את התינוקות היו נוהגים לקבור גם בתקופה זו בכדים גדולים ולפעמים גם מתחת ליסודות הבתים בחצרות ומתחת לגדרות, והוא אחד המנהגים הנפוצים מאד. לפעמים היו גם מקריבים את הילד כקרבן לאל — „העברה למלך" — אם כי אין להניח, כי זו היתה מצוה מקובלת בדת הכנענים [96].

94) Yeivin, PEQ 1937, pp. 178ff.
95) Watzinger, Denkm. Pal. I, pp. 72ff.
96) Eissfeldt, Molk als Opferbegriff etc.; ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ג', עמ' 57—60.

התמורה הרבה בחיי הארץ, שחלה לרגלי חרבן ממלכת החקסוסים וכבוש הארץ על ידי המצרים, מתגלית בבהירות מתוך חקירת חיי הישוב בזמן ההוא ונכסי תרבותו החמרית. בראש ובראשונה בולטת העובדה, כי החל מימי תחותימס הג׳ שמשה הארץ גשר בין מרכזי התרבות של העולם יותר מאשר בזמנים הקודמים, הווה אומר: על אדמת הארץ נפגשו והתנגשו תרבויות שונות, שבאו במגע-גומלין ביניהן והביאו לידי שנוי ערכים ותמורות בלתי פוסקות בחיי תושביה, בעיקר מבחינה כלכלית ותרבותית. ביחוד השפיעה מצרים בפרק זמן זה השפעה ניכרת על הארץ, וזו מתבטית בראש וראשונה באמנות, במלאכת מחשבת וכיוצא באלה. כבר צוינה השפעה מצרית בבנין בתי המקדש ובתי השכבות העליונות בערים החשובות. לא פחות ניכר הדבר בכמויות העצומות של דברי אימפורט מצריים, שנתגלו כמעט בכל מקומות החפירה בארץ. כך מוצאים אנו כמעט בכל מקום כלי בהט לרוב, כלי פייאנס ושנהב וחפצי חמדה של זהב וכסף, וכמו כן כלי תמרוקים, קשוטים ותכשיטים, וביחוד חותמות-חפושית וקמיעות בכמויות עצומות; כל אלה מוצאם ממצרים או מתוצרת הארץ לפי דוגמאות מצריות [97].

במכתבו אל מלכיאל מושל גזר מונה פרעה את המתנות הבאות שהוא שולח לו תמורת ארבעים נשים יפות: „כסף, זהב, מלבושים, אבן סנדו, כל מיני אבנים יקרות וכסאות מעץ אושי, ועל כל זה כל מיני דברים יקרים בסכום 160 תבן (1600 שקל). והן הלא ביחד 40 נשים; 40 שקלי כסף מחיר כל אשה...“ [98] כלי חמדה אלה היו עיקר האימפורט ממצרים. המגע עם מצרים ביבשה ובים הביא לארץ לא רק כמויות עצומות של חפצי אימפורט מארץ היאור, אלא השפיע גם על האמנים ובעלי המלאכה בארץ עצמה לחקות את האמנות ואת המוטיבים המצריים. לדוגמא יזכרו שברי צפוי שן של תיבת עץ, מעשה אמנות מקומית, שנתגלו בתל אל-פארעה; עליהם חרותות תמונות נפלאות

97) Watzinger, Denk. Pal. I, pp. 39ff.

98) ידיעות החברה לחקירת א"י ב׳, ג׳—ד׳, עמ׳ 38 — 40.

בסגנון מצרי: אחת מהן מתארת את מושל העיר היושב על כסאו ולפניו נערה אחת מחללת והשניה רוקדת, בשניה רואים ציד צפרים על פני היאור ובשלישית — ציידים השבים מצידם[99]. רב הוא מספר הפסלים, הפסילים והמצבות (אסטלות), יצירת המצרים או מעשה אמנים מקומיים המקבלים את השפעת מלאכת המחשבת המצרית, מעשה אבן, חרס, שן, נחושת, כסף וזהב, שנתגלו במקומות שונים בארץ (רובם ימי השושלת הכ׳). אחדים כבר הזכרנו בדברנו על מקדש בית-שאן; כדאי להזכיר גם את המצבה מבַּלוּעָה שבמואב (מהמאות הי״ג-הי״ב), עליה מתואר מלך מואבי (?) המתיצב לפני אלהיו (כמוש ?) ואלה העומדת מאחוריו[100]. וכן מוצאים אנו קוים מצריים בדברי אמנות שונים מסוג זה, שנחשפו במקומות שונים בפניקיה, בסוריה ובארץ. בארץ ישראל נעשו קמיעות, פסלי אלים ואנשים, כלי תמרוקים וכל מיני חפצי יקר בחקוי לדוגמאות מצריות.

לעומת ההשפעה המצרית נופלת בערכה מדת ההשפעה הבבלית והאשורית, אף-על-פי שגם היא ניכרת למדי. הלשון האכדית היתה אז לשון בין-לאומית ושפת הסופרים העיקרית, בה השתמשו השליטים, הסוחרים והמשכילים, וההשפעות הבבלית בחיי הרוח והדת ניכרות הן. גם הקשר המסחרי עם ארצות הפרת היה איתן; סוחרים בבליים היו באים לארץ ומביאים אליה את סחורותיהם (ראה, דרך, משל את „אדרת שנער" ביריחו, יהושע ז׳, כ״א), וכבר הזכרנו את השיירות הבבליות שעברו דרך א״י למצרים. וכן מוצאים אנו בתעודות נוּזִי וקַטְנָה רמזים לקשרי מסחר בין א״י ובין הארצות מעבר לחדקל[101], ואין להטיל ספק בדבר, כי בצד הבבלים מלאו ה„כנענים" והעברים תפקיד חשוב במסחר בין-לאומי זה.

יותר מורגשת ההשפעה שבאה מהצפון: ממרכזי החורים במסופוטמיה ובצפון סוריה ומארץ החתים באנטוליה. השפעה זו ניכרת

99) Petrie, Beth Pelet I, pl. XV.

100) Horsfield—Vincent, RB 1932, pp. 417ff.; Drioton, RB 1933, pp. 353ff.

101) Speiser, Mesop. Origins, p. 141.

במלאכת הבניה ובעיקר בטכניקה של בצור העיר. עקבות ההשפעה החורית משתקפות גם בכמה דברי אמנות שנתגלו בארץ ישראל ופניקיה, למשל בתבליט מבית-שאן, המתאר מלחמה בין אריה ובין כלב, בדמות בעל-הד אלהי הסופות בכמה מצבות, שבו בולט מאד אופן תאורו של תֶשוּב, האל הראשי של החורים והחתים, וכן בכמה פסלי אריות ואנשים וחפצים שונים, כגון סוגים אחדים של כלי חרס (כלים „דו-גוונים"), חותמות-גליל, המכילות לפעמים הירוגליפים חתיים, גרזני נחשת, וכלי נשק חתיים וכן מרכבות מלחמה משוכללות.

בקשר מסחרי ותרבותי אמיץ עמדו פניקיה וארץ ישראל עם איי הים התיכון ועם ארצות הים האגיאי. ביחוד פרח המסחר עם קיפרוס, שהתחיל להתפתח עוד בזמן הקודם. מהמכרות המפורסמות שבאי זה הובאו כמויות גדולות של נחושת, ובראש וראשונה כלי חרס, המצטיינים בצורתם הנאה, בקשוטיהם ובצבעיהם היפים; במאה הט"ו היו נפוצים מאד בכל הארץ כלים קיפריים, והם התחילו לשמש תבניות לחקוי לקַדָר הארצישראלי, שהשתמש במוטיבים ובטכניקה של הקדרות הקיפרית ליצירת צורות חדשות (לגינות, „ספלי חלב" וכד'), לשכלול התוצרת המקומית המקבלת גוונים חדשים לתוכה, או חקה את כלי האימפורט בדיוק רב עד כי נטשטש כמעט לגמרי ההבדל ביניהם [102].

החל מסוף המאה הט"ו באה הארץ בקשר מסחרי אמיץ עם ארצות הים האגיאי, והשפעת התרבות המיקנית ניכרת מאד ברוב המקומות בארץ במאות הי"ד-הי"ג לפסה"נ, וביחוד בישובים על חוף הים וליד הדרכים הראשיות שבארץ ישראל המערבית. הופעת הכלים המיקניים על אדמת הארץ מציינת מעין קו גבול זמני בין השלב הראשון של תקופת הברונזה המאוחרת (המאות הט"ז-הט"ו), שבו אין עוד זכר לתוצרת מיקנית ובין השלב השני (המאות הי"ד-י"ג), שבו מופיעות כמויות עצומות של כלי חרס מיקניים אפיניים, המצטיינים בצורתם הנאה והעדינה (כדים בעלי שלש ידיות, „כדי רכובות", פיקסיסים), משוחים צבע מבריק

102) W a t z i n g e r, Denk. Pal. I, p. 48.

ומקושטים יפה, וכן כלי זין (חרבות, רמחים)[103]. חפצי קשוט שונים הציפו את השוק בארץ ישראל ובפניקיה. וכן ניכרת ההשפעה המיקנית באמנות בנין בתי האצילים וקברים מפוארים החל מהמאה הי"ד. השפעה זו בולטת מאד ביחוד בבתי הקברות, שנתגלו בראס א-שמרה ובמינת אל-ביצ'א, וידוע למדי כי אוגרית עמדה בקשר אמיץ עם קיפרוס, שדרכה עברו אניות הסוחרים מארצות הים האגיאי לפניקיה. וכן בולט מאד המגע עם הים האגיאי בתל אַבּוּ-הָוַאם (סמוך לחיפה)[104], מגדו, גזר ובשאר הערים הכנעניות החשובות בארץ. היוצרים המקומיים התחילו לחקות ולשכלל את הסגנון המיקני, כמו שחקו קודם לכן את הסגנון הקיפרי, ומוטיבים וצורות מיקניים נעשו יסודות לתוצרתם. ברור, איפוא, למדי כי בתקופה הנדונה היתה ארץ ישראל משובצת במסגרת תרבויות המזרח וארצות הים התיכון, ומשום כך אין להבין את אופי התרבות ה„כנענית" בלי להתחקות על הציביליזציות של מצרים, מסופוטמיה, סוריה הצפונית ואנטוליה, איי הים האגיאי וארצות הים התיכון.

מאידך גיסא אין להתעלם מן העובדה, כי על אף פגיעת השפעות עמים ותרבויות מן החוץ ידעו ה„כנענים" לשמור על אפיה המיוחד של תרבותם הם, לעכל את הנקלט ולהתאים לרוחם את היסודות הזרים שהובאו מארצות נכר. ואם כי תרבות כנען לא התפתחה בקו ישר מתוך מסורת שלוה, כי אם מתוך זעזועים מתמידים ותמורות בלתי פוסקות בחיי התושבים, הרי אפיה המיוחד, מבחינה אתנית, מדינית, דתית וכלכלית, עולה לפנינו ביחוד בחיי הדת והרוח. קטעי השירה המיתולוגית ושאר הצורות הספרותיות, שנתגלו באוגרית, ואשר מקבילות רבות להן גם במקרא, במכתבי תל אל-עמארנה, בקטעי הספרות הפניקית, שנשתמרו במקורות מאוחרים ועוד, נושאים אופי שמי-מערבי מיוחד, וכמעט שאין למצוא בהן השפעה ניכרת מן החוץ; אין, איפוא, להטיל ספק בדבר, כי ספרות דתית זו — בכל הנוגע לתוכן ולמוטיבים וגם

103) Albright, AASOR 12, pp. 43ff.; Watzinger, ibid., pp. 49ff.

104) Hamilton, QDAP 4 (1935), pp. 1ff.

ללשון, לצורות הספרותיות, למשקל, וכדומה — שמרה על אפיה המיוחד במשך האלף השלישי וכל האלף השני לפסה״נ. דבר זה ניכר במדה מסוימת גם בפולחן ה„כנענים" ובמנהגי החיים והמשפט, אם כי פה היתה פגיעת תרבויות חוץ — ביחוד של הבבלים והחורים — גדולה יותר. והוא הדין בצורות התוצרת החמרית. גם כאן הכריעה מסורת הדורות. וכמו בימי קדם כן גם בפרק הזמן הנדון עיקר משלח היד היא מלאכת עבודת האדמה וגידול בהמות, כלומר ארץ ישראל היתה ונשארה ארץ אכרים ורועים. ולפיכך היה גם עיקר האכספורט תוצרת חקלאית: דגן (בעיקר חטה, שעורה, כסמת), יין, שמן, דבש, צרי, צמר, בקר וצאן. אבל בצד זה התפתחו בארץ ישראל ועוד יותר בפניקיה ובסוריה כמה ענפי תעשיה, מלאכה ואמנות במתכת, בחרס, באבן וכו׳. רק מעט ידוע לנו על תעשית כלי חמדה ממתכת יקרה, שהיתה אל נכון מפותחת אצל הכנענים, אבל הדוגמאות שנתגלו באוגרית, בבית עגלים ובמקומות אחרים בפניקיה ובארץ ישראל, דיין להעיד על מלאכת מקשה ופתוח נפלאה. די להזכיר את הקערה הנהדרה מעשה זהב שנמצאה בראס א-שמרה, עליה קישוטים מעשה ידי אמן (יעלים המסובבים בקרניהם את גלגל החמה; איש במרכבה רתומה לסוסים צד חיות פרא; יעל הקופץ בחן להפליא; תאו העומד על נפש פרתו ועגלו), וכן כוס ועליה תאורי חיות מעולם המציאות האגדה והדמיון, וכו׳[105]. ואם גם באמנות כנענית זו מהמאות הי״ד-הי״ג ניכרת השפעה אגיאית, הרי בכל אופן כאן לפנינו מעשה אמנים מקומיים. וכן התפתחה בארץ מלאכת קדרות מעולה, שכל השפעות חוץ שקלטה לתוכה נשארה מקומית ביסודה. ואם בתעשית סוגים שונים של כלים הלך הקדר בעקבות רבותיו הזרים, הרי בדרך כלל פתח צורות ואופני טכניקה המעורים מדורות באדמת הארץ והמציינים תוצרת מקומית מפורשת בתוספת גוונים מן הנכר[106]. והוא הדין גם בתעשית כלי הנשק, וביחוד

105) Schaeffer, Syria 1934, pl. 16.

106) על כלי החרס בא״י בתקופת הברונזה המאוחרת ראה: Albright, AASOR 12, pp. 37ff.; 13, pp. 87ff.

הקשת והחץ, שהוסיפו להיות הנשק העיקרי בידי תושבי הארץ בזמן הנדון, בחפצי קשוט וכלי שמוש ממתכת שונים — מלאכת חרשים מקומיים, חפצים מעשה חמר, חרס, אבן, שן ועץ. ויודעים אנו, כי במקומות שונים בארץ פתחו התושבים תעשיות מיוחדות; הנה למשל, הערים ינעם ועשתרות היו, לפי מכתבי תל אל-עמארנה, מקומות תעשיה למרכבות מעולות; על תעשית כלי נחושת בגור (ליד יבלעם) נשתמרה ידיעה בתעודות תענך, ועל בתי מלאכה כאלה בשכם ובמקומות אחרים מעידות תבניות אבן לדפוסי נחושת, שבאחד בהם נמצאו גם הכלים תקועים בדפוס, וכן כורים שנתגלו בתל אל-חסי ובתל א-ג׳מה[107]. וכן ידוע לנו על פתוח תעשית אריגים ומלאכת צביעה (תכלת, ארגמן), ביחוד באזורי החוף, וללא ספק פרחה בערי החוף גם תעשית אניות וכלי יקר מעשה ארז, — מארזי הלבנון, שהיו גם בזמן הנדון עיקר האכספורט למצרים ולארצות אחרות מערי פניקיה[108]. כמו כן נתברר מהחפירות בראס א-שמרה (אוגרית) ובתל עג׳ול (בית עגלים), כי המקומות הללו היו מרכזי תעשית כלי כסף וזהב מעשה אמנות[109].

בצד החקלאות והתעשיה פרח, כאמור, המסחר, ביחוד בערים שעמדו ליד דרכי התחבורה הראשיות ובערי החוף. הסוחרים ה„כנענים" הפניקיים ותושבי ארץ ישראל וסוריה — כבר אז הגיעו במסעותיהם לארצות רחוקות על חופי הים התיכון: לאיי הים, לאירופה ולאפריקה, לאנטוליה, לארצות הפרת והחדקל וכן לערב וביחוד לדרום ערב, ארץ הבושם. ולא לחנם היה „כנעני" שם נרדף לסוחר עד זמנים מאוחרים (ישעיה כ״ג, ח׳; הושע י״ב, ח׳; משלי ל״א, ל״ד וכו׳) בפי האכרים הישראליים, כפי שמתאונן הנביא: „כנען בידו מאזני מרמה לעשק אהב". אבל מובן מאליו, כי במשך כל הזמן הנדון מלאו תפקיד חשוב

107) Galling, BRL, pp. 379—80.

108) פרטים על התעשיה בארץ: בן-דור, ספריה לידיעת א"י ט׳—י׳, עמ׳ 81 ואילך; Galling, BRL, passim.

109) Schaeffer, Syria 1937, pp. 45ff.; Petrie, Ancient Gaza I—IV, passim.

במסחר הבינלאומי, שעבר דרך ארץ ישראל, גם הנודדים השמיים שהיו המתווכים העיקריים בדרכי היבשה בכל התקופות ההיסטוריות. בתקופה שאנו עומדים בה היו אלה בעיקר עברים ובני שת, שהיו מעבירים סחורות על גמליהם וחמוריהם מאנטוליה, מארצות חדקל ופרת ומדרום ערב לחופי הים התיכון ולמצרים. הקשר המדיני והמסחרי האמיץ עם מצרים ועם ארצות אסיה המערבית הביא אתו גם שכלול הדרכים הראשיות בא"י המערבית, התפתחות בחלופי מכתבים והתקשרות מרחוק בין א"י ובין ארצות חוץ. עדות חיה לתגבורת תנועת דאר זו הם מכתבי תל אל-עמארנה ושאר המכתבים, שנמצאו במקומות שונים בארץ וכן „יומן" הפקיד המצרי היושב בסלה, כנזכר לעיל. לתקנת הדרכים דאגו השלטונות המצריים והמושלים המקומיים. כך מבטיח, למשל, אחד המושלים בעבר הירדן מזרחה במכתבו אל פרעה (מגנזי תל אל-עמארנה) שהוא מתקן את כל דרכי המלך עד לבצרון (היום בצרה). חשיבות מיוחדת נודעה בעבר הירדן ל„דרך המלך" (ראה במדבר כ׳, י"ז), המובילה מדמשק דרך הבשן, הגלעד, חשבון ודיבון דרומה לארץ אדום והלאה לקדש ברנע ולדלתה, בה עבר המסחר למצרים עוד בתקופת הברונזה הקדומה ובראשית תקופת הברונזה התיכונה. במסלה הזאת, שממנה הסתעפה הדרך לאילת ולערב הנזכרת לעיל, חדלו הארחות בתקופת החקסוסים, אבל במאה הי"ג שוב עלתה והיתה לגורם כלכלי חשוב[110].

איור ת. שיירת שמיים מערביים מביאים כוחל מצרימה בראשית האלף השני לפסה"נ (מבני חסן במצרים).

110). Albright, Arch. of Pal., p. 142; Glueck, Heb. Union Coll. Annual 11 (1936). pp. 141 ff.

הירידה בחיי התרבות, במסחר, בתעשיה ואף בחקלאות, שסימניה הראשונים נראו כבר בתקופת תל אל-עמארנה, גברה במאה הי״ג לרגלי נדידות עמים כבירות. התקופה הבאה היא שעת ירידת השלטון המצרי ודעיכת נרו בארץ, שעת תמורות וזעזועים בחיי הישוב,—היא „תקופת השופטים« בתולדות ישראל או „תקופת הברזל הקדומה« בפי הארכיאולוגים.

ביבליוגרפיה לפרק החמישי

W. F. Albright, The Jordan Valley in the Bronze Age. AASOR 6 (1926), pp. 13—74.

The Excavations of Tell Beit Mirsim. AASOR 12 (1932), pp. 37—52; 13 (1933), pp. 87—95.

The Vocalization of Egyptian Syllabic Orthography. New Haven, 1934.

The Early Evolution of the Hebrew Alphabet. BASOR No. 63 (1936), pp. 8—12.

A. Alt, Pharao Thutmosis III. im Palästina. PJB 10 (1914), pp. 53—99.

Neues über Palästina aus dem Archiv Amenophis IV. PJB 20 (1924), pp. 22—41.

Die Landnahme der Israeliten in Palästina. Leipzig, 1925.

Zur Geschichte von Beth Sean. PJB 22 (1926), pp. 108—120

Neues aus der Pharaonenzeit Palästinas. PJB 32 (1936), pp. 8—33.

H. Bauer, Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras Schamra. Berlin, 1936. (וראה ביבליוגרפיה לפרק הרביעי)

F. M. Th. Böhl, Kanaanäer und Hebräer. Leipzig, 1911.

L. Borchardt, Einige astronmisch festgelegte Punkte zweiter Ordnug im Neuen Reiche. ZfAeSp 70 (1934), pp. 97 — 103.

M. Burchardt, Dte altkanaanäischen Fremdworte und Eigennamen im Aegyptischen. Leipzig, 1909—10.

R. Dussaud, Le Sanctuaire et les dieux Phéniciens de Ras Shamra. RHR 105 (1932), pp. 242—302.

Les découvertes de Ras Shamra (Ugarit) et l'Ancient Testament. Paris, 1937.

W. F. Edgerton und J.A. Wilson, Historical Records of Ramses III.

Chicago, 1936.
O. Eissfeldt Baal Zaphon. Zeus Kasios und der Durchzug der Israeliten durchs Meer. Halle, 1932.
Die religionsgeschichtliche Bedeutung der Funde von Ras-Schamra. ZDMG 1934, pp. 173—84.
G. M. FitzGerald, The Four Canaanite Temples. The Pottery. Philadelphia, 1930.
E. Forrer, The Hittites in Palestine. QSt. 1936, pp. 190—203; PEQ 1937, pp. 100—115.
A. H. Gardiner, The Papyrus Anastasi I. Leipzig, 1911.
J. Garstang, Joshua Judges. London, 1931.
Jericho: City and Necropolis. AAA 1932ff.
H. Gauthier, Dictionnaire des noms géographiques. 1925—31.
H. L. Ginsberg — B. Maisler, Semitised Hurrians in Syria and Palestine.
E. Grant, Ain Shems. Excavations. Haverford, 1928—31.
A. Gustavs, Die Personennamen in den Tontafeln von Tell Ta'annek. Leipzig, 1928.
P. L. O. Guy, New Light from Armageddon. Chicago, 1931.
R.W. Hamilton, Excavotion at Tell Abu Hawam. QDAP 4 (1935), pp. 1—69.
J. Hempel, Westiche Kultureinflüsse auf das älteste Palästina. PJB 23 (1927), pp. 52—92.
G. Horsfield—H.L. Vincent, Une Stèle Égypto-Moabite au Baloua. RB 41 (1932), pp. 417—444.
A. Jirku, Die ägyptischen Listen palästinensischer und syrischer Ortsnamen. Leipzig, 1937.
J. W. Jack, The Ras-Shamra Tablets. Edinburgh, 1935.
J. A. Knudtzon—O. Weber, Die El-Amarna—Tafeln. Leipzig, 1915.
B. Maisler, Die Landschaft Baschan im 2. vorchr. Jahrt. JPOS 1929, pp. 80—87.
Das vordavidische Jerusalem, JPOS 1930, pp.181—91.
Untersuchungen zur alten Geschichte, etc.
Cypriote Pottery at a Tomb-Cave in the Vicinity of Jerusalem. AJSL 1933, pp. 248—53.
H. G. May, Material Remains of the Megiddo Cult. Chicago, 1935.
R. A. St. Macalister, The Excavation of Gezer. London, 1912.
W. M. Müller, Asien und Europa nach altägyptischen Denkmälern. Leipzig, 1893.
Die Palästina-Liste Thutmosis III. MVAG 1907,1.
H. H. Nelson, The Battle of Megiddo. Chicago, 1916.

D. Paton, Early Egyptian Records of Travel. Vol. IV. 1922.

G. A. Reisner, Inscribed Monuments from Gebel Barkal. ZfAeSp 69 (1933), pp. 24—39.

W. Riedel, Untersuchungen zu den Tell el-Amarna-Briefen. Tübingen, 1920.

A. Rowe, The Topography and History of Beth-Shan. Philadelphia, 1930.

A. Saarisalo, The Boundary between Issachar and Naphtali. Helsinki, 1927.

F. A. Schaeffer, Syria 1929 — (דו"ח על החפירות בראס א-שמרה)

E. Sellin, Tell Ta'annek. Wien, 1904.

Eine Nachlese auf dem Tell Ta'annek. Wien, 1906.

J. L. Starkey, Fourth Season's Work at Tell Duweir. QSt. 1936, pp. 178—86.

K. Sethe, Urkunden der 18. Dynastie. Leipzig, 1907.

Der Denkstein mit dem Datum des Jahres 400 der Ära von Tanis. Zf Ae Sp 65 (1930), pp. 85—9.

F. Thureau—Dangin, Nouvelles lettres d'EL-Amarna. RA19 (1922), pp. 91—108.

R. Virolleaud, La légende phénicienne de Danel. Paris, 1936. (וראה ביבליוגרפיה לפרק הרביעי)

E. Weidner, Politische Dokumente aus Kleinasien Leipzig, 1922-3.

W. Wolf, Neue Beiträge zum «Tagebuch eine Grenzbeamten». Zf Ae Sp 69 (1933), pp. 39 — 45.

W. Wreszinski, Atlas zur ägyptischen Kulturgeschichte II. 1935.

S. Yeivin, A New Egyptian Source for the History of Palestine and Syria. JPOS 1934, pp. 194—229.

ע. בן-דור, המסחר בין ארץ ישראל ומצרים בתקופה הכנענית. ספריה לידיעת ארץ ישראל ט—י (תרצ"ז), עמ' 31—50.

ה. א. גינזברג, כתבי אוגרית.

ש. ייבין, ארץ ישראל בימי הכבוש. ציון ד' (תר"ף), עמ' 1—13.

ספר הזכרונות אשר לתחותימס הג'. קובץ החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה תרצ"ה, עמ' 145—174.

כתובות עבריות-כנעניות עתיקות בארץ ישראל. ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה ב', ג'—ד' (תרצ"ד), עמ' 7—9.

ב. מייזלר, תעודה חדשה מגנזי תל אל-עמארנה. ידיעות ב', ג'—ד' (תרצ"ד), עמ' 38—40.

לוחות תענך. ספר קלוזנר (תרצ"ז), עמ' 44—66.

ג'. ל. סטארקי, החפירות בלכיש. ידיעות ב', ג'—ד', עמ' 1—6.

א. ראובני, שם, חם ויפת.

פרק ששי

ארץ בנים

בראשית המאה הי״ג לפסה״נ [1] הופיעו במחוזות הספר של ארץ ישראל, בדרום הארץ ובעבר הירדן מזרחה, שבטי עבר נודדים, רועי צאן ובקר, שהיו עתידים להיות גורם מכריע בחייה הכלכליים והמדיניים של הארץ. במשך המחצית הראשונה של מאה זו הביאו תמורה לא מועטה במשטר הארץ עקב התישבותם והתנחלותם על האדמה, אם בדרך החדירה וההתפשטות האטית ואם במלחמת תנופה ועלילות גבורה ובלכידת ערי מלוכה או שעבודן על ידי כריתת בריתות. עולים חדשים אלה היו שבטי ישראל, אשר בעיני התושבים לא נבדלו במאומה משאר גדודי העברים וה„שוסים״ לשבטיהם, שהתפרצותם לארץ חזרה ונשנתה זה מאות שנים קודם לכן ברווחי זמן שונים. ואכן, ללא ספק עלו בני ישראל לגדודיהם ולמשפחותיהם בדרכי הנודדים השמיים, מאחר שדרכים אלה מותנות הן מתחילתן על פי טבע המקום והתכונה הגיאו-גרפית של הארץ. מאידך גיסא אין להטיל ספק בדבר, כי שבטים אלה נתיחדו כבר אז לא רק במסורת, שרתקה אותם אל הארץ הזאת, אלא גם בכמה סגולות פנימיות משלהם, בארגון החברתי והדתי המיוחד

1) התאריך הזה נקבע כעת בעיקר על יסוד החפירות החדשות ביריחו ובבית-אל, וראה ביחוד Albright, BASOR No. 58, pp. 10ff. דעתם של גרסטנג ואח׳, הקובעים את זמן הכבוש בשנת 1400 בערך והדעה המקובלת, המאחרת את זמן הכבוש עד סוף המאה הי״ג, אין להן על מה לסמוך כעת.

להם ובאישים-מנהיגים מחוננים בחסד עליון. אל נכון ראו באברהם דמות דיוקנו של „אב המון גוים", שעליו התיחשו, ודמות קדומה זו של אבי אבותיהם הנערצת והמקודשת זה מאות שנים האצילה מרוחה דרך כל הדורות על נפש הפרט והקבוץ. כמו כן היתה מקובלת בידם מסורת קדומה, כי יעקב הוא אבי העם ומיסדו בטרם נתפלג לשבטים, שקלטו אל תוכם יסודות אתניים מן החוץ, וידוע ידעו, כי רוב העם, שלפנים — בימי האבות — נדד לקצה הדרום, לנגב ולארץ גושן, יצא מארץ כנען, שבה ראו את מולדתם הקדומה, היא „ארץ העברים". ולא זה בלבד, אלא גם השם ישראל ככנוי לברית השבטים המוצקה, העתידה לרשת את ארץ כנען ולהתנחל על אדמתה, גם שם זה נוצר, לפי המסורת הקדומה, בתוך הארץ גופה וקשור הוא קשר אמיץ בשני מקומות קדושים: האחד פנואל בעבר הירדן מזרחה והשני בית-אל בעבר הירדן מערבה; בשני המקומות היתה קיימת המסורה, כי שם קבל יעקב אבי העם את השם „ישראל" (בר׳ ל״ב, כ״ט; ל״ה, י׳), ולגבי הלך המחשבה השמית הרי השם פרושו סמל בעל ערך מגי, המשמש צנור להשפעה מתמדת של כח ויכולת.

בהתחלת כבוש ארץ ישראל המערבית בידי שבטי ישראל מצאו, בלי ספק, בקרב התושבים בתי-אב ו„עממים" הקרובים להם קרבת דם ומסורת היחש, אם כאלה שהשתקעו בהארץ בימי החקסוסים או כאלה שחדרו אליה בזמן שלטון מצרים במאות הט״ו-הי״ד לפסה״נ מעבר הירדן מזרחה, ובעיקר מארץ גלעד, מכורת שבטי עבר שהתיחשו על יעקב. ואמנם בשאלת בתי האב האלה, שישבו בארץ מקדמת דנא (ראה, למשל, דבהי״א ז׳, כ׳ ואילך), קשורה קשר אמיץ שאלת התפלגות שבטי ישראל והסתעפותם לענפים ולקבוצות בזמנים שונים,— תהליך מלא תסבוכת, שעדיין סתומותיו מרובות מברורותיו בכל הנוגע לקורות המשפחות והתמזגותן לגוף העם [2]. ואולם כל זה איננו פוגע במישרים בהבנת התהוות ההתישבות הישראלית והתנחלות העם

2) ראה: Noth, System d. 12 Stämme Israels, passim

על אדמתו. בזמנים שלאחר חדירתו של רעיון הברית בהכרת האומה המתנחלת הבחינו שנים עשר מטות עבריים, שנכללו בברית שבטי ישראל, וחלוקה כזו אנו מוצאים גם אצל עם עברי אחר שהתיחש על אברהם, היינו אצל ישמעאל (בראשית כ״ה, י״ג-ט״ו). כמו כן מחלקת המסורה הישראלית הקדומה את השבטים הללו לשני ענפים: קבוצת שבטי לאה וקבוצת שבטי רחל. את הראשונים נמנים ראובן „הבכור", שמעון לוי, יהודה, יששכר וזבולון, וכן בני האמה זלפה: גד ואשר; ואילו את האחרונים נמנים: יוסף (אפרים ומנשה) ובנימין ובני בלהה: דן ונפתלי. אין ספק בדבר, כי לחלוקה זו יש יסוד היסטורי מסוים, ונראה, כי ביחוד לבני לאה היה קשר אמיץ עם הארץ עוד לפני עלית רובו של עם ישראל במאה הי״ג. הספור, שנשתמר בספר בראשית ל״ד על שכם בן חמור ודינה „בת לאה" ועל ההרג, שערכו שמעון ולוי בשכם, איננו אלא הד רחוק ממלחמות „בני לאה" בשכם ובסביבותיה בשחר נעוריו של העם [3]. גם הספור אדות עלית יהודה על ערי „הכנעני והפרזי" בלב הארץ קודם הוא לכבושים במאה הי״ג: „וימצאו את אדוני בזק בבזק וילחמו בו ויכו את הכנעני ואת הפרזי..." (שופטים א׳, ד׳-ז׳). בזק, היום חרבת אִבְּזִיק, נמצאת במקום אסטרטגי חשוב, בדרך המובילה ממעברות הירדן ליד בית-מחולה לפנים ארץ ישראל התיכונה. אל נכון התפרצו בתי אב אחדים מבני יהודה מעבר הירדן מזרחה ב„דרך השכוני באהלים" (שופטים ח׳, י״א), עברו את הירדן ושמו את פניהם בראש ובראשונה אל בזק, ששפכה את שלטונה על הסביבה וסגרה את הדרך לפנים הארץ [4]. ויתכן, כי גם שבטים ובתי אב אחרים הגיעו בדרכים שונות מעבר הירדן לארץ ישראל המערבית עוד לפני המאה הי״ג, כגון אשר להרי הגליל המערבי את זכרו אנו מוצאים, כאמור, לא רק בתעודות רעמסס השני אלא גם בכתבות סתי הראשון [5]. והתעודה הנזכרת לעיל מימי סתי הראשון, שנמצאה

3) ראה ביחוד: Sellin, Geschichte d. isr.—jüd. Volkes I, pp. 31ff.

4) תקופתנו א׳ (תרצ״ג), עמ׳ 4—363.

5) ראה ביחוד: Müller, Asien u. Europa, pp. 236ff.; Olmstead, History, p. 224.

בבית-שאן והמספרת על נסיונות אנשי ה„עפר מהרי הירדן (?)" לכבוש את בית-שאן אולי מכוונת גם היא למשפחות ישראל מארץ גלעד. ויתכן, כי גם השבט יששכר ישב כבר במאה הי"ד בחלקו המזרחי של העמק, בסביבות שונם ויזרעאל: „וירא מנחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה ויט שכמו לסבל ויהי למס עבד", היינו למלכי כנען בעמק יזרעאל — תאור מצב העולה לפנינו גם מתעודה אחת שנמצאה בתל אל-עמארנה [6]. על כל פנים יש להניח, כי דורות אחדים לפני עלית שבטי ישראל המלוכדים לאומה בעלת משטר מסוים, ישבו כבר בארץ—בעיקר בסביבות שכם וגם בגליל ובדרום — בתי אב ישראליים, שהתיחשו על „שבטי לאה"; בתי אב אלה וגם חלקי שבטים עבריים שלא מישראל נספחו אחר כך לברית שבטי ישראל ונטמעו בתוכם. אכן, רק זכרונות קלושים נשארו בדורות הבאים על ישיבת בני יהודה, שמעון ולוי ב„הר ישראל" (יהושע י"א, ט"ז) והד רחוק—על משפחות ראובן בגבולות בנימין ויהודה (יהושע ט"ו ב'; י"ח, י"ז; בראשית ל"ה, כ"א-כ"ב). וכפי שיתברר להלן מצאו לפניהם בני ישראל, שעלו במאה הי"ג לעבר הירדן מזרחה, ישוב עברי קדום, גם הוא שומר על מסורת מוצאו מיעקב, בארץ גלעד. הדגמה מוחשית לקשר היסטורי שמשו מקומות, שנתיחדו בקדושת המסורה והיו לחלק בלתי נפרד ממאורעות משפחת אברהם, יצחק ויעקב, כגון אלון מורה והמזבח ליד שכם, המזבח ומצבת יעקב בקרבת בית-אל, אלוני ממרא ומערת המכפלה ליד חברון וכמה מקומות קדושים בעבר הירדן מזרחה. זכרונות לאומיים אלה על כל הנוגע לתולדות אבות האומה ומשפחותיהם בארץ נמסרו מאב לבן ומדור לדור בקרב קבוץ השבטים, שירד לנגב ולארץ גושן בתקופה החקסוסית. ואם גם נטשטשה השתלשלות המאורעות הישוביים שלפנים והעלתה מסכת רקמה אגדתית פיוטית מחיי דור דור, מחיי הקבוץ ואישיו החשובים, מחיי לבטיו ונפתוליו בימי נדודים ושלוה, חגיו, ששונו ואבלו, טלטוליו ומנוחתו, אמונתו וחזותו, ואם גם בהתאם לכל זה קבלה מסורת אבות צביון והארה

6) Alt, PJB 1924, pp. 34ff.

חדשים, הרי לא פסקה לפעם בקרב שלשלת הדורות, ונהפוך הוא: היא היתה לקשר חי בין אבות האומה ומפעלותיהם ובין בנים שבים לגבול אבות ונחלתם.

הכשרונות והכחות הסוציאליים והדתיים, שהתפתחו מעט מעט בקבוץ שבטים זה והעלוהו למדרגת עם בונה מדינתו, גרמו לכך, שידיעותינו על התהוות ההתישבות הישראלית בארץ אינן תלויות אך ורק בקטעי תעודות ועדויות ארכיאולוגיות בלבד, אלא נשמרו בראש ובראשונה בשפע הידיעות ההיסטוריות הכלולות במסורת הישראלית גופה; ואולם יפה כחן של העדויות הארכיאולוגיות לתת בידנו את הפרוש הנכון להשתלשלות ההיסטורית ואת הבסיס התאריכי המוצק להרבה דברים סתומים שבמסורה עתיקת ימים זו. על-ידי צרופם של כל המקורות נעשית דמות התהליך מוחשית ושרטוטיה מתבהרים בכמה מקומות.

הנתונים הארכיאולוגיים מלמדים אותנו, כי במחצית הראשונה של המאה הי״ג נחרבו הרבה ערי-מלוכה וישובים מימות הברונזה המאוחרת, בעיקר בהרי בנימין, ואת מקום האוכלוסים הישנים ירשו תושבים חדשים. בתל בית מרסם, שהוא, כנראה, מקומה של קרית ספר, ביריחו ובבית-אל, רובצות מעל לחרבות הערים ה„כנעניות" שכבות אפר, סימן לחורבן ולכבוש. ביריחו נמצאו מעל לשרידי בנינים מתקופת הברונזה המאוחרת א׳, כלומר מימי השושלת הי״ח במצרים (המאות הט״ז—הט״ו), שרידים מהמאה הי״ד לפסה״נ (בין השאר גם כלי חרס מיקניים), ואילו בסוף תקופת הברונזה ישבה העיר בחורבנה [7]; נראה, איפוא, כי יריחו נהרסה ונשרפה באש על-ידי כובשים בראשית המאה הי״ג לפסה״נ. בבית-אל פרח עדיין הישוב בראשית מלכות רעמסס השני, כעדותם של כלי החרס היפים, חותמת-גליל המכילה את הכתובת „עשתורת" בכתב המצרי וכד׳, שזמנם ראשית המאה הי״ג; ואילו במחצית השניה של המאה הי״ג מוצאים אנו

7) Vincent, RB 1932, pp. 264ff.; Albright, BASOR No. 56, pp. 10—11; No. 58, pp. 11—2. תוצאותיה של עונת החפירה הרביעית (1933) ביריחו סותרות את דעתו של גרסטנג (QSt 1935, pp. 61ff.; Joshua Judges), שהעיר נחרבה בשנת 1400 בערך.

במקום כבר תרבות נחותת-דרגה, ובין שתי השכבות נראים סימנים ברורים של הרס ושרפה. אין, איפוא, להטיל ספק בדבר, כי בית-אל „הכנענית" נחרבה קרוב לאמצע המאה הי"ג, כדור אחד — או פחות — לאחר חורבן יריחו [8]. גם בתל בית מרסם שבהרי יהודה נמצאו סימנים להרס ושרפת העיר „הכנענית" באמצע המאה הי"ג או לכל המאוחר באמצעיתה השניה של מאה זו. וכן יש מקום להנחה, כי המקדש המתואר לעיל, ששרידיו נמצאו בלכיש (תל א-דויר), נהרס כליל ונשרף בסוף מלכות רעמסס השני או בראשית ימי מרנפתח, כלומר בשנת 1235 בערך, תאריך המתאים לזה של תל בית-מרסם. התמונה הכללית המתקבלת מתוך העדויות הארכיאולוגיות הללו היא, כי במחציתה השניה של מאה זו נהרסו ערי-מלוכה גם בהרי יהודה [9].

מעל לשכבות הישוב ה„כנעני" נמצאו בתלים שבהרי הארץ שרידי הישוב החדש שלאחר הכבוש: בנינים וכלים פרימיטיביים יותר ושונים מאלה של ה„כנענים", — סימן לחלופי אוכלוסים, לכניסת שבטים נחותי דרגה במובן התרבותי ומחוסרי ידיעה ונסיון בבניה ובמלאכת מחשבת. כאן לפנינו הישוב הישראלי שבעבר הירדן מערבה, מסוף תקופת הברונזה ומראשית תקופת הברזל — תחילת „ימי השופטים". אמנם עדויות הללו אינן מספיקות להוכיח את קיום עם ישראל בארץ ואינן נותנות מקום לקביעת תאריך מסוים, אולם מבחינה זו יפה כחה של מצבת מרנפתח מלך מצרים (1231 לפסה"נ בערך) הקוראת במפורש בשם „עם ישראל" כחלק מתושבי ארץ כנען. תעודה זו המסיחה לפי תומה ערכה רב מאד. בראש וראשונה כאן ראיה חותכת, כי עם ישראל יושב במחציתה השניה של המאה הי"ג בארץ, ובצרוף התעודות הארכיאולוגיות אפשר להגיד ביתר דיוק: ב ע י ק ר ב א ר ץ ה ה ר י ם. בני ישראל ירשו, איפוא, את מקום העברים מהתקופה הקודמת, אולם השם „ישראל" איננו כללי כל כך כמו חברו — עברים או „שוסים", אלא מיוחד; מאידך גיסא

8) Albright, BASOR No. 56, pp. 8—11.
9) QDAP 1937, p. 224; Albright, BASOR No. 58, pp. 10ff.

אינו שם שבט ידוע, אלא הוא מורה מתחילת ברייתו לרעיון לאומי. הווה אומר: במחצית השניה של מאה הי״ג היו משפחות בני ישראל בהרי הארץ מלוכדים כבר בתחום מושבותיהם על ידי גופים וארגונים דתיים ומדיניים מסוימים המבדלים ביניהם ובין בני אדם מחוץ להתאגדותם זאת. ועוד: השם ישראל מסומן במצבת מרנפתח במגדיר-העם (או שבט ולא ארץ), ופרוש הדבר: בני ישראל עוד לא ישבו זמן רב בארץ ושמם לא הספיק עוד להדבק בתחום התישבותם, דוגמת השם „מואב" שגם הוא היה בתחילה שם עם בלבד, ואילו בימי רעמסס הב' כינוי זה משמש כבר לציון תחום ההתישבות — „ארץ מואב"[10]. השכבה העיקרית של בני ישראל נמצאה אז בעבר הירדן מערבה כימי דור או שני דורות, אבל התפשטותם והתנחלותם של השבטים וכבוש ערי-המלוכה הגדולות בשטח התישבותן התחילו רק כדור אחד לפני מרנפתח, החל משנת 1250 בערך.

לפי המסורת הישראלית לא היתה התהוות תחום ההתישבות בעבר הירדן מערבה תחילת התנחלות מעיקרה, אלא קדמה לה ישיבה בסביבות קדש ברנע, היינו בקצה הישוב בנגב, והתנחלות בעבר הירדן מזרחה. יש כאן, איפוא, לפנינו שלשה תחומי התישבות ישראלית, כל אחד על קורותיו ותנאיו המקומיים והישוביים המיוחדים לו, ועל המסורות הקשורות בו קשר אמיץ והנושאות צביון המקום וחנו. במסגרת זו משתלבת המסורה הלאומית-הדתית מימי הנדודים, המיוסדת על זכרונות ממשיים, שנחרתו עמוק בלב העם, על יצירת המפעל הרוחני הגדול הקשור בשמו של מ ש ה, היינו: התהוות הדת הישראלית הרחק מארץ כנען בגבול המדבר, מסורה שלא רק ערכה הדתי היה גדול בכל ימי שבת ישראל בארצו, אלא גם חשיבות היסטורית-חיונית רבה נודעה לה בלכוד השבטים וביצירת היחידה הלאומית-התרבותית של עם ישראל. כל העובדות הללו יחד ראויות הן לנתינת לב מרובה בשעת התבוננות בהשתלשלותה ונפתוליה של ההתישבות הישראלית בארץ.

10) Gauthier, Dictionnaire des noms géogr. III, p. 28.

עוד דורות לאחר כניסת שבטי ישראל להרי עבר הירדן מערבה היתה ופעמה ההכרה, כי לא בקרב הארץ שוכן אלהי ישראל, אלא הרחק הרחק בקצה הדרום, בשדה אדום. בהר סיני או חורב, המתנשא מעל הרי שעיר, נתגלה יהוה „זה סיני" (כלומר „אדון סיני", שופטים ה׳, ד׳) [11] לעמו בימי הנדודים בכל הדרו וכחו, המתגלם ברוחות ובסופות, בסערות וברעש, בברק ובאש וכיוצא בהם מתופעות הטבע האיומות, המפילות פחד ואימה על האדם. משם הוא יוצא רוכב על כנפי-עב ומופיע לעזרת עמו במלחמה גם בדרכם לארץ המיועדת וגם בארץ גופה (דברים ל״ג; ב׳; שופטים ה׳, ד׳-ה׳; חבקוק ג׳, ג׳ והלאה; תהלים ס״ח, ח׳-ט׳, והשוה תהלים פ״ג, ט״ז). ללא ספק דמוי זה מקורו במסורה עתיקה על הר אלהים בקצה הדרומי של הארץ, שנתיחד בקדושה עצומה לפחות אצל קבוץ מכריע בקרב השבטים בימי הנדודים, לפני עליתם לארץ; עוד במאה התשיעית אנו מוצאים את אליהו איש תשבי אשר בגלעד מקנא את קנאת ברית אלהי ישראל ובורח אל הר אלהים חורב, הרחק דרומה, ושם הוא עומד „לפני יהוה", והאל הכביר הנסתר מעיני אנוש מתגלה אליו בתוך רוחות וסערות מפרקות הרים ומשברות סלעים ובתוך להבות אש (מל״א י״ט). ולא זה בלבד, אלא גם הערצת משה „איש האלהים" ואבי הדת הישראלית, ואף המושג הדתי המרכזי: „יהוה אלהי ישראל", שלפי ההשקפה הישראלית הקדומה מכון שבתו הוא — כאמור — בסיני או חורב „הר האלהים", מעורה ודבוק בימי הנדודים ובימי שבת הקבוץ העיקרי של שבטי ישראל בארץ גושן ובקצה הדרומי של הארץ מול המדבר, ובעיקר בקדש ברנע. מסורת עתיקה שמרה על ההשקפה, כי לפני „יציאת מצרים" נתגלה אלהי ישראל למשה בשמו האמתי: „וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי ושמי יהוה לא נודעתי להם" (שמות ו׳, ג), „ויאמר עוד אלהים אל משה: כה תאמר אל בני ישראל יהוה אלהי אבותיהם... שלחני אליכם, זה שמי לעולם וזה זכרי

11) Grimme, ZDMG 50, p. 573; Albright, BASOR No 62, p. 30. — Glueck, JAOS 1936, pp. 463ff. :ראה גם

לדור דור" (שמות ג׳, ט״ו). בצד הקוים האמורים הטבועים בדמות אלהי ישראל השוכן בהר סיני נתיחד גם בסגולות שבהן נבדל משאר האלים: הוא לא רק האל היחידי של העם אלא גם אלהי העולם ויוצרו, „בורא שמים וארץ", ויחד עם זה גם אלהי הצדק והמשפט „אל רחום וחנון". ואף אם אפשר לשער, כי המחשבה הדתית המפותחת והצרופה במידה ידועה, שאליה הגיעו כהני אתון במצרים במאה הי״ד, על כרחה לא החטיאה גם להשפיע על התפתחות החיים הרוחניים של התושבים העבריים בחבל גושן [12], הרי ברור מאידך גיסא, כי תפיסה דתית מיוחדת במינה נולדה בקרב משפחות ישראל; הרעיון הדתי המתגלה באמונה ביהוה האל היחיד, הנעלה מכל דמוי אנוש בן חלוף ומכל יצור, נראה לעינים האל אשר עינו פקוחה על גורל איש וגוי ושולט בכל מכמני ההויה — בצדק ובמשפט. רעיון נשגב ואדיר זה עתיד היה להעשות בימים הבאים ליסוד בחיי הרוח והחברה בעם ישראל ולהתרומם לאחר דורות של נפתולים לדרגת דת, שממנה ינקו את כחותיהן הרוחניים לא רק תרבות ישראל ויהודה הלאומית אלא גם תרבויות המזרח והמערב.

בקשר אמיץ עם ימי הנדודים ועם התגלות יהוה לבני ישראל בהר סיני מעמידה המסורה את הישיבה בקדש ברנע, המסמלת תקופה בקורות השבטים וחוליה בתולדות התתישבות. ולא זה בלבד, אלא גם בראשית המלוכה בישראל, כלומר לאחר מאות שנים, עדיין היה הקשר הממשי בין תחום ארץ יהודה ובין קדש ברנע אמיץ מאד.

קדש, היום תל אל-קֻדֵיְרַאת, נמצאת בנוה מדבר בקצה הישימון הגדול, על הגבול שבין הנגב ובין חצי האי סיני; מלבד המעינות הקטנים בוקעים ועולים בסביבה זו שלשה מעינות, הנקראים כיום עין-קֻצֵימה, עין-קדיס ועין-קדיראת, והשופע ביותר ביניהם הוא האחרון. בתל, הנמצא בתוך ואדי-ל-קדיראת, פזורים שברי חרס מתקופת הברזל הקדומה. בו נתגלו גם שרידי מצודה, המתיחסת לכל המאוחר למאה העשירית לפני ספה״נ

12) Sethe, Nachrichten d. Ges. d. Wissen. in Göttingen, Phil.-hist. Klasse 1921—2.

מימי מלכות יהודה [13]. שרידי ישוב אחר מתקופת הברזל נתגלו גם מעל עין-קדיראת דרומה לואדי [14]. המעינות שופעים מים במשך כל ימות השנה, ולפי תאורי הנוסעים כאן לפנינו נוה-מדבר רחב, ששטחו הראוי לגדול דגן ובהמות עולה למאה אלף דונם בערך, ארץ גני חמד וירקרק שדה בלב „המדבר הגדול והנורא". ואין זה מתקבל על הדעת כלל, כי ארץ חמדה זו בלב הישימון היתה פנויה מאדם. כעתה גם אז היתה אל נכון תפוסה בידי רועים נודדים, ששמרו עליה כעל בבת עינם, וביחוד היו המעינות קדושים בעיני התושבים הנודדים למחצה ושמשו להם גם מקום משפט ופולחן („עין-משפט"). לפי המסורה הישראלית נלחמו שבטי ישראל במקום הזה במשך דורות רבים בעמלק, עם בדוי המעורב בחורים ובאדומים [15], שהתגורר בגבולותיה הדרומיים של הארץ מקדמת דנה („ראשית גויים עמלק", במדבר כ״ד ; י״א), ונשבעו לו נקם (שמות י״ז, ט״ז). שבועה זו היתה עוד חיה ופועלת בהכרת השבטים ובמחשבה המדינית-הדתית בימי ראשית המלוכה בישראל.

גם אפיו הפנימי והחיצוני של ישוב זה מסתמן בראשי-קויו, ואם גם סתום הוא עדיין בהרבה פרטים, דוגמת כל ראשית יצירה והויה בקורות הימים. ישוב זה נתון בין מצרים מזה ובין ארץ אדום מזה. במזרח ארץ הדלתה ישבו, כאמור, מאז ומעולם שבטי עברים, עוד מימי החקסוסים ומלפניהם. זרם רועים שמיים מתמיד היה הולך ונקלט בחבל ארץ זה, במחוז מצרים. המהגרים האלה המשיכו את אורח חייהם, העדיפו לאחוז באומנות אבותיהם ולהשאר רועי צאן ובקר ולא לעבור לחיי חקלאות ועבודת אדמה המרתקת את האדם לנחלת אדמתו. תושבי מצרים הביטו בבוז וגאוה על הנודדים העלובים האלה, והמהגרים היו מנודים במובן החברתי בעיני המצרים תושבי הארץ

13) Woolley—Lawrence, The Wilderness of Zin, p. 65; ב. מייזלר, תולדות המחקר הארכי׳ בא״י, עמ׳ 80—87.

14) Glueck, AASOR 15 (1935), pp. 118ff. — החקירה הארכיאולוגית בתל אל-קדיראת ובסביבתו איננה שוללת, כמובן, את האפשרות, שבמקום זה התקיים ישוב של נודדים למחצה בסוף תקופת הברונזה.

15) ראובני, שם חם ויפת, עמ׳ 5—144.

והוו מעמד נחות דרגה ונטול זכויות והמצרים הקציעו להם מחוזות ישוב על גבול ארצם (בר׳ מ״ג, ל״ב ; מ״ו, ל״ד). אולם נראה, כי גם השבטים המהגרים היו מעונינים בסיוג זה, מאחר שחבלי-דם והתאגדות משפחתית היו יסודות ארגונם החברתי (בר׳ מ״ז, ד׳). נקל להבין, כי לא מרוב אהבה הושיבו מלכי מצרים את שבטי העברים בארץ צוען (גושן) ; אל נכון העלו מהם מסים מסוימים, מס רכוש בצאן ובקר (בר׳ מ״ז, ו׳, י״ז) ומס-עובד, וכנראה נדרש מהם זה האחרון ביחוד בימי רעמסס השני, ששקד במרץ רב על הגנת מצרים מול אסיה המערבית והיה אחוז בולמוס בניה ובצור, והוא שהעביר את נקודת כובד השלטון למדינת-ספר זו. בחלק הצפוני של הקו העובר לאורך נחל טומילאת בנה אזור מבצרים ומחסנים, „ערי מסכנות", ואחת הערים הללו היתה „פתם", שעמדה בדלתה המזרחית בקרבת פלוסיון; קרוב לגבול שבין ארץ כנען ובין מצרים בנה את העיר „פר רעמסס", כלומר: „בית רעמסס", מקום מושב לשלטון רועץ [16]. ללא ספק בוצעו הרבה מן העבודות הכבירות האלה בעזרת מס-עובד שהוטל על שבטי הרועים השמיים-העברים (ובעזרת שבויים מסוריה ומארץ ישראל) ; ואמנם, ה„עברים" (עפר) מצויים במצרים במשך כל פרק הזמן הזה כפועלים עובדים בעבודות צבוריות [17], אבל נראה, כי בימי רעמסס גדל הלחץ על שבטי העברים במחוז גושן שבצוען-מצרים, ו„קצר הרוח" והשאיפה לצאת מתחת „סבלות מצרים" גברו מיום ליום. התסיסה הגוברת בין שבטי העברים היתה דחיפה להתעוררות פנימית, להבלטת העצמות השמית על מסורות המשפחה והשבט לעומת התרבות המצרית ושלטונה. נקל להבין, כי שאיפה זו התגבשה מעט מעט ונהפכה לתנועת-יציאה, ואילו באי-אלו משפחות ואישים לבשה גם צורה של תנועה דתית ומעין „עליה לרגל" למקומות קדושים, שעליהם חופפות מסורות קדומות ומשותפות, למקומות חג בערבות הנגב ועבר הירדן מזרחה. בראש התנועה הזאת,

16) ראה ביחוד: Montet, Les nouvelles fouilles de Tanis (1933)

17) Wilson, AJSL 1934, pp. 73ff. — וראה לעיל.

העממית והדתית כאחת, עמד משה בן עמרם למטה לוי משבטי ישראל בארץ גושן.

לא כאן המקום לתאר תאור שלם את דמותו של משה הנביא, המחוקק חקי עם ואדם, נותן התורה ודת האלהים ומחולל האומה ורוחה, — כל זה עיקר מקומו בתולדות האומה הישראלית, אולם מאידך גיסא מן הראוי למנות כאן כמה דברים מחיי משה ופעולותיו המסייעים במישרים להבנת תהליכי ראשית ההתישבות הישראלית במחוזות הנגב ועבר הירדן מזרחה. מלבד קשרי דם ומשפחה, שקשרו את משה לאחיו בארץ גושן, בא גם — לפי המסורת — בברית התחתנות עם משפחת כהנים בארץ מדין, היינו במחוזות שמדרום וממזרח לים המלח. כבן למשפחה נכבדה בעמו טעם, כנראה, משה בנעוריו גם מהשכלתה המעולה של התרבות המצרית בימים ההם, אף-על-פי שקשה להגיד באיזו מדה היתה ההשכלה המצרית רווחת בקרב שבטי ישראל בארץ גושן למעמדותיהם ומשפחותיהם. לפי המסורת היו לו פעולותיו ודבריו לטובת אחיו המדוכאים והנענים לרועץ והיה אנוס לברוח לארץ הקדם; כאן בארץ גלותו וטלטוליו מצא מולדת חדשה-עתיקה, כאן הכיר לדעת את המקומות הקדושים לבני עמו ואת מסורת האבות. אמנם ידיעתה ושמירתה לא פסקה גם בקרב שבטי ישראל בארץ גושן, ואולם עול השעבוד דלדל את חיוניותה הדתית והלאומית בד בבד עם ירידת הקבוץ הישראלי. שנים על שנים שוטט משה, לפי המסורת הישראלית, כרועה בערבות המדבר בשרות יתרו חותנו, כהן מדין; אז ראה לפניו את הדרך ושמע קול אלהים מדבר אליו. בעבודת האבות בימי קדם והתהלכם את אלהים ואדם ראה את חזות הגאולה להבא, ביהוה ראה את אלהי אבות ואלהי בנים ובשליחותו — להוציא את העם מ„כור הברזל" כתנאי קודם לחדוש עבודת אלהים בהר אלהים. ויש להדגיש, כי משה מופיע לפנינו לא כהוגה דעות מופשטות, אלא מחשבותיו היו לו חוויות עמוקות, מעין שאיבה ישרה מכבשונו של עולם, ודאיות בהירות בכח ראיה ושמיעה מפורשת המחייבות שליחות, אמונה, פולחן והבעה בסמלים ופעולות. הוא היה נביא על כל התופעות והאמונות

הקשורות בנבואה, גם בהכרת הנביא עצמו וגם בהכרת בני זמנו, אך לפי דרגת מחשבתו ובהירות מושגיו היה משה אבי הנביאים. ואין ספק כי שליחות משה ונבואתו תופסות בתולדות ההתישבות הישראלית במחוזות הנגב ועבר הירדן מזרחה מקום בראש. תפיסת משה היתה דתית-לאומית. ומובן מאליו, כי ראשית מחשבת ההתנחלות של העם המקודש בברית יהוה וישראל היו מקומות העבודה, מקומות התגלותו של אלהי הברית לנביאו ולאבות ראשונים, בנגב ובעבר הירדן מזרחה.

על שבטי ישראל שבראשם עמד משה נלוו בארץ גושן עוד בתי אב מספר (שמות י״ב, ל״ח), גם הם רועים נודדים, ילידי המדבר, שנתגלגלו לארץ הדלתה ומאסו לאחרונה גם הם בחיי שעבוד.

מאורע יציאת-מצרים, המהווה מרכז המחשבה הדתית וההיסטורית במסורת ישראל למן הימים הקדומים ביותר, אין להטיל ספק בהויתו ההיסטורית, אף-על-פי שקשה לקבוע בדיוק את רקעו המדיני והארגוני וכמו כן את תאריכו. לפי מסורה ישראלית חל בשנת ארבע מאות ושלשים (שמות י״ב, מ׳),—ואולם תאריך זה לאיזו מנין תקופות הוא מונה? לפי האמור בפרק הרביעי נראה כי הכונה היא לתקופת צוען-מצרים, מנין שהיה אל נכון מקובל בין המצרים ובין תושבי שדה צוען, שכן אנו מוצאים אותו גם במקום אחד נהוג במסורת ישראל (במדבר י״ג, כ״ב). לפי זה נראה, כי מאורע היציאה חל בשנת 1290 לפני ספה״נ בערך, כעשר שנים לאחר עלות רעמסס השני על כסא המלוכה [18]. יש אמנם מהססים לקבוע את יציאת מצרים בימי רעמסס השני, שהוא אחד המלכים החזקים במלכות מצרים החדשה והוא שנסה לצאת בעקבות תחותימס השלישי להדביר תחת יד מצרים את כל ארצות כנען עד קצה הצפוני. אולם סתירה אין כאן; כי ראשית לא בכל מפעליו המדיניים והצבאיים הצליח רעמסס, וגדולה התימרותו בספורי-עלילות מהצלחתו למעשה. התבוסה שהנחילו

18) על מנין יסוד העיר צוען ראה: Albright, BASOR No. 58, p. 16.— Sethe, Zf Aeg Sp 1930, pp. 85ff.

לו צבאות החתים על יד קדש שעל נהר אורונטס בשנת 1295 לא היתה מועטה, ואמנם הועיל לו אומץ לבו לתקן קצת לאחר מכאן את המעוות על ידי נצחון-מה על החתים, אבל לא הספיק לרפא את החבלה האנושה שחבלו בקרן מצרים בארצות אסיה המערבית. חתירה עמוקה נחתרה אז תחת הפרסטיג׳ה המצרית, וימים מועטים לאחר מפלת קדש התלקח המרד בכל ארצות סוריה וכנען והכה גלים עד חבלי הדלתה. מאז עברו על רעמסס השני שנים בדכוי ההתקוממות ובמאמצים לקיים בידו לכל הפחות מה שירש מאבותיו, — וגם ההסכם שנעשה בינו ובין מלך חת בשנת 1280 בערך הוא אמנם מפעל מדיני בעל ערך ממדרגה ראשונה, חוזה של אי-התקפה ושל הושטת עזרה הדדית בשעת התקפה מצד שלישי, אבל אי אפשר לאמר שזהו נצחון גמור למצרים, כי למעשה ותרה מצרים על ידי זה על השפעתה בחלק גדול של סוריה ומסרה אותה בידי מלכי חת חלף השלום והשלטון בארץ כנען בגבולותיה המצומצמים[19]. יש איפוא, מקום להנחה שיציאת שבטים עבריים ממצרים חלה בזמן המהומות והבלבולים, בימי תבוסת-קדש ולאחריה (ראה שמות א׳, י׳) [20]. זאת ועוד אחרת: המצרים היו אמנם מעונינים בהחזקת שבטים שנשתעבדו להם, אולם אין להניח כי יציאתם מארץ הדלתה נחשבה בעיניהם כמאורע מזעזע את יסודות מדינתם וראוי להיות רשום בספרי הקורות או להודיע על זה לדור יבוא בכתבות חקוקות על לוחות ומצבות זכרון. שבטי נודדים באו והלכו, ואל נכון התענינו המצרים מעט מאד בחייהם הפנימיים של משפחות „עלובות" אלה כל זמן שלא נגעו באינטרסים של המדינה המצרית. ואם היה כאן מאורע מסכן את קיום המדינה או פוגע בכבוד גאונה, על אחת כמה וכמה שאין לצפות לכתבות

19) Meyer, Gesch. d. Altert. II, 1, pp. 455ff.— וראה לעיל.

20) אמנם, לפי הדעה המקובלת היה רעמסס השני „פרעה השעבוד" ומרנפתח בנו הפרעה שבימיו יצאו בני ישראל ממצרים; חוקרים אחרים (גרסטנג, אולמסטד, ג׳ק ועוד) מקדימים את המאורע עד תקופת מכתבי תל אל-עמארנה, ויש המציעים פשרות בין הדעות השונות. וראה ביחוד: Burney, Israel's Settlement in Canaan; Jack, The Date of the Exodus; יייבין, ספר קלוזנר, עמ׳ 67—78

מודות בזה, כי הסופרים הקדמונים במצרים לא היו כותבי קורות ארצם כהויתן לשם ברור המציאות ההסיטורית לשמה, למען ידעו דורות יבואו מה אירע, אלא פקידים בשרות המלך, וכל מעשה חקיקתם וכתיבתם לא היה אלא לספר לבני דורם ולבניהם אחריהם את תפארת רום כבוד המלך ואת הדר הודו, כי אין כמוהו. גם תאור מהלך המלחמה על יד קדש הוא מטושטש בכתבות המצרים: הנצחון מזהיר ובולט, ואילו האבדות והכשלונות מובלעים.

כזה היה המצב החברתי והמדיני של השבטים בשדה-צוען, מערבה לקדש ברנע ובסביבתה. לא כן במזרח. בהר שעיר ובעבר הירדן מזרחה התחוללו שינויים לא מעטים מאז ירידת שלטון החקסוסים במצרים ובאסיה המערבית. שבטים שמיים, קרובים לשבטי ישראל קרבת-דם וקרבת לשון, תפשו את כל הארצות האלה, הכניעו את תושביהם או השמידו אותם ועברו מעט מעט לחיי ישוב ומדינה. לרגלי הקרבה היתרה שבין שבטים אלה ובין שבטי ישראל שמרה המסורת הישראלית רשימות רבות ערך על התהליכים האלה. בתקופת החקסוסים ואחריה הוו החורים את השכבה השלטת בדרום הארץ, וגם בעבר הירדן מזרחה ישבו עמים שמיים המעורבים בחורים ובהודו-אירנים, — כל השבטים הנכרים האלה חנו לאורך המסלה העתיקה, היא „דרך המלך" (במדבר כ׳, י״ז; כ״א, כ״ב), שעברה במזרח הרי גלעד „מול בני עמון" וירדה דרך גבול מואב ואדום, נגעה בקדש וירדה מצרימה (בר׳ י״ד, ה׳-ו׳), וסעיף חשוב ממנה פנה ישר דרומה לאילת על שפת ים סוף [21]. בדרך זו עברו שבטים ומשפחות נודדים עם עדריהם במשך מאות שנים, וכמו כן היתה הדרך מאדום למצרים דרך מדבר פארן וקדש נתיב לעוברי אורח ולסוחרים בתקופה הזאת ואחריה. עוד הדד מזרע המלוכה באדום במאה העשירית ברח למצרים דרך פארן (מל״א י״א, י״ח), ואל נכון נכנסו למצרים גם הרועים מאדום בימי סתי השני במסלה זו ובה הלך רעמסס השלישי

21) Maisler, Unters., p.17; Albright, Archaeol. of Pal. pp. 141ff.; Glueck, AASOR 14, p. 104. — וראה גם לעיל.

לארץ שעיר להכניע את בני אדום. במשך מאות השנים שבין תקופת החקסוסים ובין דור יציאת מצרים חלו שינויים בהרכב האוכלוסים והמשטר המדיני בחבלי הארץ המשתרעים לאורך המסלה הזאת. בעבר הירדן מזרחה עלו שבטי אדום עמון ומואב ותפשו את הארץ ממפרץ אילת ועד נחל יבק. משני עברי נחל ארנון נאחזו משפחות מואב, מזרחית צפונית לתחום שבטי מואב יצאו משפחות בני עמון, ואילו בהר שעיר נאחזו שבטי אדום, שהתיחסו על עשו אחי יעקב הבכור, לפי המסורת הישראלית, כלומר: שבטים הקרובים ביותר לשבטי יעקב ועברו להתנחלות לפני שבטי יעקב. אולם אין ספק כי לכל השבטים האלה היה מתחילה תחום-מרעה משותף, שהשתרע על פני כל שטח נחלותיהם על חופי ים המלח דרומה ומזרחה לו, וגם בחבל בין היבק והירמוך. גם משפחות עשו שוטטו במשך תקופת הברונזה המאוחרת במרחבי עבר הירדן מזרחה וב„דרך המלך" עלו ונפגשו בהרי גלעד במשפחות יעקב והפילו עליהם את חתיתם (בר׳ ל״ב-ל״ג). אל נכון לא מעטות היו המסורות המשותפות, שהשתמרו בחוגי המשפחות האלה ושהיו קשורות בכמה מקומות קדושים, מקומות חנייה ופולחן ועליה לרגל. משלשת קבוצי השבטים האלה נאחזו לראשונה בני מואב ועשו. נאמר כבר, כי בימי רעמסס השני השם מואב פירושו ארץ-התנחלות, תחום בני מואב. ארץ מואב אשר מדרום לארנון היתה ארץ נושבת יפה בסוף תקופת הברונזה ובתקופת הברזל הקדומה; אדמתה היתה פוריה, אדמת זרע ומרעה. הישוב היה צפוף לפי עדות התלים הרבים שבארץ. גם צפונה לארנון, בין הארנון והיבק, הלך ונוסד ישוב בסוף תקופת הברונזה המאוחרת, אמנם לא צפוף כמו בדרום הארנון, אבל גם הוא מיושב במדה הוגנת למדי. לאורך המסלה ובקרבתה היו שוכנות כאן הערים ערוער, דיבון, מידבה, חשבון, יעזר, אלעלה, קריתים, בעל מעון ועוד [22]. ונראה, כי מרכזי הישוב הקדום שלפני מואב היו הערים ער וקריתים (בר׳ י״ד, ה׳; במדבר כ״א, ט״ו; דברים ב׳, ט׳-י״א). גם ברצועת הארץ שמצפון-מזרח,

22) ראה בפרוטרוט: Glueck, AASOR 14—15, passim

בגבול בני עמון (רבת עמון), אנו מוצאים תנאי-ישוב דומים. אחרת ארץ הרי הגלעד שבין היבק והירמוך. חבל ארץ זה נעזב מאות שנים בלי חשיבות כלכלית ומדינית, פרא-נוף ומקום מרבץ לעדרי נודדים [23]. רק שפתו המזרחית, בה עברה המסלה לבשן דרך הָם, היתה פוריה ומיושבת, וכמו כן שפתו המערבית היורדת לעמק הירדן (סכות, צפון), ואילו ארץ הרמה היתה מכוסה יערות עבותים ובלתי נוחה להתנחלות חקלאית וישוב מסודר. מועטים הם כאן שרידי תלי ישובים מזמנים קדומים, ואף שלטון הישוב והמדינה המפותח, שהתקיים צפונה ומזרחה, בשדמות הבשן והחורן הרעננות, לא היה מעונין בפתוח נוף קשה זה. ללא ספק היה גם הוא אחד החבלים, ששמשו מרבץ ומרעה לשבטי בני יעקב ועשו ולמשפחות בני עמון ומואב בשכבר הימים; כאן היו המקומות הקדושים מימים קדומים: מצפה, ראמות גלעד, יבש גלעד, מחנים, פנואל, סוכות. זכרונות עתיקים מאד היו קשורים בפנואל; כאן היה, כנראה, בראשונה מקום מקדש ועצרת לכל קבוצת המשפחות הנודדות בקו דרום-מזרח. אין אנו יודעים כעת בדיוק מספיק את מקומה של פנואל העתיקה, אולם נראה כי היתה שוכנת צפונה ליבק וסמוכה לו במערב הרי גלעד, ומזהים אותה עם תל א-דַ׳הַב, ויש סוברים כי שרידיה נשתמרו בתל אל-אַמְרַאמֶח המתרומם כמאה מטר מעל נחל היבק ושולט בכל סביבת הנהר, או לדעת אחרים באל-אמטאוק, גבעה גבוהה כ-400 מטר מעל נחל היבק וביניה ובין תל אל-אמרמאח מבדיל הנחל אל-קניה, והיא מוקפת משלשת צדדיה נחלים עמוקים (נחל יבק, נחל קניה ונחל ח׳רסאן) ונשקפת למרחוק על פני הסביבה. שרידים במקום מעידים, כי הסביבה הזאת היתה מיושבת בימים קדומים, אך לא נקבעו עוד באופן ארכיאולוגי-מדויק מדת קדמותו וקורותיו של ישוב זה [24]. מסלה המובילה מכאן מזרחית-צפונית לאורך

23) על הסביבה הזאת ראה: JPOS 1934, pp. 171ff.; Bergman, JAOS 1936, pp. 224ff. וכן: Abel, Géographie, pp. 68f.

24) Steuernagel, JPOS 1928, pp. 203ff.; Albright, BASOR No. 35, p. 13.—Abel, RB 1911, pp. 408ff. על הישובים העתיקים בסביבה זו ראה:

נחלי קניה וסחבה יכלה לשמש דרך נוחה למשפחות-רועים, — „עוד היום נוסעים ובאים הנה שבטי בדוים על עדריהם המרובים, להשקותם מעשרים הבארות“ (שומכר). בדרך זו עברו שבטי יעקב ועשו במשך תקופת הברונזה המאוחרת, אם כרועים נוסעים בעדריהם או כעולי רגל לחג ולזבח במקומות הקדושים. בזכרונות קדומים, שנשתמרו בקרב שבטי יעקב, תופסים שלשה ישובים מקום מרכזי: מעבר מזה פ נ ו א ל, מקום מאורע כביר ואיום-יפעה בחיי אבי השבטים, כאן „שרה באונו את אלהים“ ויכול לו, כאן נצח את האל השוכן בחביון המקום, במצבותיו-בתיו, ואורב לבני אדם בחשכת הליל (ראה גם בר׳ ל״א, מ״ב), כאן כפה אותו לתת לו ברכה והודאה בכחו כי עז, כאן קבל אבי השבטים את השם „ישראל“ — וכן מ ח נ י ם, אשר שם ראה יעקב „מחנה אלהים“, ו ס כ ו ת (תל אל-אח׳צאץ או דיר עַלָּא) [25] („ויבן לו בית ולמקנהו עשה סכות על כן קרא שם המקום סכות“). ואילו מעבר מזה היו שדה-אדום, סיני, שעיר, פארן וקדש מקומות קדושה קבועים ועומדים בזכרון הדורות מימים קדומים (ראה לעיל). אל נכון היו ספורי פנואל מקבילים לספורי בני ישראל גם במסורת אדום, אולם מעט מעט דעכו עם בוא ימי ההתנחלות והמעבר לחיי ישוב ומדינה בהר שעיר. לפי רשימה עתיקה, שנשתמרה בבראשית ל״ו, מלכו באדום שמונה מלכים לפני ראשית המלוכה בישראל, ופרוש הדבר, כי תחילת המלוכה באדום חלה בסוף המאה הי״ג (או בראשית המאה הי״ב), וקרוב לודאי כי תהליך המעבר לחיי ישוב החל דורות אחדים לפני כן, אך ה ע ר י ם ו ה י ש ו ב י ם ה א ד ו מ י י ם ש נ ב ד ק ו ע ד כ ה, ל א נ ו ס ד ו ל פ נ י ה מ א ה ה י ״ ג [26].

במשך כל זמן הבינים וגם אחר כך לא חדלו, כאמור, שבטי רועים שמיים להכנס מעבר הירדן לארץ אדום וגם לעבור הלאה דרך מדבר פארן וקדש ברנע ולרדת מצרימה. ללא ספק התקיימו בצד זה גם תנודות

25) על סכות-תל אל-אחצ׳אץ ראה: A b e l, RB 1910, pp. 555—6 וכן א ו ל ב ר י י ט, AASOR 6, pp. 45ff. וראה גם ק ל י י ן, עבר הירדן המזרחי, עמ׳ 12 בדבר הזהוי סוכות—דרעלה (היום דיר-עלא) הנזכר בתלמוד.

26) G l u e c k, Hebrew Union College Annual 11 (1936), pp. 141ff.

מקבילות דרך המסילות העוברות מעבר הירדן מזרחה ופונות מערבה חוצות את ארץ כנען בעבר הירדן מערבה ויורדות גם הן מצרימה. במשך דורות רבים שלפני פרק הזמן הנדון התקיימו עליות העברים, ולאחריהם גם עליות הקבוצות השמיות, שנפרדו מהם ושהתנחלו על אדמת ארצותיהן בשני ענפי מסלות: דרך עבר הירדן מזרחה וארץ אדום ודרך עבר הירדן מערבה. קרוב לודאי, איפוא, כי שבטי העברים בשדה צוען-מצרים, שישבו שם מסוף ימי החקסוסים ונתוספו על ידי זרם מתמיד משני כוונים, קלטו לתוכם מסורות הקשורות במקומות ומאורעות בשני עברי הירדן. אולם מאד נראה, כי מסורות תחום שדה אדום (שעיר, סיני) ועד גלעד (סכות, פנואל) הכריעו את הכף (ראה בראשית ל״ג, י״ד ט״ז והשוה גם בר׳ נ׳, י׳—י״א). שני המושגים הדתיים המרכזיים, השם יהוה והשם ישראל, שניהם קשורים ומשולבים בסיני ובפנואל.

ההתעוררות הדתית בקרב שבטי העברים בגושן היתה מיוסדת על מסורת אבות ומשפחות ועל משה האיש, שבא אליהם מארץ מדין בשליחות מיוחדת ועמד בראש התנועה. שני היסודות גם יחד עלולים היו לכוון את התנועה מזרחה לארץ אדום ועבר הירדן מזרחה. ונראה, כי מבחינה דתית-פולחנית נצח הכוון הזה בכל; ברית ישראל ואלהיו העמדה במרכז הפעולה וגם המסע הראשון היה מעין עליה לרגל לסיני (או לחורב, הר האלהים) בארץ אדום. ואולם מקום להתישבות לא היה כאן. החבל היה תפוס בידי תושבים ושבטים בעלי ברית, ואל נכון כבר היה קיים כאן גם משטר מלכות, כמו במואב, ולפיכך על כרחם נפרדו שבטי הברית מבחינה ישובית ונסעו בשני כוונים: חלק מהם חזר למדבר פארן וחנה בקדש,—וכנראה היו אלה השבטים והמשפחות שהיו קשורים במיוחד במסורת הנגב ועבר הירדן מערבה, ואילו רובם, ומשפחת משה בתוכם, מגמתם היתה לנסוע צפונה מזרחה בדרך העולה לעבר הירדן מזרחה, ביחוד להרי גלעד שבהם קשורה, כאמור, מסורת ישראל קשר אמיץ מאד (דברים א׳—ב׳). ואמנם אין ספק כי שבטי הדרום כבשו את קדש מידי הרועים הנודדים (עמלק)

רק בעזרת בעלי ברית מטעם ברית השבטים ומשה לאחר נפתולים קשים (שמות י״ז, ח׳ ואילך) ויסדו כאן ישוב-מה, ששמש בדורות הבאים בסיס לעליה נוספת לנגב והרי יהודה. ואולם עיקר פעולתם הישובית של משה ויוצאי מצרים היה מכוון לישוב עבר הירדן מזרחה—ונבצר ממנו להגיד מאלו טעמים, אם מטעמים דתיים או כלכליים, היינו צרות השטח לכלכל את כל העם, או משניהם יחד; על כל פנים היתה ההתישבות בתחום עבר הירדן מזרחה מסובכת יותר ממהלך ההתישבות במסבות הפשוטות של נאות מדבר כקדש ברנע, בהתאם לתנאים המדיניים והכלכליים, שבהם נתיחדו מחוזות התחום הזה. כי כאמור קדמו להם כאן לישראל שבטים קרובים ונאחזו בגבולות אלה: אדום, מואב, ועמון ואף שבטי נוד, כמו מדין, וכנראה גם הגר וישמעאל כבר שוטטו בסביבה ונאחזו בחבלים שונים. ואולם יש מקום לסברה, כי במחצית המאה הי״ג נתערערו התנאים המדיניים באזורים האלה: בחבל שבין היבק ובין הארנון נוסדה מדינה אמורית׳ ממלכת סיחון בחשבון, היושבת על הדרך החוצה את החבל הזה ומובילה להרי גלעד ועמק הירדן. אין אנו יודעים בדיוק באיזה דרך באו האמורים לכבש את חבל ארץ זו מידי המואבים, אם מהצפון או דרך עמק הירדן, אבל אין להניח כי באו דרך ארץ בני עמון במזרח גלעד, כי העמונים החזיקו מעמד במחוז התישבותם מסביב לרבה. על-כל-פנים נראה, כי מדינת האמורי בחשבון היתה קשורה קשר אמיץ באמורים שבצפון, כלומר בארץ בשן והלאה בסוריה (ארץ חובה). במשך זמן מה עמדו המואבים על נפשם בפני השתערות האמורים, אולם לאחרונה נהדפו אחור ועיר סיחון „נכונה". במסורת הישראלית נשתמרה קינה מפי ממשלי משלים על נפילת מואב (במדבר כ״א, כ״ז ואילך; ירמיה מ״ח, מ״ה ואילך בשנויים קלים). אין אנו יודעים בדיוק איזו עמדה תפסו שבטי ישראל בסכסוכים אלה וכיצד נתגלגלה ובאה לידיהם קינה זו מפי „המושלים", שמקורה, כנראה, בחבל האמורים או בארץ מואב[27]. אולם

27) ראה על השאלות הללו: Gressmann, Mose u. seine Zeit, pp. 305ff. וכן: 304ff.; Maisler, Böhl, Kanaanäer u. Hebräer, pp. 60ff. ולעומתם: Untersuchungen, pp. 39ff. Ed. Meyer, Isr. u. Nachbarstämme, pp. 530ff.

נקל לדמות, כי שבטי בני ישראל, שחנו שנים על שנים בקדש ועל קצה ארץ אדום ומואב היו ערים לכל המתרחש במערכת המדינות והמחוזות המשתרעים לפניהם והיו מבקשים מקום והזדמנות לפרוץ להם דרך לצפון, ולפיכך אין להניח כי בני ישראל לא נעשו שותפים למתרחש בארץ הרכסים שבין היבק ובין הארנון. אפשר להניח, כי פחד הכובשים האמוריים החודרים מן הצפון נפל על אדום ומואב גם יחד, ואם לא אדום הרי מואב השכן הסמוך של מלכי האמרי העדיף, כנראה, לתת לשבטי ישראל לעבר בגבול ארצם או גם לקרא אותם במפורש לעזרה נגד המתקיפים האמוריים, כמו שקרה גם בהרבה מדינות בתקופת תל אל-עמארנה שקראו לשבטי הח׳ברו-העברים לעזרה נגד יריבים חזקים (ראה במדבר כ׳, י״ד ולעומתו: דברים ב׳). ביחוד היו בעלי ער במואב אדיבים כלפי שבטי ישראל, כי עיר זו היתה יושבת על הגבול בנחל ארנון, והיתה צפויה לסכנת התקפה אמורית (דברים ב׳, כ״ט). מפי המואבים היו בני ישראל יכולים ללמד גם את הקינה האמורה ולהשתמש בה להלהיב את הלוחמים במלחמת האמורי (ראה שמו״ב א, י״ז), וקינה זו נרשמה אל נכון בספר „מלחמות יהוה", שכלל בין השאר גם מלחמות ארנון. ונראה כי בני ישראל הקיפו את ארץ אדום ונכנסו לעבר הירדן בדרך העתיקה המובילה מאילת ומעציון גבר אל גבול מואב במזרח (ראה דברים ב׳, ח׳); כאן עברו את הארנון והכו את האמורים ביהץ (אולי היום תל אל-ידודה), החריבו את ממלכת סיחון מלך חשבון, לכדו את הערים „מערער אשר בנחל ועד הגלעד" (במדבר כ״א, י״ד—ס״ו, ; דברים ד׳, ל״ו), או ביתר דיוק: „מארנון עד יבק עד בני עמון כי עז גבול בני עמון" (במדבר כ״א, כ״ד), והחזיקו במישורי המרעה. חבל ארץ זו לא היה מיושב, כאמור, אלא ישוב דל ונקל לשער כי היחס בין שבטי הארץ ובין שבטי ישראל לא היה רע מתחילתו. תושבי הארץ בכרו אל נכון את שותפותם של שבטים נודדים על פני שעבוד למדינה האמורית, אולם למאורעות אלה היו תוצאות מכריעות בקורות שבטי ישראל בימים הבאים; במחי יד אחת העמדו על ידי כך בזרם ההתרחשות הישובית על כל נפתוליה ותסבכתה. עם כבוש המדינה האמורית וחשבון

בירתה ירשו לא רק את ארצה אלא גם את חשבונותיה המדיניים עם המדינות הגובלות. מכאן יכלו אמנם שבטי ישראל להתפשט בנקל דרומה עד הארנון ומערבה עד הירדן, אבל תחום זה נחשב, כנראה, לפני כבושו על ידי האמורים על ארץ מואב, ואילו שבטי ישראל לא הכירו בתביעה זו וראו בו ארץ שנכבשה בידם מידי האמורים (ראה במדבר כ״א, י״ג); זה נתן מקום לסכסוכים מתמידים. כעבור שנים מועטות היו שבטי ישראל לצנינים בצדי המואבים — „ויקץ מואב מפני בני ישראל" (במדבר כ״ב, ג׳). ולא זה בלבד אלא כנראה פרצו סכסוכים קשים גם בין בני ישראל ובין „נסיכי סיחון יושבי הארץ" (יהושע י״ג), הלא הם שבטי מדין; ומאד יתכן, כי אחרי כבוש הארץ בידי ישראל נסו המואבים להתקשר עם שבטי הארץ המדינים על מנת להכשיל את מאמצי שבטי ישראל להאחז בקרקע ובמישורי המרעה (ראה במדבר כ״ד, ד׳; ל״א; יהושע י״ג). אולם על אף כל המכשולים והמעצורים התקדם והתפשט הישוב הישראלי בארץ האמורי והתפתח מחוז התישבות רחב-ידים, היינו: ישוב בני ראובן וגד בארץ חשבון ובארץ יעזר ובחבלי מואב צפונה לארנון ובעמק הירדן: „ובני ראובן בנו את חשבון ואת אלעלא ואת קריתים ואת נבו ואת בעל מעון... ואת שבמה" (במדבר ל״ב, ל״ז—ל״ח), „ויבנו בני גד את דיבון ואת עטרות ואת ערער ואת עטרות שופן ואת יעזר ויגבהה ואת בית נמרה ואת בית הרן ערי מבצר וגדרות צאן" (שם ל״ב ל״ד—ל״ו)[28]. מסורות-ישוב מהזמן ההוא קשורות בהר נבו, בעיי העברים, בהר ההר, בערבות מואב אשר מבית הישימות עד אבל שטים שבעמק הירדן. בתחום התישבות זה קבעו לא רק את קברי משה ואהרן (הר נבו והר ההר), אלא גם את מאורעות הישוב שהיו להן תוצאות חשובות גם מבחינה תרבותית-רוחנית. תהליך ההסתגלות הארצית-הישובית גרר אחריו על כרחו תהליך התערבות ביושבי הארץ והסתגלות

28) ואמנם מוכיחה החקירה הארכיאולוגית בסביבה זו על יסוד ישובים רבים בסוף תקופת הברונזה ובראשית תקופת הברזל, וראה: Glueck, AASOR 13, pp. 81ff.; 14, pp. 109ff. חלק מהם נבנה, בלי ספק, על-ידי בני מואב ואולי גם על ידי האמורים וחלק מהם — על-ידי בני ישראל.

לנמוסיהם בדת ובפולחן, ביחוד במחוז שטים שבעמק הירדן הדרומי, שאדמתו היתה פוריה והיה מיושב מתחילתו במדה ניכרת על ידי מואבים ומדינים (במדבר כ"ה, א' ואילך). ישוב ראשון זה בקרב ארץ נושבת ופורחת הצליח אמנם מבחינה ישובית, אולם במרוצת הזמן לא עצר כח לשמר את הקשר הקדום בינו ובין שאר שבטי ישראל. כבר בימים קדומים למדי נבלעו שבטי ראובן וגד, שנאחזו במקום הזה, במדה רבה בתרבות הארץ והתושבים המואביים, והזיקה לתחום ההתישבות הישראלית, שנוצר לאחר דור או דורותים בעבר הירדן מערבה, הלכה הלך והתרופף (יהושע כ"ד, ל"ד).

להתישבות ראשונה זו נודע ערך רב לא רק בזכות עצמה אלא בראש וראשונה משום שפתחה דרך לצפון. מבלי כל התנגדות רצינית היו יכולים שבטי ישראל לעלות צפונה, לעבר את היבק ולהתפשט על פני הרי גלעד. אמנם בימים ההם נפתחו לפני בני ישראל גם דרכים לגלילות עבר הירדן מערבה, אולם נראה, כי תחום ההתפשטות הישראלית בסוף דור יוצאי מצרים, היינו במחצית הראשונה של המאה הי"ג, הקיף בראש וראשונה את ארץ הרי הגלעד. כבר נאמר, כי חבל זה ישובו היה דליל ואדמתו היתה קשה לפתות. עצומים היו ההבדלים בנוף בין חבל ארץ זה ובין הגלילות הסמוכים לו, וכאילו נועד מלכתחילה להיות מבודד ומובדל משאר המחוזות הסמוכים לו, והיה מוקף משלשת צדדיו בגבולות טבעיים: נחל יבק בדרום, עמק הירדן במערב ונחל ירמוך בצפון, ואילו בינו ובין רמת מדבר סוריה במזרח עברה רצועה פוריה ומיושבת, שקשרה את ארץ בני עמון אל חבל הבשן ברוך השפע. בולט, כביר ועז-רשם היה הנגוד בין צביון הנוף האפלולי והזועם (שמו"ב י"ח, ח') ובין צבעיהם הרכים והבהירים של שדמות עמק הירדן והבשן ומרחבי כרי הדשא המשתרעים בין היבק ובין הארנון. מתוך הידיעות שנשתמרו במסורת ישראל רואים, כי גם אמונת תושבי גלעד באה לידי גלוי בדמויי ליל ופחדים ובחגי אבל נהדרים (בר' ל"א, מ"ב; ל"ב, כ"ג ואילך; נ', י'; שופטים י"א, ל"ז ואילך). בעבי היער שכנו שעירים ושדים איומי צורה וכח, באפלת הלילות

היו מתעללים בבני אדם, או שכחות עליונים מפילים על האדם היו חלומות בלהה וחזיונות מחרידים. להם הקימו מצבות-אבן וגלגלים. על דפני לוחות-אבן או צורים בלתי מהוקצעים חרתו לעתים חריתות, חקקו על גבם גומה או חריץ, למנחות וזבחים, לרצות בהם את האלים הזועמים או את הרפאים, רוחות האבות, הגבורים ואנשי השם שנפתלו עם אלים ויכלו להם. במנהגי אנשי גלעד ובאורח חייהם משתקפים מאורעות מסע וחניה, אורח ורבץ, חיי ריב וחיי ברית, פולחן אלים ואבות, משפט משפחה וגאולת דם. ועל הכל החרדה הגדולה לגורל העדרים, הנכס היקר והיחיד למשפחה (בראשית ל״א, כ״א ואילך; שופטים י״א, וכו׳). ארץ גלעד היתה מאז ומעולם מקום מרבץ ומרעה; טבע הארץ והנוף גרם לה לקיים בידה מאות רבות של שנים את אפיה הקדום ולשמר את אורח חייה בישוב ובתרבות, בהרכב התושבים וחייהם החמריים והרוחניים. אורח חיים זה היה אל נכון קרוב מאד לרוח שבטי ישראל בימי נדודיהם, והתישבותם בחבל ארץ זה פירושה — שמירה על האופי הקדום של ימי הנדודים בשנויים קלים. — היה כאן מקום להתישבות של משפחות — בתי-אב בארץ בלתי נושבת ומאורגנת מבחינה מדינית ועל כן לא גררה אחריה זעזועים מכריעים באורח חיי השבטים והמשפחות; ואין זה מתקבל כלל על הדעת, ששבטי ישראל לא חדרו לארץ גלעד לפני כניסתם לעבר הירדן מערבה. אמנם המקורות הישראליים מכילים ידיעות מעטות בלבד על תפישת הגלעד בימי עלית בני ישראל לעבר הירדן. אולם נראה, כי הגורם העיקרי לכך הוא חוסר מאורעות תוך כדי מעשה: בגלעד לא היתה מדינה בעלת שלטון מסודר ושבטי רועים נודדים לא נתקלו שם בשום התנגדות מאורגנת; מלבד זה היתה אל נכון עלית השבטים למקומות שנתקדשו בשם יעקב-ישראל דבר מובן מאליו. וכן ניתן להניח, כי קורות הישבנות בחבל ארץ זה בימים שלאחר כך גם הן גרמו לטשטוש אפיה של ההתנחלות הקדומה. כי ארץ גלעד שמשה במשך ההתישבות הישראלית כמה וכמה פעמים מטרה לישבנות ואדמת מלואים לשבטים ומשפחות רבים שבעבר הירדן מערבה; התישבות משפחות מנשה שהתיחסו על צלפחד, עלית גדעון

על סכות ופנואל ומלחמת יפתח באפרים, הן אל נכון הדים עמומים לתהליכי ישבנות פנימית וחלופי גבולות בנחלות השבטים [29]. ואמנם יודעים אנו כי מכיר התנחל לאחרונה בגלעד, כי בימי דבורה (ראה להלן) עדיין גלעד עומד לפנינו כשבט (תחום נחלה בגבולות ההתישבות הישראלית) בפני עצמו בתוך חבר הברית, ואילו מכיר על שבטי עבר הירדן מערבה יחשב. התנחלות שבטי ישראל בגלעד וספוח חבל זה ותושביו-משפחותיו על חבר-הברית ותחום ההתנחלות הם, איפוא, מאורע קדום בהרבה להתישבות בני מכיר ואפרים בחבל ארץ זה. מבעד לרקמת המסורת נראה, כי תושבי גלעד הקדומים היו קרובים מאד למשפחות בנימין: זכר לזה הוא הקשר האמיץ שבין משפחת שאול ובין אנשי גלעד, הרמזים והרשימות הפולחניים הפזורים בכתבי המקרא (הנביאים, ביחוד בהושע), קטעים ברשימות היחש העתיקות שנשתמרו במקרא, ובעיקר התחתנות בני בנימין בבנות יבש גלעד (שופטים כ״א; י״ד) בפרק קדום בתולדות ישראל [30].

אמנם ערכה הישבני והתרבותי של ארץ גלעד לשבטי ישראל נתגלה בכל היקפו רק בזמן התהוותו של תחום ההתישבות הישראלית בעבר הירדן מערבה. ארץ גלעד מלאה אז תפקידים שונים וחשובים, אם כארץ מלואים לישבנות פנימית נוספת לאוכלוסים עודפים מבין השבטים, ואם כארץ מקלט בשעת מהומות פנימיות ותבוסה חיצונית (שמו״א י״ג, ז׳; שמו״ב י״ז—י״ח). בכל שעה קשה לתחום ההתישבות הישראלית בעבר הירדן מערבה היתה ארץ הגלעד מנוס ומוצא מן המיצר, והרבה פעמים היתה לשבטי ישראל במערב הירדן משענת נאמנה בימי התמוטטות.

כארץ המשמשת להתנחלות נוספת של משפחות שונות מבין שבטי ישראל היתה גם מקום של „התחתנות" המשפחות אלו באלו, ואמנם כאן מוצאים אנו קשרי נשואים בין בנימין ובין מכיר (דברהימ״א ז׳,

29) ראה גם: Noth, System d. zwölf stämme Israels, pp. 122ff.

30) ראה: Bergman, JPOS 1936, pp. 224ff. וכן מלמד, תרביץ ה׳, ע׳ 123 ילך.

ט״ו—ט״ז) וכמו כן בין משפחות יהודה ובין מכיר (דהי״א ב׳ כ״א—כ״ב), ואף משפחות כהנים התחתנו בגלעדים (עזרא ב׳, ס״א). תהליך זה סייע אל נכון להתמזגות השבטים והמשפחות, שישבו בעבר הירדן מערבה מפורדים במחוזות נחלותיהם, כל יחידה מסויגת ומכונסת בתוך עצמה על ידי חוקת משפחה ונחלה (ראה להלן). מאידך גיסא שמרו המהגרים על אפים הקדום ביתר מרץ מאשר אחיהם בנחלות־המולדת; סייע לזה גם אפיה הנחשל של הארץ מבחינה ישובית, כי נתונה היתה באופן מתמיד להגירת שבטי רועים נודדים נוספים קרובים לשבטי ישראל הקדומים בלשונם ובאורח חייהם הדתי והתרבותי. כאן בקרב תושבי גלעד היתה, כנראה, חזקה מסורת ישראל יותר מאשר בחיי שבטי ישראל בנחלותיהם בעבר הירדן מערבה (אליהו המקנא את קנאת ה׳ הוא מתושבי גלעד), אולי גם מפני שמסורת ישראל היתה קשורה ומעורה במקום מימי האבות. ארץ הגלעד נעשתה, אפוא, במשך הימים לארץ משותפת למשפחות רבות קשורות זו בזו בקשרי דם; מקדשיה ומצבותיה העתיקים נעשו מקומות עצרת והג ל„כל עדת בני ישראל".

מרובות־צורה וגון היו דרכי הכבוש וההתפשטות של שבטי ישראל משני עברי הירדן, הכל לפי טבע הארץ, רמת תרבותה וארגונה המדיני והצבאי. בארץ רועים כהרי הגלעד היתה תפיסת מקומות מועטים מזדהית עם כבוש הארץ; תהליך ההתנחלות שלאחריו היה גם תהליך התאגדות משפחתית עם שבטי רועים נודדים, שבעצם לא הודו בשום שלטון מלבד האגוד המשפחתי וקנין מקומות מרכזיים ודתיים,—חלופי שלטון במקומות האלה לא פגעו הרבה באורח חייהם, אם לא היתה כאן כפיית משטר חברתי ומדיני חדש, הפוגעת במישרים בזכויות התנועה החפשית והשמוש במקומות מרעה ובארות המים ומפירה על ידי כך ברית ראשונים. שבטי ישראל בראשיתם רחוקים היו מלהפר ברית זו, ונהפוך הוא: מסורת ישראל ואורח חיי השבטים היו קרובים מאד למשטר הארץ הזאת, ולפיכך גבר כאן יסוד ההתנחלות בשלום על יסוד הכבוש במלחמה. כל ארץ גלעד על משפחותיה ותושביה הקדומים נספחה על חבר־הברית, ובימים קדומים, בשעה שהכרת משטר השבטים עדיין היתה חיה ומפעמת בתחום

ההתישבות הישראלית בעבר הירדן מערבה, נחשב גלעד על שבטי ישראל המובהקים והזדהה כמעט עם תחום ההתישבות הישראלית ב„עבר הירדן" (יהושע כ״ב, ט׳; שופטים ה׳, י״ז). תהליך ההתישבות וההתנחלות בארץ גלעד נקבע בזכרונות השבטים לא כמאורע כבוש אלא כהתחתנות ולידה (ראה למשל דבהי״א ז׳, י״ד—ט״ו). לפי מסורה רווחת מאד היה גלעד בן מ כ י ר (בן מנשה, במדבר כ״ו, כ״ט ועוד), ואולם בארץ גלעד ישבו משפחות רבות, ביניהן גם משפחת יאיר. לפי רשימה אחת יאיר הוא בן מנשה (במדבר ל״ב, מלכים ד׳, י״ג) ובמקום אחר הוא נקרא „יאיר הגלעדי" סתם (שופטים י׳ ג׳ ואילך), ואילו ברשימות היחש העתיקות נשתמרו מסורות על התחתנות בין בני בנימין ובין משפחות גלעדיות (דבהי״א ז׳, ט״ו) וכמו כן על התחתנות משפחה מיהודה במשפחה גלעדית ומהזדווגות זו יצא יאיר בעל „עשרים ושלוש ערים בארץ הגלעד" (דבהי״א ב׳, כ״א). ואמנם אין ספק, כי שבט יאיר היה אחד השבטים הנודדים העתיקים בארץ הגלעד. בסוף המאה הי״ד הכה ארכדנאל מלך אשור את שבטי אַחְ׳לַמוּ, שֻׁתוּ ויַאֲרִי והדפם מגדות הפרת. ועוד מוצאים את יַאְרִי כשם כולל לקבוצת בתי־אב נודדים על גדות הפרת והחבור בתעודות האשוריות. גם ברשימות עבריות עתיקות נשתמרו שרידי זכרונות על התפשטות שבטי הגלעד עד נהר פרת (דבהי״א ה׳, ט׳) לפני ימי המלוכה בישראל. משפחת יאיר בגלעד היתה כנראה ענף לשבט יאיר מרובה אוכלוסין והשם שמש מתחלתו כנוי קבוצי למשפחת שבטים נודדים בין פרת ובין ארץ גלעד החל במאה הי״ד, דוגמת שתו ואח׳למו, שקדמו לארמים כתושבי המדבר הסורי (וראה דבהימ״א ז׳, י״ד) [31]. כל השבטים האלה לא היו זרים לשבטי ישראל לא לפי לשונם ומושגיהם הדתיים ולא לפי ארח חייהם ומסורתם המשפחתית. כאן שוטטו לפני דורות שבטי יעקב וישראל; מכאן ירדו דרך עבר הירדן וארץ שעיר (וגם דרך ארץ כנען) מצרימה, ומאז לא פסקו התנודות הלך ושוב, ביחוד דרך עבר הירדן מזרחה, בה עלו שבטי ישראל במאה הי״ג, וגם

31) ראה ר א ו ב נ י, שם חם ויפת, עמ׳ 64.

אחרי כן. ההתאגדות בין שבטי ישראל ובין משפחות הגלעד ומזרחה להן לא נתקלה אפוא במכשולים חברתיים קשים, ומבעד שפעת המסורות והרשימות הגניאלוגיות עדיין נשקף תהליך ההתמזגות. עדיין נשקפת דמות דיוקנם של שבטי ישראל בגלעד בהוסדה. מספר השבטים והתקשרותם ההדדית בתחום ההתישבות הישראלית טרם נתגבשו וטרם קבלו צורה מוצקה ומסוימת בגבולותיה, אף-על-פי שללא ספק היו חקי הטהרה המשפחתית חמורים מאד והיו שומרים עליהם שמירה קפדנית במשפחות הבודדות, בהתאם לאורח חיי נוד שהמשפחה וקרבת הדם היא היא יסוד המחשבה והמעשה בחיים החברתיים והתרבותיים (מכאן גם רשימות היחש המדוקדקות בהקפדה יתרה על הסתעפויותיהן לפרטי פרטיהן). בקביעת צורתה של מערכת השבטים ויחשם נצחה לאחרונה מסורת בני מכיר מבני מנשה וכסתה על שאר המסורות, גם על מסורות תושבי המקום הקדומים וגם על מסורת בנימין ויהודה. גלעד ובניו נעשו לבני מכיר, אבל מתוך הנתונים השונים מבצבץ ועולה ברור מצב קדום בהרבה. ואין להטיל ספק באפשרות הדבר, כי משפחות יהודה שבקצה הנגב באו במגע עם משפחות גלעד בקצה מזרח-צפון, בודאי דרך אדום ומואב, היא „דרך המלך" ומסעי בני ישראל ויעקב, כי גם בימים מאוחרים אנו מוצאים תנודות שבטים ומשפחות בדרך יהודה לאדום ולמואב (דבהימ"א ד', מ' א—מ"ג). ואל נכון לא עמדו בדרום אלא התפשטו הלאה מזרחה צפונה. לא מועטים היו אפוא חלופי היחש בגלעד, ואפשר להניח, כי משפחה אחת מבני יאיר החליפה כמה וכמה פעמים את יחש השבט, הכל לפי השבט שאליו התיחשה המשפחה הישראלית השלטת, וכן שכמה משפחות מבני יאיר קבלו עליהם חסות משפחות ישראליות אחדות המתיחשות לשבטים שונים והתישבו בגלעד. שנוי יחש (שם) השבט או בית האב, אל נכון על הרוב מטעמים משפחתיים-מדיניים, מצוי גם בשבטי ישראל בעבר הירדן מערבה, הנה כי כן היה, כנראה, שמו של בנימין מתחלתו בן-אוני (בראשית ל"ה י"ח); משפחות חצרון וכרמי, בעבר הירדן מזרחה, מתיחשות גם על יהודה וגם על ראובן (במדבר כ"ו ו', כ"א; דבהי"א ד', א';

ב׳, כ״א). וכן יש להזכיר את „יהודה הירדן" בגבול המזרחי של נפתלי בפסוק הסתום יהושע י״ט, ל״ד; ואולי הכונה היא למחוז התישבותם של משפחות יהודה בצפון ככר הירדן בקצה הצפוני-מערבי של גלעד. קביעת גלעד ברשימת היחש של מכיר טעמה ונמוקה ההיסטורי אתה. אין להניח כי פני הישוב הגלעדי נשתנו בהרבה לרגלי כניסת שבטי ישראל הנודדים לחבל ארץ זה בתחילת המאה הי״ג. עוד מאות שנים נשאר מקום מרעה לעדרי צאן ומכוסה יערות-עולם, ורק על ידי הגירת משפחות ישראל מעבר הירדן מערבה פשט מעט מעט את צורתו הקדומה והפרימיטיבית ונהפך למקום ישוב, לארץ קרקע מלואים לעודף האוכלוסים הישראליים ולמדינת-ספר פוריה ומגינה על תחום ההתישבות בפני התפרצויות של מחנות שוסים מבני קדם,—אכן, עצומים ההבדלים הישוביים ומדת הקשר בין ארץ הגלעד ובין תחום ההתישבות הישראלית המתגלים בספורי גדעון ויפתח מכאן ובספורי דוד מכאן, ואילו תקופת שאול מסמלת דרגת התפתחות אמצעית. לאט לאט הגיעה התפתחות זו לידי גמר בשולה, ולפי כך התפשטו שבטי ישראל שבגלעד רק שעל-שעל צפונה-מזרחה ומזרחה, וחדרו לבשן המפותחת וברוכה באדמה פוריה ובאוכלוסים מרובים. אמנם „חוות יאיר" היו מקום מרעה לשבטים שמיים קרובים לבני ישראל מאז ומעולם, — ובכוון זה, צפונית-מזרחית בקו ההתנגדות החלשה ביותר, עלו גם בני ישראל שבגלעד, בעקבות הדרכים העתיקות, בהן עברו שבטי יעקב. אולם בארץ הבשן היה חבל של מלכות מאורגנת יפה מבחינה מדינית, ישובית וצבאית, מוגנת על ידי רשת של „ערים בצורות חומה גבהה דלתים ובריח" (דברים ג׳). תאור זה מתאים למציאות ההיסטורית-הישובית. הרבה ערים, שזכרונן בא במסורה הישראלית, מובאות גם ברשימות גיאוגרפיות מאותם הימים הקדומים שנמצאו בארכיונים מחוץ לגבולות הארץ, במכתבי תל אל-עמארנה וברשימות תחותימס השלישי[32], וכן נשתמרו באחד המקומות, בקרנים (שיח׳ סעד), מצבות זכרון שהציבו שם סתי הא׳ ורעמסס

32) Albright, AASOR 6, pp. 19ff.; B. Maisler, JPOS 1929, pp. 82ff.

הב׳ [32a]. שבטי ישראל לא הצליחו לכבש את כל הארץ הפוריה והבצורה הזאת בבת אחת, הן מפני כח התנגדותה הגדול והן מפני שלטונם של המצרים, ששמרו על החבל הזה, כי על כן עברה בו הדרך הראשית מארץ ישראל לדמשק. דוגמת שבטי הח׳ברו לפניהם ודוגמת מה שאירע לשבטי ישראל עצמם בעבר הירדן מערבה לא יכלו גם שבטי גלעד למדינות האמוריות בארץ בשן ימים רבים, אף-על-פי שאין לפקפק שנחלו מדי פעם בפעם נצחונות והכניעו אי-אלו ערים, ביחוד לאחר שהכו את עוג מלך עשתרות (המופיע במסורת המקרא כמלך כל ארץ הבשן) באדרעי (במדבר כ״א, ל״ג) ולכד את קנת, שהיתה עיר—מלוכה חשובה (במדבר כ״א, ל״ב, מ״ב, ועוד), וידועה לנו גם ממקורות מחוץ למקרא. אולם תהליך זה היה אטי על כרחו, כמו בעבר הירדן מערבה, לרגלי פגרונם של שבטי ישראל הנודדים בזיון ובתכסיסי מלחמה לעומת הערים האמוריות העשירות והמפותחות, המוקפות מערכות בצור נפלאות; ברשות תושביהן נמצאו כלי נשק וכלי רכב למכביר, אשר בתעשיתם הצטיינה עשתרות, עיר-מלכותו של עוג. כאן כמו בעבר הירדן מערבה ישבו שבטי ישראל עוד מאות שנים בעיקר בחבלים נחשלים, הרחק מלב הישוב המפותח על חמודותיו ועל הישגיו בטכניקה ובארגון, ורק לאט לאט סגלו לעצמם את הערכים הישוביים ופתחו אותם כפי רוחם ותבונת כפיהם. למעשה היה כאן עכוב בהתפתחות הישובית, אולם חשובות מאד היו תוצאות ההשתלשלות הזאת מבחינה תרבותית, היינו בכל הנוגע לעצוב האופי הקדום הגלום בחברה השבטית-המשפחתית ונטיעתו על אדמת התנחלות. כאן נעוצה ראשית ההתגבשות העצמית של חטיבה מדינית ישראלית והטבעת חותמה על תחום התישבות השבטים. אולם תוצאות אלה רק לאחרי מאות שנים התגבשו ונראו לעין. בתחילה גרם העכוב הישובי בעבר הירדן ללחץ נוסף בקרב שבטי ישראל, להתפשטות התישבותית נמרצת, שהבקיעה לה דרך

32a) JPOS 1929, pp. 80ff.; Alt, Pal. Jahrb. 1933, pp. 19ff. — על חפירותיו של הרוזני בשיח׳ סעד ראה: Archiv f. Orientforsch. 4(1930), p. 115

על כרחה אל הרי עבר הירדן מערבה, אל הרי יהודה, אפרים והגליל

לכידת מחוזות נרחבים בעבר הירדן מזרחה ובערבת הירדן סללה לפני שבטי ישראל את הדרך לארץ ישראל המערבית ופתחה לפניהם אפשרויות ואפקים חדשים להרחבת גבולם ולהתפשטותם מערבה. מספר שבטים מבני ישראל, שלא מצאו מקומות נחלה ואחיזה בעבר הירדן מזרחה נאלצו להבקיע דרך ולמצוא פתח ללחץ של עודף אוכלוסיהם מחוסרי הקרקע, שעיקר מחיתם היה על עדריהם, „כי מקניהם רבו בארץ גלעד", בעוד שההתישבות החקלאית במחוזות אלה עדיין היתה בראשיתה. ואל נכון לא מועט היה גם לחץ שבטי שם ובתי אב נודדים שלא מבני ישראל, שעלו ונסחפו בזרם העליה ונלוו גם הם על שבטי ישראל לבקש מרעה לצאנם ומקום מחיה להם.

הגורמים הפנימיים בעבר הירדן מערבה לא היו פחות נוחים לשבטי ישראל מאשר בעבר הירדן מזרחה, ונהפוך הוא: כאן פרח הפרוד המדיני והחברתי ללא מעצור, ולא פחות מאשר בארץ גלעד ישבו גם בפנים הרי אפרים ויהודה ואף בגליל שבטים ובתי-אב עבריים, וביניהם, כאמור, משפחות, שהיו קרובות לשבטי ישראל קרבת דם ויחש. כמו בעבר הירדן מזרחה הכשירו גם כאן שבטי העברים, שעלו מאות שנים לפני בני ישראל, את חבלי ההרים להיתישבות הישראלית. העברים — הח׳ברו חתרו חתירה עמוקה תחת שלטון המצרים ועוללי-טפוחיו, הלא הן הערים הכנעניות על אדוניהם ה„מלכים". אמנם בערי העמקים והמישורים לא הצליחו העברים לשבור את עוז המבצרים האדירים, אך בהרים היתה השפעתם המדינית גדולה מאד, ויתכן גם כן, כי השליטים המצרים ו„מלכי" כנען לא היו מעונינים באופן ישר בחבלי ההרים, וזה מטעמים שונים: ערכם הכלכלי היה לגבי אוכלוסים מן הישוב מצער מאד, רוב קרקעותיהם טרם נעבדו ומאמצים כבירים היו דרושים להפראתם ולהפקת תועלת חקלאית-כלכלית מן האדמה הקשה ומכוסה יערות בחלקה. זאת ועוד אחרת: הטכניקה הצבאית המיוחדת לערי כנען ולמדינות המפותחות באסיה המערבית מאז עלית החקסוסים, מרכבות המלחמה שהיו למפלצת ולזועה בעיני השבטים

הנודדים, — טכניקה זו כמעט חדלת-אונים היתה במחוזות ההרים, ורק במישורים היה יפה כחה. כתוצאה מכל זה, היה הישוב בארץ ההרים דל וקלוש למדי כל ימי השלטון המצרי-הכנעני בארץ: הערים הבצורות היו מועטות ועמדו על תליהן בעיקר על צמתי-דרכים, כגון שכם, בית-אל, גבעון, ירושלים, קעילה וכדומה; אבל רובי הישובים היו כפרים בלתי מוגנים על ידי מערכת בצור, „כפר הפרזי". במשך המאה הי"ד תש גם כחן של הערים המועטות בהרים, ערי תקופת הברונזה המאוחרת, וירידה ניכרת בשרידי ישובן. ההתפרצויות התכופות של שבטי עברים ולחץ המסים מצד השלטונות המצריים והכנעניים, וכמו כן חלופי השלטון והזעזועים בשל מלחמות ה„מדינות" הקטנות, חורבן ערים ופתיחת התנועה בדרכים במחוזות ההרים, — כל אלה היו עשוים להחליש ולמוטט את שארית הארגון הישובי בחבלים אלה. ההבדל היה עוד עצום יותר בהשואה לישובי העמקים, הערים הכנעניות במובן המצומצם, שבהן לא פגעה כל כך מדת הירידה הכללית מפאת ארגונם הכלכלי והמדיני האיתן והמעורה במערכת בין לאומית ועמדתן ליד דרכי חבור ראשיות והאוצרות הטבעיים שנמצאו ברשותן. אין ספק בדבר, כי מצב ירוד ונחשל זה במחוזות ההרים הכשירם להיות שלל לשבטים צעירים ומלוכדים יפה המתפרצים מן המדבר. השעה שעת-רצון היתה לשבטי ישראל וגדלה עוד במחציתה הראשונה של המאה הי"ג, וביחוד לאחר כריתת ברית השלום בין רעמסס השני ובין מלכות חת, כי מאז לא יצא רעמסס אלא לעתים רחוקות למסעיו בארץ ישראל ובסוריה. לא היתה, אפוא, למושלי כנען דרך אחרת בהגנה אלא להשען על כחות עצמם. מפאת הפרוד המתמיד שביניהם לבין עצמם לא נתלכדו מעולם לברית מדינות קיימת יציבה, ורק בשעת הצורך הדחוף פעלו פעולות בודדות משותפות, — ועם חלוף הסכנה הישרה נתפרדה שוב החבילה. בשעה זו הופיעו בני ישראל בהרי הארץ מערבה לירדן[33].

33) על המצב בהרי אפרים ויהודה בזמן הכבוש ראה ביחוד: Alt, Landnahme der Israel. in Pal., pp. 17ff.; Albright, BASOR No. 35, pp. 3ff.; ייבין, ציון תר"צ, עמ' 1 ואילך.

אל נכון עברו שבטי ישראל את הירדן דרך כמה מעברות בחזית הרחבה הנמשכת לאורך הנהר מים כנרת ועד ים המלח. במסילות המובילות מצפון עבר הירדן להרי הגליל ולעמק יזרעאל (דרך המעברות על יד בית ירח, אל-עֻבֵּיְדִיֶה וגשר נחלים) עלו שבטי ישראל אל ארץ ישראל המערבית. וכמו כן בדרכים העתיקות, בה היו עולים ונוסעים מקדמת דנא „השכני באהלים" מארץ גלעד לארץ שכם (דרך מעברות אבל מחולה ואדם העיר). אבל את המקום בראש בקורות הכבוש תפס, לפי המסורה הישראלית, מעבר הירדן על יד יריחו; דרכו חדרה אל תוך הארץ קבוצה מלוכדת של שבטי ישראל, היינו שבטי יוסף ונספחיהם הנמנים על „בני רחל", ובראשם המנהיג יהושע בן נון, שזכרו נחרת עמוק בלב העם ככובש הגדול של הרי ארץ ישראל המערבית. בשמו של יהושע קשורות מסורות רבות על כבושים וחורבן ערי-מלוכה, שעמדו ליד דרכים המובילות ממעברות הירדן לפנים הארץ, בעיקר בהרי בנימין. לכן תופס יהושע מקום מכובד מאד במסורות בני בנימין והתישבותם, וזכרונות קדומים מימיו דבקו בעיקר בשני מקומות בנחלתם: בגלגל ליד מעברות הירדן, מקום שנתקדש — לפי המסורת — בימי יהושע והיה לאחד המקומות המרכזיים של בני ישראל בתקופת השופטים, וביריחו, אשר ישבה בחורבנה מאות שנים ושרידי הריסותיה היו מזכירים את השבעת יהושע: „ארור האיש לפני ה׳ אשר יקום ובנה את העיר". ונאמר כבר, כי החפירות במקום הוכיחו נאמנה את חורבנה הגמור של העיר בימי הברונזה המאוחרת בראשית המאה הי״ג, ורק מועטים הם השרידים המעידים על ישוב דל בתקופת הברזל הקדומה. אולי של המשפחה הכנענית היחידה היא משפחת רחב (יהושע ו׳).

לפי הספורים הקדומים שנשתמרו בספר יהושע (ז׳—ח׳) עלו יהושע ובני ישראל מיריחו לעי, ורק לאחר כבוש המקום הזה נפל כל חבל הרי בנימין בידיהם. כבר ראינו לעיל, כי החפירות בעי, היום א-תל, העלו, כי העיר הקדומה נחרבה ונשרפה באש בסוף תקופת הברונזה הקדומה. לאחר חורבנה חל הפסק בישובה שנמשך עד ימי השופטים, היינו עד המאה הי״ב לפני ספה״נ. היוצא מזה, שהעיר עמדה בחורבנה

זמן רב לפני כבוש הארץ וכמאה שנה לאחר הכבוש, ועל כן נקרא המקום בשם „העי" שפרושו „החרבה" [34]. לפיכך יש מקום להנחה, שעי החרבה שמשה בזמן הכבוש מצודה זמנית לתושבי לוז, היא בית אל הסמוכה לה. ונראה שבני לוז תקנו בחפזון את חרבות המבצר העתיק והחזיקו בו זמן מה מעמד לפני הכובשים הישראליים (עיין יהושע ח׳, י״ז) [35]. לאחר כבוש העי נפתחה לפני בני ישראל הדרך לבית-אל, ואמנם נודע לנו ממקור אחר (שופטים א׳, כ״ב—כ״ו) על כבוש בית-אל, היא לוז, בידי בני יוסף.

ההסתערות הראשונה בהרי בנימין נסתיימה בלי ספק בנצחון ניכר למדי לשבטי ישראל. לכידת עיר-מלוכה בחבל ארץ זה גררה אחריה השתלטות על מחוז רחב ידים, כי על כן היו דלילי-האוכלוסים ומועטי ערים בצורות. ומאידך גיסא נפתחה לפני שבטי יוסף האפשרות להתישבות והתנחלות כמעט ללא הפרעה מצד התושבים במרכז חבל ההרים, וזה ביחוד במחוזות נחשלים ומיושבים מקדמת דנא על ידי משפחות עברים קרובים לבני ישראל. לפיכך לא נשתמרו במסורה הישראלית כמעט שום זכרונות למאורעות דמים או סכסוכים לאומיים כבדי משקל בהר אפרים, — ונהפוך הוא: עוד טרם נכבשה כל הארץ לפני בני ישראל בנה יהושע מזבח לאלהי ישראל בהר עיבל והקים מוסד מרכזי לעדת בני ישראל בשכם (יהושע ח׳, ל׳ ואילך; כ״ד, א׳ ואילך). לפי עדות המקרא היה

34) ראה: קראוזה-מרקה, ידיעות חחברה לחקירת א״י ג׳, עמ׳ 76—77; Albright, BASOR No. 56, p. 11; No. 58, p. 15.

35) ראה ביחוד: Vincent, RB 1937, pp. 231ff.—אולברייט משער, כי למחבר ספר יהושע נתחלף כבוש בית-אל בכבוש העי, ואילו גרסטנג (QSt. 1936, p. 129) טוען כי מצא בא-תל בשנת 1928 חרסים מתקופת הברונזה המאוחרת א׳. ואין הדבר מתקבל כלל על הדעת לאחר החפירות השיטתיות, שנערכו במקום בשנות 5—1933.—השקפות שונות על כבוש ארץ בנימין בידי שבטי ישראל ימצא הקורא בספריהם של אורבך, בורני, גרסטנג, ייריקו, זלין, רובינסון, שמידטקה, קיטל (ראה ביבליוגרפיה), וראה גם: ייבין, ספר קלוזנר, עמ׳ 67 ואילך וביחוד Noth, Pal. Jahrb. 1933, pp. 7ff. — כקצונית ביותר נראית השערתו של אלט (במאמרו Josua), שרוב ספורי הכבוש בספר יהושע אינם אלא "ätiologische Sagen" בלבד, ואין להם ערך של מאורעות היסטוריים; ביהושע הוא רואה „שופט" משבט אפרים שפעולתו הצבאית היחידה היא מלחמת אילון.

זה מעין בית דין עליון שסמכותו היתה רחבה בסדור עניני נחלה ויחסים בין-שבטיים ובין-משפחתיים (יהושע י״ד ואילך במקומות שונים); הנה כי כן באים בני יוסף אל יהושע לתבוע נחלה לעודף אוכלוסיהם וטוענים לאמר: „מדוע נתתה לי נחלה גורל אחד וחבל אחד ואני עם רב עד אשר עד כה ברכני ה׳". תשובת יהושע לבני יוסף מבליטה את סמכותו כשופט עליון: „ויאמר אלהם יהושע אם עם רב אתה עלה לך היערה ובראת לך שם בארץ הפרזי והרפאים..." (יהושע י״ז, י״ד ואילך). כמו כן רחבה היתה סמכותו של יהושע ובית דינו בחקיקת חוקי ירושה ומשפחה, מה שבולט ביחוד בספור על בנות צלפחד (יהושע י״ז, ג׳ ואילך). ואכן, נאמנה עלינו עדות המקרא: „ויכרת יהושע ברית לעם ביום ההוא וישלם לו חוק ומשפט בשכם ויכתב יהושע את הדברים האלה בספר תורת אלהים ויקח אבן גדולה ויקימיה שם תחת האלה אשר במקדש ה׳" (יהושע כ״ד, כ״ה—כ״ו) [36].

הרי בנימין ואפרים נכבשו, איפוא, ברובם לפני שבטי ישראל, שחדרו מהמזרח במחי יד אחת עם נפילת מבצרים מועטים. רק מעטים היו המקומות שלא תפשום בני יוסף בתחילת עליתם, או הערים שבהן נשארו התושבים הקודמים, כגון שכם, ש„בעליה" על כרחם נכנעו למתישבים החדשים ובאו אתם בברית. אולם כל אלה נבלעו במשך הזמן בתוך הישוב הישראלי. בעלי ברית שנכנעו היו ביחוד בגבולו המערבי של בנימין, הערים גבעון (היום א-ג׳יב), כפירה (היום חרבת כפירה), קרית יערים (אל-אזהר על יד קרית אל-ענב) ובארות (אולי אל-בירה — יהושע ט׳; שמו״ב כ״א) [37]. הערים האלה נשתעבדו בשלום לשבטי ישראל ואוכלוסיהן נשארו במושבותיהם. אין אנו יודעים בדיוק טיבה של ברית זו, וביחוד מה היה אפיה הכלכלי, אולם נראה, כי בראש וראשונה היו כאן יחסים משפטיים קבועים במדה מסוימת (ראה להלן), ומתקבל

36) וראה: Alt, Josua. Werden u. Wesen d. AT, pp. 25ff.; Noth, System d. zwölf stämme Israels, pp. 65ff.; 133ff.; Sellin, Geschichte d. isr.-jüd. Volkes I, pp. 98ff.

37) ראה: Galling, BRL, pp. 193ff.

על הדעת, כי אעפ״י שהתושבים הקודמים לא נושלו מאדמתם נטלו לעצמם המתישבים החדשים כמה זכויות מיוחדות בישוב ובקרקע בתחום החבלים המשועבדים. להלכה היתה, כנראה, הארץ קנין השבטים; הם תפסו למשל את „הבמה הגדולה" בגבעון (מל״א ג׳, ד׳), כלומר: את המקום הקדוש המרכזי בגבעון, שהיה קיים מימים קדומים, והפכו אותו למקדש משלהם, למקדש העדה, — בלי לבער את המשרתים והכהנים הקדומים ובלי לבטל את כל נמוסי הפולחן. ואל נכון היו המקום והברית גוררים אחריהם תערובת נמוסי-פולחן והתמזגות מושגים דתיים.

לכידת הרי בנימין והשתעבדות ברית ארבע הערים לשבטי ישראל עוררה פעולה נגדית מצד מושלי כנען מדרום לתחום ההתישבות הישראלי החדש. לפי מסורת קדומה, שנשתמרה במקרא, התאחדו חמש ערי-מלוכה ובראשן אדני-צדק מלך ירושלים ויצאו למלחמה נגד גבעון ושאר הערים, שהשלימו עם ישראל. מאורע זה נתן הזדמנות לבני ישראל, בני בריתם של יושבי גבעון, להתראות פנים עם „מלכי" כנען בשדה ולתפוס עמדה מכריעה בחייה המדיניים של הארץ. נצחונו המזהיר של יהושע בקרבת גבעון נחרת עמוק בזכרון עם ישראל ונמסר לדורות הבאים בצורה פיוטית בספר הישר (יהושע י׳, י״ב-י״ג). אולם מאורע חשוב זה שמש לא רק עדוד ותוספת כח כלפי פנים, אלא ערך רב נודע לו גם בתוצאותיו הממשיות-הישוביות; מכאן ואילך נפתחה לפני שבטי ישראל הדרך לדרום הארץ ולהתאחדותם עם היסודות העבריים בכלל והישראליים בפרט שבארץ יהודה[38].

מערבה לירושלים, לאורך המסילה המוליכה מארץ בנימין דרך בית חורון ועמק אילון לארץ יהודה, התנחל ד ן, אחד השבטים הישראליים הנמנים על „בני רחל". שבט זה תפס את דרכי החבור החשובות והפיל את חתיתו על עוברי ארח (בראשית מ״ט, ט״ו—ט״ז) וגם הבקיע לו דרך אל חוף הים בשרון הדרומי (יהושע י״ט, מ ואילך; שופטים ה׳, י״ז); בין הישובים הכנעניים צרעה ואשתאול הקים

38) Maisler, Untersuchungen, pp. 49f.; Elliger, PJB 1934, pp. 47ff.

את מחנה דן, ששמש חוליה מקשרת בין שבטי ישראל בהרי אפרים ובין משפחות יהודה. אלה האחרונות (וביחוד משפחות ער, ואונן ושלה) ישבו מאז ימות האבות בסביבות עדלם (תל אל-מַדְ׳כּור), תמנה (תִּבְּנֶה) וכזיב (חרבת כְּוֵיְזִבֶּה, ראה בראשית ל״ח ועיין דהי״א ד׳, כ״א), ואולם בימי הכבוש גברו בתי האב הנמנים על ענף אחר של השבט הגדול יהודה, משפחות פרץ וזרח ונספחיהם בדרום: כלב, ירחמיאל, קין, קנז ועוד, שהתחילו להתפשט צפונה, להציק לערי ה„כנעני" ולהתקיפן, ובין השאר החריבו את הערים ערד (היום תל ערד) וחרמה (תל אל-מִלְּח?) — שתיהן על יד הדרך העתיקה המובילה ממדבר פארן (קדש ברנע) ומן הנגב לחברון (במדבר כ״א א׳; דברים א׳, מ״ד). אז נלכדו בידי העולים הערים החשובות חברון, קרית ספר, ובמשך הזמן גם ערי המלוכה לכיש, מרשה (תל סנדחניה), קעילה (חרבת קילא) ועוד. אז נוצר וגדל תחום ההתישבות הישראלית בארץ יהודה ובנגב, גם באזור ההרים וגם בגלילות רכסי השפלה, לאורך הדרך המובילה מלכיש דרך מרשה לעזקה (תל זַכַּרִיָּה) בואך שער הגיא (באב אל-ואד)[39]. מכל האמור יוצא, איפוא, ברור, כי ממחציתה השניה של המאה הי״ג התגבשו בארץ ישראל המערבית שלשה תחומי התישבות ישראלית: בהרי הגליל, בהרי אפרים ובנימין ובארץ יהודה.

ההתישבות הישראלית בהרים לא התפשטה בדרך כלל בחזית רצופה ומלוכדת, אלא קבעה לה מרכזים-מרכזים, ראשים-ראשים, ויתדות ישוב כנעני תקועים ומפרידים ביניהם. בין הישובים שבהרי יהודה—בין אלה שבהרי אפרים ובנימין ובין אלה שבהרי הגליל הפרידו שני אזורי-ישוב כנעני: בין יהודה ובין בנימין קו המבצרים ירושלם—גזר ובין אפרים ובין הגליל אזור המבצרים הכנעניים בעמק יזרעאל ובעמק הירדן, בקו מגדו-תענך-בית שאן-ינועם[40]. שני האזורים האלה לא נכבשו בידי שבטי ישראל במאות הראשונות לכניסתם ארצה (שופטים א׳, כ״א, כ״ז, כ״ט). מצודת ירושלם שמרה

39) על התישבותו של שבט יהודה ראה: Noth, Pal. Jahrb. 1934, pp. 31ff.

40) ראה: Alt, Landnahme d. Isr. ,passim

במזרח על המסלה העוברת מדרום לצפון ברכסי ההרים; גזר עמדה על משמרתה ליד מבוא השרון. מגדו, תענך, יבלעם חסמו את הדרך בפני היורדים לעמק יזרעאל; בית שאן עמדה על משמר העמק במזרח. צפוף היה כאן הישוב הכנעני וצפוף אזור המבצרים: כאן היה לב השלטון הכנעני על רשת ההגנה המפותחת ועל חמודות תרבותו החמרי והישגיו בטכניקה ובכלכלה. שני אזורי-מבצרים אלה היו ל„צנינים בצדי השבטים". כאן נתקל כל נסיון של התפשטות ישובית בלחץ נגדי חזק מאד: „ורכב ברזל בכל הכנעני הישב בארץ העמק לאשר בבית שאן ובנותיה ולאשר בעמק יזרעאל" (יהושע י"ז, ט"ז-י"ז). יתר על כן: הגושים הכנעניים האלה לא היו מבודדים אלא קשורים בארץ-עורף, הלא הוא הישוב הכנעני במערב, במישורי הים, שהיה הבריח התיכון המבריח את שתי המותקעות החזקות בגוף ההתישבות הישראלית בהרי עבר הירדן מערבה. ללא ספק היו אמצעי השלטון המדיני והכלכלי בארץ בידי הכנעני, אשר ישב במבצרי עוז והיה מצויד היטב בכלי נשק וידיעות בטכסיסי מלחמה, וגם החזיק בידו אוצרות הארץ הטבעיים, האדמה הפוריה, מסלות החבור וחופי הארץ. על שער הישוב המפותח הזה התדפקו שבטי ישראל יושבי ההרים. במערב נחלת בנימין חנו, כאמור, בני דן על יד הדרכים המובילות לשפלה הצפונית ולשרון הדרומי הפורה ונשאו את עיניהם מעל ראשי ההרים לאזור הפורה. רק לאט לאט בדרך הגירת-בודדים היו יכולים לרדת לחוף ולא בדרך ההתנחלות השבטית או המשפחתית בהתאם לאורח החיים המקובל בין שבטי ישראל ל„בקש נחלה" מטעם השבט (שופטים י"ח, א') או המשפחה: „וילחצו האמרי את בני דן ההרה כי לא נתנו לרדת העמק ויואל האמרי לשבת בהר חרס באילון ובשעלבים" (שופטים א', ל"ו-ל"ז). והוא הדין בגבול מנשה הצפוני מול עמק יזרעאל. אולם רע מזה היה המצב בהרי הגליל. בהשואה לתחום ההתישבות בהרי אפרים ויהודה היה הפוך כאן היחס בין הישוב הכנעני ובין ישראל. בהרי אפרים ויהודה הוו המתישבים הישראליים רוב ושרידי הכנעני יושבים בתוכם, ואילו בהרי הגליל נאחזו שבטי ישראל ב„קרב הכנעני", — ולא רק במישורי

החוף אלא גם בהרבה חבלי הרים ישבו בני ישראל בקרב רוב כנעני: „זבולון לא הוריש את יושבי קטרון ואת יושבי נהלל וישב הכנעני בקרבו ויהיו למס. אשר לא הוריש את ישבי עכו ואת יושבי צידון ואת אחלב ואת אכזיב ואת חלבה ואת אפיק ואת רחב. וישב האשרי בקרב הכנעני ישבי הארץ כי לא הורישו. נפתלי לא הוריש את ישבי בית שמש ואת ישבי בית ענת וישב בקרב הכנעני ישבי הארץ. וישבי בית שמש ובית ענת היו להם למס" (שופטים א׳, ל׳-ל״ד). וראויה לתשומת לב הדגשה יתרה ומוחלטת זו של המסורה על הישוב המעורב בגבול אשר, וכמו כן העדר קביעת היחס המדיני בין שתי קבוצות הישוב („ויהיו למס"), מאחר שיודעים .אנו שחבל ארץ זה נקרא בשם אשר כבר בסוף המאה הי״ד[41].

במחצית השניה של מאה הי״ג נאבקו, אפוא, שני גושי הישוב בעבר הירדן מערבה: הגוש הישראלי ברובו בהרים עם הגוש הכנעני ברובו בעמקים, כל אחד על קניניו, סגולותיו וכחותיו המיוחדים לו. מול בעלי משטר צבאי ומפותח יפה, אוצרות כלכליים והישגים טכניים עמדו שבטי ישראל, נחשלים בכל הנוגע לתרבות החמרית, חדשים בארץ, ואולם מצוידים ללא ספק בכחות רוחניים-מוסריים, במסורת דתית ובארגון משפחתי-חברתי, הנבדלים מתרבות כנען. שבטי ישראל דחו ביודעים עוד דורות אחדים לאחר כניסתם לארץ את השמוש במכשירי זיון כנעניים, את הסוסים עקרו ואת מרכבות המלחמה שרפו באש. בלי ספק הוו סגולותיהם החברתיות-הרוחניות האלה גם הן גורם פועל בתולדות העם והארץ, אולם מערכת הכחות הנפתלים עדיין היתה תלויה ועומדת. גורל הארץ ועתידה טרם נחתכו, כפי המאזנים של שתי הקבוצות הלאומיות היו עדיין שקולות זו כנגד זו וקשה היה לראות מראש כף-מי תכריע.

נראה הדבר כי מעט מעט הרחיב הישוב הישראלי שבהרים את גבולותיו וחדר גם לתוך מחוזות המישורים. בני דן הגיעו אל הים, אם כי קשה להגיד בדיוק מה היה אפיו של ישוב זה על חוף הים, על כל

41) ראה לעיל עמ׳ 192, וכן Burney, Israel's Settlement, p. 82

פנים היה „גר באניות" (שופטים ה׳, י״ז) ; יתכן אמנם, כי הכוונה לספנים דניים בחבל השלטון הכנעני או לאנשי דן, שנשכרו לשרות אניות כנעניות בנמלי החוף (יפו, אשקלון), דוגמת אנשי יששכר בדרומו של עמק יזרעאל שנאחזו על האדמה, כנראה כאריסים, באחוזות הגדולות של אדוני הארץ הכנעניים: „ויט שכמו לסבל ויהי למס עבד", (בר׳ מ״ט, ט״ו), כמו בשעתם „אנשי המס" שהעמיד מלך מגדו לחרוש אדמת שונם בתקופת מכתבי תל אל-עמארנה[42]. מאורעות ישבניים אטיים אלה מקורם אל נכון בעודף אוכלוסים בישראל ובלחץ פנימי חזק של התפשטות ישבנית, ואם כי הישוב הכנעני היה עדיין חזק בכל זאת לא היה יכול לעמוד לאורך ימים בפני לחץ מתמיד של שבטים צעירים בעלי מרץ ויצרים רעננים ורעבון קרקע גדול. וגם נקל לדמות כמה גדולים היו חששותיהם של הכנענים ביחוד נוכח ההתפשטות הישראלית בעמק יזרעאל ובגליל המזרחי, פן יווצר כאן „מסדרון" ישובי-ישראלי המחבר את ארץ אפרים והרי הגליל, יהיה מכשול לשלטון הכנענים בארץ ולעמדתם המונופולית בדרכי החבור הגדולות. ואמנם נראה, כי בשנות המעבר למאה הי״ב חלה תסיסה חזקה בצפון הארץ. למן מות פרעה מרנפתח ועד עלית פרעה רעמסס השלישי (מ-1227—1195 בערך) ירדה מצרים פלאים, ותקופה של חולשה גמורה ובלבולים פנימיים עברו עליה. בחמש עשרה השנים האחרונות של פרק זמן זה הגיע הדבר לאנרכיה גמורה. אין ספק בדבר, כי הישוב הישראלי חזק אז לעומת הישוב הכנעני, שהיה על אף ארגונו הצבאי מצפה בכל שעה לעזרת מצרים. שבטי ישראל התפשטו מערבה, אל הים, וצפונה בעמק יזרעאל וביחוד בהרי הגליל „וישבי בית שמש ובית ענת היו להם (לבני נפתלי) למס" (שופטים א׳, ל״ג). כתוצאה מזה התלכדו מספר ערי-מלוכה כנעניות, היינו מלך מדון (היום קַרן חִטִּין בגליל המזרחי), שִׁמרון (היום סֶמּוּנִיֶה על-יד נהלל) ואכשף (אולי תל הַרְבַּג׳ בעמק עכו) לברית הגנה, ובראשה יבין מלך חצור אשר בצפון הארץ (יהושע י״א), והתקיפו את הישוב הישראלי. על יד מי-מרום (אולי

42) Alt, Pal. Jahrb. 1924, pp. 22ff.—וראה בפרק הקודם.

מירון) החרידו צבאות השבטים את מחנה המלכים והנחילום תבוסה שלמה. כנראה חל מאורע זה מיד אחרי מרנפתח, כלומר אחרי שנת 1227 [43]). חצור נהרסה ונשרפה בידי בני ישראל. כך נפלה מצודת השלטון הכנעני בגליל העליון: „כי חצור לפנים היא ראש כל הממלכות האלה" (יהושע י"א, י'), ונראה כי גם שאר ערי המלוכה האמורות נכבשו ונחרבו בפרק זמן זה, כפי שאפשר להוכח מתוך המציאות הארכיאולוגית במקומות אלה. ואשר במיוחד לשמרון הרי העיר היתה קיימת עדיין במאה הי"ג, אבל אין השרידים בסמוניה מעידים על קיומה בתקופת הברזל הקדומה [43a]). ואשר לאכשף (אם אפשר לזהותה עם תל-הרבג' ע"י כפר חסידים) נראה, כי העיר נחרבה בסוף המאה הי"ג ונבנתה מחדש בתקופת הברזל, ויתכן מאד כי את מקומה כעיר-מלוכה תפסה ח ר ש ת ה ג ו י ם, שיש מזהים אותה עם תל עַמְר ע"י חרתיה [44]).

מאורעות אלה גררו אחריהם תוצאות רבות; עם נפילת חצור ובעלות בריתה וכבושם בידי בני ישראל השתלטו בני נפתלי על המסלה הגדולה המובילה מעמק יזרעאל דרך מדון (קֶרֶן חטין), חצור (תל אל-קֶדַח), קדש, אבל בית מעכה ועיון לבקעת הלבנון, וסעיף יוצא ממנה דרך ליש לדמשק (ראה בראשית י"ד, י"ד-ט"ו), ופרוש הדבר: שלטון בלתי מוגבל על כל הרי הגליל המזרחי ועל תנועת המסחר בין ערי החוף ובין חבלי העורף וצפון הארץ. רק ערי מלוכה כנעניות מועטות נשארו בפנים הגליל ובחלקו הדרומי, שקיימו את חרותם בידם במאה הי"ב, אבל גם הן לא יכלו לעמוד לפני תקיפותם של בני ישראל. הכנענים

43) המסורה הישראלית מקשרת את המלחמה הזאת מצד אחד עם כבוש יהושע (יהושע י"א) ומהצד השני עם מלחמת דבורה (שופטים ד', כ"ג—כ"ד), אבל נראה כי הוא חל בפרק הזמן שבין שני המאורעות המכריעים בתולדות התנחלותם של שבטי ישראל בעבר הירדן מערבה, היינו ברבע האחרון למאה הי"ג. וראה Maisler, Untersuchungen, pp. 68ff. פרטים על מלחמת מרום: בפרושים לספר יהושע, Garstang, Joshua Judges, pp. 191ff. קובע את מקומה של מי מרום לא במירון כי אם בסביבת מארון א-ראס.

43a) ראה מ י י ז ל ר, ידיעות ההברה לחקירת א"י א', ד', עמ' 1 ואילך.

44) Albright, BASOR No. 12, p. 18; Alt, PJB 1935, pp. 42f. גרסטנג (שם, עמ' 381) מציע את הזהוי עם תל הרבג'.

נהדפו יותר ויותר לתוך עמק הירדן ולמערב ושם עוד החזיקו מעמד דורות מספר. לפיכך מבחינה המסורה הישראלית שני תחומי ישוב כנעניים בגליל: „הכנעני ממזרח ומים" (יהושע י"א, ג'); „הכנעני יושב על הים ועל יד הירדן" (במדבר י"ג, כ"ט). קשר זה לא מקרי הוא, אלא יסודו בהשתלשלות מדינית-כלכלית מסוימת. כנראה היו ערי החוף העשירות והחזקות משענת לישוב הכנעני שבמעלה הירדן (ליש), ואילו הפניקים הפיקו תועלת מסחרית ממרותם העליונה על הערים השוכנות על יד דרכי החבור המובילות מחוף הים לסוריה התיכונה (דמשק). מציאות ברית זו בין ערי הכנעני בצפון עמק הירדן ובין הערים הפניקיות עולה לפנינו גם ממסורת אחרת שנשתמרה במקורות המקרא: „ויבא יהושע וכל עם המלחמה עמו עליהם על מי מרום פתאם ויפלו בהם. ויתנם ה' ביד ישראל ויכום וירדפום עד צידון רבה ועד משרפות מים ועד בקעת מצפה מזרחה" (יהושע י"א, ז' ואילך) [45]. סופרי הקורות בישראל שלאחר תקופת השופטים יחסו מאורע זה ליהושע ואולם נראה, כי היה בתחילת זמן השופטים (ראה שופטים ד'), והכוונה כאן לבעלי בריתם הפניקיים של מלך חצור בגליל המזרחי, שבאו לעזרתו מצידון, ממשרפות מים (היום אל-מְשֵׁיְרְפֶה בצפון עמק עכו) ומהצפון.

תועלת רבה צמחה ממאורע זה לקבוצת שבטי ישראל בהרי הגליל: לא רק שבט נפתלי התעורר לפעולה ישובית ומסחרית, אלא גם שכנו הדרומי יששכר נהנה הנאה מרובה מברכת האדמה והעושר, שבא לו בעקב תפיסת דרכי המסחר. מחוז התישבותו העיקרית השתרע בחבל מזרחה להר תבור; במזרח הגיע גבול התפשטותו עד הירדן וכלל את השטח של ואדי פג'אס, שבו עמדה על תלה בימי מרנפתח עיר המלוכה החשובה ינעם, ואילו בדרום הגיע תחום התישבותו עד לאזור הפורה של יזרעאל ושונם. כאן, במקום צומת מסלות ראשיות העוברות דרך העמק המזרחי והגליל הדרומי-מזרחי, עמד בהתהוותו מאז תקופת מכתבי תל אל-עמארנה ישוב עברי עקב הפרצה במערכת השלטון המדיני, שהתחוללה עם חורבן

45) ראה: Untersuchungen, pp. 49f.

ערי הממלוכה הכנעניות שונם, ערב, ברקון ועוד, ועקב פעולותיו החותרות של לביה ובני בריתו. אל נכון מצאו כאן השבט יששכר ונספחיו משבטי העברים הנודדים שעת כושר במאות הי״ד—הי״ג להשתקע ולהתנחל בלי מעצור רציני מצד ערי כנען שבעמק יזרעאל, ואולי היו מעין „נתיני״ המלכים הכנעניים. אבל מאידך גיסא לא עצר השבט הזה כח לאורך ימים לעמוד בפני תקיפות הכנענים, אשר ברשותם היתה שורה של ערי-מבצר גדולות, היינו: בית שאן — בדרום-מזרח, ינעם, אדמה ועוד בצפון ועין-דור—בצפון-מערב. ומתקבל על הדעת, כי מלכי כנען נצלו את חולשת ישראל לאחר תבוסתו לפני מרנפתח ושעבדו את יששכר. על כן נאמר עליו בשירה הקדומה: „יששכר חמר גרם רבץ בין המשפתים וירא מנוחה כי טוב ואת הארץ כי נעמה ויט שכמו לסבל ויהי למס עבד״ (בראשית מ״ט, י״ד-ט״ו). ואם נשוה לנגד דברי הכתוב הזה את דברי בִּירִידִיַה מלך מגדו במכתבו אל פרעה, בו מדובר על אנשי מס חורשים באדמות שונם, נוכל לשער כי גם בני יששכר (אשר עדיין לא הספיקו אז לעבור מחיי נודדים לחיי ישוב קבוע) היו עובדים כשכירים באחוזות הכנענים. אולם התמורה המדינית שחלה לאחר מלחמות כנען, שנתה את פני החיים גם בחבל זה.

בצד יששכר ונפתלי במזרח הגליל תופסים השבטים הישראליים זבולון ואשר מקום חשוב בתולדות הגליל המערבי והשטחים הסמוכים לו במישורי החוף ועמק יזרעאל. כבר ראינו, כי זבולון שכן על יד דרך התחבורה החשובה המובילה מעכו מזרחה לדמשק; כמו כן שלט בדרך התחבורה המובילה מערי פניקיה ומעמק עכו ליקנעם ולמגדו ומשם הלאה לשרון. ונראה כי כבר בפרק זמן קדום של התישבותו הרחיב את גבול ישובו עד לעורף ערי פניקיה העשירות ותקע יתד בעמק עכו: בלי ספק הפיק תועלת רבה מסחר הים, ולפיכך נאמר עליו בשירה הקדומה: „זבולון לחוף ימים ישכן והוא לחוף אנית וירכתו על צידן״ (בר׳ מ״ט, י״ג). ללא ספק השתתפו בני זבולון במסעות הפניקים למרחקי ארצות וחופי הים התיכון ואייו אם כסוחרים או כשכירים, ומאידך גיסא היו מצטרפים לשיירות מסחר ביבשה בארצות אסיה המערבית.

בצד שלשת השבטים האמורים היו בני אשר שותפים להתישבות הישראלית בגליל בתקופת השופטים הקדומה. כאמור, יתכן כי כמה משפחות המתיחסות על שבט זה הוו בימי רעמסס השני גורם חשוב בקרב האוכלוסיה הכנענית הצפופה למדי באזור המשתרע בעורף החוף הפניקי. כאן בארץ הפוריה ומכוסת יערות עצי זית עברו בני אשר במשך דורות מועטים לחיי ישוב קבוע; היחסים הידידותיים ביניהם ובין ערי החוף העשירות קבעו את פרצופו של השבט המרוחק מתחום ההתישבות הישראלית העקרית גם מבחינה כלכלית ישובית וגם מבחינה לאומית דתית. עשרו העצום, שהעניקה לו אדמתו הברוכה באוצרות הטבע, והתועלת הרבה שהפיק מסחר הים, עולים לפנינו מדברי הפסוקים: „ברוך מבנים אשר יהי רצוי אחיו וטבל בשמן רגלו. ברזל ונחשת מנעלך וכימיך דבאך" (דברים ל"ג, כ"ד-כ"ה). הפסוק האחרון אמנם סתום הוא מאד, אבל נראה כי רומז הוא לערים בצורות וליורדי ים המפליגים למרחקים בחברת הספנים הפניקיים. ונראה כי בימי המבוכה, שהתחוללה בסוף המאה הי"ג, לא נפגע אשר כלל, ולפיכך לא השתתף במלחמת דבורה, כי נוח היה לו לחסות בצל ערי הפיניקים: „אשר ישב לחוף ימים ועל מפרציו ישכון" (שופטים ה', י"ז).

ואולם הפריחה והשגשוג בקרב הישוב הישראלי, התפשטות השבטים וירידתם הגמורה של ערי הכנעני בגליל, עוררו את הערים בעמקים לפעולה נוכח הסכנה הצפויה להם עם נפילת בעלות בריתן, ואמנם כדור אחד אחרי מלחמת מרום, היינו בשנת 1200 לפסה"נ בערך[46], קמה התעוררות חדשה בין השבטים בגליל ובעמק יזרעאל. הערים הכנעניות בעמק עכו ובעמק יזרעאל התאגדו לברית-הסכמה והגנה. בראש ברית הערים עמד, לפי מסורת המקרא, סיסרא מחרשת הגויים (אולי תל עַמְר על יד מקום המעבר מעמק עכו לעמק יזרעאל); בראש תנועת השבטים עמדו דבורה הנביאה וברק

46) לדעת רוב החוקרים חלה מלחמת דבורה בראשית המאה הי"ב, ואילו מייאר ואולברייט (BASOR No. 62) מאחרים את המאורע עד מחציתה השניה של המאה הי"ב. אבל כמה טעמים מכריעים את הכף נגד דעתו של אולברייט.

בן אבינעם מקדש נפתלי. יתר על כן: הד המאורעות זעזע ועורר את כל הרי אפרים ובנימין; כלם השתתפו במלחמה זו, אף על פי שלא היו מעונינים בה במישרים. בין כל מלחמות הכנעני היתה זו הגדולה בהיקף השטח וההתעוררות בישוב. אין ספק בדבר, כי התעוררותם של שבטי ישראל לפעולה משותפת נעשתה בהשפעה דתית ואישית כבירת-כח, וזוהי פעולתה של דבורה, לעומת פעולתו המדינית והצבאית של ברק בן אבינעם. אולי התגלם אז בפעם הראשונה רעיון ברית שבטי ישראל על אדמת הארץ לאחר שנים של פלוג ופעולות בודדות של שבטים נפרדים או קבוצות של משפחות. כמו כן ברור, כי התעוררות זו קשורה קשר אמיץ בנפתולים שבגליל, ולא רק המסורת הספרותית מקשרת את סיסרא ואת יבין מלך חצור אלא גם המסורת הפיוטית, שנשארה לנו לפליטה בפרק ה׳ בספר שופטים, בתאור קצר של הקורות, שקדמו לדורם של דבורה וברק: „בימי שמגר בן ענת בימי יעל חדלו ארחות והלכי נתיבות ילכו ארחות עקלקלות. חדלו פרזון בישראל חדלו. עד שקמתי דבורה שקמתי אם בישראל“. אין אנו יודעים בבטחה גמורה מי הם האישים הנזכרים כאן. אבל ברור שהכונה לשני אישים, לשני דורות, ושכל אותם הימים שררו שני האישים האלה בגליל ושתקו את התנועה בדרכים או עכבו אותה כרצונם ושרירות לבם. מתוך המקורות המצריים אנו יודעים, כי בית ענת (היום בֶּעְנֶה בדרך עכו-צפת) היתה אחת הערים המרדניות, שהתקוממו ברעמסס השני והפילו את חתיתן על כל הסביבה. לפי זה אפשר להניח, כי שמגר בן ענת פירושו איש בית ענת[47], ודבורה קמה שני דורות אחרי שמגר, היינו בערך בשנת 1200, לפרק את עול ערי הכנעני האדירות, שהספיקו שוב להתאחד ולהפיל את חתיתם אחרי מפלת יבין. ואל נכון ראו את המלחמה בערי העמק כהמשך למלחמה ביבין ובני בריתו, ואנשי נפתלי וזבולון, שהיו הראשונים במערכה במלחמת „מי מרום“, חבל נחלתם, היו גם מראשוני הלוחמים בעמק יזרעאל, על „מי מגדו“.

47) על שמגר בן ענת ראה: Maisler, QSt 1934, pp. 192ff.

עשרת אלפים איש באו למערכה זו, לפי מסורת המקרא (את המספר הכללי של נושאי רמח ומגן בישראל, כלומר גברים המוכשרים לשאת נשק, העריכו אז ב-40.000, שופטים ה׳ ח׳), צבא כביר מאד בימים ההם, ועל אחת כמה וכמה כשהמדובר באכרים מתנדבים, בני שבטים ומשפחות שאי אפשר לכפות עליהם צו או פקודה, — סימן לדבר כמה חשובה היתה מלחמה זו בעיני השבטים וכמה ברורה היתה ההכרה כי אין זו מלחמה רגילה בשל שעל אדמה, אלא אחד הקרבות הקובעים והחותכים את גורל הישוב ודמותו לדורות. שעת ההכרעה קרבה, אם לכף שבטי ישראל או לכף ערי הכנעני—ונצחו שבטי הברית.

מטרתם המדינית והאסטרטגית של מלכי כנען היתה ברורה וקבועה מראש: על כרחם היו שואפים להדף את בני ישראל מן העמקים ולהחזיר לעצמם את השלטון על מסלות המסחר הגדולות, ויחד עם זה למנוע ככל האפשר אחוד בין שבטי הר אפרים ובין שבטי הגליל. כוון התקפתם היה מעמק עכו לעמק יזרעאל. במורד התבור מול עמק יזרעאל העמיד ברק את צבאות חילו ותפס את מבואי הדרכים המובילות מהתבור לאורך מורדו הדרומי של הגליל לעמק עכו [48]. צבאות הכנענים, וסיסרא מחרשת הגוים בראשם, תפסו את המסלה הראשית המובילה מעמק עכו דרך יקנעם למגדו. כוונתם היתה, בלי ספק, לא רק לקיים בידם את השלטון על מסלה חשובה זו ולמנוע את אחודם של בני נפתלי וזבולון עם בני אפרים, אלא גם לחדור בדרך מגדו—שונם אל תוך מקום כנוסו של צבא ברק. אבל מרכבות המלחמה של הכנענים לא מצאו בבקעת הקישון מקום די נרחב ונוח לפעולה צבאית נאותה, והן היו עלולות רק להכביד על מחנה הכנענים את קלות התנועה הדרושה במלחמה. אמנם שבטי ישראל היו מזוינים בכלי נשק פרימיטיביים, אך הישיבה בנחלתם כבר הבשילה בהם את ידיעת הארץ ואת ידיעת טיב העמדות האסטרטגיות המותנות על ידי טבע הנוף, וכחה יפה לפעמים לעשות לאל זיון

48) פ ר ס, ידיעות החברה לחקירת א״י א׳ ג׳, עמ׳ 26 ואילך משער, שבני ישראל בהכנסו במישור סהל אל-אחמא ממזרח לתבור, שהיה מוסתר מעיני האויב.

משובח וטכסיסים מובחרים. בהנתן האות השתרעו ברק ואנשיו על שורת החזית של מרכבות המלחמה ופרצו בה פרצה; השורה נזדעזעה ונתהממה, נסוגה מתוך בהלה ומהומה, סחפה לפניה את כל המחנה; המנוסה הקיפה את כל הצבא והתבוסה היתה שלמה. ויתכן, כי גם מאורע טבעי סייע לבני ישראל, היינו גשם שירד בשעת הקרב וגרם לגאות נחל קישון ולהתהוות ביצות לאורך הדרך. על כן אומר המשורר:

מן השמים נלחמו הכוכבים ממסלותם נלחמו עם סיסרא
נחל קישון גרפם נחל קדומים נחל קישון...
אז הלמו עקבי סוס מדהרות דהרות אביריו (שופ׳ ה׳, כ׳-כ״א).

בני ישראל דלקו אחרי הבורחים וקצצו בהם, וכנראה לא נתנו להם לעבר את הקישון. נצחון ישראל היה שלם, ומחנה הכנעני הוכה מכה נצחת. גם סיסרא נפל — אמנם לא ב„מרומי שדה" אלא ביד אשה בדרך מנוסתו מזרחה —, בידי יעל אשת חבר הקיני, שנטה את אהלו ליד אלון בצעננים [49].

נראה, כי ערי הכנעני החשובות, כגון מגדו ותענך, לא נלכדו אז בידי בני ישראל, אולם גם בלי זה היו תוצאות הנצחון מכריעות. יששכר פרק לגמרי את עול הכנענים, והעמק התיכוני והמערבי נפתח להתישבות ישראלית. אזור של ישובים ישראליים קשר את אפרים עם הגליל ודרכו עברו השיירות ממצרים לסוריה ומארץ ישראל לחוף הפניקי. מכאן ואילך נשבר מונופולין הכנענים על מסלות החבור החשובות בחבל זה.

בהתאם לכך חלו שנויים לא מעטים בעמדת שבטי הצפון בארץ בכלל וביחסי הגומלין הפנימיים ביניהם לבין עצמם בחבלי התישבותם. בני יששכר וזבולון, שהצטיינו במערכה הכבדה על „מי מגדו", פרקו מעליהם את עול הכנעני, והדרך להתפשטות בעמק יזרעאל נפתחה לפניהם. לאחר מלחמת דבורה נעשו, אפוא, יששכר וזבולון שותפים לסחר החוץ של הארץ. בחבל התישבותו של יששכר עברה לא

49) על מלחמת דבורה ראה: Burney, The Book of Judges, passim; Auerbach, Wüste und Gelobtes Land, pp. 196ff.; Garstang, ibid., pp. 298ff.

רק „דרך הים" אלא גם המסלה הראשית המובילה מעכו דרך עמק עכו ומחוז זבולון לסביבות התבור ודרך ואדי פג׳אס ועמק הירדן לדמשק. דרך זו, העורק החשוב ביותר המחבר את חוף הים התיכון עם סוריה התיכונה [50], העניק נכסים ועושר רב לזבולון ולישׂשכר גם יחד, ולפיכך מוציאים אנו את שני השבטים האלה קשורים זה בזה לא רק קשרי משפחה ודת ועל ידי ההר הקדוש לשניהם, הוא הר תבור, אלא גם על ידי אינטרסים כלכליים משותפים: „עמים הר יקראו שם יזבחו זבחי צדק כי שפע ימים יינקו ושפני טמוני חול" (דברים ל״ג, י״ט). ואם חלקו המזרחי של עמק יזרעאל נפתח מאז מלחמת דבורה להתישבותם של בני ישׂשכר, הרי חלקו המערבי נפל בנחלת בני זבולון. ונראה, כי בתקופה זו התאוששו בני זבולון ותפסו מספר ערי מלוכה כנעניות במערבו של עמק יזרעאל (שמרון, יקנעם) ובעמק עכו (חרושת הגוים, בירתו של סיסרא). רק ערים כנעניות מועטות בחבל זה, כגון נהלל (כנראה היום מַעְלוּל) וקטרון (מקומה לא ידוע) [50a] עמדו עוד על תליהן, — „וישב הכנעני בקרבו ויהיו למס" (שופטים א׳, ל׳). במשך תקופת השופטים הקדומה מופיע זבולון כנוסע נועז שואף למרחקים („שמח זבלון בצאתך") וכ„עם חרף נפשו למות"; כפילות זו של אומץ לב ויזמה ושל כשרון מסחרי מעשי עמדו לו לשבט זה לתפוס עמדה חשובה בחייה המדיניים והכלכליים של הארץ בתחילת תקופת השופטים.

דומה הדבר, כי החל מהשליש השני של המאה הי״ב שקעה מעט מעט שמשם של השבטים ישׂשכר וזבולון, ולא רק לרגלי עליה זרה מן החוץ, אלא גם לרגלי תנועת התישבות חדשה בקרב שבטי ישראל. תפיסת סביבות יזרעאל ושונם בידי בני ישׂשכר יצרה חוליה מקשרת בין הרי אפרים ומנשה ובין הגליל. בקו הדרך שכם — דותן — עין גנים — יזרעאל רבתה התנועה הישראלית. עודף האוכלוסים בחבלי ההרים בארץ ישראל התיכונה מצא אז מוצא חדש: בצד זרם ההגירה

50) ראה: Saarisalo, Boundary between Naphtali and Issachar
50a) ראה: קליין, ערים מוקפות חומה מימי יהושע (תרצ״ז), עמ׳ ג׳.

לעבר הירדן מזרחה ולשרון היה גם זרם של אכרים ורועים מבני מנשה ואפרים, שפנה צפונה לעמק יזרעאל ולהרי הגליל. במשך תקופת השופטים הקדומה נקלטו, אפוא, בנחלות זבולון וישכר יסודות ישוב חדשים ממשפחות מנשה ואפרים, אשר הצליחו בזמן מן הזמנים לשעבד את הערים הכנעניות הגדולות יבלעם, תענך, מגדו, ואף את בית שאן ואת עין דור (יהושע י״ז, י״א-י״ב); נוסף על זה הרחיב אשר את גבולו בעמק עכו ובעורף החוף על חשבון מנשה וזבולון גם יחד. בתקופת השופטים המאוחרת, כאשר „גויי הים" השתלטו על דרכי החבור בעמק יזרעאל, ירד זבולון פלאים, עד כי בראשית המלוכה נעדר כמעט שמו בין מחוזות הישוב הישראלי הנתונים לשלטון מלכי ישראל ויהודה (שמו״ב ב׳, ט׳; מל״א ד׳, ז׳ ואילך).

גם בחיי השבט אשר חל שנוי עצום לאחר מלחמת דבורה. אז והתחיל להתפשט דרומה בכוון עמק עכו. צר נעשה לו תחום ישובו הקדום, וכמו כן גבר אז לחץ בני נפתלי והאוכלוסיה הכנענית. בני נפתלי נפגעו, כנראה, רק מעט מאד מתחזקות ערי הכנעני בעמקי יזרעאל ועכו שקדמה למלחמה על מי מגדו. מאז הנצחון על מי מרום ישב לו נפתלי שאנן בארצו המבורכת ועסק בפתוח אדמתו ואוצרותיה הטבעיים, — „נפתלי שבע רצון ומלא ברכת ה׳ ים ודרום ירשה" (דברים ל״ג, כ״ג). תוך כדי התפשטותו מערבה דחק את רגלי בני אשר שנסוגו מעט מעט בכוון הלחץ. על כל פנים במאות הי״ג — הי״א מוצאים אנו ישוב אשרי בתוך עמק עכו, ואולי גם דרומה מזה עד השרון הצפוני (יהושע י״ט, כ״ו). אולם בכל הסביבה הזאת הווה הישוב האשרי מעוט בתוך אוכלוסיה זרה: „וישב האשרי בקרב הכנעני יושב הארץ כי לא הורישו" (שופטים א׳, ל״ב). הרחבת מחוז הישוב האשרי לצד עמק עכו והשרון ומצבו הרופף בתוך אוכלוסיה כנענית קרבו את השבט הזה אל שאר שבטי ישראל ובראש וראשונה קשרו אותו למשפחות מנשה. על כן משתתפים בני אשר במלחמת גדעון נגד „בני קדם" (שופטים ו׳, ל״ה), ואילו בסוף התקופה הנדונה, בימי שאול ואישבעל, נכלל מחוז ישובם בשטח המלוכה הישראלית (שמואל ב׳

ב׳ ט׳). על התנגשויות ומלחמות בין הפניקים יושבי רצועת החוף ובין המתישבים האשרים אין בידינו ידיעות ברורות, אולם נראה כי היו קיימים סכסוכים, ביחוד בשל השלטון על עמק עכו (ראה דרך משל יהושע י״ג).

להחלשת הכנענים בעמקים היו בלי ספק גם תוצאות שליליות. בני ישראל פרצו אמנם פרצה גדולה במערכת הערים השומרות על המסלות הראשיות, ואולם עדיין לא היה ביכולתם למלא את הפרצה הזאת מבחינה כלכלית, ישובית ומדינית. גם במלחמת דבורה עדיין נהגו לעקר את הסוסים, ואל נכון גם לשרוף את המרכבות דוגמת מה שעשו במלחמת חצור (יהושע י״א ט׳), כלומר: בני ישראל עדיין התנגדו בכל תוקף מלקבל את דרכי המלחמה הכנעניות בתחמושת ובנשק המפותחים. מאידך גיסא נקל לשער, כי נצחונות שבטי ישראל עשו להם כנפים בקרב שבטי המדבר והלהיבו את הבדוים לשבטיהם ולמשפחותיהם, את המדינים ושאר „בני קדם" בעבר הירדן מזרחה, לעלות בעקבות שבטי ישראל ולעשות חיל לרגלי התמורות הגדולות המתרחשות בגבולות הישוב. בני ישראל לא היו מוכשרים להגן על המסלות בעמקים בפני התפרצויות מתמידות ועליות של המוני שבטים נודדים ושוסים הפושטים בישוב לבוז בז ולשלח יד בעמל האכרים. שנים על שנים החרידו מחנות אלה את בטחון הדרכים ושלום הארץ „עד בואך עזה" (שופ׳ ו׳, ד׳). שנים על שנים סבלו אכרי העמקים ומישורי החוף והמחוזות הגובלים בהם ממכת מדינה זו, עד שהתעורר וקם בן משפחת אכרים בעפרה (אולי א-טַיִּבֶּה מדרום לטול כרם) [51] אשר למנשה, ירובעל (גדעון) בן יואש. כנראה היה אביו ראש „אלף" במשפחתו, ודן את דין הארץ. גדעון היה איש אשר „רוח ה׳ לבשה" אותו (שופטים ו׳, ל״ד), כלומר: איש שהחלטתו ומעשהו באים כאחד, עשוי לבלי חת ואיננו מחמיץ את השעה, מכלכל את מעשיו בתבונה, באומץ לב ובעקיבות נמרצת. בשלש מאות

51) ראה: Albright, JPOS 1931, pp. 247ff. אבל ואחרים סוברים, שעפרה היא א-טיבה מצפון לגוש נוריס. — על מלחמת גדעון ראה: Tolkowsky, JPOS 1925, pp. 69ff.

איש יצא לקראת גדודי השוסים שחנו בגבעת המורה בסביבות עין-דור, והמוניהם „נפלים בעמק כארבה לרוב". גדעון החריד את המחנה העיקרי בלילה והכהו מכה נצחת. אבל בזה לא אמר די אלא דלק אחרי הבורחים עד מעברות הירדן (שופטים ז׳; תהלים פ״ג, י׳ — י״א). זריזותו עמדה לו לגמר בהצלחה את מסעו נגד המדינים בעבר הירדן מזרחה ולהכות את „הנותרים מכל מחנה בני קדם" הרחק מארץ מולדתו, ב„דרך השכוני באהלים מקדם לנבח ויגבהה" (שופטים ח׳). מאז לא הוסיפו גדודיהם להתפרץ לגבול ישראל.

למאורע זה היו תוצאות חשובות, ולו גם חולפות. הנסיון הורה את אכרי העמק ושפלת החוף, כי זקוקים הם למשטר מלוכד והגנה מתמדת. כאן, בישובי העמקים, היו תנאי החיים שונים בהרבה מאשר בישובי ההרים שאינם נתונים באותה מדה להתקפות בדוים-שוסים כמו עמקים פוריים המושכים בחנם ויבולם והשוכנים ליד מסלות-חבור נוחות למסע ולנדודים. בשבט מנשה התחילו להודות בשלטונו של גדעון. גבולות השפעתו המדינית השתרעו לכל הפחות על פני כל גבול מנשה ואולי גם על חלק מעבר לירדן מזרחה, ביחוד על גלעד (פנואל, סכות), ועל מחוזות באפרים. יתר על כן: התפרצות שבטי „בני קדם" היתה מכת מדינה כללית לכל תושבי הארץ ולא רק לישוב הישראלי בלבד, ונקל לשער, כי התושבים הכנעניים נפגעו ממנה לא פחות מהתושבים הישראליים. מסבות אלה גרמו אל נכון להתקרבות-מה בין שני חלקי הישוב. יש להניח, כי התחתנות גדעון ב„בעלי שכם" אינה מקרית, אלא פרט חשוב היוצא ללמד על הכלל. אחרי נצחון ישראל בעמק יזרעאל ובגליל העליון ושחרור הארץ ממכת השוסים על ידי גדעון נטו בשני חלקי הישוב להחליש ככל האפשר את הנגודים בין בני ישראל ובין הכנענים, ויתכן, כי גם בעלי שכם ראו בגדעון מושל מיטיב וידיד הארץ ודורש שלומה. רוח של שלום שררה בין ישראל ובין תושבי הארץ הנכרים כל ימי גדעון. לאחר מותו תפש בנו אבימלך בעזרת בעלי שכם את רסן השלטון בידו, — אולם רק שלש שנים מלך על „ישראל", ואמנם נראה, כי רק בגלל נטיתו היתרה לצד

הישראלי נתנו „בעלי שכם" אוזן קשבת לתככי יריביו ומשנאיו ובגדו בו. אבימלך עצמו לא ישב בשכם, אלא בארומה, מדרום מזרח לשכם (שופטים ט׳, מ״א, ולפי זה יש לתקן בפסוק ל״א), ואילו בשכם הושיב פקיד גבוה ממלא מקומו, את „שר העיר". לרגלי התקוממות בשלטונו עלה אבימלך על שכם ובנותיה והחריב אותן, אולם לא רונה נפל חלל בהשתערות נועזה על תבץ (היום טֻבַּאס מצפון מזרח לשכם). נסיון המלוכה הראשון בישראל נחל כשלון, אך בימים הבאים ניטל עוקצה של הבעיה הכנענית עקב עלית גורם שלישי על במת ההיסטוריה בארץ ישראל: הפלשתים הופיעו על אדמת הארץ והתקיפו את הישוב הכנעני והישראלי גם יחד.

עלית הפלשתים חלה בשעה הרת הכרעה לישוב בארץ. רק דורות מעטים עברו מאז נעשו שבטי ישראל לגורם ישובי בארץ והחלו מתישבים ומתפשטים בהרי עבר הירדן מערבה. הנפתולים הממושכים בין תושבי ההרים ובין תושבי המישורים הכנעניים טרם נסתיימו וטרם נחתך למעשה גורל הארץ ומשטרה המדיני לעתיד. הישוב הישראלי היה במזל של עליה מתמדת. החדירה המוצלחת של שבטי בני ישראל לעמק יזרעאל התיכוני שסעה את אזור המבצרים הכנעניים לשנים. משפחות אפרים, דן ויהודה החלו לחדור לאט לאט לגלילות החוף. אף-על-פי-כן עוד רחוק היה יום ההכרעה האחרונה, והמסורת הצבאית והמדינית בת חצי אלף שנים עדיין עמדה איתנה. על תליהן עמדו ערי הכנעני הבצורות בעמקים, ורחוקות היו מרעיון הכפיפה לשבטי ההרים הפרימיטיביים באורח חייהם, בתחמושתם ובאפני התישבותם. המאורעות בישוב, המצב החדש שנתהווה לרגלי נצחונות השבטים ומלחמותיהם עם ה„שוסיכי", — פעלו לאט לאט על הלך הרוח והמחשבה של הישוב הכנעני, וגם ראינו, כי נסיונות לגשר בדרכי שלום את התהום החברתית והמדינית הפעורה בין שתי קבוצות הישוב לא תמיד הכתרו בהצלחה מרובה. בלי ספק היו נשואי תערובת וכיוצא בהם מתופעות חיי יום יום סיוע להתמזגות האוכלוסים לחטיבה אחת, אולם נסיונם של אבימלך ובני בריתו „בעלי שכם" ליצור מרכז מלוכה על יסוד מזיגה חברתית ביודעים נסתיים

בכשלון גמור. הווה אומר: המתח החברתי שיסודו ברמת חיים שונה ובגורמים לאומיים ותרבותיים מסוימים, בהם נתיחדו שני העמים בישוב, עדיין חזק היה יותר מכל רצון שבכוונה להתגבר עליו. ואולם מה שלא עשה רצון זה עשה האויב המשותף — הפלשתים. עליתם החישה בהכרח את צעדי ההתפתחות הישובית והכריעה את הכף, — לכל הפחות מבחינה אחת, שיש בה משום הקדמה חשובה להשתלשלות נוספת: נוכח ההתקפה החדשה השלימו ה„כנענים" על כרחם עם ההתישבות הישראלית — „ויהי שלום בין ישראל ובין האמורי" (שמו"א ז', י"ד).

אכן בימינו אנו, עלולה עלית הפלשתים להצטייר בעינינו כמאורע קל ערך בהשתלשלות היסטורית בת אלפי שנים, כי לא הצליחו העולים הפלשתיים להטביע דמות פלשתית מיוחדת, קיימת לדורות, על ארץ זו, או לכל הפחות על הישוב הקיים ועל דמותו החברתית והמדינית, או אף הכלכלית, דוגמת המעשה שעשו השבטים הנכרים חמש מאות שנה לפניהם. אולם אין ספק בדבר, כי לא כן היה הרושם שעלית הפלשתים עשתה בשעתה, בשעת מעשה. השעה הזאת היתה מערכה דרמתית בתולדות הישוב. הפלשתים הצליחו אמנם לכבש במשך אי אלו דורות את ערי החוף בשפלה והרבה ישובים בשרון ולתפש את השלטון גם בכמה אזורים שמחוץ לשפלת הים, אולם מאחרי אלה נתקלו באומה הישראלית כעולים הפלשתים היו שבטי האומה הצעירה הזאת בראשית התנחלותם, כמוהם עמדה מאחרי השבטים האלה גזרת ההכרח והלחץ התקיף לבצע את אשר החלו או לשוב לחיי נודדים מרודים ונטולי אדמת מולדת. מבחינה זו היתה הקבלה מסוימת בין שני הכחות שהתעתדו להתנגש ולהאבק, והנפתולים החריפים על כרחם נסבו על השאלה החיונית והחמורה: שעתה של איזה אומה הגיעה לבוא לעולם, של הישראלית או של הפלשתית, וארץ זו מה תהא עליה, אם ארץ ישראל או ארץ פלשתים. אך יותר ממדת הדמיון במניעים נפשיים ומגמות ישבניות שבין העולים הפלשתים למתנחלים הישראליים היו התכונות המבדילות ביניהם, בכל הנוגע למכורתם ויחשם האתני, במסורת החברה והדמות התרבותית, בהשיגים טכניים וערכים רוחניים. כל אלה

התבטא בהכרח באופי הקרב המכריע, שהתחולל בין שתי הקבוצות האלה ובבצוע מפעל ההתישבות וההתנחלות הלאומית [52].

מי ומי היו הפלשתים שהופיעו אז לראשונה בגבולות המזרח הקדמון, מאין באו ומה הביאם הנה ?

בודדות ומקוטעות הן הידיעות הכלולות במקורות המקרא. אולם המקורות המצריים והנתונים הארכיאולוגיים נוסכים אור על ידיעות אלה ומלמדים אותנו להבין את רקען וקשריהן ההיסטוריים. לפי מקורות המקרא הפלשתים מוצאם מכפתור (עמוס ט׳, ז׳ ; ירמיהו מ״ז, ד׳), שם מצוי גם במקורות המצריים (כפתיו) והוראתו האי כרתה במובן המצומצם ועולם האיים שבים האגיאי — „איי הים" — במובן הרחב [53]. הפלשתים הם, אפוא, עם זר, שהגר לארץ כנען דרך הים. ראשית מושבם כאן בארץ היתה בשפלה הדרומית : „והעוים הישבים בחצרים עד עזה כפתרים היוצאים מכפתר השמידם וישבו תחתם" (דברים ב׳, כ״ג). בנגוד לבני ישראל ועוד שבטים שמיים מן הישוב ומן המדבר הרי הם „ערלים". ונבדלים מתושבי הארץ גם בשפתם; אבל רק מועטים הם השרידים הלשוניים הפלשתיים, ששרדו אלינו במקורות המקרא. המלה האחת והיחידה שהובאה אולי על-ידי הפלשתים הריהי „סרן", כנוי למושל, ורגלים לדבר כי כנוי זה מתאים למלה היונית τύραννος, שפרושה גם כן מושל ושליט. משמותיהם הפרטיים מוצאים כאן את השם אכיש (בכתבי היתדות אִכּוּס) וגלית (אבל יתכן כי האחרון הוא שם חורי). ויש סברה שגם שני השמות : דרימש ורילך, הידועים לנו מהחפירות בתל א-גֶ׳מֶה (האחד כתוב על חרס והשני על חותמת) הם פלשתיים [54]. משמות חמשת עריהם בשפלה הרי עזה, אשקלון וגת ידועים לנו מזמנים שקדמו לעלית הפלשתים, ואף עקרון הוא שם שמי גם לפי שרשו וגם לפי צורתו, ואילו השם אשדוד מוטל בספק, ויתכן שעיר זו נוסדה מעיקרה בידי הפלשתים. דגון ובעל זבוב (בעל

52) ראה על שאלות אלה: Alt, Die Staatenbildung d. Israeliten
53) Meyer, Gesch. d. Altertums II, 1-2, passim.
54) Alt, ZAW 1929, pp. 259f.

זבול), שמות אלהיהם של הפלשתים לפי עדות המקרא, הנם שמיים קדמונים, ואין ספק כי קבלו את האלים ואת פולחנם בארץ כנען [55].

הנתונים הארכיאולוגיים והתעודות ההיסטוריות ממקורות שמחוץ למקרא משלימים ומבהירים את הידיעות הללו ועל ידי כך משתלבת עלית הפלשתים במסגרת היסטורית רחבת היקף. בסוף המאה ה"יג נזדעזע כל אגן הים התיכון המזרחי, והעולם האגיאי החרד על ידי תנודות עמים ושבטים, שראשיתן כנראה בחצי האי הבלקני ובסיבותיו. כאן נושלו ממקומות מושבותיהם גויים יוניים על ידי מחנות כובשים הודו-אירופיים. בתוקף ההכרח יצאו המנושלים לרשת מולדות חדשות. לכלל הגויים המהגרים האלה קוראים בשם „דורים". מתחילה עלו על דרום חצי האי הבלקני ותפשו חלק גדול מארץ יון. מכאן ירדו הימה והתפשטו על פני כל איי הים האגיאי ועד האי רודוס הגיעו. האי כרתה, שהיה עד אז מרכז לתרבות מפותחת ומפוארת, נפל שדוד לפני הכובשים האלה ונהפך לנחלת שבטים דוריים. תחת לחץ „התנועה הדורית" ותוקף שטפה נשבר גאון התרבות ה„מיקנית", שנתגלתה לפנינו בכל הודה והדרה בשרידי חורבנה, במכרות טרויה, מיקני, טירינס וכרתה. שבטי המתפרצים ה„דוריים" הכניעו את נושאי הישוב והתרבות המפותחת, שקדמו להם או גרשו אותם ממקומות מושבותיהם. המנושלים יצאו לבקש להם אדמת מולדת חדשה ותתרו אל איי הים האיגיאי ואל חופיו המזרחיים. רבים מהם עלו על קיפרוס, רבים נדדו לאסיה הקטנה, עד חופיו הדרומיים של הים השחור, רבים פנו מערבה והתישבו בסיציליה, בסרדיניה ובאיטליה הדרומית ורבים התגלגלו לאפריקה הצפונית [56]. כאן נתקלו במלכות מצרים, שמלכיה, או ביתר דיוק סופריה ואמניה, השאירו לנו ידיעות מענינות ותמונות רבות של „גויי הים", או „עמי הצפון". שבטים אגיאים אלה מופיעים בכתבות סתי הראשון כבהירי-עור ובהירי-שער; בימיו נסו לחדר לארץ מצרים דרך גבולה המערבי,

55) ראה: Eissfeldt, Philister und Phönizier, pp. 36—7

56) ראה בפרוטרוט: Meyer, Geschichte II, 1, passim

מצד לוב, אך לשוא. מלחמות אלה נשנו בימי רעמסס השני. כאן מופיעים בצד הלוכים ואחרים, הידועים עוד מימי מכתבי תל אל-עמארנה כעם יורדי-ים, גם בני השבט שרדנא (הסרדינים), שודדי-ים חשוכי-מולדת, החיים על שוד ומשסה, כמו הנורמנים בימי הבינים. כעבור זמן מה מוצאים אותם כשכירי צבא בחיל רעמסס השני: הם הוו יסוד

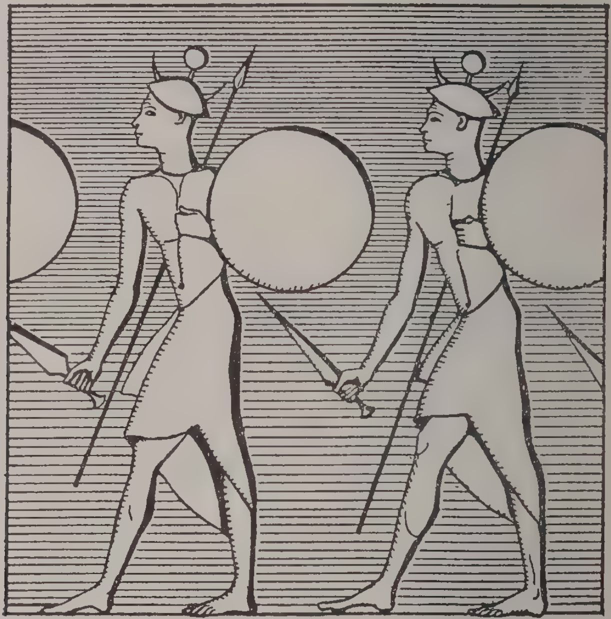

ציור ו. שרדנים (מ„גויי הים") בצבא רעמסס השני.

חשוב בחיל מצרים במלחמת קדש על נהר אורונטס. ביתר שאת התלקחו, כאמור לעיל, מלחמות אלה ב„גויי הים" על גבול מצרים בימי פרעה מרנפתח. שבטי הצפון בהמוניהם השתתפו במלחמה זו ורבוי השבטים מראה כמה גדלה וגברה התנועה ששנתה את פני הישוב בעולם האיים האגיאיים. גם הפעם עלה בידי מלך מצרים להדוף אחור את התקפת המתפרצים. ואולם לשיאה הגיעה השתערותם של „גויי הים"

בימי **רעמסס השלישי**: מחנות עצומים התפרצו לאנוטליה הדרומית והחריבו את מלכות חת ומלכות האמורי בסוריה, מכאן ירדו דרומה למצרים והתקיפו את גבולה המזרחי. על התפרצות זו דרך ארץ ישראל לא נשארו לנו ידיעות במקורות המקרא. כי אל נכון עלו הפלשתים בדרך הישוב הפניקי-הכנעני ולא נגעו בתחום ההתישבות הישראלי בהרים; לזה מתאימה העובדה, כי לפי מסרת פניקית סתומה, שהובאה בצורה משובשת אצל יוסטינוס (XVIII, 3), נצח „מלך האשקלונים" את תושבי צידון שנה אחת לפני חורבן טרויה (כלומר בראשית המאה הי״ב) ואז „יסדו" הצידונים את צור [57]. ואולם בכתובת ארוכה שבמקדש מדינת-חאבו על יד נא-אמון (תבי) מסופרים פרטי הקרבות האלה. בצד שבטים רבים הידועים כבר מזמנים שקודם לכן נזכרים כאן גם שמות העמים פלשת ות׳כר, שישבו אחר כך על חופי ארץ ישראל [58]. גם פלשתים ות׳כרים עבדו בצבא חיל רעמסס השלישי בצד שבטים אחרים מ„גויי הים". פרעה זה העמיד את השכירים הזה כחיל מצב במבצרי סוריה וארץ ישראל. משערים כי גם בבית שאן העמיד רעמסס השלישי חיל מצב שכירים שרדנים ופלשתיים, ומאד מתקבל על הדעת, כי לאחר הצלת מצרים עצמה הבי״ט רעמסס בעין יפה על התישבותם של הפלשתים ושאר „גויי הים" בגלילות החוף והשפלה, אם כי אין לזה ראיה ישרה; אל נכון היה זה בעיני המצרים צו-החכמה המדינית לשדל את הפלשתים והת׳כרים, שהיו בין הפעילים בשבטים המתפרצים בימים ההם, ולתת להם לטרף את גבול ההתישבות הכנענית למען שבר את רעבון הקרקע שלהם ולגולל את הסכנה מעל מצרים.

הציורים המפורטים שבמקדשי מצרים [59] מאפשרים לנו לעמד על

57) ראה Meyer, ibid., II,2, pp. 79ff.; Eissfeldt, Philister u. Phönizier, pp. 24f.

58) ראה: מייאר, שם.

59) Wrzeszinski, Atlas z. altaeg. Kulturgesch. II, Abb. 110—118.

תארם ומוצאם האתני של הפלשתים והשבטים הקרובים אליהם. אנשיהם היו גבוהי קומה, גזרתם חטובה וזקופה, מראה הפנים שונה לגמרי משל בני-שם: חסר הזקן (רק באים בימים מגדלים זקן), אף ישר בלתי מקומר המתחבר אל המצח בלי לשקע במקום שרשו, דוגמת הציורים הקלאסיים של היונים מאות שנים לאחר מכאן; שער ראשם אין לראות, וכנראה היו גזוזי שער.

גם כלי נשקם המתוארים בציורים מתאימים מצד אחד לכלי זינם של גבורי הומרוס ומאידך גיסא לתאור גלית במקרא (שמו"א י"ז). בשעת המלחמה נושא החיל חזיה חלקה מעור, ולפעמים רואים בציורים גם שרטוטים-קוים, — כנראה רמז לשריון קשקשים עשוי ממתכת. מתוך חגורה רחבה סביב המתנים יוצא אזור מתנים היורד עד לאמצע השוקים העליונות. החגורה והאזור מקושטים בגדילים. אפיני הוא הקובע: חשוק ממתכת מסביב לגלגלת, ומאחוריו יוצא ויורד סרח עור או בד, מחסה לעורף; מתוך החשוק מבצבצת ויוצאת שורה צפופה של נוצות-עוף, כעין עטרה לראש. קובעי נוצות נושאים לפעמים גם שבטים אחרים של „גויי הים", המזכירים לפעמים את קובעיהם המוזרים של גבורי הומרוס, אולם בדרך כלל נתיחדו הם לפלשתים. הקובע נהדק על ידי רצועת-סנטר. ככלי הנשק להגנה משמשת בראש וראשונה הצנה הגדולה, העגולה והקמורה, וידית לה בחללה מבפנים לאחז בה. עשויה היא ממתכת או מעור בצפוי מתכת. להתקפה היו משתמשים בחנית גדולה וכבדה, הנשק העיקרי גם אצל גבורי הומרוס, כידון קל להטלה וחרב קצרה ישרה ובעלת חוד, מעין פגיון, כנראה לדקירה.

תמונה זו נותנת מושג ברור ומוצק הן על מוצאם ויחשם של שבטי הפלשתים והן על רקע המערכה המדינית, שבה נשתלבה התישבותם בארץ כנען. מעל ערי הכנעני סר צלה של מצרים; בנגוד לימות מכתבי תל אל-עמארנה, שבהם עמדו המצרים במערכה אחת עם ערים כנעניות נגד התפרצות הח'ברו-העברים, הנה כעת לא רק ששלטונות מצרים אינם מושיטים עזרה לערי כנען נגד חדירת הפלשתים אלא הם מסייעים בידי הפלשתים בפעולותיהם, ולו גם בעקיפין, בעדוד

או בהעלמת עין. משענת מצרים נתגלתה אפוא כקנה רצוץ לערי הכנעני, שנעזבו כמעט לגמרי לנפשן. המצרים השלימו להלכה ולמעשה עם התקיף והמתקיף, ולמען הציל את ארצם הפקירו את ארץ כנען. חיל המצב המצרי שהועמד בארץ היה בעיקרו צבא שכירים מ„גויי הים". הם עצמם היו מועמדים להתישבות והיו עלולים לסייע בידי קרוביהם העולים על האדמה או המתישבים בערים. לאמתו של דבר היו ערי כנען מסורות בידי הפלשתים — על כל פנים לא היה בהן כח לעמד בשתי חזיות: להלחם גם בבני ישראל וגם בפלשתים.

עלית המוני הפלשתים על ארץ ישראל חלה בימי רעמסס השלישי. מתחילה תפשו רצועת החוף דרומה ליפו, בסביבות אשדוד, אשקלון ועזה. מעט מעט הרחיבו את גבולותיהם דרומה עד גרר, עגלים [60] ושרוחן (תל אל-פארעה) ולתוך פנים הארץ מערבה עד עקרון וגת; במשך דור או שני דורות חדרו גם לארץ רכסי ההרים ונחל שורק והתנגשו עם המתישבים הישראליים בקצה תחום אפרים ובנימין, היינו בתחום בני דן. ספורי שמשון מקורם במאורעות ההתנגשויות הראשונות בין העולים הפלשתים ובין המתישבים הישראליים. התוצאה היתה נשול דן מנחלתו ונדידתו צפונה לליש (יהושע י"ט, מ"ז; שופטים י"ח) [60a]. מבחינה צבאית עלו הפלשתים אף על הכנענים ומכל שכן על שבטי ישראל, וזה משתי פנים: מצד הארגון הצבאי והמשטר המדיני. הצבא הפלשתי על זיונו הכבד וטכסיסי מלחמתו היה מוכשר גם להתקפה מלאה בארץ ההרים, מה שלא ניתן לכנענים, ומלבד זה היו הערים הפלשתיות הראשונות בשפלה מאורגנות ומלוכדות ליחידה אחת, לאגודת חמש הערים (הסרנים): עזה, אשקלון, גת, אשדוד ועקרון.

אין אנו יודעים בדיוק מה היה אפיו של אגוד ערים זה, אבל נראה כי היתה כאן נימה לאומית-שבטית די חזקה, מגמה

60) על חורבנה של בית עגלים בידי הפלשתים ראה: ZDPV 1933, p. 186

60a) כך מניחים בצדק אוארבך וחוקרים אחרים.

ביודעים או בלא יודעים ללכד את כל תחום ההתישבות הפלשתית למשטר אחיד, מאוחד ובנוי על יסודות אחרים ממשטר ערים בודדות, כפי שמצאוהו הפלשתים בבואם לארץ. אולי היתה גם כאן התחשבות-מה עם צרכי שבטים שלמים או משפחות, בדומה למגמת ההתנחלות השבטית והמשפחתית בתחום ההתישבות הישראלית, כי אמנם קיימים סמוכי-מגמות וצרכים בין חיי נוסעי הים ובין חיי נודדי מדבר. ברית-חמש-הערים הפלשתיות היתה חדשה בתחום הישוב הכנעני. לא היתה כאן ברית חולפת להשגת מטרה מסוימת יחידה אלא ברית קיימת ובלתי ניתנת לבטול כפי העולה על דעתה של אחת השותפות; אולם, כאמור, לא לגמרי ברור מה היה טיבה הפנימי של התאגדות זו. מאידך גיסא: רק הצעד הראשון הזה הצליח מבחינה זו, לא כן בכבושים שלאחריו. יתכן כי „גויי הים" נתפלגו במגמותיהם ובמסורותיהם המדיניות והארגוניות. יודעים אנו, דרך משל, כי נפת דאר שעל חוף הים דרומה לכרמל היתה תפוסה בידי השבט ת׳כ ר בשנת 1100 בערך ועמדה תחת שלטון נסיך משבט זה[61]. הת׳כרים אינם נזכרים כלל במקורות המקרא וכנראה לא השתתפו באגוד הערים ובמלחמות ישראל. וכן מוצאים אנו בדרום השפלה שבטים אחרים (מאיי הים ומערב אסיה הקטנה), שהתיחשו על „גויי הים": הכרתים (שמו״א ל׳, י״ד) והכרים (שמו״ב כ׳, כ״ג; מל״ב י״א ד׳), אבל נראה כי אלה נמנו על אגודת חמש הערים. בכבושיהם בעמקים ובמישורים נתקלו בצורת המשטר המפולג המקובל מימי קדם. הכובשים החדשים הללו השמידו ללא ספק את האצילים ובעלי האחוזות, אולם רק להשמידם ולרשת את מקומם יכלו ולא להתגבר על סבל הירושה הארגונית שהשאירו להם המנוצחים. על כרחם נהגו גם השליטים הפלשתיים במיתקני המשטר הישן שמצאו לפניהם, בפקידיו, בחוקיו ובכל המנגנון המדיני והמשפטי לפי „חוקי הארץ" ומנהגיה המקובלים מקדמת דנא בערי כנען; לרוב היתה התוצאה תערובת של צורות משטר

61) ראה ייבין, מסע ון-אמון.

זו בצד זו, משטר מדינות ערים בצד התאגדויות וסמכויות נרחבות. אולם למעשה הכריעה גם אצל השליטים החדשים יד המנהג המקובל בארץ התישבותם; הפרוד הטריטוריאלי לא נתבטל למעשה ודמות הישוב הפלשתי-כנעני במישורים, שבו נפגשו אחר כך בני ישראל לא היתה שונה בהרבה מדמות הישוב הכנעני שקדם לו[62].

אולם בתחילה, בראשית השתערות הפלשתים וכבושיהם, עדיין רעננים היו במגמותיהם הישוביות המיוחדות, ובמובן זה היו הכובשים מסוכנים להתישבות הישראלית. האבידה הטריטוריאלית הראשונה, שאבדה להם לשבטי ישראל, היתה אמנם לא גדולה במדת שטחה אולם קשה בערכה האסטרטגי. רצועת החבל הכנעני גזר-ירושלים גבלה במערב מכאן ולהבא בגבול התישבות פלשתית, והתקוה שנחלת דן תשמש בעתיד בסיס לאחוד הרי אפרים ויהודה, דוגמת „המסדרון", שנוצר בעמק יזרעאל, הושמה לאל. ונראה, כי אחד העממים מ„גויי הים" עלה על ירושלים ולכד אותה מידי התושבים האמורים, כי היבוסים המופיעים לפנינו ב„תקופת השופטים" כתושבי ירושלים היו עם בלתי-שמי, ויש רגלים לדבר שנתגלגלו לארץ בראשית עלית „גויי הים"[63]. מנשול בני דן וחדירת העולים החדשים לחבל ירושלים צמחה, איפוא, הרחבת רצועת הפרוד בין יהודה ובין אפרים ופלושה לצד מערב. כאן הכינו לעצמם הפלשתים עמדה אסטרטגית מצוינת, שהשתמשו בה לאחר דורות מועטים להתקפה על תחום ההתישבות הישראלית בהרי בנימין ואפרים. ואולם לעת-עתה הסתפקו בכבוש נחלת דן וחלק מארץ יהודה (ראה שופטים ט״ו, ט׳-י״ב), כי יותר מגבול התישבות זה הדל בערכיו החמריים משך את לבם חבל הישוב הכנעני הפורה ועשיר בעמקיו הפורחים ובעריו העומדות צפופות על תליהן, מבטחי עז ומקורות עושר וחיל לבעליהן. ולפיכך גם לאחר מאה שנים אין ידיעה במקורות המקרא על התנגשות חזקה עם הפלשתים: במשך הזמן הזה

62) Alt, Staatenbildung, pp. 1ff.
63) Maisler, JPOS 1930, pp. 189ff.

ניטשה המלחמה מחוץ לגבול ההתישבות הישראלית והשפעתה המדינית.

כבר נאמר, כי הפלשתים עלו מתחילתם על תושבי כנען במשטרם הצבאי. חיל הרגלים הכבד בנשק, ההופליטים, וטכסיסי־הפלנכס נתנו להם שאר כח בקרב. גם הפרצה הישראלית בעמק יזרעאל התיכוני ואבדן הבסיס הכנעני בגליל היו אל נכון פגיעות קשות בארגון הערים הכנעניות. כבוש ערי כנען לא היה, כנראה, קשה ביותר לפלשתים, ומה גם אחרי שנתעודדו לזה מהשלטונות המצריים: אלה כאילו מסרו בידיהם את כל החבל על עורקיו החיוניים, המסלות הגדולות ונקודות הצומת, ורק להלכה „שלטו" על ארץ כנען עד אמצע המאה הי"ב (לשלטון המצרים בעמק יזרעאל עוד באמצע הי"ב רומז פסל פרעה רעמסס הששי שנמצא במגדו). בבית שאן, אדיר חפצם של כל הכובשים מאז חנה חיל מצב מצרי למן ימי תחותימס השלישי, ואולם רעמסס השלישי הציב כאן, כאמור, חיל מצב שכירים מ„גויי הים", ונראה כי היו אלה בעיקר פלשתים. ואין להניח, כי הפלשתים, שהתישבו בימי רעמסס השלישי בארץ ונשאו עין לכבוש אותה לעצמם, יצאו מבית שאן לאחר שהוכנסו שמה בעזרת פרעה מלך מצרים. ואמנם דורות אחדים אחר כך, בימי שאול, מוצאים את הפלשתים מושלים בחומת בית־שאן. לאט לאט, אבל בצעדים בטוחים, התקדמו, אפוא, הפלשתים לקראת מטרתם.

בשנת 1100 בערך (בימי רעמסס הי"א) היה, כאמור, כל השרון הצפוני בידי בני ת׳כר, שבט מ„גויי הים" הקרובים אל הפלשתים וֶןְ־אמון, פקיד מצרי גבוה, שעבר אז באניה לאורך חופי הארץ לרגלי שליחות דתית מיוחדת לגבל, מתאר בספורו את קורותיו וכל מה שעבר עליו בדאר, נמל השרון בימים ההם (היום אל־בֻּרְג׳ סמוך לטנטורה). שם נגנבו ממנו חפציו. קובלונותיו לפני מלך בני ת׳כר נדחות בנמוקים פורמליים או אף בלעג גלוי —, כל כך ירד פלאים כבוד מצרים האדירה בגלילות אלה. והוא הדין בגבל, בסיס השלטון המצרי במערבה של אסיה למן הימים הקדומים ביותר. כאן מודים אמנם להלכה בחובה המוסרית שחבים למצרים, ערש התרבות העתיקה, ונוהגים כבוד

בשליחה, אולם ערך ממשי אין עוד לכבוד זה, שחולקים לזכר גאון שנשבר מכבר, ויותר משנזהרים בכבודו נזהרים שלא לפגוע בסדר החוקים הבין-לאומיים וביחסי הידידות עם השכנים התקיפים בשרון. ועם קרן מצרים ירד גם מעוז ערי הכנעני, שחסו מאות שנים בצל המלוכה המצרית, ומאז היו נתונים להתקפת הפלשתים [64].

תוך כדי התפשטותם בשרון ובעמק יזרעאל נתקלו הפלשתים בשבטי ישראל. התנגשות זו חלה במחצית הראשונה של המאה הי״א. הפלשתים לחצו את בני ישראל מהשרון אל ההרים ועלו אחריהם. ההתקפה היתה מכוונת כלפי הרי אפרים, לב ההתישבות הישראלית. הפלשתים תפסו את אפק (אולי קלעת ראס אל-עין), עיר מרכזית בצומת דרכים חשובה בשרון, והתכוננו לחדור משם אל תוך ארץ אפרים ולכבוש את המרכז הדתי לכל שבטי ישראל, את שילה (היום חרבת סֵיְלוּן). מקדש שילה שמש זה כמאה שנה מרכז דתי לכל שבטי ישראל, וביחוד לבני אפרים, וירש את מקומה של שכם. גדולה היתה הקדושה שחפפה עליו: משפחת עלי הכהן ששרתה בו התיחשה על משה בן עמרם משבט לוי; ברשותה נמצאו כלי הקדש מימי הנדודים במדבר, שם עמדו אהל המועד וארון הברית; כמו כן נמצאו ברשות המשפחה הזאת האורים ותומים, מורשת אדון הנבואה אשר כל רז לא אנס לו. בהתאם למצב הישוב ומשטרו הרופף היה בית מקדש זה גם מעין מרכז מדיני; מפי הכהן דרשו גם „תורה" בעניני דת ודין, דיני ירושה של קרקע, ריבות משפחה וגאולת דם. וכנראה היתה התקפת הפלשתים מכוונת במיוחד נגד מרכז הישוב הזה. בני ישראל התבצרו באבן העזר, מקום לא ידוע לנו בדיוק, בקרבת אפק. הרגש הרגישו המתישבים הישראליים בהרי אפרים ובנימין, כי כאן קרב מכריע לפניהם. על כן חגרו את שארית כחותיהם לעמוד על נפשם ועל נחלתם, לבטל בכח את רוע הגזרה. חפני ופנחס בני עלי הכהן הביאו משילה את כלי הקודש, בראש וראשונה את ארון הברית, לשדה המלחמה, — אולם כל

64) ראה ייבין, מסע וז-אמון; Meyer, Gesch. II, 2, pp. 12ff.

המאמצים לא הועילו להמתיק את הדין: המחנה נגף לפני הפלשתים, הארון נשבה ונושאיו הכהנים נפלו ונספו אף הם. אז עלו הפלשתים על שילה והחריבוה עד היסוד (ירמיהו ז׳, י״ב — י״ד; תהלים ע״ח, ס׳), עובדה המשתקפת בבהירות גם מתוך החפירות הארכיאולוגיות במקום [65]. רק אחיטוב בן פנחס ניצל וכלי הקודש (אפוד, אורים ותומים) בידו, ויסד בית מקדש בנוב (יש מזהים אותה עם א-טור, ולדעת אחרים — ראס אל-מְשָׁרְף).

תוצאות המלחמה על יד אפק פתחו את הדרך לפני הפלשתים לארץ ישראל התיכונה; מאז היתה „ארץ ישראל" (שמו״א י״ג, י״ב) בחלקה הגדול כפופה לשלטון ערי פלשת. הפלשתים השיגו את כל משאלותיהם המדיניות והכלכליות: לא רק מישורי החוף והעמקים אלא גם הרי אפרים היו בידם והם היו השליטים בכל מסילות הארץ, גם בעמקים וגם בהרים. בגבע (היום גֶ׳בַּע) בנחלת בנימין, קילומטרים מספר מצפון לירושלים, חנה חיל מצב פלשתי (שמו״א י״ג, ג׳). שבטי יהודה עדיין לא נראו באופק ההיסטוריה הישראלית כגורמים פעילים. חבל ההתישבות בגליל היה מבודד. תחום ההתישבות בהרי אפרים ובנימין היה עזוב, אפוא, לנפשו ונעשה טרף לשלטון הפלשתים.

כבר צוין, מה היה יתרונם של הפלשתים מבחינה צבאית גם לעומת הכנעני ומכל שכן לעומת שבטי ישראל. אצל האחרונים נתוספו כמה מומים מיוחדים לרעתם. המעבר מחיי נדודים לארח חיים קבוע על אדמת נחלה על כרחו גרר אחריו שנויים בהלך הנפש; רוח המלחמה שמלפנים לא פעמה עוד בקרב שבטי ישראל עובדי האדמה כבימים ראשונים, בשעה שהיו עוד רועים נודדים או נודדים למחצה, וכח צבאי מאורגן איתן טרם היה בתחום ההתישבות הישראלית. עקב האחיזה בקרקע, בחיי עבודה מסודרת וקבועה, נחלשה חיוניותו הראשונית של משטר בתי אבות ומשפחה,

65) Kjaer, JPOS 1930, pp. 87ff.; Albright, Arch. of Pal., pp. 160f. ;תולדות המחקר הארכיאולוגי, עמ׳ 108-9

ואילו המלוכה טרם בשלה. בפרק הזמן של מעבר זה גדל הפירוד והפלוג בתחום ההתישבות הישראלית, אולם לא הרי פלוג זה כפלוג בדורות הראשונים, לפני בוא הפלשתים. אז התגלה הפלוג בפעולות בודדות של משפחות וקבוצות משפחות, פעולות כבוש או הגנה, ואף פעולות איבה בין שבט לשבט בשל שלטון והרחבת גבול הנחלה. לא כן הפילוג בימי שעבוד הפלשתים; כאן סביל היה בעיקר. עמי הצפון על תחמושתם הכבדה והנוראה הפילו את חתיתם ופחדם על האכר הישראלי ההררי. כרגיל התמכר האיש הזה לעבודתו בבית, בחצר ובשדה ונטה את שכמו לסבול עול זרים, כל זמן שהמשעבד לא הגדיש את הסאה ולא הרגיז את מנוחתו. ואל נכון דכא גם חורבן שילה את רוח השבטים ונטל מהם מרכז מדיני ודתי חשוב מאד (שמו״א ד׳, כ״א-כ״ב; ז׳, ב׳).

ימי שלטון הפלשתים היו שעת מבחן קשה לישוב הישראלי. מבחינה צבאית-מדינית בלבד היה נקל לחשוב, שעתידים כבושי ישראל להבטל, שבני ישראל עתידים להנחיל לארץ זו לכל היותר גון נוסף לאוכלוסיה, דוגמת שבטים רבים בארץ הזאת, שקדמו לבני ישראל, ואילו אופי הארץ וקורותיה להבא עתידים להקבע על ידי הפלשתים, ותרבותה — להפך לחלק בלתי נפרד של התרבות האגיאית ושל תרבות איי הים. אולם לאמתו של דבר היתה אחרת דרך ההתרחשות ההיסטורית; סבוכות ומסובכות הן דרכי היצירה בעם ומדינה, וצורת הארגון הצבאי והמדיני היא אחד הגורמים החשובים בקשרי ההשתלשלות ההיסטורית, אבל לא היחיד ולא תמיד החותך לאורך ימים. שונים בתכלית השנוי היו מגמות הכובשים הפלשתיים ממגמות הישוב הישראלי. בשעת ההתקפה על הרי אפרים היו אמנם הסרנים מאוחדים בפעולתם, ורוח הכבוש עדיין פעמה בעוז בקרב מחנות הפלשתים, אולם תחום ההתישבות הישראלית לא היה הראשון בכבושיהם בארץ. בערי השפלה והעמקים השתררו לראשונה כמעמד כובשים צבאיים ועד מהרה ירשו את מקום האצילים, האבירים ובעלי האחוזות הכנעניים, וזה נתן להם את היכולת לקיים בידם את רוח המלחמה ואמון צבאי, אבל לידי

התישבות-עם לא הגיעו. הם הכניעו את האכרים הכנעניים, וכמנהגם כאן נהגו להבא גם בגבולות כבושיהם הנוספים בתחום ההתישבות הישראלית. במשך שני דורות בערך היה תחום זה כפוף לשלטון הצבא הפלשתי, וכמעט נדמה היה שנדעך בישראל לגמרי הרצון העצמי הקבוצי להתעורר ולהתנער מעפר השעבוד הזר. לא קם בישראל איש מארגן ומצביא כאחד השופטים הקדומים, איש מחונן ולובש רוח ה׳, שיטול על עצמו לפרק את עול הפלשתים ולגולל מעל תחום הישוב את חרפת החורבן והירידה. קלושות ומועטות הן הידיעות ההיסטוריות, שהגיעו אלינו מן הימים ההם. אבל אין ספק כי בעמקי הנפש והלך הרוח התרחש ונוצר דבר מה, שלא ניתן אמנם להתחקות על ציוני הדרך בהתפתחותו, אבל היה מוחש וודאי בתוצאותיו.

בימי השפל המדיני הזה חלה פעולותו של שמואל הרואה, יליד הרמתים בהר אפרים, אחרון לשופטים בישראל. דמותו ההיסטורית ופעולתו המדינית בקושי רב ניתנים להגדרה מדויקת ומלאה, ואולם אין לדון בעצם קיומו ובתפקידו הקשה, שהוטל עליו להיות „יוצא ובא" לפני הישוב הישראלי בימי עניו ומרודיו. בנעוריו היה שמואל — לפי המסורת המקראית — חניך המקדש בשילה, נער משרת ועומד לפני עלי הכהן בשילה, שראה את המקדש בבנינו ובחורבנו. אחרי מלחמת אפק על תוצאותיה העגומות לישוב הישראלי באו ימי פעולה אינטנסיבית לשמואל. את תעודתו ראה בעיקר בחזוק שארית הפלטה של הישוב העברי.

שמואל היה יוצא ממקום מושבו מרמה (היום א-רַאם מצפון לירושלים) לסיורים שנתיים במקומות הקדושים בגבול אפרים ובנימין: בית-אל, גלגל והמצפה. אלה היו מקומות חג ועליה לרגל למשפחות אפרים ובנימין, וביחוד נראה שגלגל, מקום קדוש עתיק בגבול בנימין, הגיע שוב למעלת קדושה מיוחדת מאז חורבן שילה. כאן היה נפגש מדי שנה בשנה עם עולי הרגל ממשפחות אפרים ובנימין (שופטים כ״א, י״ט; שמו״א א׳, ג׳; ז׳, ט״ז) וכאן „שפט את ישראל". פעולתו זו לא הצטמצמה בשטח המשפט האזרחי והדתי בלבד אלא הקיפה הסברה מדינית. ואמנם תגובת הפלשתים על הבקור במצפה היא עדות

נאמנה לאפים של סיורים אלה (שמו"א ו׳, ז׳). שמואל התאמץ, אפוא, לחזק וללכד את החלק הדרומי של חבל ההתישבות הישראלית בהרי אפרים ובנימין, וביחוד את המשפחות שהתרכזו מסביב לשלשת בתי המקדש הנזכרים. מעט מעט צמחה וגדלה כאן תנועת שחרור בעלת הכרה לאומית-מדינית וצביון מלוכני. שמואל בעצמו, כאחד הרואים והשופטים שמלפנים, העומד על קדושת המשטר המקובל, והוא משטר השבטים ובתי האבות, לא רחש חבה יתרה לרעיון המלוכה. כתלמיד עלי, נצר ממשפחת כהנים עתיקה ומיוחסת, היה אל נכון קרוב ללבו רעיון אחדות השבטים על יסוד ברית דתית-לאומית. אולם רעיון המלוכה נבע ונזון מעצם הדרגה הישובית והמציאות המדינית העגומה בחיי הישוב הישראלי, ושמואל השלים על כרחו עם עובדות ומעשים. לפיכך אתה מוצא כעין קרע עובר בדמותו של שמואל: בצד החבה הגלויה לאחדות ברית השבטים מבצבצת ועולה התנגדות עצומה לרעיון המלוכה, — ואולם קרע זה סימן הוא לאמתות היסטורית. זהו גורלו של איש בן תקופת מעבר רבת-הכרעה, השומר ונלחם על ערכים מקובלים וטפוחי-דורות, ועל כרחו הוא משלים עם צרכי השעה החיוניים.

ביבליוגרפיה לפרק השביעי

W. F. Albright, Excavations and Results at Tell el-Fûl (Gibeah of Saul). AASOR 4 (1924).

New Israelite and Pre-Israelite Sites. BASOR No. 35 (1929), pp. 1—14.

A New Campaign of Excavation at Gibeah of Saul. BASOR No. 52 (1933), pp. 6—12.

The Kyle Memorial Excavation at Bethel. BASOR No. 56 (1934), pp. 2—15.

The Excavation of Tell Beit Mirsim AASOR 12 (1932), pp. 53—75.

Archaeology and the Date of the Hebrew Conquest of Palestine. BASOR No. 58 (1935), pp. 19—18.

The Song of Deborah in the Light of Archaeology.

BASOR No. 62 (1936), pp. 26—31.

A. Alt, Die Landnahme der Israeliten in Palästina.
Zwei Philisternamen. ZAW 1927, pp. 230—31.
Die Ursprünge des israelitischen Rechts. Leipzig 1934.
Josua. Werden und Wesen des AT (1936), pp. 13-29.

C. F. Burney, The Book of Judges. London, 1918.
Israel's Settlement in Canaan3 . London, 1921.

A. Bergman, The Israelite Occupation of Eastern Palestine in the Light of Territorial History. JAOS 1934, pp. 169-177.
The Israelite Tribe of Half—Manasseh. JPOS 1936, pp. 224—254.

O. Eissfeldt, Der geschichtliche Hintergrund der Erzählungen von Gibeas Schandtat. Beer-Festschrift (1935), pp. 19ff.
Philister und Phönizier. AO 34,3. Leipzig, 1936.

K. Elliger, Josua in Judäa. PJB 1934, pp. 47—71.

J. Garstang, Joshua Judges.
The Fall of Bronze Age Jericho. QSt. 1935, pp. 61—8.

N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine. AASOR 15—16 (1935—6).
The Boundaries of Edom. Hebrew Union College Annual 11 (1936), pp. 141—57.

E. Grant, The Philistines JBL 1936, pp. 175—194.

H. Gressmann, Mose und seine Zeit. Göttingen, 1913.

J. S. Griffith, The Exodus in the Light of Archaeology. London, 1923.

R. W. Hamilton, Excavations at Tell Abu Hawam. QDAP 5 (1935), pp. 1—59.

J. Hempel, Westliche Kultureinflüsse auf das älteste Palästina. PJB 1927, pp. 52—92.

H. W, Hertzberg, Mizpa. ZAW 1929, pp. 161—196.

W. A. Heurtley, The Relationship between "Philistine" and Mycenaean Pottery. QDAP 5 (1936), pp. 90—110.

J. W. Jack, The Date of the Exodus. Edinbourgh, 1925.

H. Kjaer, The Excavation of Shiloh 1929. JPOS 1930, pp. 87—112.
I det heilige Land (de danske udgravninger i Shilo). Kopenhagen, 1931.

R. S. Lamon, The Megiddo Water System. Chicago, 1935.

D. Mackenzie, Excavation at Ein Shems. PEF Annual 1911—2.

B. Maisler, Untersuchungen, etc.

Shamgar ben 'Anat. QSt. 1934, pp. 192—4.
R. A. S. Macalister, The Philistines. London, 1911.
Th. J. Meek, The Israelite Occupation of Ephraim. BASOR No. 61 (1936), pp. 17—9.
Hebrew Origins. New York, 1936.
Ed. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme. Leipzig, 1906.
M. Noth, Das System der zwölf Stämme Israels. Stuttgart, 1930.
Bethel und Ai. PJB 1935, pp. 7—29.
Die Ansiedlung des Stammes Juda auf dem Boden Palästinas. PJB 1934, pp. 31—47.
Studien zu den historisch — geographischen Dokumenten des Josuabuches. ZDPV 1935, pp. 185—255.
W. J. Phythian-Adams, The Call of Israel. London, 1934.
Jericho, Ai and the Occupation of Mount Ephraim. QSt. 1936, pp. 141—9.
Th. H. Robinson, The Origin of the Tribe of Judah. Amicitae Corolla, presented to J. R. Harris (1933), pp. 265-73.
A. Saarisalo, The Boundary between Issachar and Naphtali. Helsinki, 1927.
E. Sachsse, Die Bedeutung des Namens Israel. 1922.
F. Schmidtke, Die Einwanderung Israels in Kaanan. Breslau, 1933.
E. Sellin, Gilgal. Leipzig, 1917.
Wie wurde Sichem eine israelitische Stadt? Leipzig, 1922.
Das Deboralied. Festschrift O. Procksch (1934), pp. 149—66.
C. Steueragel, Die Einwanderung der israelitischen Stämme in Kanaan. Berlin, 1901.
Wo lag Pnuel? JPOS 1928, pp. 203—213.
S. Tolkowsky, „Gideon's 300". JPOS 1925, pp. 69—74.
L. H. Vincent, Céramique et Chronologie. RB 1932, pp. 264—84.
A travers les fouilles palestiniens I: Tell Abou Hawam. RB 1935, pp. 416—37.
Les fouilles d'et-Tell. RB 1937, pp. 231—66.
C. Watzinger, Zur Chronologie der Schichten von Jericho. ZDMG 1926, pp. 131—6.
H. M. Wiener, The Conquest Narratives. JPOS 1929, pp. 1—26.

ח. ב ר - ד ר ו מ ה, הנגב. ירושלים, תרצ"ה.
ז. ו י ל נ א י, עמק יזרעאל בתקופת התנ"ך. תל-אביב, תרפ"ז.
ש. י י ב י ן, יציאת מצרים וכבוש הארץ. ספר קלוזנר, עמ' 67—78.
ב. מ י י ז ל ר, כבוש הארץ על ידי בני ישראל לאור הארכיאולוגיה. תקופתנו א' (תרצ"ג), עמ' 352—364.
הרקע ההיסטורי של תהלים פרק פ"ג. ידיעות החברה לחקירת א"י ד', ג' (תרצ"ז), עמ' 47—51.
ע. צ. מ ל מ ד, בנימין וגלעד. תרביץ ה' (תרצ"ז), עמ' 121—125.
י. ק ר א ו ז ה - מ ר ק ה, החפירות בעי. ידיעות החברה לחקירת א"י ג', ג' (תרצ"ו), עמ' 76—77.
ש. ק ל י י ן, מחקרים בפרקי היחס שבספר דברי הימים. ציון ב'—ד' (תרפ"ז—תר"ץ).
לפרשת מלכי כנען. ידיעות החברה לחקירת א"י ב' ב' (תרצ"ד), עמ' 39—44.
א. ר א ו ב נ י, שם, חם ויפת.

פרק שביעי

המלוכה הישראלית בראשיתה

רעיון המלוכה בישראל הוכשר בבנימין בסוף המאה הי״א לפני ספה״נ והתגבש בפעולות מסוימות לרגלי התקפות חדשות של הפלשתים על גבול ההתישבות הישראלית ושל בני עמון על נחלת שבטים עתיקה בעבר הירדן מזרחה, חבל ארץ שלא הגיעה שם יד „גויי הים" מעולם. בני עמון, שהשלימו, כנראה, בימי יפתח עם הישוב הישראלי בעבר הירדן, וביחוד בגלעד, שוב הרימו ראש. אל נכון ראו שעת כושר בחולשת הישוב הישראלי בעבר הירדן מערבה ועלו על יבש-גלעד [1] לתפשה ולספחה לגבולם. אנשי יבש-גלעד פנו בקריאת עזרה ל„שבטי ישראל", ובעיקר למשפחות בנימין, שהיו, קרובים להם קרבת דם ויחס [2]. נראה, כי משפחות בנימין סבלו פחות מכל השבטים מהפלשתים; הן הוו שארית הפלטה של בני ישראל בעבר הירדן מערבה, שלא נכנעה בכלל לפלשתים. בקרב בני בנימין החלה לפעם בעוז רוח השחרור, וגלגל הפכה למקום אספה לכל „החיל אשר נגע אלהים בלבם". אחד מאנשי החיל האלה היה שאול בן קיש מגבעה אשר בבנימין, בן למשפחה אמידה ומכבדת בשבטה, אכר ואיש מלחמה במיטב אונו ושנותיו, כבן ארבעים, „בחור וטוב ואין איש מבני ישראל טוב ממנו משכמו ומעלה גבה מכל העם" (שמו״א ט׳, ב׳). זה היה האיש, שהוטל עליו לקומם מחדש

1) מקומה המדויק לא ידוע; על כל פנים יש לבקשה סמוך לואדי יאבס, בדרך מגרש לפחל וראה: Steuernagel, Adschlun (1925), p. 156; Albright, AASOR 6, p. 41; קליין, עבר הירדן, עמ׳ 8—77.

2) ראה בפרק הקודם.

את שלטון ישראל על אדמתו. לשמע קריאת אנשי יבש-גלעד התחמץ לבו בקרבו ו„רוח אלהים צלח עליו". כגדעון בשעתו, שהגה הראשון את רעיון המלוכה בישראל, היה גם שאול פועל מתוך דחיפה פנימית מכוונת לצרכי השעה; לפתע פתאם נגעה בו הרוח, והוא בצע את מחשבתו בתגרת יד זריזה ובשטף מרץ עשוי לבלי חת. תוך כדי פעולה נתגלו בו כשרונות צבאיים ותפיסת מחשבה מדינית מבוגרת. בו התגלמה לראשונה דמות תנועת-השחרור, שתססה בישוב זה דורות אחדים.

במהירות רבה אסף שאול חיל משפחתו וחיל משפחות אחרות מבנימין ומאפרים ויפקדם בבזק (שמו״א י״א, ח׳); הוא עבר, כנראה, את הירדן על-יד בית מחולה וחדר דרך פחל להרי גלעד. שאול הפתיע את מחנה בני עמון הצרים על יבש-גלעד והכם מכה נצחת. מאורע זה התחולל בשנת 1025 לפסה״נ בערך [3].

אין אנו יודעים בדיוק מה היתה דעת הפלשתים על פעולה צבאית זו, ואם בהסכמתם נעשה הדבר או בלי ידיעתם, ואם מסע שאול לעבר הירדן מזרחה הוצא לפועל בידיעת נציב הפלשתים בגבע (היום גַ׳בַע) [4] הרי חשב, כפי הנראה, את מעשהו של שאול לפעולה מועילה לפלשתים, דוגמת אכיש מלך גת שנים מועטות אחר כך, שקבל לשרותו את דוד איש יהודה ואת אנשיו והשתמש בהם כחיל-הספר בדרום הארץ, בגבול הנגב, ואף כחיל עזר נגד שאול מלך ישראל. נציב גבע ראה, כנראה, את שאול כראות ראש משפחה קטנה בבנימין היוצא עם אנשיו לעזרת בני שבטו בעבר הירדן להכות את העמונים על גבול הישוב המזרחי. ואולם לא כן חשב שאול. המצביא עטור הנצחון לא שב לעירו לפתח את חרבו, וגם „החיל אשר נגע אלהים בלבם" לא שבו עוד „איש לאהלו", אלא ירדו הגלגלה אשר על יד יריחו ושם נמשח שאול והכרז ברב פאר ובטקס דתי חגיגי למלך ישראל. כאן היה מעשה מרד גלוי בשלטון הפלשתים. במשך זמן מועט אסף שלשת אלפים אנשי

3) תאריך זה נקבע בדרך השערה, וראה להלן.

4) אולברייט (AASOR 4, pp. 35ff.) סובר, כי נציב הפלשתים ישב בגבעת אלהים, היום ברג׳ ביתין, ולא בגבע (השוה שמו"א י׳, ה׳).

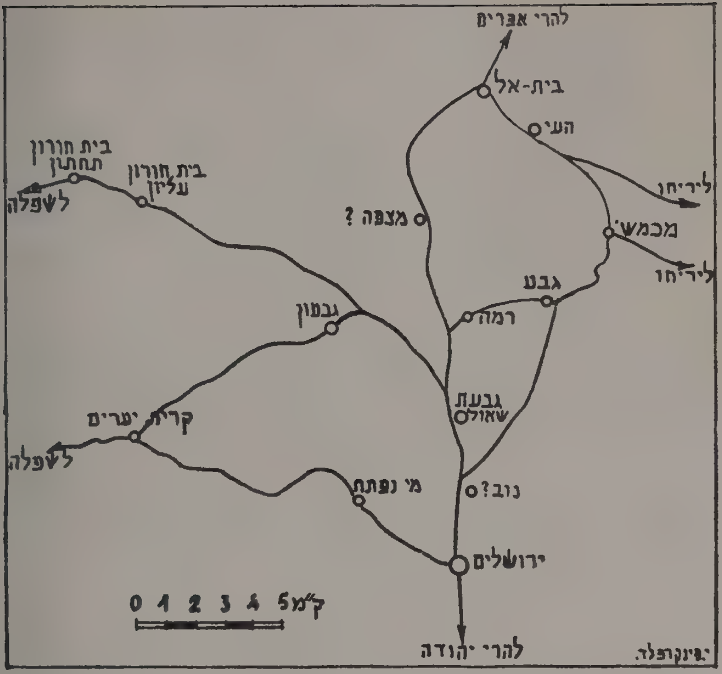

ציור ז. מפת ארץ בנימין.

חיל, מספר די הגון בימים ההם, וראיה לדבר, כי לא רק בני בנימין הלכו אחריו, אלא כי עלה בידו לשתף בפעולה זו גם את בני אפרים. שאול חלק את צבאו לשלשה ראשים: הוא עצמו חנה עם עיקר מחנהו במכמש (היום מֻחְמַאס), חלק מן החיל הציב בסביבות בית-אל, ויהונתן בנו עמד בראש גדוד בגבעת בנימין (שמו"א י"ג, ב׳). כאן הוחל בפעולת איבה: יהונתן התקיף את חיל המצב הפלשתי בגבע וגרש אותו (שמו"א י"ג, ג׳). הפלשתים שלחו צבא ענשין ופנו אל מכמש. למראה הגדודים הפלשתיים נבעתו אכרי אפרים ועזבו את מחנה שאול („ויתחבאו העם במערות ובחוחים וכו׳ ועברים עברו את הירדן ארץ גד וגלעד", שמו"א י"ג, ו׳-ז׳). נשארו אתו כשש מאות איש, כנראה חיל

משפחתו („אלפו"). בגדוד קטן זה לא העיז שאול להתראות פנים את הפלשתים. הוא עבר לגבע ושם התבצר. בין שני המחנות הפריד נחל עמוק, היום ואדי א-צְוֵיְנִיט, והמשכו ואדי-ל-קלת בדרך ליריחו. זמן רב חנו שני המחנות זה מול זה והיו כמהססים: מחנה הפלשתים במכמש ושאול בגבע, השוכנת גבוה מעל פני מכמש ולה עמדה בצורה טבעית. ונראה, כי כאן טעו הפלשתים בחשבון. שאול הסס להתקיף את הפלשתים, ואילו הפלשתים ראו בזה סימן להחלשת התנועה ולדעיכת המרד בכלל. ממכמש יצא ה„משחית" בשלשה כוונים: צפונה דרך עפרה (היום א-טַיִבֶּה), מערבה בדרך העולה לבית חורון ומזרחה בואך יריחו. אלה היו, כנראה, גדודי מחבלים, מעין משלחת ענשים לכפרי ישראל, להשחית ולהחריב את נחלת האכרים, לשדוד, להרוס, להפחיד את השבטים ולמנוע אותם מלהצטרף לשאול. ונקל לתאר, כי גדודי המשחית היו מן הנאמנים ביותר לפלשתים, כי על כן נשלחו לחדור לתוך לב הישוב הישראלי. במחנה נשארו גדודי שכירים, ובין השאר לא מעט שכירים עבריים, גדודים מגויסים מילידי החבלים הישראליים והכנעניים שנכבשו בידי הפלשתים, תושבי הארץ שלא תמיד היו נתונים להגדרה לאומית מסוימת, היינו: בני עבר הקרובים לשבטי בני ישראל לפי לשונם ואורח תרבותם, אבל לא קשורים בחבלי דם ואגוד משפחה לאחד משבטי ישראל, שכירי צבא מרצונם או בעל כרחם. הללו לא היו רצויים לצרכי שוד וחבלה בגבול ישראל, אי אפשר היה לסמוך עליהם, והם נשארו, אפוא, במחנה (שמו"א י"ד, כ"א) [5].

מיד הכיר שאול את המצב לאמתו והשתער לפתע פתאום על מחנה הפלשתים במכמש. גם הפעם הצטיין יהונתן באומץ לב כמו בהתקפה הראשונה, שגרמה לכבוש גבע. מחנה הפלשתים החרד. הרבה שכירים עבריים עברו למחנה שאול, או ברחו לעבר הירדן, — והמחנה הושמד. גם גדודי המשחית החוזרים לא יכלו להציל מאומה. בזריזות רבה נתן שאול את לבו להפצת הבשורה על נצחונו, ואכרי בנימין ואפרים מרי הנפש התקוממו ויצאו ממחבואיהם להנקם במחריבי עמלם.

5) ראה: Jirku, AO 24, 2, p. 9

שאול הסיח את דעתו מגדודי הפלשתים, שהתפשטו בגבול ישראל מזרחה, ובראש ובראשונה התמכר לדלק אחרי אלה, שפשטו בדרך בית חורון — אילון כדי להדביקם טרם יגיעו אל שפלת הים. השתלשלות זו לאחר מלחמת מכמש מראה, כי שאול הכיר בבהירות יתרה את המצב הצבאי והאסטרטגי וידע לשלוט בו. יתר על כן, זה נוסף אור גם על תכניתו המדינית של שאול, היינו: להשמיד את הגדודים הפלשתיים במערב, במעלה ההרים, ולשחרר על ידי זה את כל הישוב הישראלי בהרי אפרים ובנימין מעול הנכרים. לפיכך הדריך את מנוחת הגדודים הנסוגים בכוון לשפלת הים ובזה יכול היה לסמוך גם על עזרתם של האכרים בחבלים הנפגעים. בעקשנות ובקפדנות רבה בצע שאול את פעולתו הצבאית: לא נתן לאנשיו שעת מנוחה, לא אכילה ולא נפישה, כל היום דפק אותם, ועבר כארבעים קילומטר, ועוד באותו יום לפנות ערב בא דרך בית חורון לעמק אילון. אל נכון היתה מטרת הצבא הפלשתי הנסוג להגיע בדרך גזר לתחום הישוב הפלשתי. באילון נתן שאול לצבאו לנוח קצת מעמל היום, אך מחשבתו לא הרפה כדרכו מאז, בשעה שצלחה עליו הרוח; שאול לא ידע מנוחה ולא יֶגַע ואמר לחדור עוד באותו לילה לתחום הישוב הפלשתי ולהכות את האויב מכה נצחת. אולם מטעמים בלתי ברורים לנו התנגד לכך הכהן אחיה בן אחיטוב ממשפחת עלי, שהיה גם הוא במחנה, ונקל להבין כי האנשים העיפים והיגעים נטו לצדו. „ויעל שאול מאחרי פלשתים ופלשתים עלו למקומם" (שמו"א י"ד, מ"ו). התוצאות הישרות מנצחון מזהיר זה היו שחרור כל גבול ההתישבות הישראלית בהרי אפרים ובנימין משעבוד הפלשתים והנחת היסוד להתלכדות שבטי ישראל ונחלותיהם למדינה לאומית. ואכן, בכוון זה פעל שאול מאז מלחמת מכמש; המדיניות בה נקט להבא מצטיינת במגמה ברורה ומכוונת. מאז ימי יהושע עמד כאן לראשונה בין שבטי ישראל על אדמת הארץ אדם מחונן בכשרונות צבאיים ומדיניים בלתי רגילים. בני ישראל הודו במרות שאול כמעט בכל תחום התישבותם, כמו ביהושע בשעתו, אך בהבדל מיהושע בן נון ינק שאול המלך לא רק

ממסורת השבט והמשפחה ומהוי-העם, אלא גם מרגבי אדמת הארץ וישובה. לתחום ההתנחלות הישראלית נתן שאול את הצורה של משטר מדיני מלוכד ומעורה בקרקע-מולדת. בזה היה הראשון ליצירת מדינה לאומית עומדת ברשות עצמה על אדמת ארץ ישראל, דבר שלא עלה בידי עם כובש או מתנחל אחר על האדמה הזאת מאז יצאה מחתולי הערפלים הפריהיסטוריים [6].

כעשרים שנה בערך עצר, כנראה, שאול ברסן המלוכה בישראל (בשמו"א י"ג, א' נשתבשו בלי ספק המספרים). במשך תקופה קצרה זו (1025—1005 לפסה"נ בערך) הספיק לבצע מפעלים יסודיים בארגון המדינה ובסדור ההגנה בתחום ההתישבות הישראלית, ובראש ובראשונה נתן את לבו להשבחת הבטחון הפרוע והמוזנח; למטרה זו יצר צבא קבוע ועומד בכל עת לרשות המלך (שמו"א י"ד, נ"ב), בודאי תקון חשוב במסורת הצבאית של שבטי ישראל, שהכירה אך ורק חיל-מתנדבים, חיל-משפחות הנפגעות באופן ישר באדמת נחלתן. אין להטיל ספק בדבר, כי תקון זה נתקבל בלי התנגדות של ממש, כי נבע מתוך צורך חיוני וברור לכל שבט ושבט ולכל משפחה ומשפחה בתחום הישוב הישראלי. אי אפשר היה לצפות שהפלשתים יותרו לגמרי על כבושיהם בהרי ארץ ישראל ושלא ישובו להתקיפו כעבר זמן מה, כשיחליפו כח מן המכה שהכו, ונהפוך הוא: הישוב הישראלי היה צפוי בכל שעה להתקפה פלשתית נגדית, ורק חיל-צבא קבוע החונה בעריו היה מוכשר להגן על הארץ מפני התקפות מפתיעות. הרגשת תועלתו החיונית של תקון זה, שהיתה בלב הכלל, הקלה את הוצאתו לפועל. בזריזות המיוחדת לו נגש שאול לממש את התכנית הזאת. אמנם זה היה רק הצעד הראשון המכוון למלא חסרון מעשי מסוים, אך נוסף לכך היה בו ערך מדיני כללי: מכאן ולהבא לא היה שאול תלוי אך ורק ברצונם הטוב של משפחות ובתי-אב בודדים, אלא היה בידיו כח העומד לרשותו ולרשות האינטרסים המשותפים לכל השבטים משני עברי הירדן. מלבד זה היה עלול

6) ראה בפרוטרוס: Alt, Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina

מוסד מרכזי כזה לאמץ את הקשרים בין המשפחות והשבטים הבודדים. על הצבא הפקיד שאול את שאר בשרו אבנר בן נר, מצביא בעל כשרון, שעתיד היה למלא תפקיד חשוב בתולדות המלוכה הישראלית אחרי מות שאול. כמקום חניה מבוצר שמשה למלך ג׳בעת שאול (גבעה, גבעת בנימין, היום תל אל-פול, כחמשה ק״מ מצפון לירושלים, במסלה העולה שכמה). העיר הזאת היתה אחד הישובים העתיקים ביותר בבנימין, עיר מוקפת חומה מתחילת הוסדה, וכפי שנתברר מתוך החפירות שנעשו במקום (1922-3 ו-1933), אחד מיסודי שבט בנימין בימי התנחלותו על אדמתו, וכנראה מלפני שנת 1200. ממסבות שלא נתנו עדיין לתפיסה היסטורית מדויקת, נחרבה העיר ונשרפה באש בסוף המאה הי״ב לפסה״נ (השווה שופטים כ׳, מ׳) ונבנתה אחר כך מחדש. החומה החדשה, שהוקמה במאה הי״א, היתה כפולה, בצורת רבוע, וארבעה מגדלים בפנותיה. חומה זו נהרסה, כנראה, על-ידי הפלשתים, ושאול שב ובנה אותה ותקנה היטב לפי תבניתה וסגנונה הראשונים [7]. מצודה זו שמשה לשאול בראש ובראשונה מרכז להגנת נחלת שבטו ומשפחתו הוא, אבל נודע לה גם ערך מדיני אסטרטגי נוסף, כי היא עומדת על-יד הדרך המחברת את הרי אפרים עם הרי יהודה (השוה שופטים י״ט, י״ד), ואולי שמשה גם נקודת מוצא לכבוש הישובים השוכנים סמוך למסלה הזאת ולפלוס שביל ליהודה דרך חבל ירושלים, שהיה אז בידי יבוס, שבט מ„גויי הים", אשר גם הוא הודה, כנראה, במרות הפלשתים.

בזה מסתמנת, אפוא, תפיסתו המדינית ופעולתו המכוונת של שאול בקויה הבהירים. בראש ובראשונה נתן את דעתו לחזק את הישוב הישראלי בפנים ולקיימו בשלמותו כלפי חוץ. הוא דאג לא רק לנחלת שבטו, אלא גם לכל תחום ההתישבות הישראלית והיהודית משני עברי הירדן בגבולותיה שלפני עלית הפלשתים. תקוניו הצבאיים היו מכוונים בראש ובראשונה נגד האויבים מן החוץ. בראשונה פנה

7) Albright, AASOR 4 (1924), pp. 1ff.; BASOR No. 52 (1933), pp. 6ff. ;קובץ החברה העברית לחקירת א״י תרפ״ה, עמ׳ 53 ואילך

מערבה, כי שם ארבה הסכנה הגדולה ביותר: הפלשתים. ונראה כי לא רק בגבעה אלא גם בבארות (אולי אל-בִּירֶה ע"י ראס-אללה) [8], הציב חיל משמר. עיר זו היתה אחת מערי המלוכה, שהשלימו עם ישראל בימי יהושע, כלומר: בתחילת ההתישבות הישראלית בהרי בנימין (יהושע ט'), ושאול ספחה בכח אל מלכותו (שמו"ב ד', ב' ואילך). הרבה בארותים הוכרחו לעזוב את מקום מושבם ולהגר; עיר זו, השוכנת בגבול בנימין ואפרים על יד המסלה העולה שכמה, שמשה כנראה, נקודה אסטרטגית חשובה בתכניתו של שאול. גם במערב תקן שאול תקונים נועזים: כאן עמדה העיר גבעון (היום א-ג'יב), שסרה למשמעת ישראל מאז הכבוש הראשון והיתה בסיס אסטרטגי חשוב. אין אנו יודעים מה היה טיב הפעולות שבצע כאן שאול במסגרת תכניתו, אולם ברור שפגיעה קשה פגע בזכויות הגבעונים „בקנאותו לבני ישראל ויהודה" (שמו"ב כ"א). אולי העלה מסים מיוחדים מן הגבעונים, המית את המורדים, דכא את התקוממותם ובטל את זכותם לתבוע את משפט גאולת דמם. אין אנו יודעים את השתלשלות הדברים, אולם נקל לשער, כי צרכים חיוניים היו כאן הגורמים החותכים, כי בגבולות החבל הזה נטשה המלחמה בין שאול ובין הפלשתים אחרי מלחמת מכמש. ואולי לא שמרו הגבעונים את נאמנותם לישראל בימי הסבוכים האלה ונתנו חרב ביד שאול ואנשיו לפגוע בהם. על כל פנים אי אפשר היה לו לשאול ללכד את חזית ההגנה מול הפלשתים בלי להבטיח לעצמו את הבסיס הזה, ובקנאתו לשלמות תחום ההתישבות הישראלית נשתזרה ללא ספק נימה לאומית חריפה. הדבר הראשון היה בו צורך ממשי, שנבע ישר מהשתלשלות הענינים, ואילו מדת הקנאה למפעלו וצביונה המיוחד נבעו, כנראה, מתוך אופיו והבעתו המיוחדים של שאול, כי הוא היה איש אשר הרוח צולחת עליו ואיננו מסיר את אכפו ממנו עד אשר בצע את כל שליחותו עד תומה. אין אנו יודעים בבטחה, אם ספח אז את גבעון

8) על הזהויים השונים שהוצעו ראה: Abel, RB 1934, pp. 346ff.; Galling, BRL, pp. 194ff.

לבנימין כמו שעשה לבארות; על כל פנים יש להניח, כי כמו בבארות הציב שאול גם בגבעון מצב-חיל (השוה שמו״ב ב׳, י״ב ואילך), ואולי תפסו חייליו את „הבמה הגדולה" בגבעון והתחילו לעבד שם את אלהי ישראל, ואילו מלכי ישראל מבית דוד (מל״א ג׳, ד׳) רק המשך המשיכו את המסורת הצבאית-הדתית הזאת. על כל פנים אין סימן לדבר, שגבעון הגיעה קודם לכן למעלת מקדש ע מ מ י המעורה במחשבה הדתית בישראל, כמו בית-אל, גלגל, מצפה, שילה, וכד׳; אין המסורה הדתית מקשרת אף מאורע קדום, מימי האבות או מזמן הכבוש, במקום זה [9].

קשה לאמר, אם הצליח שאול לפרוץ באזור האמורי והיבוסי של ירושלים — גזר. שני המבצרים האלה נכבשו אחריו, ירושלים בימי דוד וגזר בימי שלמה, אך מאד יתכן, כי שאול סלל גם כאן את הדרך לפני יורשיו הגדולים על-ידי כבושים בסביבה (אילון, שלעבים, בית-שמש); בחוזק יד הבקיע לו דרך לדרום, למשפחות יהודה, ושני עדים לדבר: מסע מלחמתו נגד עמלק וקשריו האמיצים עם בית-לחם יהודה, כשמונה ק״מ מדרום לירושלים, סמוך למסלה העולה חברונה.

הרבה שקד שאול לרכוש את לב השבטים למשפחותיהם ולבתי אבותיהם, ולהטותם למחשבתו ולמפעלו; במחשבתו המדינית והדתית תפסו היחידות הלאומיות האלה מקום בראש; הן היו אבני הבנין למלכותו. מעבר לגבולות שבטו נתקשר בעבותות ידידות ואולי גם בעבותות דם במשפחות גלעד בעבר הירדן מזרחה. מעשהו הראשון היה מעשה קנאה לישראל, ותושבי חבל המזרח שמרו לו אמונים, לו ולבניו אחריו.

במלחמה הקשה והממושכת, שנלחם שאול עם הפלשתים גם אחרי הנצחון על-יד מכמש, משך אליו „כל איש גבור וכל בן חיל", אבל כנראה דקדק שיהיו מבני ישראל או משבטים קרובים מאד לבני ישראל; במחנהו אין אנו מוצאים שרים נכרים או שומרי ראש המלך מגזע זר. במסבות אלה לא יכול להתעלם משבט יהודה ומשאר שבטי הדרום. דואג האדומי היה אחד מיועציו העומדים לפניו (שמו״א

9) אחרת: Auerbach, Wüste u. Gelobtes Land, pp. 90f., 153

כ״ב); בני אדום קרובים היו לבני יהודה, לאחים נחשבו, ואין להניח כי לפני ימי דוד היו קיימים סכסוכים רציניים בין ארץ יהודה ובין מלכות אדום. תשומת-לב יתרה נתן שאול לחבל יהודה, שהיה מנותק מגבול ישראל על-ידי רצועת אדמה זרה המפרידה ביניהם. ככל אשר חזק את עמדתו לעומת האזור הזר הזה גדל גם הצורך לקרב את לב בעלי יהודה ולשתף אותם בטובת המלוכה ובעולה. עד אז לא היו אנשי יהודה שותפים כלל למלחמות הפלשתים. ארץ-יהודה הדלה ביחס לחבלים שמצפון לה לא היתה, כנראה, ארץ מבוקשת לפלשתים, שנשאו את עיניהם לעמקים הפוריים ולהרי אפרים, וגדולה מזו: אולי כדאי היה להם לפלשתים להניח לבעלי יהודה ולשבטי הנודדים למחצה היושבים בחצרים בנגב לשמור על אחוזות נחלותיהם ובו בזמן לשמש תריס בפני שוסי המדבר (שמו״א ל׳, י״ד, ט״ז), — על כל פנים לא הכבידו הפלשתים את ידם על ארץ יהודה, ואכרי הרי יהודה נטו את שכמם לסבל את עול הנעם (שופטים ט״ו), כמוהם כשבטי הנגב על גבול השפלה. ואולם, נצחונותיו של שאול ומפלתם של הפלשתים בהרי אפרים לא החטיאו, כנראה, את רשמם גם בהרי יהודה, ורבים מבני הנוער הצטרפו לחיל שאול (שמו״א י״ז, י״ב ואילך).

במסורת העממית נשתמר הספור על דוד בן ישי ממשפחה נכבדה בבית לחם אשר ביהודה, שנלקח לבית שאול לעמוד לפני המלך ולנגן לפניו, כי „רוח אלהים רעה בעתתה את שאול״, כנראה בשעת הסתלקות רוח אלהים הצולח עליו ושופע כח ומרץ פעולה; וכעבור זמן מה הצטיין דוד לא רק באמנות הנגינה לפני המלך רצוץ הנפש, אלא גם במלאכת החרב בשדה מלחמתו. ב„מאה ערלות פלשתים״ ארש לו את בת המלך. הנה כי כן מתחתן שאול גם במשפחה נכבדה ביהודה. אך זו היתה רק תחילת מעשהו ברכישת לב בעלי יהודה וקשירתם למלכות ישראל. כדרכו וכמדיניותו בעבר הירדן מזרחה חשב מחשבות להוכיח ולהראות גם לאנשי יהודה ולשאר שבטי העברים בדרום הארץ (כלב ירחמיאל, קין, קנז ועוד), כי רק בחסות המלכות יונח להם מרוגז אויביהם שאינו פוסק, היינו: מן ההתפרצות המתמדת של שבטי בדוים „שוסים״

מערבות המדבר. משטמה קדומה ועזה שטמו אנשי הישוב ביהודה והנודדים למחצה שבקצה הדרומי של הארץ את השבטים השוסים האלה, הפושטים כפעם בפעם בשדותיהם ובעדריהם. בין השודדים האלה היה קם בכל דור ודור שבט, שהיה תופש מקום בראש בתעלולי השוד והמשיסה. בימי גדעון היו שבטי מדינים בראש תנועת השוסים בעבר הירדן מזרחה, ובימי שאול — הישמעאלים וההגריים, ואילו בנגב הצטיין עמלק בהחרדת שלום הישוב ובמרור חיי האכרים והרועים. שאול ראה את הדרך אשר לפניו והכריז מלחמת מצוה על האויב בקצה דרום הארץ. אל נכון מלא כאן גם שמואל תפקיד מסוים בהשפעתו הדתית על שאול, אולם קשה לקבוע בדיוק היסטורי את מדת ההשפעה הזאת ואת אפיה. מתוך המסופר יוצא רק זאת, שבסוף המלחמה נפל דבר בין שאול המלך ובין שמואל, איש האלהים והמחמיר בשמירת מלחמת מצוה לכל צורותיה ודקדוקיה המקובלים בבצוע החרם הגמור. אך אין אנו יודעים מה היו נמוקיו המדיניים או הדתיים של שאול בהקלת מצות החרם. על כל פנים היתה מלחמת עמלק מאורע חשוב בהתפתחותה של מדיניות שאול הפנימית. כגדעון בשעתו בעבר הירדן מזרחה חדר גם שאול לתוך תחום חנייתם של אויבי הישוב בנגב, הפתיעם והשמידם עד כלה. תשועה גדולה עשה בזה לתושבי יהודה והנגב ורכש לו את לב רבים מהם. ולפיכך מוצאים אנו את תושבי זיף (תל זיף מדרום לחברון) קשורים בקשרי ידידות אל שאול (שמו"א כ"ג, י"ט ואילך), וגם אנשי קעילה, שסבלו מהתקפות הפלשתים (שם כ"ג א', י"ב), היו נאמנים לשאול.

אין בידנו ידיעה על מעשיו הנוספים להגנת גבולות הנגב להבא, ואולי בנה את המצודה, שחרבותיה נמצאו ונחקרו בשנים האחרונות בקדש ברנע; סגנון בניתה מעיד עליה, כי היא מראשית המלוכה בישראל ויש לה דמיון רב למצודת שאול בגבעה[10]. אך ברור שעשה עוד זמן מה ביהודה; הנה כי כן מסופר, למשל, שהציב לו „יד" בקצה הר יהודה,

Woolley-Lawrence, PEF Annual 3, p. 65 (10

בכרמל (היום כַּרְמִל מדרום ליוטה בגבול הנגב), היינו: מצבה לזכר גבורותיו במלחמותיו עם שוסי הנגב (שמו״א ט״ו, י״ב). על כל פנים מציין כותב דברי ימי שאול את מלחמותיו בנגב כאחת מפעולותיו העיקריות: „ויעש חיל ויך את עמלק ויצל את ישראל מיד שסהו" (שמואל י״ד, מ״ח). וגם זה ברור: שקידתו והתמסרותו של שאול, ללכד את כל שבטי ישראל בחבלי נחלותיהם בדרך השלום ובהתאמה למנהגים המיוחדים והמקובלים על המשפחות, נשאה פרי והצליחה במדה מרובה. האימון הגמור אשר זכה לו שאול בגלילות הספר של ההתישבות הישראלית נתן לו את היכולת לבצר וגם להרחיב את הגבולות, וביחוד להציל את יהודה מידי העמלקים ואת ארץ גלעד מידי הארמים, שהתחילו במאה הי״א להציף את סוריה התיכונה והתדפקו על שערי הארץ בצפון-מזרח (השוה שמו״א י״ד, מ״ז)[11]. כמו כן הצליח להדוף את מחנות „בני קדם"—הישמעאליים וההגריים—מתחום הישוב הישראלי בערֵי עבר הירדן מזרחה אל המדבר הסורי-הערבי (דהי״א ה׳).

בכל תחומי הישוב הישראלי, בהרי אפרים ובהרי יהודה, בגלעד ובגליל, הודו והכירו בשלטונו העליון. יראת הקדושה והוד מלכות היו חופפים על האיש שאול, והאמין האמינו בני ישראל, כי השולח יד ב„משיח ה׳" לא ינקה, כמהו כשולח יד בחרם, בן מות הוא (שמו״א כ״ד וכו׳; שמו״ב א׳, י״ד).

אמנם, אפילו הקודר לא הכשיר את שאול להתחבב על המוני-עם. הכרת ערכו ושליחותו העליונה השרו עליו רוח גאון ובטול כלפי תהפוכות המונים. הוא היה איש קשה רוח וכבד מזג, קודר ובודד; משוא פנים לא ידע, ובבצוע שליחותו היה מפיל „פחד ה׳" על העם (שמו״א י״א, ז׳; ט״ז, י״ד ואילך; כ״א, וכו׳). בביתו שררו השקפות פטריארכליות חמורות (שמו״ב ו׳, כ׳ ואילך). אולם מטעם זה היה גם קשור בכל נימי נפשו באורח חיי שבטו ומנהגיו המיוחדים, ומכאן מצא את הדרך

11) ראה: Kraeling, Aram and Israel, passim; Forrer, RLA I, pp. 131ff.

ללב השבטים הישראלים. בקפדנות רבה היה שומר על הצורות המקובלות בחיי המשפחה, בפולחן ובמנהגים. בביתו היו נזהרים מאד בדיוקי טהרת הגוף במשתה החג של המשפחה (שמו"א כ׳, כ"ו). אמנם במלחמותיו עם האויב החיצוני היה פועל בהסתערות פתאומית המהממת גם את האויב וגם את אנשיו הוא, ונקל לשער כי זה לא היה תמיד לרצון האכרים כבדי התנועה; אך לעומת זה היה נזהר בפנים המדינה, בלכוד השבטים, שלא לפגע בחוקת נחלתם ואורח חייהם, כנראה מתוך נטיה שמרנית טבעית ונאמנות לחוקת השבטים הקיימת והמקובלת מדור דור. את השבטים לא רכש בדרך פתוי יחידים, וגם לא בדרך הכפיה וספוח נחלות בזרוע, אלא אך ורק במדיניותו הלאומית, בפעולותיו הצבאיות המוצלחות ובתפיסתו הדתית והחברתית, שהיתה ברוח העם.

רבה היתה, כנראה, השפעתו של שמואל הרואה על האיש שאול. במחשבתו ובמעשיו היה שאול קשור ודבק ברואה הנערץ, איש האלהים; אליו נשא את עיניו, ובו ראה את אביו ברוח ומשענתו בשעות קשות בחייו. במפעלותיו ראה את עצמו שאול חיל גבור הנכון בכל עת להוציא לפועל את פקודת הרואה ומצות אלהיו (שמו"א י"א, ז׳; ט"ו, כ"א). אולם באורך הימים נפלו חלוקי דעות בין הרואה ובין המלך. ונראה כי מקורם היה במדת סמכותו של שאול לשרת במקרים דחופים בכהונות דתיות-צבוריות במקום שמואל, וכמו כן במדת העצמאות בהוצאה לפועל של פקודת החרם בשעת מלחמת מצוה (שמו"א י"ג; ט"ו). אין ספק בדבר כי בשני המקרים האלה לא היתה מצד שאול כוונת מרי ופגיעה שביודעים בכבוד הרואה; כדרכו עלתה לו העבירה על מנהג מקובל במאמץ נפשי קשה מאד והוא היה יוצא מתוך המבוכה — גם זה כדרכו — על ידי מעשה נועז, או שהיה נותן למעשהו כוון חדש, גם הוא אולי נועז, אבל במסגרת המחשבה הדתית ויראת אלהים. שני הדברים גם יחד לא מצאו חן בעיני הרואה הקפדן המקנא את קנאת הדין והמסורה, והוא ראה במעשים עצמאיים אלה מרי וגלוי פנים שלא כהלכה. לאחרונה נפרדו לגמרי ונפסק כל

מגע ביניהם.

לפי המסופר לנו אין אף רמז קל למחשבת קשר מצד דוד או מצד מי שהוא אחר בבית שאול או מחוצה לו, לא ביהודה ולא בישראל, ואין ספק כי רק סיוטי-דמיון קודח ונפש רצוצה הרגיזו את מנוחת המלך. אולם נקל להבין מדוע מלא דוקא דוד את תפקיד הקושר בתסביך שעפי המלך החולה, כי שם יצא לו בעם, שנחן בהרבה תכונות אישיות ואופיות העלולות להצטרף ולהביא לו הצלחה ונצחון בהיסח דעתו.

עצום היה הנגוד הגלוי בין המלך חורש מחשבות ומחריש ובין הנער בית הלחמי, מרובה הכשרונות והיכולת, סמל היפי, אומץ הלב והחן בעיני אלהים ואדם: „וכל ישראל ויהודה אהב את דוד כי הוא יוצא ובא לפניהם". מכל צד האירה לו ההצלחה את פניה וחבה אישית נודעה לו מאת העם, ועל כן היו אומרים עליו: „ה' עמו" (שמו"א ט"ז, י"ט). לכאורה שררו בתחילה יחסים טובים בין שאול המלך ובין חתנו, אך לאורך ימים לא יכול השליט להבליג על חשדו, כי דוד בא בברית עם הרואה הזקן, שמאס במשיח ה', ואף עם כהני נוב המכובדים בעיני העם, וכי גם יד בנו יורש העצר היתה בקושרים. יותר ויותר גברה והשתלטה עליו המחשבה, כי כל זמן שחי דוד לא תכון מלכותו ומלכות צאצאיו. תוצאות החשד הזה לא היו פחות רציניות לדוד ולהשתלשלות המאורעות בישוב מאשר לו נתפס ונמצא חייב במעשה קשר על המלכות. הוא עצמו נאלץ לברח ולהסתתר; לבני ביתו בבית לחם לא היה עוד בטחון בארץ יהודה — על כן העבירם למואב (שמו"א כ"ב, ג—ד'). אנשי יהודה לא בלבד שלא הגנו עליו אלא דחוהו וגם עזרו על יד המלך לחפשו (שמו"א כ"ג, י"ט; כ"ה). רק מספר קרובים ובני בלי מולדת התלקטו אליו והיה להם לראש. כגדודי מורדים שוטטו בקצה הישוב ובמדבר יהודה. בתוקף השתלשלות רבת נפתולים העמד, אפוא, דוד בית הלחמי בראש גדוד שכלל אנשים מרי נפש, מורדים במלכות, מופקעים מכלל הישוב ורשות החוק, ודמיהם מופקרים ומותרים. „גדוד" זה על כרחו נעשה לרשות בפני עצמו. גם

כאן עמדו לו לדוד מזגו המוצלח ותבונתו הרבה: לא התיאש ולא נפל רוחו עליו; עד מהרה הסתגל למצב חחדש והמיוחד במינו והצליח להכניס סדר וחוק בחיי האספסוף, לרסן אנשים קשים ומרי נפש ולהפק מהם תועלת לתכניתו הכללית. כאן נתגלה לראשונה כשרונו לפעולה עצמאית, זה היה ראשית נסיונו בהנהגת המדינה. רצונו ומחשבתו קבלו דחיפה בכוון מסוים: מעט מעט הוברר לו כי נועד הוא למלך ביהודה, ואולי גם בישראל כלו, אחרי מות המלך שאול. אמנם לא חשב להחיש את היום הזה בידו, כי אם להכשיר את הקרקע למלוכתו. אך זמן רב לא היה יכול לעמוד במצב כזה, כי מוקף היה רודפים ומלשינים וצפוי בכל שעה להסגרה בידי אויבו בנפש, ולפיכך לא נשארה לפניו דרך אחרת מאשר לעבור את הגבול במערב ולפול אל הפלשתים. אכיש מלך גת (היום אולי ערק אל-מנשיה) הסמוכה לארץ יהודה קבל אותו בסבר פנים יפות, אולם שאר סרני הפלשתים חשדו בו. גם כאן עמדה לו הצלחתו הגדולה להשתמט ממעשה מגונה, שעלול היה לחתור תחת כבודו בעיני ישראל ויהודה. אכיש נתן לו לעיר-מושב את ציקלג (היום אולי תל אל-חֻוֵיְלְפֶה כ-8 ק״מ מדרום מערב לתל בית מרסם), העומדת ליד צומת דרכים חשוב בקצה הדרומי של הארץ[12], ויתר על השתתפותו הגלויה במלחמה עם שאול. צקלג עמדה במרכז תחומם של בני שמעון, שחיו אז על מקניהם חיי נודדים למחצה בשטח המערבי של הנגב בגבול השפלה (השוה דהי״א ד׳, כ״ח— ל״א), ואל נכון הכירו בשלטונם העליון של הפלשתים. מעיר זו יצא דוד מדי פעם בפעם לפשוט אל משפחות הבדוים „ישבות הארץ אשר מעולם בואך אשורה ועד ארץ מצרים" (שמו״א כ״ז, ח׳); מן השלל שלח מתנות לזקני יהודה ולערי הכלבי, הירחמיאלי והקיני (שם ל׳, כ״ו — ל״א), וקנה מעט מעט את לבבם. — כך סלל לו את הדרך לראשית ממלכתו ביהודה.

תקיפותו של שאול נגד דוד לא הביאה את התוצאה הרצויה,

12) ראה: Alt, JPOS 1935, pp. 317ff.

ונהפוך הוא: דוד התחמק ונעשה בעל כרחו אויב. רשמי לשאול ולאיש המושך אליו יסודות מרדניים; מכאן ואילך נאלץ שאול לעמוד בשתי חזיות, כל זמן שדוד היה בגבולות יהודה: נגד הפלשתים שנסו מדי פעם בפעם לכבוש מחדש את עמדותיהם שהפסידו, ונגד המורדים בהרי יהודה. במקום לעקוב אחרי מחשבות הפלשתים ולהתחקות על כוונותיהם, במקום לבצר את מקומות התורפה וללכד את כחות העם לפעולה מכוונת נעכר רוח המלך יותר ויותר; רצונו ומרצו נתרופפו ופנו מקום ליאוש, כחות המלחמה נתפוררו ובוזבזו לריק ברצוא ושוב בין פלשת ובין הרי יהודה (שמו״א כ״ג, כ״ז — כ״ח). בינתים התאוששו הפלשתים והתכוננו למלחמה מכרעת כדי לחדש את שלטונם בתחום הישוב הישראלי ולהרמם קרנם המושפלת. יתכן כי היו להם ידיעות ברורות על המצב במלוכה הישראלית, והם בחרו בשעת חולשה זו לשם התקפה מלאה. על כל פנים מצאו להם במקום תורפה מובהק להתקפה. הנסיון הורה להם, כי מסוכן מאד להלחם בישראל בחבל ההרים בלב אוכלוסיה ישראלית צפופה; מקום בתרי הרים ויערות עד אינם מניחים לצבא ליצור חזית מלוכדת ולפתח את טכסיסי המלחמה הפלשתיים בכל היקפם, ומאידך גיסא מהוה מקום סכנה מתמדת לעורף המחנה, וביחוד לצבא נסוג אחור. לפיכך בחרו למוצא ההתקפה את המקום החלש ביותר בנחלת ישראל: את עמק יזרעאל. אין אנו יודעים מדוע לא הכניס שאול ענין חיוני זה לחוג פעולותו, ויתכן שלא הספיקה לו השעה להגיע לידי כך או שלא היה בכחו לבצע מפעל עצום כזה. יש גם חוקרים הסוברים, כי בכוונה הסתלק מזה, וכי הצטמצם בפעולותיו בגבול ההתישבות הישראלית הצרופה בלבד, בתחומי נחלות השבטים ולא באגוד ממלכתי מעורב שלא מצא דוגמתו לפניו [13]; לפיכך כבש ואחד רק את מקומות הישוב הישראלי והיהודי וכל הקשור אתו מימי קדם. אין לדחות דעה זו בהחלט, כי

13) Alt, Die Landnahme der Israeliten in Palästina, pp. 26—7. וראה בפרוטרוט: Alt, Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina

אמנם יש כאן קו מתאים לאפי מדיניותו של שאול, וביחוד מתקבל על הדעת, ששאול לא חשב מטעמים דתיים ולאומיים לספח את הערים הכנעניות הגדולות, כגון גזר וערי השרון, עמק יזרעאל ועמק הירדן, לממלכה הישראלית. אולם אין גם להפריז בעקביות הדעה הזאת. בדרך כלל לא היתה לשאול המדינה הישראלית מנגנון מדיני מופשט ומערכה אסטרטגית מלוכדת; הבחינה הישובית בלבד היתה לו לקו המשקלת העקרי בתפיסתו המדינית. הגוף המדיני והממלכתי בתפיסתו של שאול לא היה מלוכד במובן הגיאוגרפי, אלא כל ישוב ישראלי או יהודי היה נמנה על גוף זה. גבולותיה הגיאוגרפיים של המדינה לא היו, אפוא, קבועים ועומדים; אל נכון לא הסס גם לחדור אל גבול הנכרים, כשראה בזה את הדרך הנכונה לשמור על שלמות המדינה הישראלית, ומעשה גבעון יוכיח, ובלי ספק לא חשש לצרף אל מלכותו מחוזות, שישובם היה מעורב מבני ישראל ומכנענים, אולם בדרך כלל לא תפס את הבעיה תפיסה מדינית-מופשטת. זה היה מקום התורפה בתפיסתו המדינית שגרם להזנחה, או על כל פנים לדחיה לימים יבואו, דבר קביעת היחסים שבין מדינת שאול ובין ערי הכנענים שבעמקים. בעמק יזרעאל היתה פרצה בגבולות ישראל, והמקום נוח לפלשתים כעמדה צבאית. בלי ספק ניסו הפלשתים לשסע בין הרי אפרים והגליל ולהטיל את מרותם על סביבות שונם ויזרעאל, מחוז התישבות קדום של בני ישראל, שבו נפגשו המסלה המובילה מהרי אפרים ומנשה אל הגליל החוצה את עמק יזרעאל בכוון לדרום — צפון, והמסלה הגדולה היא „דרך הים" החוצה את עמק יזרעאל בין מגדו ובין בית שאן בכוון ממערב למזרח. על צומת הדרכים הללו בלב העמק, בשונם, חנו הפלשתים, ושאול חנה בעין אשר ביזרעאל (שמו"א כ"ח, ד'; כ"ט, א'). מחוז יזרעאל היה זה דורות רבים מיושב על ידי בני ישראל ומאחוריו היה לו הר הגלבוע מקום מחסה ומקלט. עמדה זו היתה נוחה לצבאות שאול; העמק מסביב למעין וההר שמשו בסיס מצוין לעמידה ולנסיגה, ובחירתם מעידה כי שאול הכריע עדיין בטכסיסי מלחמה. אולם לא כן בקרב נפשו פנימה. בני ישראל נגפו לפני הפלשתים ונסוגו אחור

דרך הרי הגלבוע. הפלשתים דלקו אחרי הבורחים, בני שאול נפלו חללים לעיניו והוא נפצע אנוש. המלך קרא לנושא כליו לשלוף את חרבו ולהמיתו, אך הנער לא נענה „כי ירא מאד"; אז נפל אל חרבו ומת. המלחמה נסתיימה בתבוסה גמורה של בני ישראל. אנשי החיל נסו לפני חרב הפלשתים אל תוך ההרים ואל עבר הירדן מזרחה, והפלשתים לכדו את הערים הישראליות אשר בעמק יזרעאל ובעמק הירדן (שמו"א ל"א, ז'). האבל הכבד, שהשתרר בכל ישראל לאחר מות המלך הנערץ, מצא את בטויו העז והעמוק בקינתו של דוד על שאול ועל יהונתן, שנכללה בספר הישר (שמו"ב א', י"ט ואילך). ומה גדול היה רגש ההערצה, שהעריצו את זכר שאול, מראה לנו מעשה אנשי יבש, אשר הורידו בלילה את גויות המלך ובניו, שתקעו הפלשתים בחומת בית-שאן, והביאו אותן לקבורה בעירם (שמו"א ל"א, י' — י"ג).

רק שנים מועטות עברו מיום הלקח שאול מאחרי הצמד לעמד בראש תנועת-שחרור מדינית, ללכד מספר שבטים המשועבדים לכובש כביר העולה עליהם באמצעים וביכולת צבאיים וכלכליים, ולהפוך מחוזות התישבות מפולגים לשבטים, ל„אלפים" ולמשפחות מחוסרי משמעת צבאית איתנה, לעם ולמדינה עומדים ברשות-עצמם. על כרחן היו שנות מלכותו מלאות מאמצים גופניים ורוחניים היוצאים מגדר הרגיל; הרבה יגיעת בשר ורוח השקיע בה, ואמנם בצע אותה במדה רבה עד אשר כרע תחת סבלה. שני דברים השאיר אחריו: שמו ומפעלו. רגש הערצה שאין למעלה הימנה מבצבץ ועולה מתוך המקורות ההיסטוריים הקדומים מראשית המלוכה לזכר האיש המורם הזה, ואפילו במקום חטאו, כביכול, אין סופרי הקורות הישראליים או היהודיים יכולים לכבש את מדת הערצתם והשתתפותם בגורלו ומבליטים גם אז את זך-כוונתו וטהר לבו. בדברי ימי שאול כאילו אין מקום לסבוכים הנובעים מנטיות פרטיות, שאין להם יחס ישר לתפקידו המדיני-הלאומי; חייו הפרטיים כאילו דעכו ונמחקו מיום שנקרא לעמוד על משמרתו, בנגוד-מה לדוד. ואין מקום לפקפק, כי גם דוד היה בין מעריציו, והסופרים היהודים אינם בושים כלל להודות, שכל זמן ששאול היה חי לא הצליח דוד אף בארץ יהודה. אולם אין ספק

בדבר, כי לא כן התיחס דוד לבני שאול ולזכותם לרשת את מקום אביהם. ואין כאן כל סתירה, כי עדיין זר היה לגמרי להלך המחשבה המדינית בישראל רעיון המלוכה העוברת בירושה מאב לבן או המתנחלת בשבט מסוים ובמשפחה ידועה. על כן לא היה נחשב לבגידה במלך ובעם הרצון לרשת את מקום המלך המשיח אחרי מותו. השאלה מי ימלך אחרי המלך המשוח, שהיה נערץ כל ימי חייו, היתה בעצם שאלת כל השבטים ולא שאלה אישית בלבד. רק אספת זקני השבטים היתה מוסמכת לחרוץ משפט על יורש כסא המלוכה ואילו לבן המלך המת לא היתה, כנראה, שום זכות קדימה חוקית (וראה שמו״א ט״ו, ל׳; שמו״ב ג׳, י״ז; מל״א י״ב). ומן הראוי לציין, כי גם להבא לא השלימו שבטי ישראל עם רעיון המלוכה המתנחלת, ואף בחוקת המלוכה, שנתפרסמה ביהודה מאות שנים אחר כך (דברים י״ז), סתומים הדברים ואין זכר לחוק כזה. מבחינה זו פתוחה היתה כעת הדרך לפני דוד.

מפעל שאול נשאר כמעט בשלמתו לאחר מותו. על אף התבוסה השלמה, שנחלו בני ישראל לרגלי הר הגלבע (בשנת 1005 בערך), לא העיזו הפלשתים לחדור ללב ההתישבות הישראלית בהרי אפרים, כמו שעשו אחרי מלחמת אפק. רק הערים החשובות בעמק יזרעאל ובעמק הירדן בלבד הכירו, כנראה, בשלטונם של הפלשתים בסוף המאה הי״א; אבל במשך זמן קצר הספיקו הפלשתים להסתגל כליל למשטר הערים הכנעניות המפורדות והתשושות. ונראה כי שנים מעטות אחרי מלחמת גלבע ירד שלטונם גם בעמק יזרעאל וביחוד בחלק, שהיה נושב ישוב ישראלי צפוף (סביבות יזרעאל ושונם). לעומת זה לא בא שנוי בישראל. מלכות שאול המשיכה להתקיים. אמנם בנו יורשו יהונתן, שהיה ראוי לעמוד במקומו, נספה יחד עם אביו במלחמה; בחיים נשאר בנו אישבעל, אדם בלתי מוצלח למלוכה כלל, שהושב על כסא אביו בעזרת המצביא אבנר דוד שאול. ואל נכון שוה מצביא זה, שחלק היה לו בפעולותיו הצבאיות של שאול, מהודו על אישבעל. את מושבו תקע ב מ ח נ י ם[14],

14) מקומה של עיר זו לא ידוע.

בארץ גלעד, מקום שם לא הגיעה מעולם יד הפלשתים, ותושביו היו מראשוני נושעי-שאול ומעריציו ונאמניו בחייו ובמותו. בלי ספק שלט אישבעל בכח אבנר גם על אזור רחב ידים בעבר הירדן המערבי ובעיקר בהרי אפרים ובנימין, כי רבה היתה השפעתו על זקני השבטים. לפי עדות המקרא המליך אבנר את אישבעל „אל הגלעד ואל האשורי (האשרי) ואל יזרעאל, ועל אפרים, ועל בנימין ועל ישראל כלה" (שמו"ב ב׳, ט׳)[15]. רק בארץ יהודה ובנגב לא הודו באישבעל ובמלכותו. כאן הקדימהו דוד והטה את לב זקני יהודה וראשי שבטי הדרום לצדו, וימשחוהו בחברון שבנחלת כלב למלך על יהודה (שמו"ב ב׳ ד׳), וכאן מלך כשבע שנים וחצי.

אין אנו יודעים מה היתה דעתם של הפלשתים על הכרזת דוד למלך ביהודה, אבל נראה, שלא כהו בו, ויתכן גם שהביטו על מעשה זה בעין יפה, מתוך תקוה כי מעתה ישתלט הפירוד בין שבטי ישראל, וכי ממלכת שאול תתפורר מאליה. מלבד זה לא פגע דוד בתחילה במרות הפלשתים; אל נכון המשיך להשלות אותם, כי סר הוא למשמעתם, והתנגדותו לבן שאול מלך ישראל היתה בודאי רצויה בעיניהם. בינתים התכוננו שני המלכים למעשים. דוד נסה לחתור תחת מצודת בית שאול ועוז מבצרו, לאנשי יבש שלח מלאכים לרכוש את לבם מתוך הבעת הכרה וההערצה לשאול, ועל דבר נאמנותם אליו העיר את אזנם, כי מת אדונם וחפשים הם לנפשם ללכת אחרי המשוח הנבחר, אשר בצלו ימצאו חסות ומגן — „וגם אותי משחו בית יהודה למלך עליהם" (שמו"ב ב׳ ה׳). במדיניותו הפנימית יצא, אפוא, בעקבות המלך הנערץ שאול ונמנע מכל אמצעי אלמות כלפי השבטים והמשפחות; חפצו היה להגיע למטרתו רק בדרך ההשפעה והשדול. אמנם נראה, כי המשלחת לא הצליחה בגלעד וחזרה כלעומת שבאה, וגם בשאר שבטי ישראל לא הצליח דוד להתגבר על השפעת אבנר. כמו כן אי אפשר היה להמנע מהתנגשויות צבאיות בגבול יהודה וישראל, בסביבות גבעון. הכחות הצבאיים היו כמעט שקולים אלה כנגד אלה בערכם; אנשי

15) ראה: Alt, Landnahme, p. 26

ישראל עלו אמנם במספרם הרב, אבל כנגדם עלו עליהם אנשי דוד בהתאמנותם הצבאית ובאומץ לבם; לדוד היו גם מפקדים וקצינים גבורי חיל, כגון יואב בן צרויה, קרובו של דוד ומצביאו הראשי ואחיו הגבורים, אנשים „קשים" ופשוטים בהליכתם, מחשבתם ומעשיהם, קשורים בדוד „הרך" קשר בל ינתק, מלתו קדושה בעיניהם כדברי אלהים, אחים שוחקים למלחמה ולסכנה מאז ימי ה„גדוד" בישימוני הנגב. לא כן בישראל וביחסים שבין אבנר ובין אישבעל. אבנר, שעמד לפני שאול, לא היה רוחש כבוד לאישבעל, שהוא המליכהו על ישראל. לרגלי סכסוך פרטי נקל עזב אבנר את „אדונו" וכרת ברית עם דוד — „להסב אליך את כל ישראל", ודבר זה נפל כעבור שנתים אחרי מות שאול. חבילת הנאמנים לבית שאול הלכה ונתפרדה מהר. אבנר נפל בידי יואב ואבישי, גואלי דם אחיהם עשהאל, כי אבנר הרגו במלחמה על יד גבעון. שני שרי גדוד מבארות אשר בבנימין התיזו את ראשו של אישבעל והביאוהו לדוד מתוך תקוה לבוא על שכרם. אבל דוד המית את מרצחי אישבעל והפגין בהדגשה יתרה את צערו על מות אבנר, סדר לו טקס-אבל נהדר — „וכל העם הכירו וייטב בעיניהם" (שמו"ב ג', ל"ו). כל מה שעשה היה מתוך תבונה רבה וידיעה עמוקה בהליכות מדינה ושפוני נפש אדם ועם; דוד שקד בעקיבות מתמדת ואורך רוח על השיטה, בה נקט גם שאול בשעתו במדיניותו הפנימית, לא להרגיז את השבטים ולא להלעיב ברגשותיהם ובכל היקר להם, — והצליח. לאחרונה נמשך בחברון למלך על כל ישראל. בזה נפתח פרק חדש בתולדות הארץ והישוב, תקופת המלוכה המאוחדת, שהתקימה כשבעים שנה ושבצדק נוהגים לכנותה בשם „תור הזהב" בתולדות הארץ ובתולדות האומה הישראלית.

מאז עלית שבטי בני ישראל והאחזם בערי עבר הירדן מערבה ועד המלכת דוד על כל ישראל בחברון עברו כמאתים וחמשים שנה, תקופה לא ארוכה ביותר, ואולם לא קטנה היתה התמורה שחלה בינתים בישוב הארץ. אמנם ההתפתחות המכרעת ורבת התוצאות עדיין עתידה

היתה להתרחש במאות השנים הבאות. אך במשך הזמן האמור כבר הלכו ונוצרו התנאים, שעתידים היו לשמש מסגרת ויסוד למציאות היסטורית חדשה על אדמת הארץ. לאט לאט התגבשה והתגלמה בתחומי הישוב הישראלי הכרה לאומית ומדינית, בהדרגה עלתה רמת המשטר החברתי בחבלי ההרים, שהיו בנחשלי הישוב מאות שנים קודם לכן. בסוף התקופה הזאת העניקו ערי הגלעד, הרי הגליל, הרי אפרים והרי יהודה, מברכת יבולם לאוכלסים אכרים ומגדלי צאן ובקר היושבים על אדמתם ושוקדים על עבודתה וטפוחה.

עם עלית שבטי ישראל במאה הי״ג נתפלג הישוב בארץ ישראל לשני תחומי התישבות: הישוב הכנעני בעמקים ובמישורים ותחום הישוב הישראלי בהרים. תמונה זו עולה לא רק מן המסופר במקרא על אודות קורות הכבוש וההתנחלות, אלא היא משתקפת גם בכתובת מרנפתח, המובאת לעיל (עמוד 163) והמהווה אחד היסודות המוצקים לקביעת תאריכה של כניסת ישראל לארץ. צבאות פרעה עלו במסלה הגדולה, דרך השפלה (אשקלון), השרון (גזר), עמק יזרעאל ועמק הירדן (ינעם), — הלא היא עורק החיים המסחריים והמדיניים בארץ, ואילו בחבלי ההרים לא התענינו המצרים ביותר; רק לאחרונה נזכר „עם ישראל“, שעיקר מושבו בהרים, ויתכן שזכה להזכר אך ורק משום שהחלו אז נסיונותיו הראשונים לרדת ולחדור לעמקים, לתחום הישוב הכנעני (שופטים א׳, כ״ז ואילך והשוה יהושע י״ז, י״א ואילך); ויתכן, שצבאות פרעה מרנפתח חדרו גם לתוך ההרים, נלחמו בשבטים העבריים והחרידום, לבל ירדו אל המישורים להרגיז את שלום הערים השוכנות ליד דרכי החבור, כמעשה סתי הראשון בשעתו ביחס ל„שוסים“ בהרי הארץ; על כל פנים יש כאן הבחנה ברורה וקו מבדיל בין תחום הישוב הכנעני ובין „עם ישראל“[16]).

בתחום ההתישבות הישראלית לא היה רב מספר הערים הבצורות

16) ראה בפרוטרוט Meyer, Geschichte II, 1, pp. 344ff.; Albright, BASOR No. 58, pp. 14ff.

לפני בוא בני ישראל. כאן היה אז הישוב נחשל ודליל, אבל גם אחרי חדירת שבטי ישראל לא גדל במדה נכרת. כמה מן הערים הבצורות הקדומות נחרבו תוך כדי כבוש וישבו מאות שנים בהריסותיהן, כמה מהן בנו בני ישראל מחדש מיד לאחר כבושם והתישבו הן, וכמה ישובים נוסדו מעיקרם, כאשר יעידו נאמנה השרידים, שהועלו בחקירות הארכיאולוגיות בתלי הארץ. אמנם השרידים, שנחקרו עד כה, אינם מספיקים לתת לנו תמונה שלמה מחיי הארץ ומהמאורעות ההיסטוריים המכריעים. נקל להבין, כי רוב החוקרים מבכרים את תלי הערים הכנעניות האוצרים שרידי תרבות חמרית עשירה ורבת-גונים, ואמנם העלו החפירות במגדו, בתל אבו הואם, בבית-שאן ושרידי תרבות כנענית מפותחת מתקופת הברזל הקדומה. אולם בצרוף הידיעות ההיסטוריות הספרותיות שבמקרא עלול המעט מן הנתונים הארכיאולוגיים לבסס את התמונה ההיסטורית גם בתחום הישוב הישראלי ולהבהירה על ידי הדגמה מוחשית.

מנקודת ראות הסדר הארכיאולוגי-ההיסטורי חלה כניסת בני ישראל לארץ כנען בזמן המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל הקדומה, בזמן חלופים מכריעים בתרבות החמרית בכל הנוגע לבצור, לבניה ולתעשית כלים. במאה הי״ד עמדה עוד על תלה העיר י ר י ח ו, ישוב מוקף חומה, אמנם לא גדול לעומת הישוב, שהיה קיים במקום בשלב הראשון של תקופת הברונזה המאוחרת (המאות הט״ז — הט״ו) וביחוד מזה שבתקופת החקסוסים. בני ישראל כבשו עיר זו, שהיתה מכשול בדרך החבור בין תחום ההתישבות בהרי אפרים ובין עבר הירדן מזרחה, והרסוה כליל. ביריחו לא נמצאו אלא שרידים מועטים מתקופת הברזל הקדומה, ורק מימי תקופת הברזל התיכונה ואילך היה קיים בה ישוב ישראלי (מל״א ט״ז, ל״ד). כמו כן נכבשו בית-אל ושילה בהרי אפרים, שתיהן ערים מתקופת הברונזה. שכבת אפר וחורבן מעידה על הריסת בית-אל וכבושה במאה הי״ג (שופטים א׳)[17]. לא כן ב ג ב ע ת - ש א ו ל (גבעה, גבעת בנימין), אחת הערים

17) ראה לעיל עמ׳ 195.

החשובות ביותר בארץ בנימין. כאן הוכיחו הנתונים הארכיאולוגיים, כי העיר נוסדה בזמן המעבר מתקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל הקדומה, היינו במחצית השניה של המאה הי"ג, והוקפה חומה [18]). העיר הזאת היתה, אפוא, ישוב ישראלי חדש מעיקרו. כאן ישבו רק בני ישראל (בני בנימין) ולא קדמום הכנענים או אומה אחרת בישוב המקום. מסקנה כזאת נוכל להסיק גם ביחס לכמה ערים אחרות באפרים ובבנימין, שנוסדו על ידי בני ישראל, כגון גבע, ענתות, רמה וכד' [19]). וכן ידוע לנו כי בעי נוסד ישוב על-ידי בני ישראל, לאחר שהמקום עמד בהריסותיו כ800 שנה [20]). גם במצפה (? תל א-נצבה) נוסד ישוב ישראלי חדש לאחר שהעיר ישבה בהריסותיה שנים רבות. בדרום ניתנה לנו דוגמה ארכיאולוגית יפה מראשית הישוב הישראלי בארץ על ידי חקירה מפורטת בתל בית-מרסים, כנראה היא ד ב י ר העתיקה. כאן נתגלו בשכבה שמתחת לשכבה המתיחסת לתקופת המלכים, שרידי העיר הישראלית הקדומה ביותר. גם כאן נמצאו שכבת אפר וסימנים בולטים של חורבן בין שכבת תקופת הברונזה המאוחרת ובין זו של תקופה חדשה הנבדלת מהקודמת בבניה ובכלים סימנים והמעידים על חלופי-אוכלוסים ושנויים באורח החיים [21]). וכן מעידים שרידים ארכיאולוגיים על ישוב ישראלי חדש ב ב י ת - צ ו ר (חרבת אל-טביקה), שהוקם על עיים מתקופת הברונזה התיכונה [22]).

בבנית הערים החדשה בולטת בראש וראשונה ירידה עצומה בטיב הבצור. חומת העיר קרית-ספר היא דביר (תל בית מרסים), שקדמה לתקופה הישראלית, עביה מגיע לשלשה מטרים וחצי בממוצע, ואילו החומה הישראלית — רק למטר וחצי. לצרכי הגנה לא הספיקה חומה זו, והיה

18) ראה הערה 7 וכן מ י י ז ל ר, תולדות המחקר הארכיאולוגי בא"י, עמ' 104—105.

19) על ענתות ראה: Bergman, BASOR No. 62, pp. 22ff. לכן ידיעות החברה לחקירת א"י ד', א'—ב' (תרצ"ו), עמ' 14 ואילך.

20) ראה: Vincent, RB 1937, pp. 231ff; ק ר א ו ז ה — מ ר ק ה, ידיעות ג', ג', עמ' 76—77; Syria 1935, pp. 339—341.

21) ראה: Albright, Arch. of Pal., pp. 101 ff.

22) Sellers, The Citadel of Beth-Zur, passim.

מן ההכרח להוסיף מערכת-תאים בינה ובין חומה פנימית דקה, שעביה לא עלה על עובי קיר בית רגיל (כשלשת רבעי מטר). חיצים דקים חצצו בין תא לתא; תאים אלה שמשו ברובם מחסנים לבתים הפרטיים הקרובים אל החומה. ירידה זו בהגנת העיר ובמערכת בצורה אפינית היא לגבי התקופה הישראלית הקדומה, ויסודה לא בתגבורת מדת הבטחון הצבורי או בהקבלה תרבותית כללית בארצות הסמוכות, אלא בחלופי אוכלוסים, בלכידת המקום על ידי שבטים שיכולתם ונסיונם במלאכת הבניה היו עדיין לקויים[23]). ומובן מאליו, כי ירידה זו ניכרת יפה רק במקום, שנהרסה בו מערכת הבצור הכנענית, שאם לא כן היו בני ישראל משתמשים במה שהנחילו להם התושבים הכנענים. גם בבית-אל אפשר לציין ירידה כזו בטיב הבניה. גלמיות המלאכה ניכרת בהשואה למלאכה „כנענית", ולא רק בבנית חומות-בצור, אלא גם בהקמת בתים פרטיים. לבתים אלה אופיניים עמודי-אבן גסים, ששמשו משענות הן לקירות והן לסיפון. רק באמצע התקופה הנדונה נכרים סימני עליה מודרגת בטיב הבניה[24]). דוגמא יפה להתהוות עיר ישראלית והתפתחות טיב הבניה משמשת גבעת-שאול. השרידים שנמצאו בתל אל-פול מתיחסים, לפי ההבחנה הארכיאולוגית, לארבע תקופות היסטוריות, מהן השתים הראשונות: ימי השופטים וימי שאול. העיר הקדומה ביותר מימי השופטים שהיתה מוקפת חומה ובתוכה מצודה, נחרבו ונשרפו באש, כנראה, בסוף המאה הי"ב, כמאה שנה אחרי הוסדה (השוה שופטים כ'. מ'). ואולם חשובה ממנה העיר השניה, שנבנתה לפי ההוכחות הארכיאולוגיות מיד לאחר חורבן העיר הקדומה ביותר. פני התרבות בשתי הערים לא נשתנו, ולפיכך אין להטיל ספק בהמשך בלתי פוסק. אולם כבירים הם השנויים, שחלו בינתים עקב התפתחות מודרגת ביכולת המלאכה. המצודה הוקפה חומה עבה בנויה אבנים, שעבין שני מטר וחצי בערך וטיב הבניה הושבח במדה מרובה. גם כאן מוצאים אנו חומה כפולה ותאי-בינים.

23) ראה: Albright, ibid., p. 102; מייזלר, תולדות המחקר הארכיאולוגי, עמ' 112.

24) ראה: Albright, BASOR No. 56, pp. 11ff.

החומה היתה בנויה בצורת רבוע ומגדלים בארבע פינותיה. ארכה 52 ורחבה 35 מטר, כלומר: היא תופסת שטח של שני דונמים מטריים בערך; ואולם זהו המינימום, ולפי אומדנה אחרת היו מדותיה — 52 X 65, כלומר: 3,4 דונמים מטריים בערך. המגדל בדרום-מערב שנשתמר בחלקו התחתון תופס שטח של 13 X 9 מטר.

בד בבד עם התפתחותה של מלאכת הבניה התקדמה גם ההשבחה בטיב מלאכת הכלים, ביחוד כלי-החרס [25]. אבל מן הראוי לציין, כי לא בכל מקום התחוללה התקדמות מקבילה בכל מקצועות המלאכה. בבית-אל, דרך משל, משתפרת והולכת מלאכת הבניה ואילו מלאכת הקדרות איננה מתפתחת זמן מה עד אמצע תקופת השופטים. גם בנדון זה מאלפים הנתונים הארכיאולוגיים בגבעת-שאול. ביתר בהירות מכירים כאן את עקבות ההתקדמות במלאכת הקדרות ובשמוש מכשירי עבודה, התקדמות מודרגת, שהתחילה בימי השופטים הראשונה (המאה הי״ב). הכלים הולכים ומתעדנים הן בצורתם והן בטיב המלאכה; הקרמיקה המצוירת מצטיינת ביחוד במרוקה היפה ומעידה על דרגת אמידות מסוימת שהגיעו אליה תושבי העיר במשך הדורות. כאן נמצאו צלחות, קערות, סירים, — כלם ממורקים אדום, קדרות-בשול בעלות שתי ידיות ושפות בולטות ומופשלות, פכים ממורקים שחור, — כלם כלים האופיניים למאה הי״א לפני ספה״נ (תקופת הברזל הקדומה). תמונה דומה לזו מתקבלת גם בתלים אחרים בהרי הארץ. בבית צור, בבית אל, בעי, בשילה, בשכם נתקלו החופרים בשכבות-ישוב, ששרידיהן מגלים קוים האופיניים לתרבות חמרית נמוכה למול מדרגת התרבות, שעליה עמדו ערי הכנענים בצפון הארץ והפלשתים בשפלה, והיא שונה בתכלית גם מתרבותן של מדינות הספר: אדום, מואב ועמון. כלי החרס הם רובם ככולם מקומיים וחדגוניים, ובלי ספק אופיניים לבני ישראל בלבד. הישוב הישראלי, פתח, אפוא, מלאכת קדרות משלו, כמעט בלי תערובת יסודות זרים, אם גם

25) על כלי החרס הישראליים הקדומים ראה: Albright, AASOR 12, pp. 53ff..

ינק, בלי ספק, ממסורת המלאכה בארץ בתקופה הקודמת. בבית-אל נמצאו סימנים המעידים על השבחת מלאכת הקדרות ומלאכת המחשבת בשלב השני של תקופת השופטים; כאן נתגלו בין השאר ראש אדם משונה במראהו המכויר בידית של כד וחותמת-בזלת, שעליה נמצא פתוח של אריה המתקיף דישון[26]. כלים מענינים מתקופה זו נמצאו גם בעי, בשילה וכן בשכבה הישראלית במגדו (שכבה VI, ראה להלן).

במשך מאה השנים, שעברו מימי רעמסס השלישי ועד ראשית חדירת הפלשתים אל תוך מרכזי הישוב הישראלי, היו ימי שלוה יחסית לשבטי ישראל: מסעות מלכי מצרים חדלו, יד הארמים לא הגיעה עדיין עד ארץ ישראל וגם תנודות „בני קדם" לא זעזעו את הישוב מאז מלחמת גדעון ולא השפיעו עוד על התפתחותו; רק הנפתולים הפנימיים בין הישוב הישראלי בהרים ובין הישוב הכנעני בגליל ובעמק יזרעאל והפלשתים בנחלות יהודה ודן (שמשון, שופ׳ ט״ו — ט״ז) לא חדלו כל הימים הללו. וכן לא פסקו הסבוכים במחוזות הספר (מלחמת יפתח, שופ׳ י״א). במשך כמה דורות התבצרו בני ישראל בארצם ושקדו על פתוח עבודת האדמה וכל מלאכת בית.

יסוד החיים הכלכליים היה — מחוץ לגדול הבהמות — בעיקר החקלאות לסוגיה. הלוח החקלאי מסוף תקופת השופטים, שנמצא בחפירות גזר, נותן לנו מושג ברור גם על סדר עבודתו של האכר במשך שנים עשר חדשי השנה, וזה לשונו[27]: „ירחו (כלומר: חדשים[28]) אסן[י]ף (תשרי וחשון)| ירחו זרע | ירחו לקש | ירח עצד פשת | ירח קצ[י]ר שערם | ירח קצר וכל | ירחו זמר | ירח ק[י]ץ". גם אסמי הבר המרובים, שנמצאו בתל בית מרסם[29] ובמקומות אחרים, מעידים על פריחת החקלאות בימים ההם. אבל האכר הישראלי היה עוסק לא רק בעובדת האדמה בלבד,

26) Albright, BASOR No. 56, pp. 12ff.

27) ראה: Diringer, Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi, pp. 18ff.

28) גינזברג, ידיעות החברה לחקירת א"י ב׳, ג׳—ד׳, עמ׳ 49.

29) Albright, Arch. of Pal., pp. 102f.

אלא היה גם עושה כל עבודת בית: בונה את ביתו בידיו ובעזרת בני משפחתו ומכין לו את הכלים, והנשים היו טוות, אורגות ותופרות לצרכי הבית. האכר היה, אפוא, גם יצרן וגם צרכן. על כן היה מצער מעמד בעלי המלאכה והסוחרים הישראליים. גם הכהנים, כלומר אנשים מחוסרי קרקע המתמכרים לעבודת מקדש ואל, היו עניים, והם עמדו מבחינה כלכלית ומשפטית תחת יד אחרים. הכהן היה נשכר לבית-אב, למשפחה או למקדש ומקבל חלף עבודתו משכורת קבועה, תלבשת ודי מחיתו, או רק די מחיתו בלבד (ראה שופטים י״ז, י״ח ושמו״א ב׳, ל״ו). מעטות היו משפחות הכהנים המיוחסות ממוצא השבט לוי, שתפסו עמדה חשובה ועצמאית בחיי השבטים; כזו היתה משפחת עלי בשילה, שברשותה היו כלי הקודש מימי משה: אוהל המועד וארון הקודש, אפוד, אורים ותומים, ובלי ספק גם מסורות עתיקות, מגלות כתובות בדבר חוק ומשפט, פולחן ודת ורשימות היחש (שמו״א א׳ ואילך יהושע כ״ד, כ״ה—כ״ו). גם הנביאים בישראל היו בדרך כלל מחוסרי קרקע ונחלה או אנשים שעזבו את נחלתם והתהלכו חבורות חבורות ממקום למקום ומבמה לבמה (שמו״א י׳, ה׳ ואילך) לעורר את רוח האדם, להתפשט ולהתנבא, לחזות חזיונות ול„קבל לב חדש“. לצורות ההתנבאות האקסטטית הזאת מצויות הקבלות רבות בתרבויות המזרח הקדמון. אולם ברור למדי, כי היו אז בישראל גם צורות נבואה אחרות ונביאים מסוג אחר, היינו „רואים“ המכובדים בעם, שלפקודתם נענים ראשי השבטים, הרואים מראות אלהים והקשורים בתפקידים לאומיים ודתיים (דבורה, שמואל)[30].

מצער היה מחזור הכסף בכלכלת הישוב, ולא מרובה היתה השתתפותם של בני ישראל בחיי המסחר. המסחר בפנים הארץ ובמחוזות הספר היה נתון בידי שבטי „בני קדם“ ובעיקר בידי ה„כנענים“; רק אותם השבטים, שנאחזו בצפון ארץ ישראל ועל חוף הים, היו זקוקים לשרות המסחר והספנות, וכאמור לעיל היה השם „כנעני“ נרדף ל„סוחר“ עוד מאות שנים.

30) על הכהנים, הלויים והנביאים בישראל בזמנים הקדומים נכתבו מחקרים רבים, ולא כאן המקום להאריך את הדבור על הנושא הזה. המחקר האחרון הוא של י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית.

תנאי הכלכלה הפשוטים לא הניחו מקום נרחב להצטברות הון רב בידי יחידים, ו„אנשים גדולים" היו מצויים בעיקר בין מגדלי בהמות במחוזות הספר (שמו"א כ"ה, ב'; איוב א', ג'), כי המקנה היה נחשב לחפץ עובר לסוחר ומכניס רווחים (חלב, צמר, עבודת משא והובלה). אין פלא שלסחר החליפין נודע רק ערך מוגבל במחוזות הישראליים. תוצרת חוץ לא היתה נפוצה בישוב הישראלי בהרי אפרים ויהודה, כי בתנאים האמורים היו תוצרת זרה ומלאכת מחשבת כמעט היינו הך. עוד בימי שאול שמשה תוצרת המשק מנחת מלך ושר (שמו"א ט"ז, כ'; י"ז, י"ח). מה דלים הם הישובים הישראליים בחפצי מותרות לעומת הערים הכנעניות והפלשתיות באותה התקופה! ואף-על-פי שהיכולת והידיעה הטכנית משתכללות בהדרגה ובמידה ניכרת, בכל זאת עומד בעינו עד ראשית המלוכה אורח החיים הקדום על צורותיו הפטריארכליות. בנגוד לבנינים בערים הכנעניות בנויים רוב הבתים הישראליים בצורה ובגודל שוים, ואין להכיר לפיהם הבדלי הון ומעמד. המשטר היה אז „דמוקרטי" או ביתר דיוק „פטריארכלי" — ההפך ממשטר האצילים בישוב הכנעני[31]. רק בקשי רב היה האכר הישראלי מתפנה ומתנדב למפעל צבורי היוצא מגדר עמלו הפרטי. ולפיכך היה לקוי סדור ההגנה בישראל עד תקופת המלכים. רק לפעולות צבאיות ומדיניות-דתיות חשובות היו מתלכדים יחד שבטים שלמים בראשותו של „שופט" (שופ' ה'; ז', כ"ג וכו') או משפחות רבות בראשותו של „ראש וקצין" (שופ' י"א).

בתנאים אלה לא היה גדול גם הפלוג המעמדי בקרב הישוב הישראלי. בצד האכרים החפשיים היו גם אנשים מחוסרי קרקע, בעיקר בעלי אומנויות ורוכלים, רועים ופועלים שכירים, וכן נודדים או נודדים למחצה, שהתיחסו על ישראל או על קבוצות שבטים עבריים אחרים, שנטמעו במשך הדורות באוכלוסיה הישראלית. רחוקים ביותר מאורח חייהם של בני ישראל היו אוכלוסי הערים הנכריות בתחום הישוב הישראלי; אלה המשיכו עד ימי המלוכה לחיות את חייהם העצמיים, לפי משטר הארץ

31) ראה: Albright, Arch. of Pal., pp. 101ff.

המקובל מקדמת דנה וקשורים בבני ישראל בבריתות חסות, המעמידות אותם במצב משפטי של נתיני „כל העדה". הערים הללו היו, בלי ספק, מקומות של סבוכים משפטיים לאין קץ, ועל כן היו גם מקומות, שבהם נוצרו מושגי משפט מורכבים, שאינם מזדהים עם משפט החברה הפטריארכלית, הפשוט במבנהו ובצורתו. מעין רמז לדבר משמשת העובדה, כי ב„במה הגדולה בגבעון" הוברר לו לשלמה כל חומר הבעיה המשפטית בבנין המלוכה הישראלית (מל״א ג׳).

המשטר והמשפט של הערים ה„כנעניות", אף-על-פי שהשפיעו על הישוב הישראלי בכל זאת לא יכלו לתבוע עליו את דמותן החברתית המשפטית. אמנם, האכרים הישראליים נשאו קנאה לחמודות התרבות הנכרית, אולם דחו בשאט נפש את המשטר ה„כנעני" הבנוי על הפלוג המעמדי ועל שלטונם העריץ של „מלכים" ואצילים. על חרותם שמרו כעל בבת עינם, ועוד דורות אחדים לאחר יסוד המלוכה לא השלימו שבטי ישראל עם המשטר המדיני-החברתי, ששרשיו נעוצים בתרבות ה„כנענית".

אכן בעין בוחנת ובהבנה רבה בחיי העם נחנו סופרי ישראל הקדומים בתתם דמות והבעה למתרחש בישוב בתקופת השופטים: „...ויתהלכו משם בני ישראל בעת ההיא איש לשבטו ולמשפחתו ויצאו משם איש לנחלתו. בימים ההם אין מלך בישראל, איש הישר בעיניו יעשה" (שופ׳ כ״א, כ״ד—כ״ה), כלומר כל ימי השופטים לא ידעו בישראל „משפט מלוכה", הכופה על האוכלוסים מס רכוש ומס עובד והמשעבד את המשפחה לגוף מדיני קבוע ואיתן.

התנאים הללו בחיי העם הם תוצאה ישרה של השתלשלות היסטורית בקבוץ שבטים, שהיו מלכתחילה נודדים ונוודים למחצה, ורק לאט לאט הסתגלו לחיי ישוב קבוע. במשטר הישראלי לפני המלוכה משתקף בבהירות רבה יסוד קדום מחיי אבות האומה בארצות הספר מדרום וממזרח לארץ ישראל. משטר השבט והמשפחה נשארו הבסיס המוצק בחייהם המדיניים והצבוריים של בני ישראל במשך כל פרק הזמן הקדום, והוא המשיך להיות גורם מכריע בחיי העם גם לאחר יסוד המלוכה. ה„משפחה" משמעותה כאן לא רק התאגדות השומרת על קיומה, על

קנינה ועל יחשה, אלא גם יחידה משפטית-אדמיניסטרטיבית. זקני המשפחה (או זקני העיר) היו גם השופטים היושבים ב„שער" ו„אנשי החיל", כלומר בעלי הקרקע והרכוש המנהלים את עניני המשפחה והיוצאים לפני אנשיהם למלחמה.

אמנם בצד בתי המשפט המשפחתיים היה קיים גם מעין בית דין של „כל עדת בני ישראל", כלמור של כל ראשי העם וזקניו, שהיה „מתיצב לפני האלהים" במקומות הקדושים, אבל מוסד זה לא היה קבוע וסמכות היתה לו רק בדברים הנוגעים לכל השבטים ובתי האב; כמו כן לא תמיד ראו בו שבטי ישראל מוסד מכריע ופוסק. בימי שאול נעשה הנסיון הראשון להעביר למוסד המלוכה את סמכויותיה של „עדת בני ישראל", כמו למשל לתת בידו את הרשות לנהוג ב„גרים" כטוב בעיניו (שמו"ב כ"א, ה'), להכריז מלחמה על נכרים, לרשת נחלות בוגדים ומתקוממים, וביחוד להעלות „מס עובד".

כל מערכת התחוקה הישראלית הקדומה, על משפטיה ודיניה והלך המחשבה המשפטית המתגלה בהם, מעידה עדות ברורה, ששרשיה נעוצים מחוץ לארץ כנען. „החוק המוחלט" הישראלי, הבא כפקודה אלהית שאין לערער עליה, שתמציתו ניתנה בעשרת הדברות, והמסורת הקדומה קשרה אותו בשמו של משה איש האלהים, — חוק זה נשאר הבסיס המשפטי העיקרי בחיי העם למרות כל התמורות והנפתולים במשך דורות ההתישבות וההתנחלות על הקרקע. ואף-על-פי כן אין להתעלם מן העובדה, כי במשך ימי שבתם בארץ כנען הסתגלו בני ישראל לתנאי הארץ המיוחדים ולמנהגי השפוט, שהיו מקובלים בישוב הכנעני ובכל ארצות המזרח. הנה כי כן מוצאים אנו שתופי-תוכן וצורה בין כמה חוקי ישראל ובין חוקי המזרח הקדמון (חוקי ח'מורפי, ספרי החוקים האשורי והחתי). ואם גם אין בידינו ראיות חותכות למציאות טור חוקים קבועים בארץ כנען, הרי קרוב לודאי הוא, כי „ספרים" או לפחות „תורה שבעל פה" היו קיימים גם כאן כמו שהיו קיימים בשאר ארצות אסיה המערבית[32]. אבל ברור למדי

32) מהספרות העשירה, שנכתבה על הנושא הזה, נזכיר כאן רק: - Kohler

כי בני ישראל לא קבלו את „חוקות הגויים" כמו שהן, אלא שלבו אותן באופן אורגני בתחוקה, שהביאו אתם לארץ כנען והכניסו בהן תוכן עמוק הנובע מחיי רוחם וממסורת אבותיהם, שרווחה בשבטיהם ובמשפחותיהם, וביחוד בחוגי הכהנים, הלויים והנביאים.

עם בוא המלוכה היה כבר המשפט הישראלי עובדה פחות או יותר קבועה ועומדת, ומבחינה זו לא היה אדם מישראל בן חורין לעשות „הישר בעיניו", כל זמן שהיה „יושב בתוך עמו" ולא יצא מההתאגדות המשפחתית „לעבוד אלהים אחרים". כל פרט היה רצוף במשטר חברתי-משפטי קבוע, קשור במשפחתו, בשבטו וב„עדת בני ישראל" כולה, ובהכרח היה מקיים את החוקים ואת המנהגים הכרוכים בהם וממלא את חובותיו כלפי אלהים ואדם.

שונה מזה בתכלית היה מראה החיים והתרבות במחוזות הכנעניים בעמקים ובשפלת הים התיכון. כאן המשיך את קיומו המשטר הקדום מתקופת הברונזה ללא שנוי ניכר; התמורה העיקרית בחיים המדיניים התבטאה בירידתה המוחלטת של מצרים ובשחרור מחוזות אלה ממס עובד למדינה זרה זו, ששלטה על סוריה ועל ארץ ישראל במשך דורות רבים. גם בתעשיה ובמסחר נשארו מחוזות אלה מרכזים חשובים, למרות הזעזועים בחיים הכלכליים בארצות אסיה המערבית, שהתחוללו בזמן המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל. הערים הפניקיות—גבל, צידון, צור — פתחו סחר-חליפין ער ומגע-גומלין רב-היקף עם ארצות הים התיכון, שהגיעו לשגשוגן במאות הי"א והי' לפני ספה"נ, ויסדו מושבות ותחנות-מסחר רבות בקיפרוס, בארצות הים האגיאי ובשאר חופי הים התיכון. התגליות החשובות בגבל מעידות עדות נאמנה על התפתחותה הרבה של האמנות, המלאכה והמסחר

Ungnad, Hammurabis Gesetz (1909ff.); Eilers, Die Gesetzesstele Hammurapis (1935); Driver - Miles, The Assyrian Laws (1935); Götze, Kleinasien, pp. 102ff.; Smith, The Origin and History of Hebrew Law (1932); מ. שור, חקי אשור (תרצ"א); ל. א. מאיר, המשפט העברי א', עמ' 77 ואילך; וראה גם: Alt, Die Ursprünge des israelitischen Rechts ואת הספרות הרשומה בביבליוגרפיה.

בערי פניקיה בתקופה זו; תשומת לב מיוחדת מעוררים כאן ארון-האבן המפואר של אחירם מלך גבל, שעל דפנותיו ועל מכסהו נראים פתוחים נפלאים (תמונות מחיי המלך, טקס אבל, משתה ב„עולם הבא״)[33], והכתבות הפניקיות, המפיצות אור בהיר על התפתחות הכתב ה„פניקי״, לשונם ותרבותם הרוחנית של הכנענים בפרק זמן זה[34]. חשיבות מיוחדת כעיר-נמל וכמטרופולין של מושבות רבות נודעה ביחוד לצור, שירשה את מקומה של צידון כעיר הראשית של פניקיה הדרומית וכמרכז המסחרי החשוב ביותר בחופו המזרחי של הים התיכון[35].

גם בערי החוף בארץ ישראל לא פסק סחר-החליפין עם ארצות הים התיכון, שהתפתח במשך תקופת הברונזה המאוחרת. בתל אבו הואם שבעמק עכו נמצאו בשכבת הברזל הקדומה מציאות רבות, המעידות על קשר ער עם ארצות הים האגיאי ועם קיפרוס, ואין להטיל ספק בדבר, כי מקום זה שמש עיר-נמל ותחנה מסחרית לערי עמק יזרעאל במשך כל תקופת השופטים[36]. ידיעות על התפתחות התרבות החמרית בערי הכנענים בפנים הארץ שואבים אנו מהחפירות בבית-שאן[37] ובמגדו. הישוב הכנעני במגדו המשיך את קיומו עד מחציתה השניה של המאה הי״ב. בשכבה הכנענית האחרונה (שכבה VII) נמצאו שרידי ארמון, וכמו כן פתוחי-שן נהדרים, המעידים על דרגתה הגבוהה של התרבות החמרית, שעליה עמדו הכנענים בארץ ישראל עוד בתחילת המאה הי״ב לפני ספה״נ. יכולת טכנית רבה מראה גם מפעל הספקת המים במגדו מהמחצית הראשונה של המאה הי״ב — אחת התגליות המענינות ביותר מתקופה זו, שנתגלו עד כה בארץ ישראל[38]. בסיס מצבת רעמסס הששי (אמצע המאה הי״ב), שנמצא בשכבה זו, מוכיח כי עד חורבנה של מגדו

33) ראה: Montet, Byblos et l'Egypte, passim

34) ראה ביחוד: Harris, A Grammar of the Phoenician Language (1936), ואת הביבליוגרפיה בספר זה.

35) ראה: Meyer, Geschichte II, 2, pp. 106ff.

36) ראה: Hamilton, QDAP 4, pp. 5 ff.

37) ראה מייזלר, תולדות המחקר הארכיאולוגי, עמ׳ 5—144.

38) Lamon, The Megiddo Water System.

הכנענית לא פסקו התושבים להודות בשלטונו העליון של פרעה, למרות אפסותה המדינית של מצרים בימים ההם. במחציתה השניה של המאה הי"ב נפלה מגדו בידי בני ישראל, שהרסוה ובנו על עייה עיר חדשה. תרבותה של השכבה הבאה (השכבה VI) היא ישראלית טפוסית, כפי שמוכיחים בשורה הראשונה כלי החרס האופיניים גם לשכבות הישוב הישראלי הקדום בתלי ארץ ישראל התיכונה.

פחות מן הכנענים בצפון הארץ השאירו שרידים אחריהם בני ת׳כר, הפלשתים ויתר „גויי הים", שהתישבו בשפלת הים במאה הי"ב. הת׳כרים ידועים לנו רק מהכתבות המצריות, ובעיקר מהדו"ח של ון-אמון על נסיעתו לגבל להביא ארזים לבנין אני-החג למען פסל אמון[39]. במגלה זו מסופר על בואו של ון-אמון לדאר, עיר החוף בשרון הצפוני, שהיתה תפוסה בידי הת׳כרים, בדרכו לגבל. אנשי דאר עסקו אז בעיקר בספנות ובמסחר ים, אך נראה הדבר, כי במשך דורות מעטים נטמעו כליל בתרבות הארץ השמית. השפלה והחלק הדרומי של השרון היו תפוסים, כאמור, בידי הפלשתים החל מתחילת המאה הי"ב. בתלי השפלה והמחוזות הסמוכים לה מופיעים בראשית תקופת הברזל הקדומה כלי חרס הנבדלים בסגנונם ובקשוטיהם (ציורים גיאומטריים וציורי צפורים) מהכלים הכנעניים והישראליים של אותה התקופה; זהו סוג מיוחד של כלים, המגלה קוים אפיניים לתוצרת האגיאית של המאה הי"ג[40], ועל כן מניחים רוב החוקרים, כי קרמיקה זו היא פרי מסורת קדומה, שהביאוה הפלשתים ופתחוה בארץ. לזה מכוונת גם העובדה, כי תפוצת כלי חרס אלה הצטמצמה בעיקר במחוזות, שהיו מיושבים פלשתים, ולעומת זה אינם שכיחים בצפון ונדירים הם בהרי אפרים ובנימין[41]. מסורת הכלים „הפלשתיים" לא ארכה אלא דורות מספר, ובסוף המאה הי"א חדלה

39) B r e a s t e d , Ancient Rec. IV, pp. 557ff.; M e y e r , Geschichte II, 2, pp. 12ff.— וראה ביחוד: י י ב י ן , מסע ון-אמון.

40) W a t z i n g e r, Denk. Pal. I, pp. 80ff.; H e u r t l e y , QDAP 5, pp. 90ff.

41) חוקרים אחדים סוברים, שכלי החרס ה„פלשתים" היו נפוצים בארץ עוד בסוף תקופת הברונזה, ואין להם שייכות לפלשתים.

לגמרי. על אופיה המיוחד של התרבות הפלשתית בתקופת השופטים ועל הערכים שהנחילו לארץ עדיין חסרות ידיעות. רק זה ברור, שהביאו אתם כלי זין מנחושת ומברזל, שלא היו ידועים בארץ ישראל עד ימיהם. החפירות הארכיאולוגיות הוכיחו, כי לפני המאה הי״ב לא היה נפוץ בארץ השמוש בברזל, אם כי היה ידוע בארצות אחרות של אסיה המערבית בזמנים קדומים מאד [42], ויש מקום לסברה, שהפלשתים פתחו את מלאכת החרש בארץ (וראה שמו״א י״ז, ה׳ — ז׳). כבושי הפלשתים היו שונים בכל מכבושי בני ישראל. לידי התנחלות על האדמה ממש לא הגיעו אלא בהיקף מצומצם, וערכים מיוחדים לא הנחילו לארץ. התוצאה היתה טמיעתם המוחלטת של הכובשים הפלשתים בישוב הכנעני אשר עליו השתלטו. מה שהנחילו לארץ זהו בעיקר המושג הגיאוגרפי Παλαιστίνη — Palaestina, שם שהיה מצומצם בראשונה בתחום השפלה (פלשת) ולאחר דורות רבים הושאל על-ידי היונים ונתן לכל הארץ.

דמות הישוב בארץ ישראל ברבע האחרון של האלף השני לפני ספה״נ ברורה לנו בשרטוטיה הכלליים בכל הנוגע לרקע החזיונות החברתיים, התרבותיים והכלכליים; לעומת זאת נשארות עדיין סתומות שאלות רבות הנוגעות לפרשת תולדותיהם ונפתוליהם של עמי ארץ ישראל — בני ישראל, הכנענים ו„גויי הים" — בפרק זמן זה. מקורות המקרא בצירוף התעודות שמחוצה לו ושפע התגליות, שהחופרים הספיקו לחשוף ולהעלות ממעבה האדמה, נותנים לנו תמונה ברורה בקוים כלליים, אם כי לא נקיה מפגמים בפרטים, תמונה של התרחשות והשתלשלות היסטורית בתקופה המכריעה בתולדות הארץ: ימי השופטים וראשית המלוכה בישראל. מול הישוב הכנעני והפלשתי המפותח במובן המדיני, העשיר בהישגים טכניים וכלכליים, עומד עם ישראל, קבוץ שבטים עבריים נמוך בדרגת התפתחותו המדינית ודל בערכים טכניים וחמריים, אבל עשיר בנכסי רוח, מורשת אבות וגדולי מחשבה ומעשה, והוא צועד לקראת התפתחות

42) ראה מ י י ז ל ר, המסחר, התעשיה והמלאכה בא״י בימי קדם (קובץ מאמרים), עמ׳ 19.

ישובית ותרבותית על אף כל המכשולים העומדים לו בדרכו. הרוח הדתית והלאומית, שפעמה לב השבטים עוד בימי נדודיהם, ושהיתה התופעה המרכזית והחותכת בדברי ימי האומה ותרבותה, לא פסקה כל ימי השופטים וראשית המלוכה בישראל, ונתגלתה ביחוד בטפוח קניניהם הרוחניים של אבות האומה ומנהיגיה הראשונים, בפעולה ישובית רבת היקף וביצירת משטר מדיני ומשפטי יחיד במינו. אך עם בוא היצוב והשפע בחיי העם, בתקופת זהרה של המדינה הישראלית-היהודית המאוחדת תחת שלטונם של דוד ושלמה, הגיעה גם שעת יצירתם של ערכים תרבותיים ורוחניים חדשים, שרבים מהם מצאו להם בטוי לדורות בספרות המקרא.

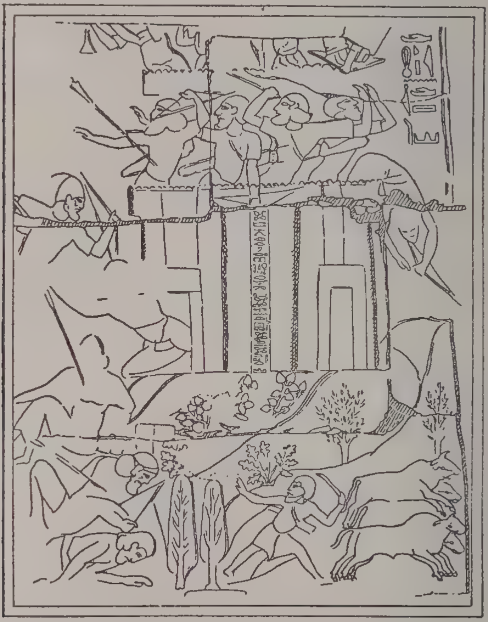

ציור ח. קדש נפתלי (ציור מצרי המתאר את הכבוש העיר על ידי צבאות פרעה סתי הא׳).

ביבליוגרפיה לפרק השביעי

F. M. Abel, La question gabaonite. RB. 1934, pp. 346ff.
W. F. Albright, Excavations and Results at Tell el-Fûl.
A New Campaign of Excavations at Gibeah of Saul.
The Kyle Memorial Excavation at Bethel.
A. Alt, Die Staatenbildung der Israeliten in Palästina. Leipzig, 1930.
Die Ursprünge des israelitischen Rechts. Leipzig, 1934.
G. Beer, Saul, David und Salomo. 1906.
E. Cuq, Etudes sur le droit babylonien, les lois assyriennes et les lois hittites. Paris, 1929.
O. Eissfeldt, Philister und Phönizier.
K. Galling, Die israelitische Staatsverfassung in ihrer vorderorietalischen Umwelt. AO 28, 3—4. Leipzig, 1929.
N. Glueck, Explorations in Eastern Palestine.
R. W. Hamilton, Excavations at Tell Abu Hawâm.
W. A. Heurtley, The Relationship between Philistine and Mycenaean Pottery. QDAP 5(1936), pp. 90—110.
A. Jirku, Das weltliche Recht im Alten Testament. Gütersloh, 1927.
E. G. H. Kraeling, Aram and Israel. New York, 1918.
J. Krause-Marquet, La deuxième campagne de fauilles à Ay (1934). Syria 16 (1935), pp. 339—41.
R. S. Lamon, The Megido Water System.
S. Linder, Sauls Gibeah. Uppsala, 1922.
E. Meyer, Die Israeliten und ihre Nachbarstämme.
P. Montet, Byblos et l'Egypte.
J. Morgenstern, The Book of the Covenant. Cincinnati, 1928—1932.
J. Pedersen, Israel. Its Life and Culture. Copenhagen, 1926.
W. J. Phythian-Adams, Philistine Origins in the Light of Palestinian Archaeology. BBSAJ No.3(1923),pp.20—27.

E. Ring, Israels Rechtleben im Lichte der neuentdeckten assyrischen und hethitischen Gesetzurkunden. Leipzig, 1926.

S. Schiffer Die Aramäer. Leipzig, 1911.

J. M. P. Smith, The Origin and History of Hebrew Law. London, 1932.

L. H. Vincent, Les fouilles d'et-Tell. RB 1937, pp. 258—266.

ש. ייבין, מסע ון-אמון. מגלות לבתי-הספר 86. תל-אביב, תר"ץ.

י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית. כרך א'. תל-אביב, תרצ"ז—תרצ"ח.

י. קראוזה-מרקה, החפירות בעי.

ביבליוגרפיה כללית נבחרת

F. M. Abel, Géographie de la Palestine I. Paris, 1933.

E. Auerbach, Wüste und Gelobtes Land I. Berlin, 1932.

W. F. Albright, The Archaeology of Palestine and the Bible[3]. New York, 1935.

G. A. Barton, Archaeology and the Bible[6]. Philadelphia, 1933.

J. Benzinger, Hebräische Archäologie[3]. Leipzig, 1927.

A. Bertholet, Kulturgeschichte Israels. Göttingen, 1919.

J. H. Breasted, Ancient Records of Egypt I—V. Chicago, 1906—7.
History of Egypt[2]. New York, 1934.
Ancient Times[2]. Boston, 1935.

Cambridge Ancient History I[2], 1928; II, 1926.

St. A. Cook, The Religion of Ancient Palestine in the Light of Archaeology. Landon, 1930.

A. Erman—H. Ranke, Aegypten und ägyptisches Leben im Altertum, 1923.

A. Götze, H. Kees u.a., Kulturgeschichte des Alten Orients. Berlin, 1933.

H. Gressmann, Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament[2] I—II. Berlin, 1926—7.

H. R. Hall, The Ancient History of the Near East[8]. London, 1932.

A. Jeremias, Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients[3]. Leipzig, 1930.

A. Jirku, Geschichte des Volkes Israel. Leipzig, 1931.

L. W. King, A History of Sumer and Akkad[3]. London, 1923.

R. Kittel, Geschichte des Volkes Israel[6] I—II. Gotha, 1925—6.

C. F. Lehmann-Haupt, Israel. 1911.

A. Lods, Israël. Paris, 1930.

R. A. S. Macalister, History of Civilisation in Palestine. New-York, 1921.

B. Meissner, Babylonien und Assyrien I—II. Heidelberg, 1920,1925.

E. Meyer, Geschichte des Altertums. I, 2[4], 1921; II, 1[2], 1928; II, 2[2], 1931. Stuttgart und Berlin.

E. Montet, Histoire du peupte d'Israel. Paris, 1926.

A. Moret, Histoire de l'Orient I. Paris, 1936.

A. T. Olmstead, History of Palestine and Syria. New-York, 1931.

Th. H. Robinson, A History of Israel I. Oxford, 1932.

E. Sellin, Geschichte des israelitisch-jüdischen Volkes I. Leipzig, 1924.

G. A. Smith, The Historical Geography of the Holy Land[25]. London, 1932.

P. Thomsen, Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden[3]. Leipzig, 1931.

Die Palästinaliteratur. Leipzig, 1908–38.

H. L. Vincent, Caanan d'après l'exploration récente. Paris, 1907.

C. Watzinger, Denkmäler Palästinas I. Leipzig, 1933.

H. Winckler, Geschichte Israels I—II. Leipzig, 1895, 1900.

H. Winckler — H. Zimmern, Die Keilinschriften und das Alte Testament.[3] Berlin, 1903.

W. Wreszinski, Atlas zur altägyptischen Kulturgeschichte. Berlin, 1914ff.

צבי גרץ, דברי ימי ישראל. כרך א'. הוצ' יזרעאל, תל-אביב, תרח"ץ.

ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך א'. הוצ' דביר, תל-אביב, תרצ"ד.

ב. דינבורג, ישראל בארצו. כרך א'. תל-אביב, תרצ"ח.

ב. מייזלר, תולדות המחקר הארכיאולוגי בארץ ישראל. ספריה לידיעת ארץ ישראל ג'-ד'. ירושלים, תרצ"ו.

א. צ'ריקובר — ח. א. גינזברג — ש. ייבין, ספר קריאה בהיסטוריה כללית. א'. תל-אביב, תרצ"ו.

י. קלוזנר, היסטוריה ישראלית. חלק א'. הוצאה שלישית. אודיסה, תרע"ט.

מ. רוסטובצב, דברי ימי המזרח. תרגם מאנגלית מ. ז. ולפובסקי. הוצ' מצפה, תל-אביב, תרצ"ה.

המסחר, התעשיה והמלאכה בארץ ישראל בימי קדם (קובץ מאמרים, בעריכת ש. ייבין). ספריה לידיעת ארץ ישראל ט'—י'. ירושלים, תרצ"ז.

השלמות ותקונים

לפרק הראשון: יצא כעת לאור הכרך הראשון של הדו"ח על החפירות בואדי-ל-מע'ארה: D. A. E. Garrod — D. M. A. Bate, The Stone Age of Mount Carmel I. Oxford, 1937.

בעמ' 12, 13, 14 בכותרת: יש למחוק „הקדומה".

" 19 ש' 17: במקום מוקרות צ"ל מקורות.

" 27 " 2: " הרוצפת " המרוצפת.

לעמ' 29 ואילך: על הקרמיקה של תקופות הכלקוליתיקון והברונזה הקדומה ראה: G. E. Wright, The Pottery of Palestine . . . New Haven, 1937.

בעמ' 40 ש' 16: במקום ובארצות צ"ל בארצות.

" 45 " 11: " על " עליה.

" 46 הע' 13 ש' 1—2: מחוק „Olmstead, History, pp. 52ff".

" 50 ש' 27: במקום נמנית צ"ל נמנה.

" 61 " 7: " כיותר " ביותר.

" " " 17: " בבנית " בבניתם.

" 65 " 7: " אדר " אדד.

לעמ' 65 ואילך: אלפי כתובות מהאלף השני לפני ספה"נ נתגלו ב מ א ר י (תל אל-חרירי). על תל אל-חרירי ראה A. Parrot, Mari. Une ville perdue, Paris, 1936; וכן Comptes Rendus 1937, pp. 12ff.

בעמ' 68 ש' 26: במקום נוצרו צ"ל נוצרה.

" 81 " 7: " לדון " לפון.

" 87 " 13: " לתעשיה " בתעשיה.

" 88 " 18: " ומושכרות " ומושכבות.

" 90 " 3: " הסופר " החוקר.

" 92 " 27 — עמ' 93 ש' 1 במקום הפקר— מפקיר — שההפקר צ"ל הפקד — מפקיד — שההפקד.

בעמ' 93 ש' 23: במקום המכריעת צ"ל המכריעות.

" 94 " 13: " ומשיטה " ומשיסה.

" 97 " 1: " הארץ " בארץ.

" 98 " 15: " אברהם " אברם.

" " " 17: " למעלה " מעלה.

בעמ', 99 ש' 26: במקום מדוכה צ"ל מדוכא.

" 110 " 7: " לארצם " לארצו.

" 112 " 18: " מאחרי " מאחר.

" 116 " 2; 117 ש' 20: במקום צומות צ"ל צומת.

" 120 " 16: במקום מנגון צ"ל מנגנון.

לעמ' 126: מאמר חשוב על מכתבי תל אל-עמארנה פרסם אולברייט ב-JEA 1937.

בעמ' 156 ש' 5: במקום למצרים צ"ל ולמצרים.

" " " 8: " בתקוף " בתוקף.

" 157 " 11: " מבוצלת " מבוצרת.

" 159 " 31: " לתנועה " לתעודה.

" 163 " 6: " הקשות " הקשתות.

לעמ' 174: על המקדש בלכיש ראה כעת Albright, BASOR No. 68, pp. 23ff.

לעמ' 176 ואילך: על החפירות בראס א-שמרה ראה כעת J. Friedrich, Jaarbericht No. 5 van het vooraziatisch-egyptisch Gezelschap ex oriente lux (1938), pp. 341ff.

בעמ' 187 ש' 28: צ"ל ...astronomisch Ordnung

לעמ' 187: על הכרונולוגיה של מלכי מצרים דן Borchardt, Die Mittel zur zeitlichen Festlegung von Punkten der ägypt.Geschichte. Cairo,1935.

בעמ' 162 ש' 7: במקום לרגליהם צ"ל לרגלי.

לעמ' 198: על קדש ברנע וסביבותיה ראה כעת R. de Vaux, RB 1938,pp.89ff.

בעמ' 404 ש' 3: צ"ל פקידים היו.

" 213 " 1: יש למחוק „היו".

" 221 " 10: במקום ופתיחת צ"ל ופחיתת.

" 223 " 11: צ"ל מחוזות רחבי ידים.

" 224 " 11: במקום וישלם צ"ל וישם.

לעמ' 239: ר' Abel,JPOS 1937,pp.31ff.

כמה וכמה טעויות-דפוס נפלו בספר, שאין להאלות את הקורא בתקונים.

לוחות

לוח I.

1. מערות ואדי־ל־מע׳ארה.

2. בית שאן העתיקה (תל אל־חֻצְן).

לוח II.

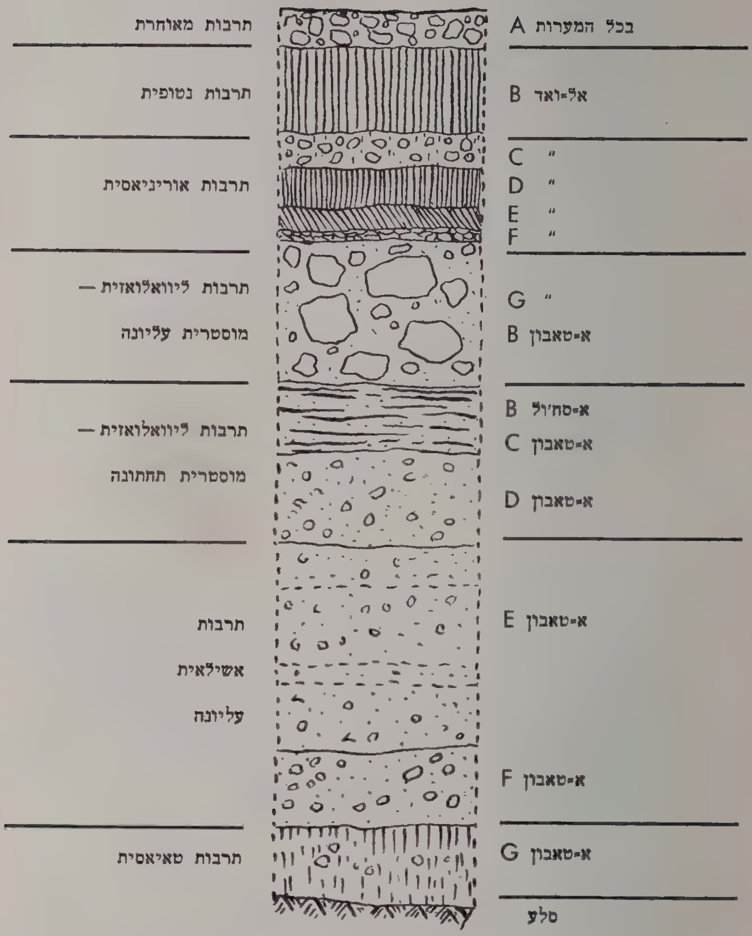

חתך השכבות הפריהיסטוריות במערות ואדי-ל-מע׳ארה
(לפי תרשימה של הג׳ Dorothy Garrod).

לוח III.

1. מחרוזות צדפים ומכשירים אחרים מהתקופה המזוליתית.

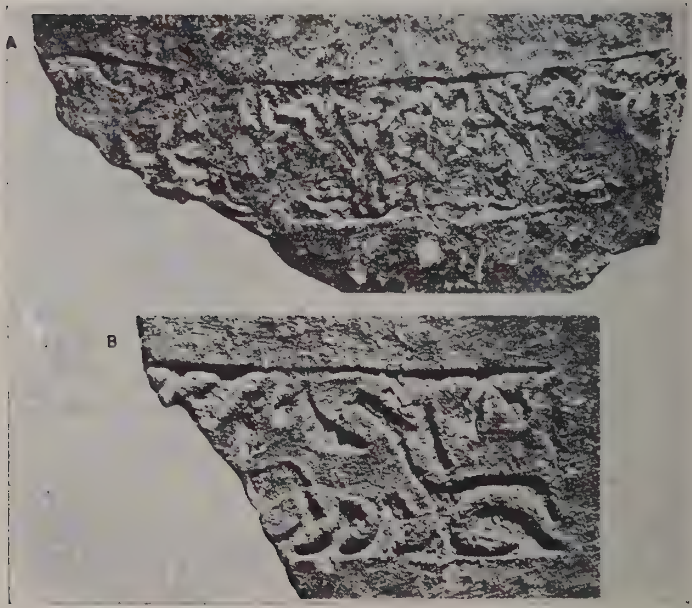

2. טביעות חותמות שומריות על כלים מסוף התקופה הכלקוליתית. ממגדו.

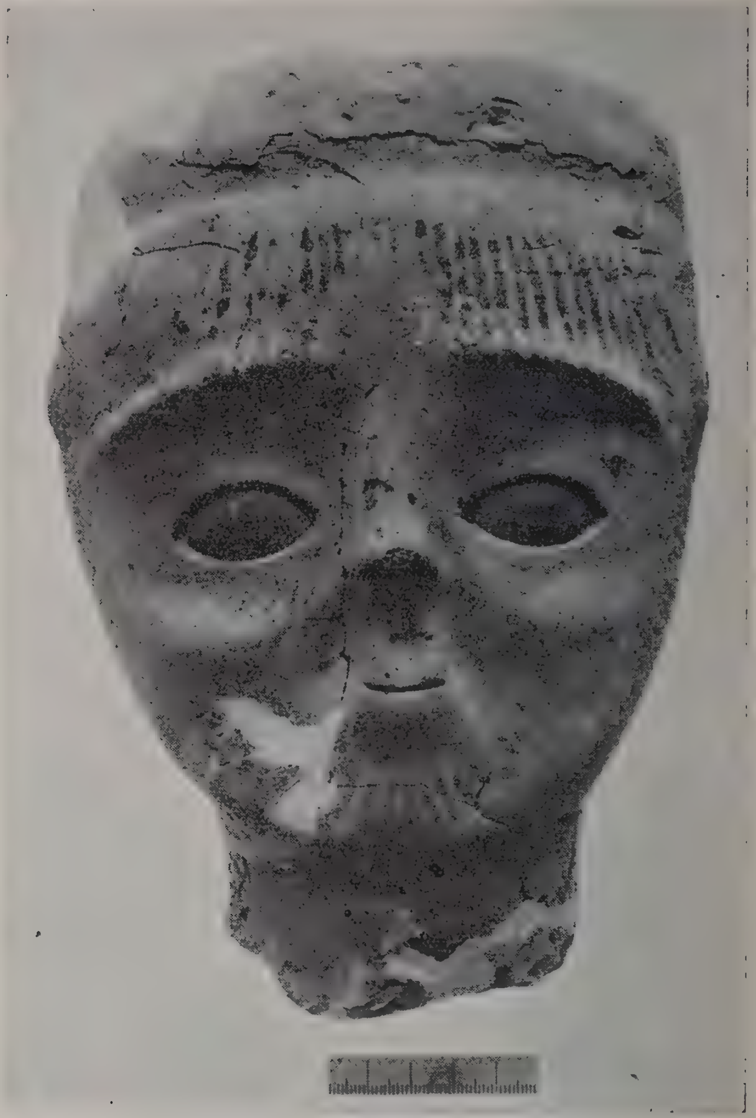

ראש פסל מהתקופה הניאוליתית. מיריחו.

לוח V.

1. גלוסקמה מבית הקברות הכלקוליתי בחדרה.

2. כלי חרס מבית הקברות בחדרה.

1. שרידי ארמון בעַי מתקופת הברונזה הקדומה.

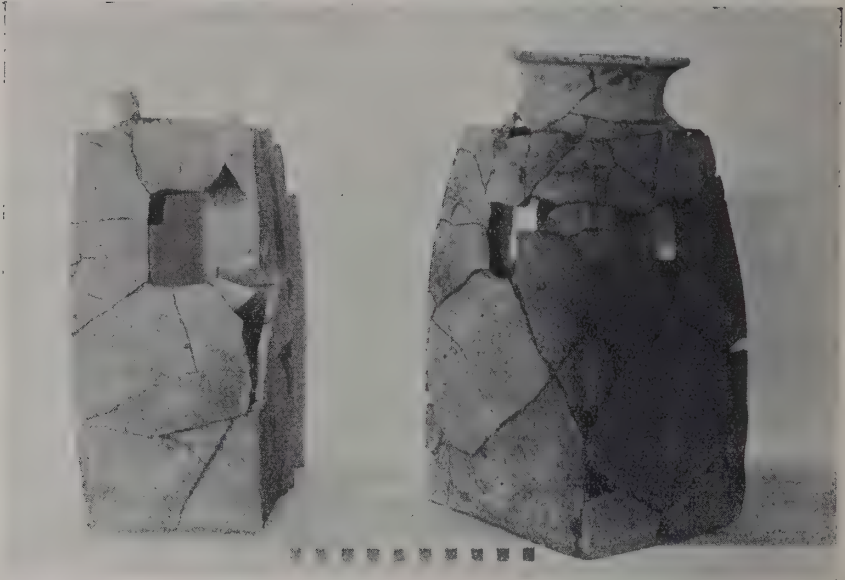

2 כלי קטורת מתקופת הברונזה הקדומה. מעַי.

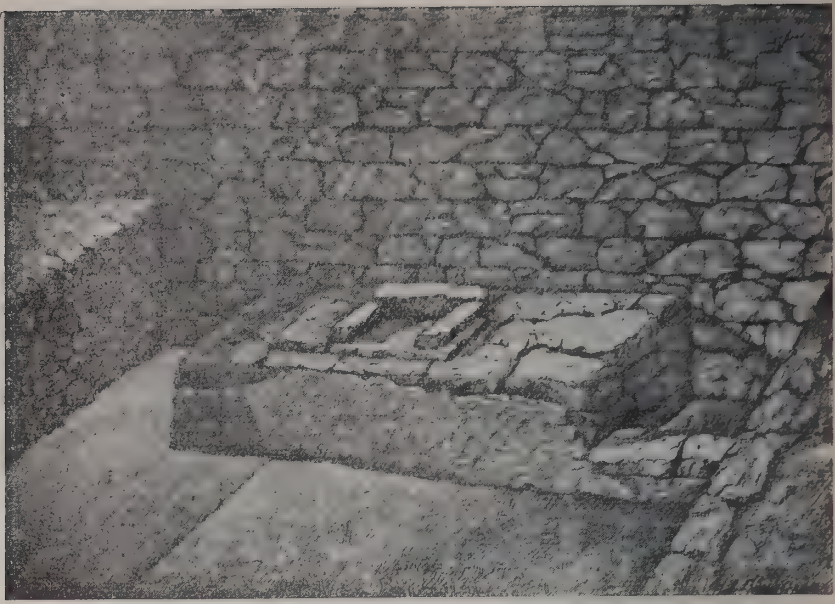

1. מזבח במקדש העי מתקופת הברונזה הקדומה.

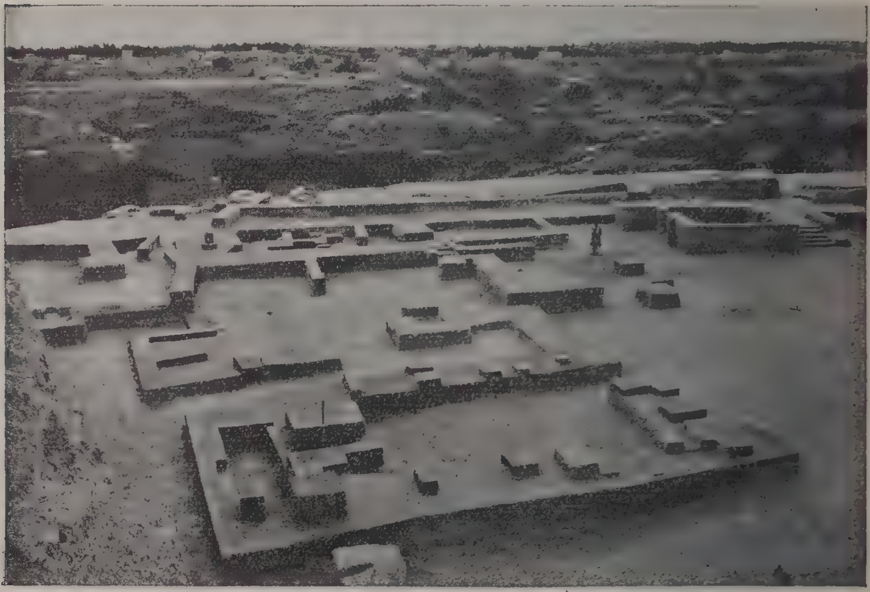

2. מקדש האל מכל בבית־שאן מתקופת תחותימס הג׳ ויורשיו.

1. כד מתקופת הברונזה התיכונה. מיריחו.

2. חותמת-גליל מתקופת החקסוסים.
מתל בית מרסם.

לוח IX.

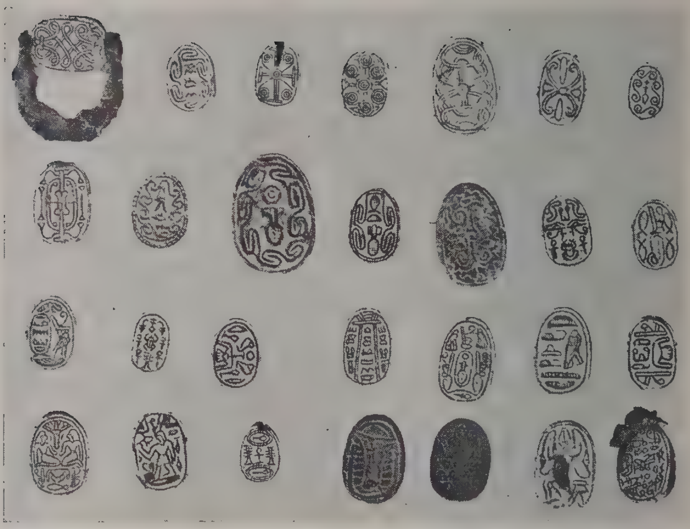

1. חותמות־חפושית מתקופת החקסוסים. ממגדו.

2. כתובת כנענית על חרס מהמאה הי"ז:
„כ ל ב" (לפי ציורו של אולברייט). מגזר.

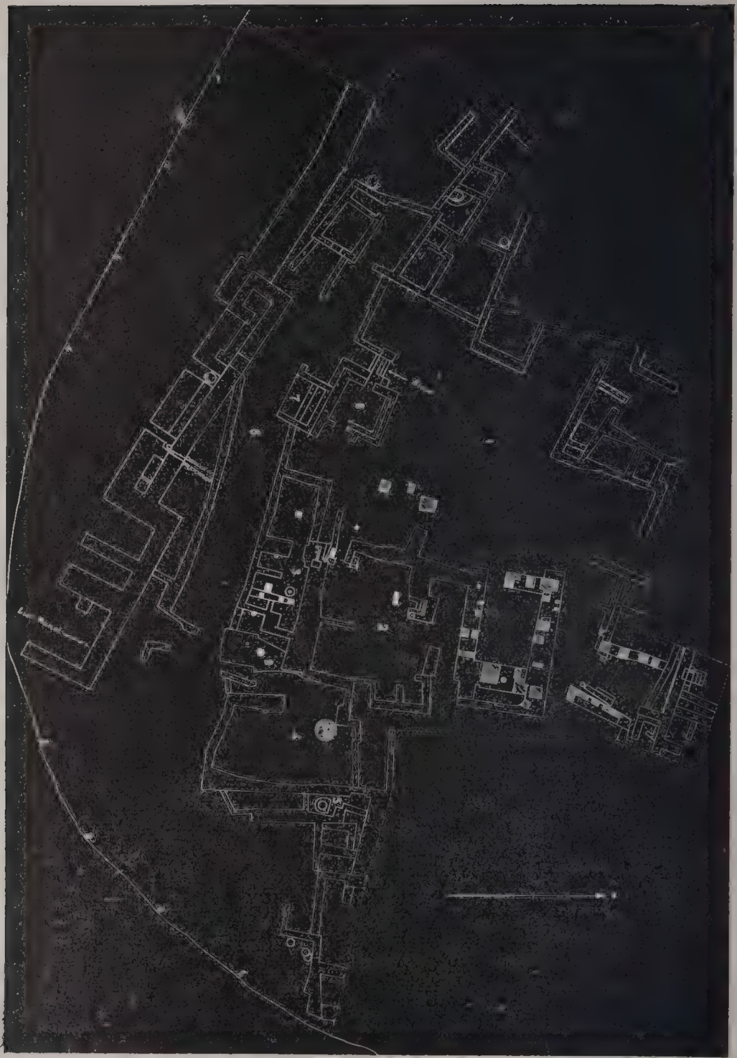

תכנית חלק מהעיר בית-שאן, שנחשף בחפירות. שכבת תחותימס הג׳ ויורשיו.

לוח XI.

מצבת מכל, אלהי בית-שאן. האל יושב על כסאו ומקבל מנחה מידי אמנמאפת, ארדיכל המקדש ובנו פארעמחב.

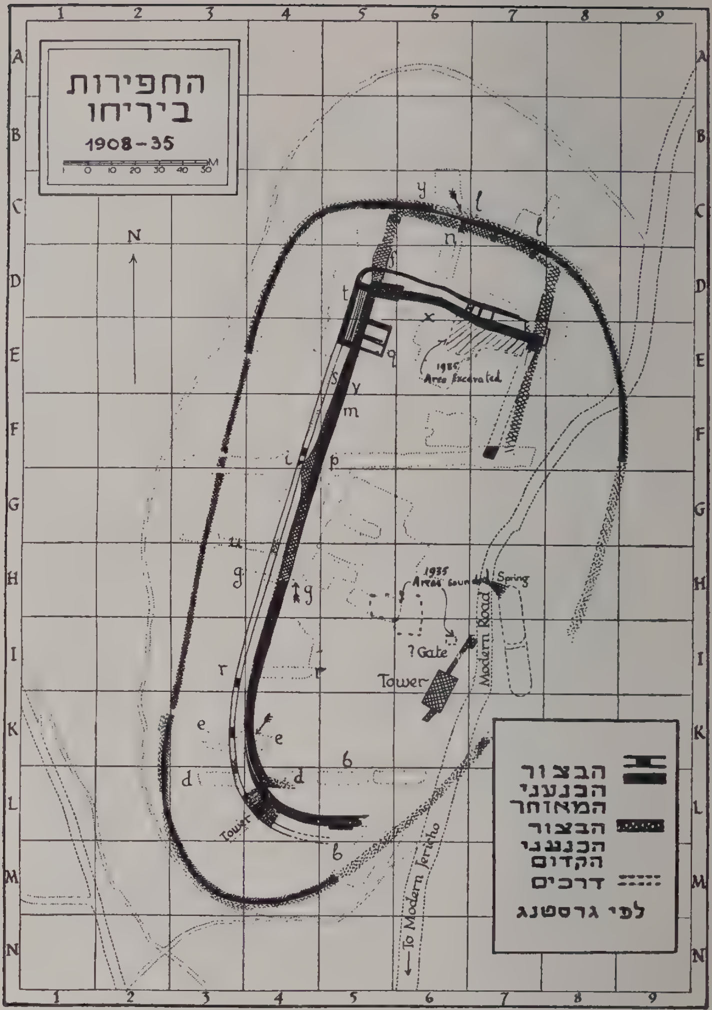

תכנית החפירות ביריחו, 1908 — 35 (לפי Garstang).

לוח XIII.

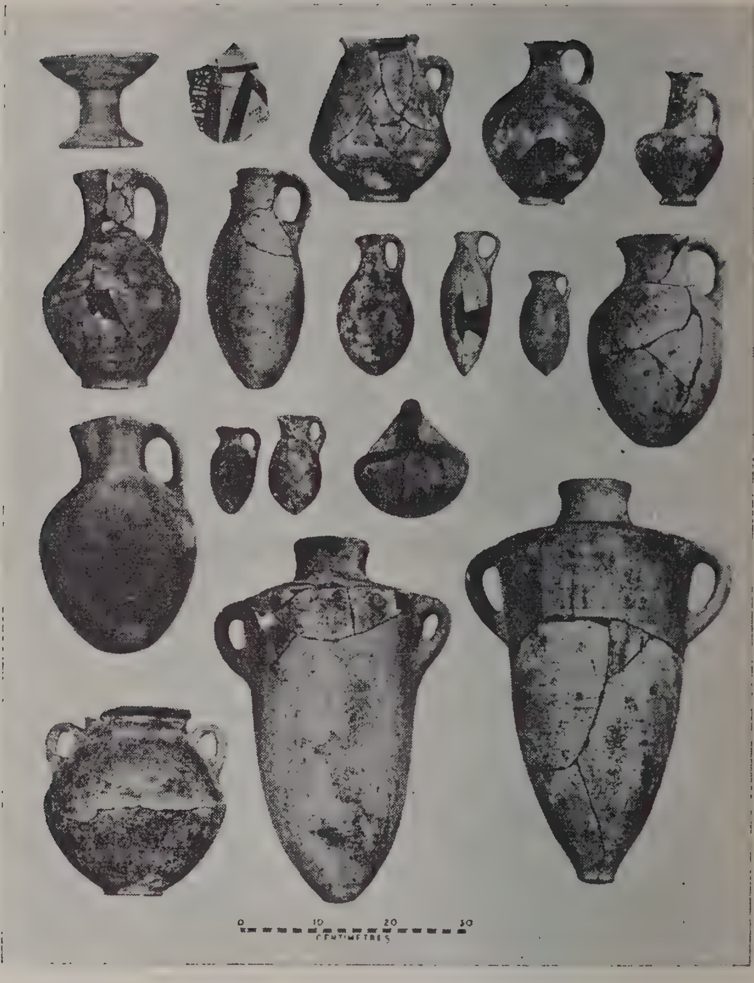

כלי חרס מתקופת הברונזה המאוחרת ב׳ (המאות הי״ד — הי״ג לפני ספה״נ). נתגלו בתוך קבר במגדו.

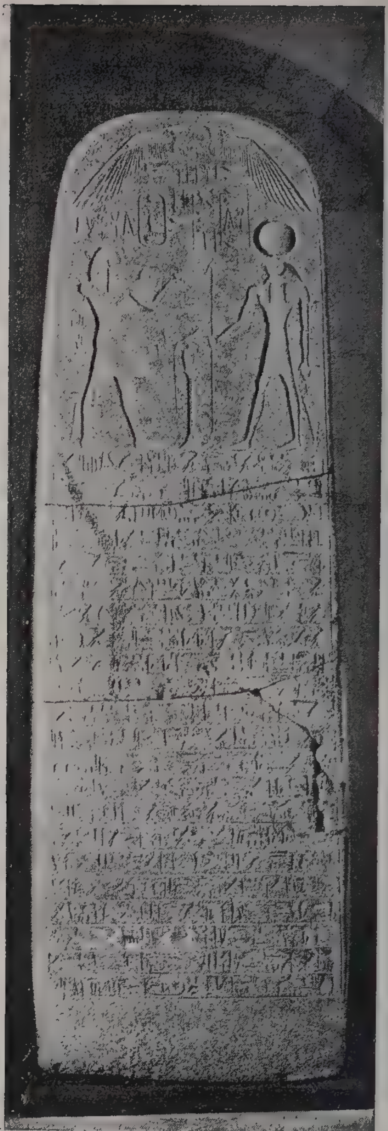

מצבת רעמסס השני מבית־שאן.

לוח XV.

1. כלי קטורת. מבית=שאן.

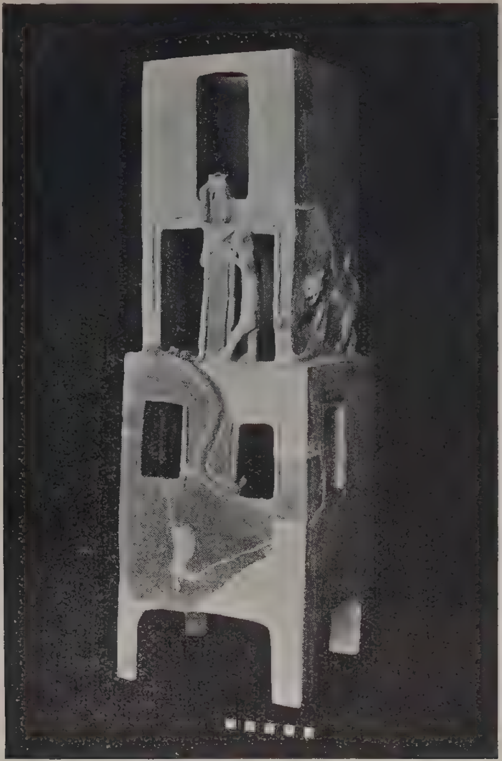

2. כלי פולחן בצורת מגדל.

לוח XVI·

כלים מתקופת הברזל הקדומה (ימי השופטים). מתל אבו הואם.

גלוי נקבת המים הגדולה במגדו.

היא נחצבה במאה הי"ב לפני ספה"נ ותוקנה ושוכללה בימי שלמה.

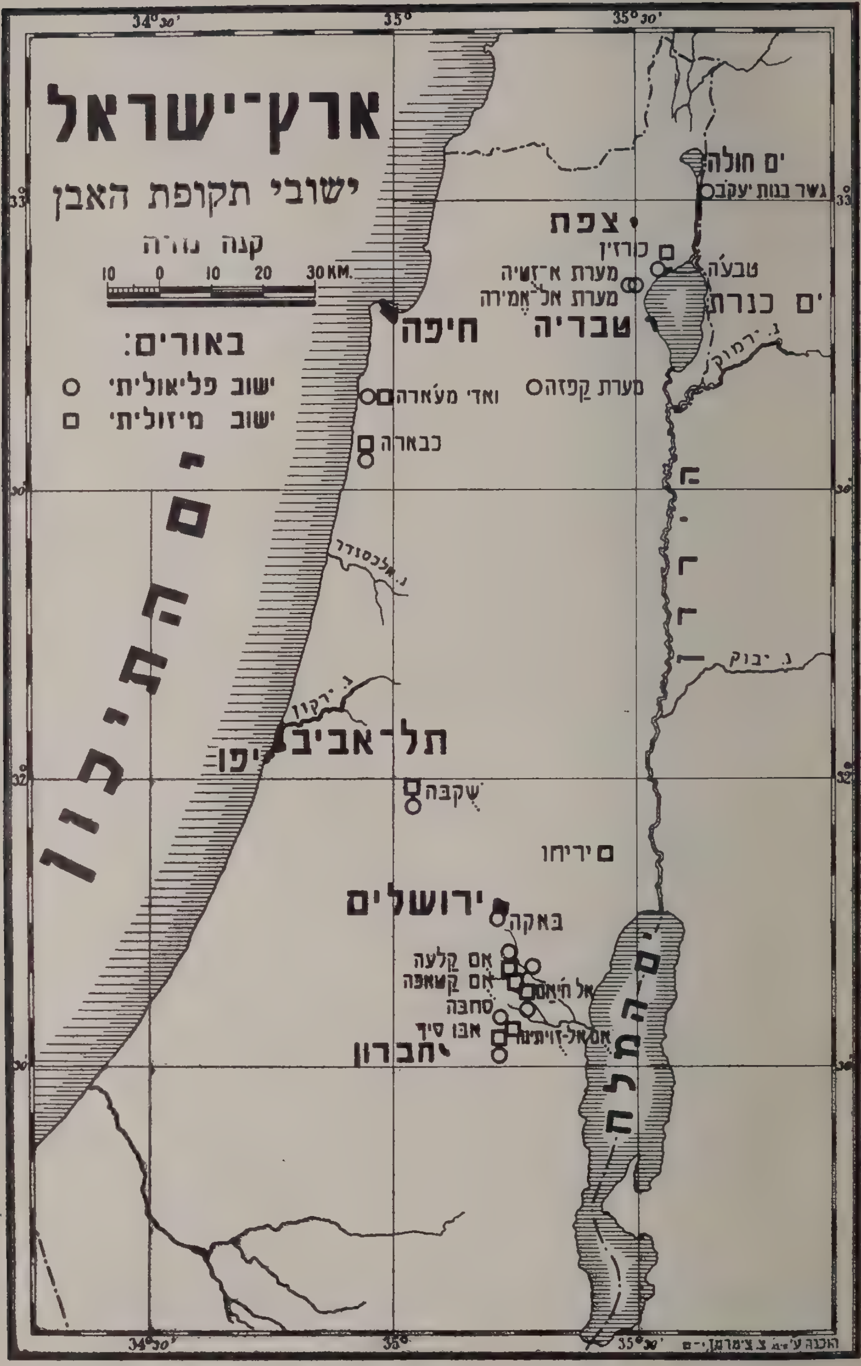

ארץ־ישראל
ישובי תקופת האבן
קנה מדה
10 0 10 20 30 KM.
באורים:
ישוב פליאוליתי
ישוב מיזוליתי
ים התיכון
ים חולה
גשר בנות יעקב
צפת
כרזין
טבעה
מערת א־זטיה
מערת אל־אמירה
ים כנרת
טבריה
חיפה
נ. ירמוק
ואדי מעארה
מערת קפזה
כבארה
נ. אלכסנדר
ירדן
נ. יבוק
נ. ירקון
תל־אביב
יפו
שקבה
יריחו
ירושלים
באקה
אם קלעה
אם קטאפה
אל חיאם
סחבה
אבו סיף
אם אל־זויתינה
חברון
ים המלח
34°30′
35°
35°30′
33°
32°

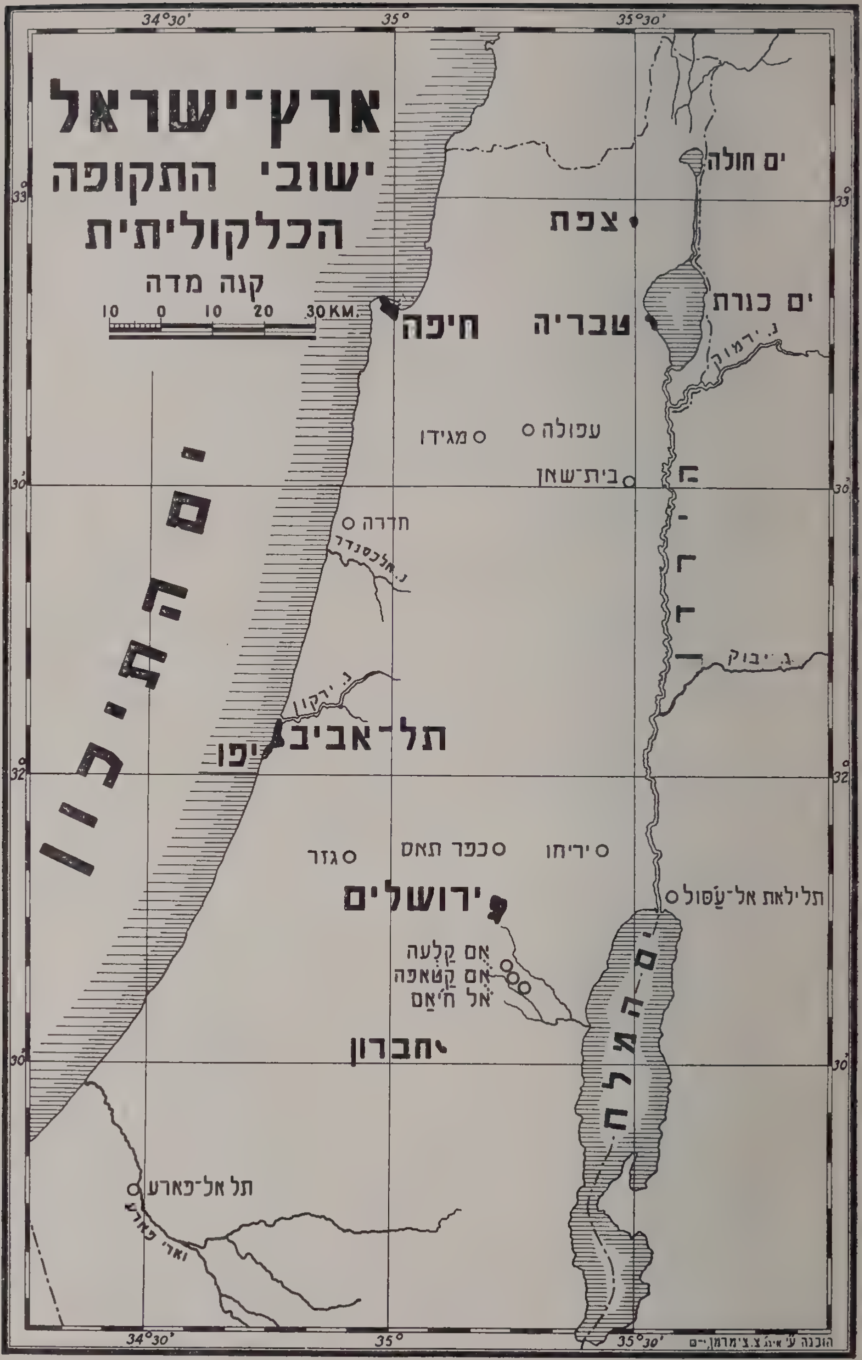

ישובי התקופה הכלקוליתית, שנחשפו בארץ ישראל.

הוכנה ע״י צ. צימרמן, מהנדס - ירושלים

קנה המדה 1:5,000,000

50 25 0 50 100 150 KM.

חופו המזרחי של הים התיכון.

ערי ארץ ישראל בתקופה החקסוסית (המאות הי"ח—הט"ז לפני ספה"נ).

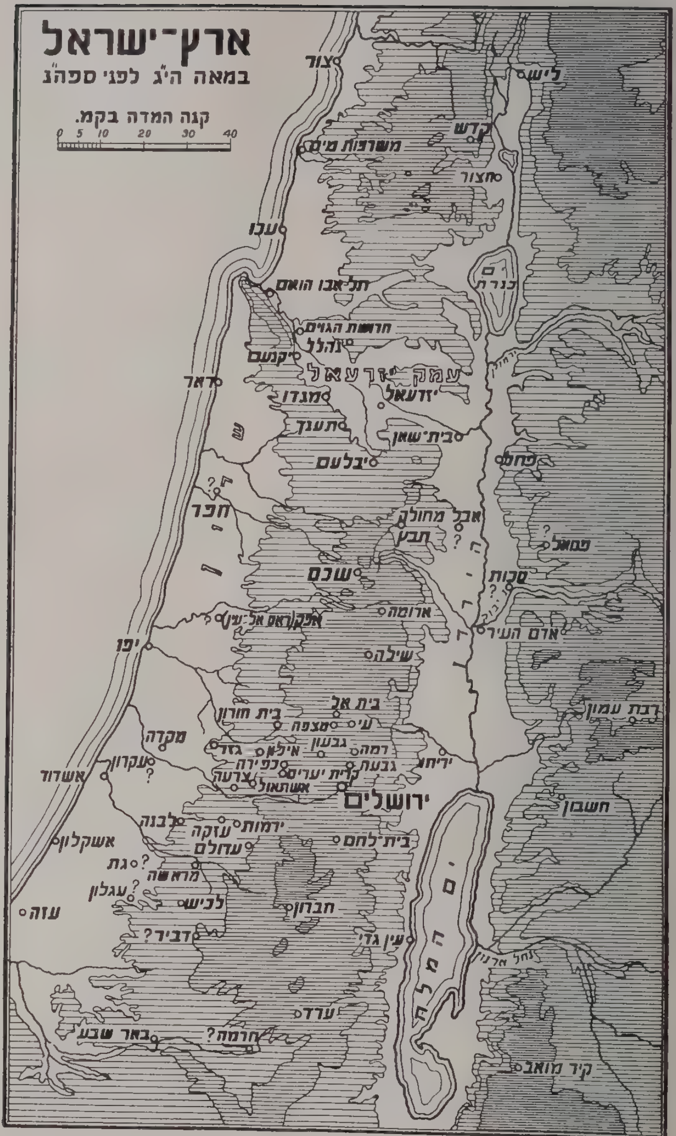

סודר ע״י האינג׳ צ. צימרמן.

מפת ארץ ישראל בתקופת הכבוש הישראלי.

נחלות שבטי ישראל בתקופת השופטים.

Date Due

NOV 13 1940			
MAY 28 1941			
OCT 2 '42			
SEP 3 '48			
OCT 2 1			

Form 335. 25M—7-38—S

Div. S. 933 M231T v.1 386558

School of Religion